

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Небојша Т. Порчић

**ДИПЛОМАТИЧКИ ОБРАСЦИ
СРЕДЊОВЕКОВНИХ ВЛАДАРСКИХ
ДОКУМЕНАТА: СРПСКИ ПРИМЕР**

докторска дисертација

Београд, 2012

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Nebojša T. Porčić

**DIPLOMATIC PATTERNS OF
MEDIEVAL ROYAL DOCUMENTS:
THE SERBIAN EXAMPLE**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2012

**ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ
ЗА ОДБРАНУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

ментор: **проф. др Смиља Марјановић-Душанић,**
редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

чланови комисије: **проф. др Татјана Суботин-Голубовић,**
ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски
факултет

др Мирјана Живојиновић, дописни члан САНУ,
научни саветник у пензији, Византолошки институт САНУ

датум одбране: _____

ДИПЛОМАТИЧКИ ОБРАСЦИ СРЕДЊОВЕКОВНИХ ВЛАДАРСКИХ ДОКУМЕНАТА: СРПСКИ ПРИМЕР

Резиме:

Истраживање дипломатичких образаца средњовековних владарских докумената има двојаку сврху – да систематизује и продуби знања о овој драгоцености историјских извора како би се олакшало критичко оцењивање њихове сазнајне вредности и да помогне да се дође до боље представе о култури власти, то јест, способности владара и управног система у целини да препознају и у писменом облику одговоре на задатке које је пред њих постављало вођење једног средњовековног државног организма. Пример средњовековне Србије препоручује се као предмет једног таквог истраживања већ тиме што у српској науци оно никада није спроведено, али и особеностима српског средњовековног политичког простора који се развијао под утицајем обе велике европске цивилизације тог доба, византијске и латинске, и пролазио кроз дубоке промене.

Обрасци су у овом истраживању посматрани на три нивоа, кроз поступак који се може назвати кумулативном дипломатичком анализом. Прво су обрађени обрасци појединих дипломатичких састојака – спољних, унутрашњих и оних који се могу издвојити као посебно намењени овери докумената. Затим је пажња посвећена начину на који су од ових састојака и појединих њихових варијанти склапани формални обрасци целих докумената – повеље, писма и поједини препознатљиви ужи обрасци унутар њих. Најзад, испитана је повезаност ових формалних образаца са наменом појединих докумената, да би се установило присуство и степен поистовећивања формалних образаца са управним задацима чијем су извршавању били посвећени, као и начини на које се форма прилагођавала задатку, творећи тако практичне, наменске обрасце.

Анализом је обухваћено 474 документа властодржаца са простора средњовековне Србије чија се власт може описати као владарска или подобна владарској, од великих жупана, краљева и царева из династије Немањића и деспота из породица Лазаревића и Бранковића, до самосталних господара појединих ширих области и владара-изгнаника после турског освајања 1459. године. У овом скромном, али у начелу не и недовољном фонду, удео оригиналних докумената износи

око 52%, док 43% чине аутентични или прерађени преписи, а 5% се могу одредити као фалсификати. Сprovedено у таквим условима, трагање за обрасцима појединачних дипломатичких састојака показало је да практично нема састојка у чијем се обликовању не могу уочити бар две-три основне варијанте, а код неких се међу више десетина, па и једном или две стотине расположивих примерака не могу пронаћи два која би била потпуно идентична. Варијабилност се делимично може приписати броју заступљених ауктора и аукторских група (њих око 40), а посебно снажан подстицај пружа јој језик, јер скоро четвртину фонда чине документи које су српски владари изворно издали на латинском (14%) или грчком (9%). Ти примерци у огромној већини следе обрасце својствене широј латинској, односно грчкој, дипломатичкој пракси, према којима састојци докумената на српском веома ретко показују тежњу за потпуним подражавањем, опредељујући се уместо за уходана аутохтона решења „обогашена“ појединим грчким или латинским својствима. С тим у вези, може се утврдити да је грчки утицај најизраженији у 14. веку, нарочито од крунисања краља Душана, најмоћнијег Немањића, за цара Срба и Грка 1346. године, док у 15. веку страни утицај у много већој мери долази из латинског света.

Код формалних образаца могуће је јасно уочити поделу на повеље и писма, уз свега неколико примерака који у том погледу изазивају недоумице. Међу повељама се издваја више формалних типова који се могу подвести под два основна – свечани и обични. У првој групи истиче се тип повеље са аренгом, то јест, наративном окосницом аренга + експозиција + диспозиција која обухвата и протокол и садржај документа, иза чега следи по правилу богат и садржајан есхатокол. Овај тип је добро заступљен у фонду грчких повеља (32,5%), док у српском чини убедљиву апсолутну већину (56,5%), а његове главне одлике, нарочито у српском фонду, јесу велика варијабилност појединих састојака, али и висока доследност и постојаност општег обрасца, који се кроз три века практично није значајније променио. Поред аренгалног, у свечане се може сврстати још само тип повеље који почиње експозицијом, али он је превасходно везан за грчки фонд, у ком чини већину, док у српском наилази на скроман одјек. Обичне повеље показују већу склоност ка формализацији појединих састојака и, с друге стране, динамичнији развој форме – у раздобљу Немањића, после ране превласти заклетвеног обрасца, као главни се намеће онај који почиње промулгацијом и

заменичком интитулацијом, да би од друге половине 14. века, са појавом новог владарског слоја који осећа потребу за прецизнијим представљањем, превагу однео тип са почетном именском интитулацијом, у ком промулгација задржава значајно место. Упоредо с њим остају присутни заклетвени, промулгациони, диспозициони и датумски образац, али у споредним улогама. Овај последњи представља позајмљеницу из латинске праксе, која иначе поред њега углавном користи интитулациони тип, ослањајући се превасходно на спољна обележја за постизање свечаног или „обичног“ утиска. У ствари, у латинској пракси главна линија поделе иде између повеља и писама. Сама писма чине непуних 25% укупног броја докумената, махом из српског и латинског фонда. Она се у целини крећу од крајње скромности до постепеног изједначавања са обичним повељама, а формално се могу поделити на затворена и отворена, мада недостатак оригинала спречава јасније препознавање ове друге групе међу српским примерцима.

Овако одређени формални обрасци показују високу подударност са појединим типовима намене. Тако се за наменски тип даровница снажно везују аренгалне и, у грчком фонду, експозиционе јединице (84%), при чему је упадљива повезаност аренгалног типа са даровањима црквеним установама која су важила за најсвечанији типски владарски чин бележен у документима. Даровнице властели, напротив, у великој већини попримају облик неког од обичних образаца повеља, као и судске пресуде, без обзира на то да ли се тичу црквених или световних странака. Занимљиво је да се у српском фонду и уговори махом бележе као обичне даровнице, зато што се сви сачувани примерци тичу односа са страним чиниоцима скромнијег међународног ранга, превасходно градом Дубровником. Остале наменске групе – признанице, обавештења, пуномоћја, пропуснице и налози – углавном прибегавају писмима, којима се обично са истанчаним осећајем додају одређена формална или садржајна обележја прилагођена свакој врсти задатака. Најсложенији такав пример пружа пракса из времена највишег успона државе Немањића да се признанице издају у облику два засебна документа – повеље као трајног доказног средства и писма као обавештења о извршеној трансакцији.

Сprovedено истраживање очигледно је показало да обрасци на сва три нивоа постоје. Мада готово никад нису потпуно доследни, они су најизраженији управо ако се посматрају кроз намену докумената. Тај налаз наводи на закључак да су

творци српских средњовековних владарских докумената у целини узевши имали веома добру представу о томе како треба да изгледа документ намењен бележењу одређеног владарског чина. Потврда за то може се наћи у називима које су давали својим документима – назив *златопечатно слово* и његове изведенице на српском и грчком, везује се превасходно за аренгалне и експозиционе свечане примерке повеља, *милост* и *повеленије* за обичне повеље световним дестинатарима, *књига* за писма, а посебно су речити случајеви када особености формулара и садржаја код појединих докумената добијају одраз у особеним називима. Друго је, међутим, питање да ли су се ови обрасци заснивали на прецизно утврђеним, чак писмено уобличеним, формуларима или једноставно на снази традиције и осећају творца докумената. Расположива сведочанства, пре свега велика варијабилност појединачних састојака, говоре у прилог овом другом решењу као уобичајеном, док се о правом бирократском формализму може говорити само повремено, и то пре код писама и обичних повеља. Тиме се отвара и питање могућег удела дестинатара у изради докумената, то јест, организације српске средњовековне владарске канцеларије. Ипак, оно што остаје изван сумње је постојање међу творцима докумената српских средњовековних владара свести о различитој природи владарских чинова који су у документима бележени, као и способности да се избором одговарајућих дипломатичких образаца ти документи прилагоде захтевима које је сваки чин пред њих постављао.

Кључне речи: дипломатика, Србија, средњи век, повеље, писма, печати, даровнице, уговори, признанице

Научна област: Историја

Ужа научна област: Општа историја средњег века и помоћне историјске науке

УДК: 930.2:003.074(497.11)"10/14"

DIPLOMATIC PATTERNS OF MEDIEVAL ROYAL DOCUMENTS: THE SERBIAN EXAMPLE

Summary:

Study of diplomatic patterns of medieval royal documents serves a dual purpose. One would be to systematize and enhance our knowledge about this precious type of historical sources in order to facilitate critical appraisal of their usefulness, and the other to help attain a better understanding of the culture of government, that is, the ability of the ruler and the system of government as a whole to recognize different tasks imposed on them by the process of governing a medieval political organism and to deal with these tasks in the form of written documents. Medieval Serbia stands out as a good object for such research not only because that kind of study has never been carried out on its royal documents, but also because it was exposed to the influence of both major European civilizations of that period, Byzantine and Latin, and underwent profound political changes.

In this study, diplomatic patterns are examined on three levels, through a process that can be designated as cumulative diplomatic analysis. The first to be examined are patterns of individual diplomatic ingredients – external, internal, and those whose purpose it was to guarantee the documents' authenticity. Then the focus shifts to the manner in which these ingredients and their variants come together to produce formal patterns of whole documents – charters, letters and more specific patterns within those two groups. Finally, there comes the investigation of links between these formal patterns and the purpose of individual documents in order to establish the presence and degree of mutual identification, as well as the ways in which form adapted to circumstance, thus creating practical “purpose patterns”.

In all, the study identified 474 documents of medieval Serbian ruling figures whose authority can be described as royal or quasi-royal, from the grand *župans*, kings and emperors of the Nemanjid dynasty and the Lazarević and Branković despots to the independent lords of certain larger regions and the exiled rulers of the period after the Turkish conquest in 1459. Analysis of this modest, yet for the most part sufficient body of diplomatic material, consisting of 52% originals, 43% authentic or interpolated copies, and 5% forgeries, demonstrates that there is practically no individual diplomatic

ingredient without at least two or three basic variants, while for some it proved impossible to find a single pair of identical formulas in as many as one or two hundred available examples. Variability can be partially attributed to the number of various authors involved (about 40), but also to the language of the documents, as almost a quarter of the material is made up of items originally issued in Latin (14%) and Greek (9%). These items generally follow patterns characteristic of the wider Latin and Greek diplomatic practices, whereas the remaining Serbian material seldom shows the tendency to completely imitate these models, opting instead to use deeply rooted autochthonous variants occasionally “enriched” with certain Greek or Latin traits. As far as it goes, Greek influence is most pronounced in the 14th century, especially after the crowning of King Dušan, the most powerful Nemanjid, as tsar of Serbs and Greeks in 1346, while in the 15th century foreign influence comes overwhelmingly from the Latin world.

Regarding formal document patterns, the distinction between charters and letters is clearly visible, with only a few ambivalent examples. Among charters, several formal types can be singled out, falling into two general categories – solemn and plain. The most prominent in the first category is the arengal type, distinguished by the presence of the narrative backbone composed of the *arenga*, *expositio* and *dispositio*, with elements of the protocol inserted into it, and a generally rich and extensive eschatocol attached at its end. This type is well represented among Greek charters (32,5%), while with Serbian ones it constitutes a clear absolute majority (56,5%), its main characteristics in Serbian material being high variability of individual ingredients, but also great consistency and stability of the general pattern, which goes through three centuries without significant change. In addition to the arengal type, solemn charters can be considered to encompass only the type beginning with the *expositio*, but this is primarily found in Greek material (56,5%), meeting with very modest reception in Serbian production. Plain charters demonstrate a greater tendency towards formalization of individual ingredients and, on the other hand, more dynamic development of the general form. In the Nemanjid period, after a period of early dominance by the type centered around the oath (*iuramentum*), the major pattern for plain charters is the one beginning with the *promulgatio* and titular pronoun. However, from the second half of the 14th century, with the appearance of new regional rulers needing to present themselves more clearly, this model is generally supplanted by the one beginning with a proper *intitulatio*, although usually still followed by a *promulgatio*. Patterns based on the oath and the promulgation, as well as those

beginning with the *dispositio* or the date, remain present but relegated to supporting roles. This last one is directly borrowed from Latin practice, where it played a respectable second to the dominant *intitulatio* type. Latin practice is also generally distinguished by the absence of true solemn types, relying instead on external features to achieve a solemn or plain impression. In fact, the main dividing line among Latin items is the one between charters and letters. Letters themselves make up slightly less than 25% of the total number of documents, and are mostly found in Serbian and Latin material. They can broadly be described as moving from an extremely plain pattern to something resembling plain charters, with a formal distinction between letters open and letters closed, although lack of originals does not allow for a more precise definition of this second type within the Serbian material.

These formal patterns demonstrate a high level of identification with certain types of purposes. For example, documents concerning donations largely belong to the arengal and, in Greek material, expository type (84%), with a very clear link between arengal items and donations to ecclesiastical institutions, considered to be the most solemn type of royal act recorded in documents. As opposed to this, donations to the lay nobility are almost equally consistently recorded in the form of plain charters, and the same goes for court verdicts, regardless whether they involve ecclesiastic or lay parties. Interestingly, Serbian material shows international treaties also being recorded in the form akin to plain donation charters, because all surviving items concern relations with foreign factors of lesser international rank, mostly the city of Dubrovnik. Other purpose types – quittances, notifications, credentials, safe conducts, and orders – mostly rely on letters, carefully modified in form and/or contents to suit each task. Certainly the most elaborate such example is seen in the practice dating to the heyday of the Nemanjić state (mid 14th century) whereby quittances were issued in the form of two separate documents – a plain charter to serve as a perpetual instrument of proof and a letter intended as a notification about the performed transaction.

The study clearly shows that patterns were present on all three levels. Although never completely consistent, they are most pronounced in the light of the documents' purpose. This leads to the conclusion that the makers of Serbian medieval royal documents generally had a very good idea on how a documentary record of a certain royal action should look like. Confirmation of that can be found in the names they gave to their documents – for example, *zlatopečatno slovo* (golden bull) and its synonyms in

both Serbian and Greek material refer primarily to arengal and expository solemn charters, *milost* (grace) and *povelenie* (command) to plain charters for lay addressees, *knjiga* (script) for letters, with especially telling cases when unusual form and content of certain documents is reflected in equally unusual names. It is, however, a whole new issue whether these patterns were based on precisely established – even written – formularies or simply on the power of tradition and the good sense of the document makers. Available information, especially the high variability of individual diplomatic ingredients, speaks in favor of the latter, with true bureaucratic formalism surfacing only occasionally, usually with plain charters and letters. That also opens the issue of possible involvement of addressees in the making of documents and, thereby, the issue of organization of the Serbian royal chancery. Still, there can be no doubt that the makers of Serbian medieval royal documents were aware of differences in the nature of royal actions for which they were expected to provide written record and capable of choosing appropriate diplomatic patterns to adapt those documents to the demands that every action posed.

Keywords: diplomatics, Serbia, Middle Ages, royal documents, charters, letters, seals, donations, treaties, quittances

Scientific Field: History

Specific Scientific Field: General Medieval History and Auxiliary Historical Sciences

UDC: 930.2:003.074(497.11)"10/14"

САДРЖАЈ

УВОД: ПРЕДМЕТ И ГРАЂА	1
1. ОБРАСЦИ ДИПЛОМАТИЧКИХ САСТОЈАКА	16
1.1. Спољни састојци	16
1.2. Унутрашњи састојци	41
1.3. Средства овере	181
2. ФОРМАЛНИ ОБРАСЦИ ДОКУМЕНАТА	238
2.1. Повелје	238
2.2. Писма	282
3. НАМЕНСКИ ОБРАСЦИ ДОКУМЕНАТА	297
3.1. Даровнице	299
3.2. Уговори	316
3.3. Признанице	326
3.4. Обавештења	335
3.5. Пуномоћја и пропуснице	338
3.6. Налози	343
3.7. Пресуде	346
ЗАКЉУЧАК: ДИПЛОМАТИЧКИ ОБРАСЦИ И ЊИХОВИ ТВОРЦИ	351
ЛИТЕРАТУРА	362
ПРИЛОГ 1: ПРЕГЛЕД ДОКУМЕНАТА СА ИЗДАЊИМА	377
ПРИЛОГ 2: ПРЕГЛЕД ДОКУМЕНАТА ПО ТИПОВИМА	390

УВОД: ПРЕДМЕТ И ГРАЂА

Као текстуални извори документарног типа потекли од носилаца највише власти у време када је идеја монархије била нарочито снажна, средњовековни владарски документи представљају једну од најдрагоценијих врста извора о том историјском раздобљу. Због таквог значаја, већ од самих почетака развоја научне историографије они су привлачили велику пажњу истраживача, а особени захтеви које поставља утврђивање њихове сазнајне вредности изнедрили су дипломатику, помоћну историјску науку посвећену проверавању њихове оригиналности и аутентичности. За потребе ове провере дипломатика помно проучава материјалне и текстуалне одлике докумената да би одредила обрасце оригиналног и аутентичног према којима је онда могуће препознати оно што је преписано, прерађено, фалсификовано или на било који начин сумњиво. Овај поступак анализе појединачних случајева, њиховог синтетизовања у обрасце и уочавања одступања од тих образаца постао је основно методолошко начело на којем почива критика историјских извора уопште.

Међутим, проучавање дипломатичких образаца средњовековних владарских докумената има научно оправдање и ван области критике извора. Као одговор водећих људи средњовековних политичких целина на потребе за бележењем или преношењем текстуалих садржаја које су се појављивале у склопу вршења власти, владарски документи представљају својеврсне наменски уобличене производе чије одлике сведоче о томе како су ти појединци схватили и испуњавали своју руководећу улогу. Сходно томе, препознавање образаца у уобличавању владарских докумената доприноси упознавању начина на које су владар и систем власти изграђен око њега извршавали поједине своје задатке – уколико се дипломатички обрасци боље прилагођавају различитим задацима, утолико се систем власти може сматрати организованијим и префињенијим. Штавише, ако се посматрању подвргну шире скупине докумената које покривају већи временски опсег, могуће је доћи и до општијих закључака о култури власти и процесима њеног развоја у одређеним раздобљима и срединама.

Документи које су издавале владарске личности средњовековне Србије представљају посебно привлачан узорак за проучавање дипломатичких образаца

по оба поменута основа. Са становишта критике извора оно би било врло пожељно већ због тога што бројни и значајни резултати које је српска дипломатика постигла током више од једног и по века критичког оцењивања сазнајне вредности српских средњовековних докумената нису досад на задовољавајући начин систематизовани. У погледу проучавања културе власти, чинилаца који се могу навести као подстицаји за овакво истраживање има више. Прво, од магловитих почетака политичког организовања током 7. и 8. века па све до турског освајања у другој половини 15. века, српски средњовековни политички простор сачувао је континуитет вођства домаћих политичких снага, чиме се представља као својеврсна политичка појава дугог трајања. У исто време, тај простор је у више наврата пролазио кроз крупне политичке промене, што препоручује српски случај као добар пример за дугорочно праћење развоја владарских докумената у условима када се континуитет политичке традиције суочава са измењеним околностима политичког деловања. Најзад, изложеност српског политичког простора у централном делу Балканског полуострва трајном и снажном утицају обеју великих европских цивилизација тог доба, византијске и западнохришћанске, пружа основ за претпоставку да српска средњовековна култура власти и дипломатички обрасци владарских докумената нуде већу разноврсност решења и занимљивије случајеве преплитања аутохтоних и спољних састојака него у другим срединама тог времена.

Мада ова начелна разматрања указују на то да српски пример нуди бројне погодности, главни одређујући чинилац опсега и домета истраживања ипак је расположива грађа. С тим у вези најпре се поставља проблем одређивања скупине српских средњовековних владарских докумената. Одговор да су то документи чији су издавачи или, дипломатички речено, ауктори, биле особе које су током средњег века владале српским политичким простором није довољно прецизан, јер је тај простор с временом знатно мењао и географски обим и унутрашњу организацију. Већ према најранијим иоле прецизним подацима, из прве половине 10. века, он се састојао од више самосталних политичких целина распоређених између југоисточне обале Јадранског мора и средњег и доњег тока реке Саве. У 11. веку, крајеви у унутрашњости политички су подељени на источни део, Рашку, и западни, Босну, док се у приморју истичу на западу Хум, а на истоку Дукља или Зета. Тек у последњим деценијама 12. века рашки владар Стефан Немања

обухватио је под својом влашћу и све приморске области, али не и Босну. Потрајавши до дубоко у другу половину 14. века, држава Немањиних потомака, који су најпре носили титулу великог жупана, затим краља и, најзад, цара, успела је да прошири српски политички простор на данашњу источну Србију, Македонију, Албанију и северну и средњу Грчку. Са гашењем немањићке лозе, тај простор је распарчан на самосталне области под управом моћних великашких породица. Пред освајачким налетима Турака Османлија, нови стожер окупљања постала је област данашње централне Србије којом су, најпре као кнежеви, а затим са титулом деспота, владали припадници породице Лазаревића и, касније, Бранковића. Ипак, ово обједињавање је само накратко обухватило Зету, којом су иначе самостално владале породице Балшића и Црнојевића. Управо турско освајање црнојевићке Зете крајем 15. века, заједно са нестанком породице Бранковића, чији су представници после пада својих области наставили да као изгнаници носе титулу српских деспота, означило је крај српске средњовековне државности.¹

С обзиром на овако бурну историју српског средњовековног политичког организовања, скуп владарских докумената могуће је одредити на више начина. У најужем смислу, то би могли да буду документи чији су актори владали великим територијалним целинама које су оличавале тежњу за ширим политичким окупљањем – државом Немањића и кнежевином, односно деспотовином, Лазаревића-Бранковића. Задржавање на овој уској дефиницији отвара, међутим, низ проблема. Прво, уједињење спроведено под Немањом није значило тренутно укидање владарских положаја у новоприпојеним областима – напротив, титуле, а са њима и многе функције, кнеза Хума и краља Дукље опстале су још неколико деценија, само што су сада припадале Немањиним блиским сродницима и њиховим потомцима. Друго, у каснијем развоју немањићке државе, поједини припадници владарске лозе су на дуже време управљали појединим областима са високим степеном самосталности или чак потпуно независно у односу на врховног владара – при том, неки од њих су и сами претходно били или накнадно постали врховни владари, а скоро сви су носили звучне владарске титуле.² Треће,

¹ Најпотпунији приказ историје српског средњовековног политичког простора нуди *Историја српског народа* I–II, Београд 1981, 1982. На историју политичких организама и установа усредсређује се *Историја српске државности* I, Београд 2000, 11–314 (М. Благојевић).

² О овим појавама посебно видети прилоге М. Благојевића *Држава (3)* и *Удео кнежевине* у *Лексикону српског средњег века* (прир. С. Ћирковић – Р. Михаљчић), Београд 1999, са путницама на старију литературу.

упркос томе што је својом делатношћу припремио последње велико српско средњовековно политичко окупљање, кнез Лазар је за живота остао негде између положаја врховног српског владара и најистакнутијег од многих обласних господара који су поделили немањићко наслеђе, попут цара Симеона Синише и његових потомака, краља Вукашина и деспота Угљеше и породица Војиновића-Алтомановића, Балшића, Драгаша, Бранковића и других.¹ Четврто, поједини обласни господари (Балшићи, Бранковићи, Жарковићи, па и кесар Угљеша Влатковић), задржали су знатну или потпуну политичку посебност у односу на стожерну српску државу Лазаревог сина Стефана, док је господство Црнојевића у Зети чак настало накнадно.² Најзад, почев од 11. века па све до турског освајања постојала је засебна држава Босна, која је у 15. веку и сама захваћена појавом великих обласних господстава, мада је све време задржала континуитет централне власти оличене у владару.³

Укратко, с обзиром на све ове околности, ограничавање круга ауктора српских средњовековних владарских докумената на владаре Србије Немањића и Србије Лазаревића-Бранковића делује неоправдано. Напротив, чини се да би тај круг морао да буде знатно шири и да обухвати све појединце који су на српском средњовековном политичком простору вршили суверену власт, као и оне који су са владарским ауторитетом управљали појединим областима у склопу ширих политичких целина. Ипак, потребно је начинити један крупан изузетак – мада изворно део српског политичког простора, средњовековна Босна је рано кренула засебним политичким путем и, што је за ову тему нарочито важно, изградила је битно другачије обрасце владања, са особеним аутохтоним састојцима и изразитом превагом једног, западног, узора међу спољним утицајима. На овај изузетак упућује и хронолошки распоред сачуване грађе – настанак најранијих сачуваних докумената чије се ауторство приписује српским владарима пада у 11.

¹ У обимној литератури о времену обласних господара синтетичким приступом издвајају се дело Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, Београд 1975, и прилози истог аутора и Симе Ћирковића у *ИСН I*, 21–63. О Лазаревом положају видети прилоге Р. Михаљчића, В. Мошина, Ф. Баришића и Б. Ферјанчића у зборнику *О кнезу Лазару*, Београд 1975.

² Историју Зете под Балшићима и Црнојевићима синтетички су приказали Сима Ћирковић и Иван Божић (*Историја Црне Горе III/1–2*, Титоград 1967, 1970). За опширан приказ историје обласног господства Бранковића видети М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 16–85.

³ Још увек најбољу синтезу представља С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964. За новију литературу видети Е. Kurtović, *Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni 1978–2000*, Sarajevo 2007.

век, када се посебност Босне већ јасно помаља, док се истраживачки употребљиви примерци јављају тек од последњих деценија 12. века, када је та посебност умногоме заокружена. Дакле, некакво старије заједничко дипломатичко наслеђе чије би присуство оправдало упоредно истраживање оба из њега настала огранка није познато, а ни покушај да се оно реконструише на основу каснијих података не би био нарочито плоносан. Из тог разлога, документи босанских владара и обласних господара представљају предмет неког другог, за српску историографију такође веома драгоценог истраживања.

Околност да се расположива грађа практично појављује истовремено са уједињењем српских области под влашћу Немањића додатно појачава утисак о предмету истраживања као једној јединственој појави. Управо дугорочно политичко обједињавање у оквиру државе Немањића омогућило је да се на том ширем простору успоставе и укорене обрасци владања и владарских докумената који ће од друге половине 14. века наставити да живе у измењеним околностима. Њихов последњи изданак и уједно последња скупина која се може прибројати дипломатичкој заоставштини српских средњовековних владара јесу документи српских деспота у избеглиштву. Мада су остали без државе којом би владали, ови појединци су захваљујући поседима и везама које су имали у Угарској, где им је било главно уточиште, као и важној улози коју су задржали у борби против Турака, очували представу о свом владарском рангу, а документи које су издавали могли су да им служе као одличан одраз тог схватања.¹

Прецизно утврђивање круга ауктора омогућава да се коначно одреде сами документи који ће бити обухваћени истраживањем. У случају српске средњовековне дипломатичке грађе, овај наизглед једноставан задатак претвара се у озбиљан хеуристички подухват услед непостојања једне целовите збирке издања, па чак ни целовитог пописа, српских средњовековних докумената.² Наиме, иако је од прве половине 19. века штампано више десетина мањих или већих збирки и мноштво издања појединачних докумената, ниједан од више покушаја који су чињени на систематском објављивању овог фонда није ни приближно доведен до краја. Спроведена у таквим условима, где и уз највећу пажњу лако може доћи до пропуста, потрага за документима који одговарају

¹ О Бранковићима у изгнанству видети такође М. Спремић, *Деспот Бурађ*, 534–554.

² На овај проблем одавно је скренуо пажњу А. Соловјев, *О потреби издавања српског дипломатара*, ИЧ 4 (1954) 43–69.

наведеним критеријумима открила је 474 јединице. Од овог броја само 10 јединица односи се на преднемањићке аукторе, 239 на владаре и владарске личности из династије Немањића, 105 на обласне господаре, 103 на владаре државе Лазаревића-Бранковића, а 27 на њихове рођаке и наследнике у изгнанству. Што се хронолошког распореда тиче, најмање је заступљено најраније раздобље, до Немањиног силаска с историјске позорнице крајем 12. века, из којег је сачувано 14 докумената. Раздобље Немањиних синова и унука (до 1276. године), такође је сразмерно сиромашно са 31 сачуваним документом, односно 0,39 по години, али у доба његових праунака, краљева Драгутина и Милутина (до 1321), бројке већ осетно расту (39 јединица, 0,87 годишње), да би током владавина Милутиновог сина Стефана Дечанског и његовог сина Душана (1321–1355), када је немањићка држава достигла свој врхунац, наступила најгушћа концентрација грађе (137 јединица, у просеку четири годишње). Раздобље гашења династије Немањића и најживље делатности обласних господара (1355–1402) оставило је 106 докумената, а раздобље Српске деспотовине (1402–1459) два документа више (2,3, односно 1,9 годишње), да би у последњем раздобљу до нестанка последњих носилаца српских владарских звања тај број поново знатно опао, на укупно 39 (0,8 годишње).¹

Када се ове бројке упореде са бројем сачуваних владарских докумената у другим европских срединама први утисак је врло неповољан – на пример, већ у сразмерно раном раздобљу прве половине 13. века немачки цар Фридрих II сам има преко 2600 сачуваних докумената, француски краљ Филип Август преко 2300, а угарски краљ Андрија II око 850.² Ипак, када се упореди са суседним срединама које су имале сличну историјску судбину, документарно наслеђе српских владара показује се као знатно – оно није много мање од византијског, које за време од почетка 13. до средине 15. века обухвата око 700 јединица, нешто је богатије од босанског (око 320), а представља право обиље у поређењу са

¹ Спискови докумената обухваћених истраживањем дати су у прилозима на крају рада. У даљем тексту појединачни документи биће означавани бројевима који су им додељени у оквиру тих спискова.

² За Фридриха II: *Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae XIV/1: Die Urkunden Friedrichs II. 1198-1212* (bearb. von W. Koch unter Mitwirkung von K. Höflinger und J. Spiegel und unter Verwendung von Vorarbeiten von Ch. Schroth-Köhler), Hannover 2002, IV–V. За Филипа Августа: L. Delisle, *Catalogue des actes de Philippe-August, avec une introduction sur les sources, les caractères et l'importance historiques de ces documents*, Paris 1856. За Андрију II: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis III/1–2* (ed. G. Fejér), Budae 1829.

бугарским (око 30).¹ Ако се још узме у обзир распоред јединица по групама ауктора и раздобљима, може се рећи да фонд сачуваних докумената српских средњовековних владара углавном испуњава минималне захтеве за синхроним и дијахроним праћењем појава, иако ће одговори на многа питања, нарочито када је реч о раздобљима пре последње четвртине 13. века, морати да се задрже на претпоставкама уместо на чврстим закључцима. Штавише, овакав обим грађе у методолошком смислу може да представља и одређену предност, јер омогућава да се свакој јединици укаже пуна пажња и избегну недовољно проверена уопштавања која представљају сталну опасност при баратању већим дипломатичким фондовима.

Колико-толико задовољавајући квантитет расположиве грађе не значи много ако није праћен одговарајућим квалитативним својствима која ту грађу чине истраживачки употребљивом. На првом месту међу тим својствима је сама доступност грађе. Истраживач српских средњовековних владарских докумената сусреће се ту са озбиљном препреком у виду њихове необично велике раштрканости. Највише докумената концентрисано је у Дубровнику – њих 179, или 38% укупног броја. Следи светогорска монашка република на грчком полуострву Атос, чији манастири чувају 141 јединицу (30%), од тога преко половине (76) у српском манастиру Хиландару.² На високом трећем месту налази се нажалост скупина од 34 документа (7%) који су, након што су постали познати науци, уништени или нестали. После ње по бројности долази Венеција са 25 докумената, па тек на петом месту Београд са 15. Будимпешта, Загреб и Цетиње чувају 12, 11, односно 10 докумената, док се преосталих 47 налази на 19 различитих места у 13 различитих држава, рачунајући ту још три документа на два места у Србији.

Тешкоће пред које овакав распоред сачуване грађе ставља истраживаче, нарочито оне из Србије, донекле ублажава постојање неколико великих збирки фотографија српских средњовековних докумената у различитим установама у Београду. Посредством тих збирки могуће је остварити увид у готово комплетан

¹ F. Dölger – P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453*. 3. Teil: *Regesten von 1204–1282*, München 1977; 4. Teil: *Regesten von 1282–1341*, München 1960; 5. Teil: *Regesten von 1341–1453*, München 1965; M. Brković, *Srednjovjekovna Bosna i Hum – identitet i kontinuitet*, Mostar 2002, 202–232; И. Дуйчев, *Из старата българска книжнина II*, София 1944.

² Хиландарски фонд је једини за који постоји потпун попис – Д. Синдик, *Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару*, ХЗ 10 (1998) 9–132.

дубровачки и велики део светогорског фонда, укључујући неке јединице чији су изворни предлошци уништени или нестали.¹ Такође, снимци појединих докумената објављивани су у различитим публикацијама. Ипак, за знатан број јединица расположивих фотографија нема или су оне неупотребљиве, а чак и у ретким случајевима где су доступне квалитетне фотографије свих дипломатички значајних аспеката документа остаје чињеница да тај начин приступа по сазнајним могућностима које нуди начелно заостаје за непосредним увидом.²

Проблем раштрканости не би био толико озбиљан да се не јавља у спрези са другим крупним проблемом – већ поменути недостатак једне целовите збирке издања. Одсуство таквог систематизујућег подухвата значи да по питању доступности грађе кроз издања влада још веће шаренило него у погледу места чувања. Неки документи доживели су и по десетак различитих издања, али има и оних који никад нису објављени у целини.³ Такође, пошто су досадашњи издавачки подухвати махом представљали лични напор појединаца који су том послу приступали са често битно различитим циљевима и критеријумима обраде, па и недовољним стручним знањима или недостатком способности да пронађу права организациона и техничка решења, квалитет њихових резултата је веома неуједначен.⁴ Од немалог је значаја и то што је делатност на издавању српске дипломатичке грађе достигла врхунац у другој половини 19. и првим деценијама 20. века, да би потом знатно опала, што значи да расположива издања махом не одражавају ни методолошке помаке ни конкретне научне резултате који су остварени од средине 20. века наовамо. У ствари, показало се да све веће збирке

¹ У овом погледу предњачи Архив САНУ, у ком су фотографије докумената из Дубровника махом окупљене под сигнатуром Стара збирка 443, а оних са Свете Горе под сигнатурама Историјска збирка 1400, 7903 и 8876. Међутим, реч је искључиво о црно-белим снимцима. Непотпуна збирка снимака у боји постоји само за хиландарске документе и налази се у Архиву Србије.

² Осим примерака који се чувају у Београду, непосредном увиду подвргнути су и примерци који се чувају у Будимпешти и, током једнонедељног боравка крајем јануара 2010. године, већина примерака из Дубровника, али све то заједно износи знатно мање од половине фонда.

³ У списку докумената у *Прилогу 1* на крају рада дата су издања на основу којих је сваки од њих коришћен. Ради уштеде простора, уз помене појединачних докумената у даљем тексту неће бити позивања на издања.

⁴ Као пример ових пропуста обично се наводи најпотпунија постојећа збирка, у којој су се нашли скоро сви документи сачувани у дубровнику на српском језику – Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I-1 и I-2, Београд – Сремски Карловци 1929, 1934. Шире осврте на најзначајније збирке издања српске дипломатичке грађе са оценом њиховог квалитета дају С. Ћирковић, Р. Михаљчић и Р. Радић у оквиру *Енциклопедије српске историографије* (ур. С. Ћирковић – Р. Михаљчић), Београд 1997, 18–32.

„издавачке ере“ садрже већи број крупних погрешака.¹ Тек у последњих десетак година, са појавом часописа *Стари српски архив*, почело је систематизовано „освежавање“ старих издања, али број јединица које су у њему обрађене закључно са деветом свеском (за 2010. годину) још није достигао 20% фонда.

Отежан приступ грађи услед раштрканости документа и недостатака њихових досадашњих издања додатно усложњава најзначајнији део напора на процени степена њене употребљивости – утврђивање дипломатичког статуса сваке јединице. За истраживање дипломатичких образаца највећу вредност имају оригинали, јер су једино у њима још увек у аутентичном облику доступна и спољна и унутрашња обележја чија анализа, посматрана на ширем узорку, открива образце. Код преписа, аутентична спољна обележја изворника више не постоје и само их је понекад могуће делимично реконструисати захваљујући описима или уколико постоје назнаке да је препис тежио да опонаша изглед оригинала. Осим тога, преписи подразумевају могућност значајних одступања од изворног предлошка и у погледу унутрашњих обележја. Најзад, најмање употребљиви су фалсификати. Они се начелно могу прогласити и потпуно неупотребљивим за овакво истраживање, јер им ни спољна и унутрашња обележја нису аутентична. Ипак, пошто су прављени с намером да се представљају као аутентични документи, поједини међу њима, нарочито они који су израђени сразмерно близу свом тобожњем времену настанка, теже да опонашају оригинале, што им у неким приликама може дати одређени значај. Таква могућност готово уопште не постоји код грубих позних фалсификата, као и код фрагментарних и слободних преписа појединих докумената који се могу наћи у књижевним делима или појединим натписима, па њихови примерци нису ни увршћени у основни списак дипломатичких јединица.

Упоредо са делатношћу на издавању грађе српска дипломатика се рано почела бавити и питањима статуса докумената. Нажалост, стање у том погледу слично је као са издањима грађе – некакав јединствено осмишљен и целовит пресек никада није начињен, али зато постоји веома велики број радова у којима су саопштавана и доказивана мишљења о статусу појединих докумената или

¹ На пример, чак и у последњој и вероватно најбољој од њих, А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, има таквих омашки као што су погрешне атрибуције или датовања докумената, а неки документи које аутори током припреме збирке нису пронашли у међувремену су постали доступни Уп. Д. Живојиновић, *Регеста грчких повеља српских владара*, Мешовита грађа 27 (2006) 57–58.

скупина докумената. Неприлика је утолико већа што се код многих јединица мишљења истраживача разилазе, па и сучељавају. Посебно су сложени поједини случајеви који се могу наћи међу неколико десетина јединица сачуваних у два или више примерака. У таквим приликама за потребе овог истраживања може се применити начело да ако један важи за оригинал, остали нису вредни пажње. Међутим, ако оригинал није сачуван или довољно поуздано препознат, отварају се замршена питања статуса расположивих примерака ради одређивања који ће од њих понети улогу примарног, а који ће бити сведен на улогу секундарне варијанте. Понекад чак остаје отворена и могућност да се не ради о примерцима исте јединице него о различитим документима, што се онда одражава и на основне податке о броју сачуваних јединица.¹ Пошто би озбиљан покушај разрешавања спорних и провере недовољно проучених случајева у припремној фази оваког истраживања представљао превелико оптерећење, истраживач је принуђен да се задовољи преузимањем судова из расположиве литературе и да се при том помири са непријатним утиском да је један број статусних ознака доделио олако, а неке свакако и погрешно.

Када се, уз сва наведена ограничења, приведе крају статусно оцењивање расположивих јединица, указује се слика која на први поглед делује обесхрабрујуће – од 474 документа статус оригинала има само 247 (52%), при чему се за више од петине њих тај статус са мање или више основа може ставити под знак питања. Ипак, утисак се поправља када се установи да се међу преосталим документима њих 202 (нешто више од 42%) могу сматрати преписима, док су само 25 јединица (5,3%) доказани или вероватни фалсификати. У ствари, код сачуваних владарских докумената из суседства удео оригинала је приближно једнак, ако не и нешто мањи – на пример, у фонду докумената угарских владара у 14. веку он износи мање од 35% и тек се у 15. веку пење на близу 50%, а и у дипломатичкој заоставштини византијских царева оригинали су у мањини све до краја 14. века.²

Међу последицама које по истраживање дипломатичких образаца има оваква статусна структура фонда свакако је најзначајнија знатно сужена изворна

¹ За први случај може се навести пример документа бр. 225 (уп. Р. Михалчић, *Млетске повеље цара Уроша*, ССА 3 (2004) 71–87), а за други бр. 100 (уп. С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару*, ССА 5 (2006) 65–81).

² Видети нап. 9 и 10.

основа за обраду спољних обележја. Када се још узму у обзир раштрканост грађе и махом слаба обрађеност спољних обележја у досадашњим издањима и литератури, као и податак да се један број оригинала налази међу несталим и уништеним документима, испоставља се да су оригинална спољна обележја доступна за мање од половине ионако оскудног фонда. Унутрашња обележја су свакако много боље покривена захваљујући великом броју преписа, али треба имати на уму да многи од њих не преносе садржај оригинала на сасвим аутентичан начин. У најмање око 30 случајева нема сумње да је текст приликом преписивања прерађиван, док за још толико њих постоје наговештаји у том смислу. Осим тога, 31 препис, и то готово сви из скупине аутентичних, у ствари су преводи оригиналних докумената на други језик, што такође представља својеврсно удаљавање од изворних унутрашњих обележја. Једна околност од ширег значаја за истраживање може се уочити и код фалсификата – чак девет њих отпада на документе владара из 11. и 12. века, док још седам јединица са овим статусом за тобожњег ауктора имају краља и цара Душана. Јасно је да с овим распоредом могућности за озбиљније истраживање докумената преднемањићких владара практично потпуно нестају. Ипак, он можда и није сасвим неповољан, јер концентрација фалсификата у раздобљу пре Немањића, где укупни број од 10 докумената на раздобље од преко 150 година не би могао много да пружи чак и да су сви сачувани у оригиналу, и код Душана, владара од ког се сачувало далеко највише јединица (114), значи да су остала раздобља готово ослобођена од те најнекорисније врсте сачуване грађе.

Ако би се ова разматрања свела на коначну оцену истраживачких могућности које нуди расположива грађа, та оцена могла би да почне закључком да фонд докумената српских средњовековних владара узет у целини представља необично сложен истраживачки терен. Фонд је, у недостатку боље речи, „невелик“ и пружа озбиљну изворну подлогу само за раздобље од краја 12. до краја 15. века, мада је све до последњих деценија 13. века и та подлога доста танка. Због раштрканости грађе, непосредни додир с њом могуће је остварити само делимично, повремено и на кратко, због чега већу улогу добијају фотографије. То се нарочито неповољно одражава на могућност истраживања спољних дипломатичких обележја, која је ионако ограничена половицим уделом оригиналних јединица у укупном фонду. Такође, непостојање целовитих зборника

издања и коментара повлачи за собом низ недоумица везаних за начин употребе, па и саму употребљивост, многих јединица. С друге стране, исти тај „невелики“ број јединица омогућава да се знатан део проблема реши или ублажи и да се сваки документ у потпуности искористи, а у замену за све те додатне напоре истраживач може да се нада посебно занимљивим резултатима, с обзиром на особености српског политичког простора и његовог положаја у међународним оквирима. С тим у вези стоји још једна, досад непоменута особина расположивог фонда. Наиме, српски средњовековни владарски документи пружају редак пример сразмерно великог присуства у дипломатичкој продукцији једне средине сва три најзначајнија дипломатичка „језика“ средњовековне Европе – грчког, латинског и словенског. Латински фонд броји 65 јединица, на грчком су састављене 43, укључујући једну сачувану као превод, док је на српском изворно настало 366, од којих је 30 доступно само у преводу. Постоје, чак, јединице сачуване у два примерка на различитим језицима код којих има основа за претпоставку да су тако изворно издате, попут српско-латинског бр. 111 и српско-грчког бр. 240. У таквим случајевима за примарне су узети примерци на српском као аутохтоном дипломатичком језику издавача, али и секундарни примерци из ових парова задржавају већи потенцијални значај него иначе.

Истраживање дипломатичких образаца српских средњовековних докумената представља се, дакле, као сложено али вишеструко оправдано и, упркос бројним препрекама, остварљиво. То, наравно, није промакло ранијим дипломатичарима, утолико пре што је већ сама природа дипломатике као помоћне историјске науке наметала је потребу да се успоставе обрасци оригиналног и аутентичног. Практично сви они бројни радови у којима су током протеклих век и по претресана питања дипломатичког статуса појединачних докумената или група докумената нужно се у мањој или већој мери и са мање или више успеха дотичу дипломатичких образаца. Ипак, ако се трага за покушајима да се сви ти резултати систематизују у свеобухватну слику, резултат се практично своди на један налаз. Реч је о низу о 28 прилога које је под заједничким наднасловом *Студије о српској дипломатици* у Гласу Српске краљевске академије између 1912. и 1936. године објавио један од великана српске историографије, Станоје Станојевић.¹ Посвећујући сваку

¹ Потпун списак библиографских јединица Станојевићевих *Студија* дат је у прегледу литературе на крају рада.

студију по једном дипломатичком састојку или проблему, Станојевић је, на основу претпоставке о постојању на српском средњовековном дипломатичком простору пет засебних обласних традиција у састављању докумената, своје резултате о свакој теми излагао у пет одељака насловљених Дубровник, Босна, Рашка, Хум и Зета. Нажалост, одмах се мора рећи да овај велики подухват није уродио одговарајућим плодом. Рађене трудом усамљеног појединца, на махове, током дужег низа година, у условима када су препреке везане за доступност грађе и стање издања биле још веће него данас, Станојевићеве *Студије* се често претварају у недовољно повезано, непрецизно и, упркос великом обиму, непотпуно гомилање појединачних примера.¹ У ствари, оне своју вредност за данашњег истраживача дугују пре свега томе што су се потоњи дипломатичари, можда управо под утиском Станојевићевог ауторитета, врло ретко упуштали у систематско обрађивање већих скупова српских средњовековних докумената – поред свеобухватно замишљених *Студија за средњовековну дипломатику и сигилографију Јужних Словена* Грегора Чремошника, чија је израда прекинута смрћу аутора још у почетној фази,² могу се издвојити још само уводна студија Александра Соловјева и Владимира Мошина уз њихово издање грчких повеља српских владара и Мошинова студија о повељама краља Милутина.³

Више од седам деценија које су протекле од појављивања последње Станојевићеве *Студије* ипак је донело важне помаке. Многи документи су боље издати и проучени, а немали број је по први пут предочен научној јавности. Године 1956, док су ова кретања тек добијала на замаху, тада млади истраживач Сима Ћирковић указао је на правац којим треба кренути. Он је приметио да се у *Студијама* „осећа недостатак једног поглавља у коме би биле приказане разне врсте аката које се јављају код нас у средњем веку са свим својим саставним одликама“ и додао да „приказивање повеља по саставним деловима и у оквиру њих подела на рашку, зетску, босанску и дубровачку канцеларију није дозволило

¹ Недостаци *Студија о српској дипломатици* заиста се највећим делом могу приписати објективним околностима у којима се више тешко могло постићи, поготово с обзиром на обим и разноврсност Станојевићеве научне и јавне делатности. У ствари, као главна његова „кривица“ може се истаћи преамбициозна замисао, али управо она говори о истанчаном осећају за потребе струке. Због свега тога, указивање на одступања његових налаза од резултата овог истраживања биће ограничено на најзначајније и најупечатљивије случајеве.

² G. Čremošnik, *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju južnih Slavena*, Sarajevo 1976.

³ А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*; В. Мошин, *Повеље краља Милутина – дипломатичка анализа*, ИЧ 18 (1971) 53–86.

прецизне закључке о разликама појединих врста повеља, које су у дипломатичком погледу често врло велике, некад веће од разлика истородних аката разних канцеларија“.¹ Другим речима, дипломатички састојци докумената нису само ствар ауктора него, „некад“ чак и више, врсте или типа документа који се жели створити. Опет, пошто су владарски документи производ писаног уобличавања неког текстуалног садржаја ради задовољавања одређене управне потребе, типови докумената само су одраз типова потреба. У ствари, може се рећи да ауктор има главну реч у обликовању појединачних састојака, али да је у избору и распореду састојака, то јест, у обликовању самог документа, умногоме условљен потребама чијем је задовољавању тај документ намењен.

У средиште истраживања дипломатичких образаца морају, дакле, да дођу типови, јер они представљају највиши степен синтезе дипломатичке праксе у једној средини. Ти типови докумената могу се поделити на две врсте – опште и посебне. Општим типовима добро би пристајао и назив „формални“, јер они не постоје као чисти типски документи, него пре као општи дипломатички оквир који обликује појединачне примерке. Српски владарски документи нуде два таква општа оквира – повељу и писмо – чије особине нису у потпуности међусобно искључиве. Њихово упознавање је незаобилазно зато што се кроз њих установљава која дипломатичка решења стоје ауктору на располагању када приступа изради сваког појединачног документа. Посебни или „наменски“ типови односе се, пак, на конкретне скупове дипломатичких образаца који се примењују за задовољавање појединих типова потреба, односно владарских функција. То је већ практична типологизација завршних производа која сведочи о способности ауктора да прилагоди дипломатичке обрасце својим потребама и тиме, између осталог, искаже каквом се културом власти одликују он и његово окружење. Такође, то је и одраз оног што је у ужем дипломатичком смислу типично за неку документарну продукцију и што представља узорак према којем се утврђује оригиналност и аутентичност докумената.

Пошто су све ове појединости разјашњене, могуће је створити јасну представу о начину, задацима и току истраживања дипломатичких образаца српских средњовековних владарских докумената. Истраживачки поступак би

¹ С. Ћирковић, *Осумњичене повеље кнегиње Милице и деспота Стефана*, ИЧ 6 (1956) 139–140.

можда најбоље било назвати кумулативном дипломатичком анализом. Дипломатичка анализа појединачног документа подразумева испитивање свих у њему заступљених дипломатичких састојака и начина на који су они склопљени у једну целину, а затим поређење тих резултата са другим документима како би се утврдиле сличности и разлике. Кумулативна анализа би у ствари представљала понављање тог поступка на укупном фонду овде прикупљене грађе. Први задатак је праћење појединих спољних и унутрашњих састојака у српским владарским документима, са циљем да се установе обрасци којима се сваки од њих повинује. Потом наступа проучавање начина на који се ти састојци међусобно повезују да би произвели опште типове докумената, то јест, повеље и писма. У трећој фази, ова „акумулирана“ слика образаца дипломатичких састојака и општих типова докумената поново се разлаже да би се на основу ње извела обележја посебних типова. При том, намера да се дипломатички обрасци искористе као показатељи развијености и развојног пута српске средњовековне политичке културе захтева да се, колико год то грађа допушта, обрати пажња на промене до којих долази код све три врсте образаца, као и на присуство (или одсуство) спољних утицаја у њиховом уобличавању.

Испуњење свих ових услова требало би на крају да доведе до закључака о значајним обележјима културе владања на српском средњовековном политичком простору у раздобљу од 300 година – способности владара и твораца његових докумената да за сваку управну потребу пронађу задовољавајући „документарни“ одговор, начину на који је владар кроз документе градио свој посебан положај у друштву, те пореклу и заступљености различитих спољних утицаја на уобличавање владарских докумената. Истовремено, са јасним одређивањем типова докумената и њиховог развојног пута, српска дипломатика добила би чвршћи ослонац за даљи рад на утврђивању оригиналности и аутентичности дипломатичких извора, али и потстицај расветљавању сплета питања везаних за процес настанка докумената, то јест, рад српских средњовековних канцеларија, који се намеће као још једна велика, целовито необрађена тема из њеног делокруга.

1. ОБРАСЦИ ДИПЛОМАТИЧКИХ САСТОЈАКА

Дипломатички састојци су основне градивне јединице докумената којима се бави дипломатичка наука. Као средство за писмено бележење текстуалних садржаја од званичног значаја документ спаја у себи две главне врсте састојака – „унутрашњи“ чине сам текстуални садржај, а „спољни“ материјални оквир у којем је тај садржај забележен. Ниједан документ не може да постоји без састојака обе врсте, али не мора сваки документ да има све састојке – штавише, само мањи број њих је апсолутно неизоставан. Најзад, с обзиром на званичну намену докумената, може се издвојити и трећа врста састојака – они који служе да потврде да је документ „вршилац“ званичног посла. Ни ова врста састојака, који се могу назвати средствима овере, није строго узевши била неопходна да би документ извршио своју званичну улогу. Ипак, њихово одсуство значило је да он сам по себи није био оспособљен да је изврши, па се, с обзиром на то, у најбољем случају може сматрати недовршеним дипломатичким производом.

1.1. Спољни састојци

Највише дипломатичких састојака без којих документ не може да постоји тиче се управо његовог спољног оквира. Пре свега, текст документа морао је да буде написан на некаквој подлози, то јест, материјалу за писање. Тај материјал је, опет, морао да има некакав физички облик и димензије, док је само исписивање текста подразумевало и неки начин његовог распоређивања на материјалу. Текст је такође морао да буде срочен на неком језику, а да би могао да буде записан било је неопходно употребити неку врсту писма. С тим у вези, незаобилазна су била и средства за писање, при чему за дипломатику није занимљива писаљка, него средство које је коришћено да се на материјалу остави траг, јер је управо оно постајало састојак документа. Код сваког од ових састојака творац документа имао је, бар у начелу, мању или већу могућност избора приликом њиховог обликовања, али сви они морали су да буду присутни. Једини спољни састојак који се није морао наћи у саставу документа били су украси – они представљају праву слободну форму, у чијој примени творац документа има најширу могућност

избора, од потпуног изостављања до претварања свог производа у уметничко дело.

Нажалост, спољни састојци документа, ти његови „најобавезнији“ чиниоци, уједно су, начелно посматрано, најподложнији пропадању. Док је текст могао да буде сачуван у аутентичном облику у виду преписа, за утврђивање готово свих аутентичних спољних особина потребно је располагати оригиналом. Као што је у уводу већ поменуто, у случају српских средњовековних владарских докумената то значи да се расположива грађа за ову врсту истраживања најчешће своди на око половине укупног броја јединица. При том постоје знатне разлике између појединих састојака, условљене доступношћу одређених докумената, њихових фотографија и података који се о њиховим спољним обележјима могу наћи у литератури – на пример, и најштурији описи докумената обично доносе податке о материјалу на којем су они исписани, али готово ниједан опис, па чак ни неке фотографије, не пружају јасна сазнања о распореду текста на материјалу. Из тог разлога, изворна основа за закључке о спољним састојцима разликује се од случаја до случаја, а сами закључци, због проблема са доступношћу грађе, често не могу да буду означени као сигурни, па чак ни као извесни.¹

Материјал за писање представља један од најбољих примера могућности које пружа расположива грађа. Пошто је врсту материјала могуће утврдити само ако се располаже оригиналним документом или описом који садржи тај податак, у фонд за проучавање овог састојка могу да уђу 233 јединице, или нешто мање од половине укупног броја. У том фонду присутна су само два материјала за писање – пергамент (125 примерака) и папир (108). Прва и најјаснија правилност која се може уочити у њиховој примени састоји се у томе да сви документи настали до почетка 14. века, њих укупно 29, користе пергамент. После појаве првог документа на папиру (бр. 62), заступљеност два материјала је приближно једнака, са благом предношћу у корист млађег (96:108). Међутим, посматрано по ужим раздобљима, њихов однос је прилично неуравнотежен – до 1355. и после 1402. године запажа се умерено преовлађивање пергамента (37:28, односно 42:28), али у

¹ Свакако услед отежане доступности докумената, Станојевић се у својим *Студијама* није посебно бавио спољним обележјима. Ти празнину донекле попуњава први део *Чремошникових Студија* (стр. 17–41), мада су и оне засноване преваходно на грађи из Дубровника и Венеције, док готово потпуно занемарују светогорске архиве.

међувремену папир остварује изразиту превагу (17:52) која му и доноси већину у коначном збиру.¹

При покушају да се одреди узрок ових кретања, могло би се прво помислити на то да је папир као јефтинији и „обичнији“ материјал више приличио времену које је било обележено кризом и владарима нижег ранга. Заиста, поједини обласни господари уклапају се у такву представу – код Вука Бранковића однос у корист папира је 4:1, а код Балшића до 1402. године чак 8:0. Међутим, највећу склоност према овом материјалу показује управо последњи немањићи владар, цар Урош (12:0),² док неки други обласни господари више користе пергамент, попут Драгаша (5:2) и Лазаревића (8:6).³ У ствари, успон папира почиње већ у претходном раздобљу и може се најпре довести у везу са Душановим царским крунисањем 1346. године – док су током дотадашње упоредне употребе пергаменти били двоструко бројнији, за девет година Душановог царавања папир по први пут остварује предност (13:16). С обзиром на то да је царско крунисање било надахнуто византијским државно-правним узорима и повезано са новим снажним таласом византинизације појавних облика владарске власти у српској држави,⁴ ширење употребе папира могло би се уклопити у тај процес. На то би упућивао и податак да је предност папира над пергаментом посебно изражена међу грчким документима српских владара (17:9), који сви потичу из средине и друге половине 14. века.⁵ Занимљиво је такође да се наговештаји сличног утицаја не могу запазити у вези са латинским документима – у време своје најгушће

¹ Раширеност и динамика употребе појединих материјала за писање једна су од тема којима се *Студије о српској дипломатици* уопште не баве, иако се о самим материјалима на једном месту говори доста опширно (*Студије* 22, 223–225).

² Г. Ћремошник, *Студије*, 38, грешни када говори о постојању Урошевих оригинала на пергаменту.

³ Новији осврт на дипломатичку продукцију Драгаша код Ж. Вујошевић, *Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о поклонима војводе Дмитра*, ССА 9 (2010) 111–133, и исти, *Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о даривању четири села у околини Врања*, у истој свесци, стр. 135–145. Покушај систематизације сачуване грађе кнеза Лазара нуди Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, Зборник ФФ 12–1 (1974) 357–377.

⁴ О томе: G. Ostrogorsky, *Problèmes des relations byzantino-serbes au XIVe siècle*, Proceedings of the 13th International Congress of Byzantine Studies, London – New York 1967, 41–55; исти, *Србија и византијска хијерархија држава*, Кнез Лазар, Београд 1975, 125–137; *Историја српског народа* I, 524–536 (М. Благојевић); Љ. Максимовић, *Српска царска титула*, Глас 384 (1998) 174–176, са прегледом основних питања и упутницама на ширу литературу.

⁵ Код византијских владарских докумената заиста је постојао обичај употребе папира, нарочито током 11. и 12. века, али у времену из ког потиче српски владарски материјал, већ се запажа превласт пергаментa – N. Oikonomidès, *Le support matériel des documents byzantins*, Actes du Colloque International du CNRS sur la paléographie grecque et byzantine, Paris 1977, 385–387.

концентрације, у раздобљу после 1402. године, латински фонд показује једнаку склоност ка папиру као и грчки (16:8), али српска грађа тог времена изразито нагиње пергаменту (12:34).

Облик листа на ком је документ писан подразумева у ствари три податка: основни геометријски облик, степен правилности са којом је тај облик исечен и евентуално присуство сложенијих начина обликовања документа. И у овом случају као извор долазе у обзир само оригинални документи, и то пре свега они који су истраживачу визуелно доступни, док описи могу да буду драгоцени пре свега по питању основног облика. С друге стране, сметњу могу да представљају оштећења, а истраживач мора да се помири и са тим да је изворни изглед ових обележја у појединим случајевима могао да буде накнадно измењен.

Код основних геометријских облика, према очекивању, изразито преовлађује правоугаоник. Једини изузеци у том погледу су документи код којих су поједини углови, најчешће доњи, заобљени или закошени, што онда даје лист са пет, шест или, чак, више углова. Најизразитији пример ове појаве је један „осмоугаони“ рани препис (бр. 121), али и међу оригиналима може се набројати преко 20 упадљиво заобљених или „вишеугаоних“ примерака (бр. 12, 17, 31, 41, 48, 54, 55, 86, 90, 101, 156, 217, 259, 284, 289, 331, 342, 370, 396, 398, 430, 433, 434). Ипак, стиче се утисак да је огромна већина таквих облика настала услед накнадних оштећења или, код пергамента, у склопу самог поступка израде материјала за писање. Само у два случаја (бр. 284 и 398) може се поуздано тврдити да су доњи углови намерно засечени и заобљени, очигледно из естетских разлога,¹ али чак и тада ради се у суштини о благо преиначеном основном правоугаоном облику.

Насупрот ретким случајевима пажљивог естетски мотивисаног сечења стоји велики број немарно и неправилно уобличених листова. Од 227 оригинала код којих је могуће судити о овом обележју, 73 показују знатну неправилност у обликовању, при чему се за 21 може рећи да је изразито неправилан. Међу тих 73, пергаменти чине 53, укључујући и све примере изразите неправилности осим једног (бр. 165). У овом случају, разлог се лако проналази у поступку производње и природи материјала – пергамент је морао да се кроји из неправилно обликоване

¹ Није јасно да ли је на овај начин изворно био обликован и бр. 17 – његово заобљење је прилично неправилно и делује као да је последица оштећења, али текст који је на том делу листа дописан само четрдесетак година након настанка документа прати његов облик, што потврђује да је заобљење било присутно већ у то време.

животињске коже која се, уз то, теже секла, док је папир одмах произвођен у калупима правилног правоугаоног облика и био лакши за прецизно сечење.¹ Можда је занимљивија сама околност да је тако велики број владарских докумената био до те мере неправилан. У ствари, ако се узму у обзир и оне ситније, али јасно видљиве неправилности, број неправилних докумената знатно је већи од броја правилних. Чак и ако се део тих неправилности припише накнадним оштећењима – мада примерци код којих се могло закључити да је неправилност настала на тај начин нису узимани у обзир – остаје утисак да творци докумената нису придавали већи значај постизању геометријски правилног облика листова на којима ће исписати њихов текст.²

Док се за правилно обликовање може рећи да је имало превасходно естетску улогу, присуство сложенијих начина обликовања докумената тицало се практичних потреба, пре свега потребе за бележењем текстова који су се одликовали великом дужином. Први начин да се обезбеди могућност записивања дугачких текстова састојао се у спајању више листова у једну јединствену површину, тако што су листови правоугаоног облика лепљени један за други, чиме се практично добијао изразито издужен правоугаоник. Тако издужене документе најчешће више није било zgodно чувати испресавијане као што је био обичај, па су они зато замотавани у свитак, при чему су понекад опремани и палицама-држаљама на крајевима (бр. 370). Пошто је пергамент боље подносио замотавање, за овај поступак су далеко чешће, мада не увек, коришћени листови од овог материјала – међу оригиналима, овај однос износи 13 пергамената према два папира.

На описани начин могле су се добити заиста велике површине за писање – један свитак (бр. 105) састављен је од осам слепљених листова пергаментa – али ни то понекад није било довољно. У таквим случајевима, прибегавало се записивању документа у облику књиге, то јест, кодекса. Од оваквих „дипломатичких“ кодекса српских владара, у руке истраживача доспела су четири, у којима је записано укупно шест владарских докумената (бр. 75, 76, 106, 139, 177, 317), јер су после главног у кодексe могли да буду записани и други с

¹ О начину производње пергаментa и папира: J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb 1985, 13–15. Посебан осврт на израду пергаментa на јужнословенском простору даје G. Čremošnik, *Studije*, 20–27.

² Уп. G. Čremošnik, *Studije*, 29–30.

њим повезани или накнадно настали документи. Два кодекса и два документа су у међувремену изгубљени (бр. 106 и 177), па је њихов дипломатички статус остављен отвореним, али обично се узима да су документи који су записивани у овом облику, бар они због којих је кодекс изворно настао, рани аутентични преписи јединица чији су изворници у облику свитка били неподесни за практичну употребу.¹ Ипак, с обзиром на то да је текст најкраћег кодекса (47000 словних знакова у кодексу са бр. 75 и 76) знатно дужи од текста који је стао у најдужи свитак (32000 знакова у фалсификату бр. 84), чини се да су могућности свитка да „поднесе“ текст одређене дужине имале границу и да је, када би постало јасно да ће та граница бити пређена, приступано изради кодекса који је онда представљао „главни“ или у најмању руку „други оригинал“, као проширену верзију текста забележеног у свитку.²

У тесној вези са основним обликом стоје **димензије** листова. Показало се да сви расположиви оригинални српски средњовековни владарски документи практично имају основни облик правоугаоника, али ти правоугаоници нису били ни приближно једнаких димензија. Напротив, међу њима су заступљене све три основне правоугаоне варијанте: усправни правоугаоник, положени правоугаоник и квадрат.³ Укупно посматрано, међусобни бројчани однос ове три варијанте износи 136:69:22 примерака или, грубо узевши, 6:3:1, али он није био исти у свим раздобљима. До 1321. године облик усправног правоугаоника био је чак нешто мање заступљен од остала два заједно (19:18:2). Његова предност настаје у следећем раздобљу, до 1355. године (35:9:5), и то највише „заслугом“ краља и

¹ Тако о бр. 177 његов први издавач Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана којом оснива манастир Св. арханђела Михаила и Гаврила код Призрена*, Гласник ДСС 15 (1862) 311, 317. Исто за бр. 106 и 139 П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 52–53.

² У случају бр. 75–76, претпоставку да се ради о „главном“ оригиналу поткрепљују удубљења у старим, данас изгубљеним корицама, за која сви очевици сматрају да су била предвиђена за печате (С. Новаковић, *Извештај о проналаску Светостефанског хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) V). Ипак, и овде мишљење да је реч о накнадном препису из практичних разлога није напуштено – уп. Ђ. Трифуновић, *Повеља краља Милутина манастиру Бањска – Светостефанска хрисовуља 2*, Београд 2011, 129, 137–139. На решење са проширеним оригиналом у облику кодекса упућује међусобни однос свитка бр. 105 и кодекса бр. 106 и 139. У њиховој основи је исти документ, али док верзија у облику свитка има 26500 знакова, оне у облику кодекса, од којих је прва по свему судећи приређена непосредно после бр. 105, имају 112800, односно чак 123000 знакова (видети упоредну анализу садржаја у П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 20–52; уп. такође М. Благојевић, *Када је краљ Душан потврдио Дечанску хрисовуљу*, ИЧ 16–17 (1970) 79–86, и исти, *Челници манастира Дечана*, Дечани и византијска уметност средином 14. века, Београд 1989, 24–26).

³ С обзиром на неправилности при сечењу појам квадрат треба схватити условно, као облик код ког однос између дужих и краћих страница не прелази 1,1:1.

цара Душана (29:4:4), а затим се само постепено повећава (45:16:7 до 1402. и 37:26:8 после те године). Пажљивији увид показује да је на ове односе и кретања највише, чак предсудно утицала подела по језичким групама. Наиме, грчки и латински документи чине у овом погледу дијаметралне супротности – док први наглашено теже усправним облицима (20:2:3), други су махом положени (2:3:20). Између ова два узора српски фонд опет бира да следи грчке и занемарује латинске. Штавише, склоност српских примерака ка усправном облику мања је у раздобљу које обухвата све грчке документе (60:23:9 између 1321. и 1402) него у раздобљу из којег потиче велика већина латинских (36:6:6 после 1402).

Врста правоугаоника била је у сваком појединачном случају прецизније одређена конкретним димензијама. Већи значај за коначни облик има ширина, јер је она била знатно подложнија намерама које је творац документа имао у вези са његовим спољним изгледом – она је нужно одређивана пре него што се приступи писању, док је дужина могла да се подешава накнадно, зависно од простора који је захватио текст. Одмах треба истаћи да је изворна грађа за проучавање овог састојка мања него код свих досад обрађених – подаци о димензијама доступни су за 98 оригиналних папира и 114 оригиналних пергамената. Ипак, тај узорак је довољан да се и код овог састојка уочи разлика између два материјала. Код папира распон ширина креће се од 160 до 420 мм, али зато чак 91 документ има ширину у распону од 210 до 320 мм, пет их је шире, а само два уже од тога. Такође, овај 91 документ концентрисан је великом већином у два знатно ужа распона – 34 примерка између 210 и 230 мм и 42 примерка између 285 и 305 мм, при чему 26 њих има ширину од око 300 мм. Насупрот томе, општи распон ширина код пергамената неупоредиво је већи, од 114 до 720 мм, распон најчешћих ширина, мада нешто већи него код папира (210–335 мм) обухвата сразмерно знатно мање докумената (77), док некаквих ужих концентрација упоредивих са оним код папира уопште нема – највећа је у распону 290–310 мм која обухвата 22 јединице. Сходно томе, и број јединица које остају испод или изнад „убичајених“ граница знатно је већи, при чему је приметно да од 12 пергамената ужих од 210 мм, пола потиче из 13. века, док се међу 25 јединица ширих од 335 мм налази 12 из 15. века, чије се ширине крећу од 380 мм навише.

Из ових података може се закључити да на нивоу целокупног узорка оригиналних српских владарских докумената убичајена ширина листа на којем

се писало није постојала – најзаступљеније су ширине од 300 ± 15 мм, али оне обухватају само 30% фонда. Ако се жели одредити неки распон мера које се могу назвати уобичајеним утолико што се, на пример, јављају у пет или више случајева, он се мора поставити веома широко (210–335 мм), па чак и тада 20% јединица остаје изван њега. Међутим, ако се подаци разложе према материјалима, код папира се јасно уочава концентрација на две тачке које очигледно стоје у вези са правилним пресавијањем уобичајених формата у којима се папир тада производио, нарочито италијанског *realle* и *resuto* формата димензија 615x445 и 450x315 мм.¹ С друге стране, пергаменти, који су за потребе докумената форматирани појединачно, показују много веће шаренило. Чак се, с обзиром на време настанка појединих докумената, може претпоставити да су и оне благе назнаке концентрације које се код ширина пергамената могу приметити у ствари настале под утицајем повећане употребе папира – навикавши се на мање-више стандардне папирне формате приређивачи пергамената за документе почели су и њих да исецају у приближно једнаким ширинама.²

Друга димензија, дужина, у апсолутним бројкама има превасходно значај занимљивости. Највеће дужине везују се за свитке, који су у средњем веку, за разлику од античке праксе, коришћени у облику усправног правоугаоника.³ Тако је најдужи сачувани оригинални документ српских средњовековних владара онај из осам делова састављени свитак (бр. 105) који има укупно 5200 мм, док још седам свитака има дужине у распону од 970 до 1550 мм.⁴ Насупрот томе, чак 18 оригинала краће је од 100 мм, а скупину најкраћих чине осам докумената чије се дужине крећу од 47 до 56 мм. Много важнији за истраживање су односи између дужине и ширине, јер управо они могу да укажу на намере творца документа по питању обликовања – што је ширина већа у односу на дужину, утолико је вероватније да је документ од почетка био замишљен као положени правоугаоник, и обратно. Такође, овај приступ омогућава да се обухвате и неки документи чије тачне дужине и ширине нису познате, али се на основу

¹ V. Mošin, *Filigranologija kao pomoćna historijska nauka*, Zbornik HI 1 (1954) 54–58.

² Међу 23 пергаментна документа познатих димензија настала пре уласка папира у употребу почетком 14. века, само два имају најуобичајенију ширину папирних докумената (око 300 мм), док је после тога овај удео 20/91.

³ J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 21–22.

⁴ Већи број изразито дугачких свитака сачуван је међу преписима и фалсификатима, укључујући два од 2850 мм (бр. 84, 136) и један од 4250 мм (бр. 63).

фотографија може утврдити њихов међусобни однос. Још једном, резултати показују да апсолутних правилности нема али да постоје очигледне разлике између докумената писаних на папиру и оних на пергаменту. Тако у групи изразитих положених правоугаоника, који се могу одредити као случајеви када је дужина двапут мања од ширине, то јест, када количник при дељењу дужине ширином износи 0,5 или мање, спадају 22 документа, од којих је 18 на папиру. У распону умерених положених правоугаоника (0,5–0,9) налазе се 42 документа, међу којима 24 на папиру. Распон који означава документе квадратног облика (0,9–1,1) захвата 9 папирних и 13 пергаментних докумената, а онај који се може приписати умереним усправним правоугаоницима (1,1–1,5) 37 папирних и 39 пергаментних. Најзад, код изразитих усправних правоугаоника (преко 1,5) среће се само 5 папира према 39 пергамената.

Очигледно, када је намеравао да запише краћи текст, просечни састављач српских средњовековних владарских докумената знатно се чешће опредељивао за папир. Штавише, ако се узме у обзир само време после почетка 14. века, када је избор између два материјала заиста постојао, однос папира и пергамената до количника 0,9 износи 42:9, од чега 18:2 до количника 0,5. Ако је текст био нешто веће дужине, такве да је при уобичајеним ширинама листа од око 210–335 мм стварао квадрат или умерени усправни правоугаоник (количници 0,9–1,5), правила наизглед није било, јер однос папира и пергамената у раздобљу упоредне употребе износи 46:44. Међутим, ако је било јасно да ће текст достићи велику дужину (количници преко 1,5) однос 5:39 показује да је избор неупоредиво чешће падао на пергамент.

Пошто би коначно припремио лист, пре него што ће почети да пише, творац документа морао је да одлучи и о томе како ће **распоредити текст**. За разлику од књига, у којима је у српској средини још од краја 12. века текст често распоређиван двостубачно,¹ у документима се, чак и када су у облику кодекса, готово увек пише у једном ступцу – једине изузетке представљају документ бр. 136, свитак дугачак скоро три метра који је цео исписан двостубачно, али није

¹ На пример, Мирослављево и Вуканово јеванђеље. За каснија раздобља довољно је погледати снимке страница српских књига приложене у П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, Београд 1971, 258–264, 284–298. Изгледа да тек од 15. века у књигама преовлађује једностубачни распоред (*исто*, 303–311).

оригиналан,¹ и бр. 12, у којем је двостубачно исписан један нарочити део текста, али тај документ, мада оригиналан, није састављен у српској средини. Сви остали текстови не само што су исписани у једном ступцу, него готово увек и у једном правоугаоном блоку, ако се изузму поједини кратки унутрашњи састојци или вербална средства овере, који су, тамо где их има, писани у посебном блоку испод главног дела текста. У малом броју оригинала који нарушавају овај распоред могу се издвојити кодекси, код којих је то одступање разумљиво, као и четири латинска документа из 15. века (бр. 389, 419–421), који имају један мали, кратки блок испред главног, и једини сачувани документ Александра Комнина, обласног господара у Албанији, са три јасно одвојена блока у иначе сразмерно кратком тексту (бр. 256). Јединствен пример покушаја употребе распореда текста у декоративне сврхе нуди препис једног документа краља Душана у којем је доњи део текста исписан „у шпиц“ (бр. 143).² Осим тога, може се приметити још само да је правилност текстуалног блока понекад нарушавана већим или мањим извлачењем *иницијала*, почетних слова документа, изван леве ивице текста, а сасвим ретко то је чињено и са *подиницијалима*, почетним словима појединих целина.

Једнообразност која је очигледно постојала у погледу обликовања поља текста није била ни приближно тако изражена по питању величине и уредности маргиналног простора. Целовит увид у те одлике може се остварити додељивањем бројчаних оцена за величину (0–6) и уредност (0–3) сваке маргине сваког оригиналног документа и потом израчунавањем просечних вредности за поједина обележја. Због проблема са доступношћу докумената и готово потпуног одсуства података ове врсте у описима, овај поступак могуће је спровести на само 215 докумената, па и ту не у потпуности, јер су неке маргине оштећене, а друге нису добро снимљене. Ипак, резултати до којих се на овај начин долази јасно показују да је и овај састојак представљао једну динамичну спољну одлику српских средњовековних владарских докумената у чијој се примени уочавају одређене правилности.

¹ Штавише, управо ова појава оцењивана је као најочигледнији знак да није реч о оригиналном документу – Д. Кораћ, *Повеља краља Стефана Душана манастиру Свете Богородице у Тетову. Прилог српској дипломатици и сфрагистици*, ЗРВИ 23 (1984), 143–144.

² Д. Кораћ, *Повеља краља Стефана Душана*, 150, бележи и ову необичност као знак да се ради о препису. Исто сужење завршног дела текста јавља се у кодексу бр. 139.

Још док се расположиви узорак посматра у целини до изражаја долазе два податка. Прво, код величине маргиналних простора, упадљиво је да су просечне оцене за леву, горњу и десну маргину приближно једнаке (2,17–2,06–1,86), али да се зато испод доњег краја текста оставља у просеку готово двоструко већа празнина (3,7), што се може повезати са обезбеђивањем простора за постављање средства овере у облику печата. У погледу уредности, пак, лева, горња и доња маргина налазе се око оцене 2, која означава добар резултат (2,08–2,05–1,95), док се десна маргина једва нешто изнад „лоше“ оцене 1 (1,1), јер су творци докумената сасвим ретко улагали напор да поравнају текст са те стране, опредељујући се уместо тога да доврше започету реч или слог.

Хронолошко праћење података открива се су наведене укупне вредности резултат одређених развојних процеса. У документима из раздобља до 1276. године просечни маргинални простори лево, горе и десно веома су мали (1,13–0,58–0,87), а само је онај доњи, са вредношћу 3, близак укупном просеку. Већ у следећем раздобљу (1276–1321), они се осетно повећавају (1,56–1,48–1,26–3,1), да би 1321–1355. углавном достигли и понегде престигли укупне просечне вредности (2,04–2,13–1,84–3,37). У раздобљу 1355–1402. значајнију промену представља само даље повећавање доње маргине (2,16–2,10–1,91–3,85), али зато после 1402. долази до значајног повећавања свих маргиналних простора (2,75–2,51–2,24–4,16). Што се уредности тиче, промене су знатно мање динамичне, али уочљиво је да се степен уредности постепено повећавао – оцене по маргинама за прво, у целини узевши „најнеуредније“ раздобље су 1,85–1,67–1,19–1,71, док звање „најуреднијег“ могу да поделе раздобља 1355–1402. и после 1402, јер разлика међу њима нигде не износи више од 0,03 бода (2,26–2,18–1,03–2,06, односно 2,24–2,15–1,01–2,09).¹ Уопште, и код величине и код уредности динамику промена опет у великој мери одређује језичка припадност јединица. Грчком фонду својствена је склоност ка нешто мањим бочним маргинама (1,84–2,22–1,87–4,06) и уопште слабија уредност (1,95–1,97–1,31–1,88), али као што показују општи просеци за раздобља 1321–1402. године, ове грчке особине нису у

¹ Помало неочекиван податак да је у целини најнеуреднија десна маргина најбољу оцену добила управо у првом раздобљу може се објаснити по правилу веома малим маргиналним просторима у документима тог времена – пишући сасвим близу десне ивице листа, писари су маргину текста непосредно поравнавали с њом, што је онда стварало нешто бољи утисак о уредности. До сличних закључака о постепеном порасту величине и уредности маргина дошао је и G. Čremošnik, *Studije*, 30–32.

већој мери прихваћене у документима на српском. Латинска грађа, чија су препознатљива обележја у раздобљу највеће заступљености (после 1402) наглашена величина (3,05–2,32–2–4,25) и нешто слабија уредност (2,12–2,1–0,75–2), оставила је снажнији утисак на творце докумената на српском у погледу величине, док је у погледу уредности српски фонд изгледа наставио да следи сопствени пут у правцу њеног постепеног повећавања.

Упечатљивије су разлике између папира и пергаментна. Остављајући по страни раздобље пре уласка папира у употребу, поређењем узорка од 96 папирних и 91 пергаментног оригинала долази се до закључка да документи на пергаменту у просеку имају знатно веће маргине и показују већу склоност ка уредности – вредности за величине код папира износе 2,21–2,02–1,76–3,56, а код пергаментна 2,41–2,47–2,19–3,91, док су у погледу уредности оцене 1,9–2,01–1,11–1,89 за папир и 2,21–2,14–1,07–2,07 за пергамент. Ови односи углавном су створени већ у првој половини 14. века и потом се нису много мењали, осим што се може приметити да је у почетку разлика у величини маргина била још изразитија у корист пергаментна, нарочито код горње и доње маргине (2,36:1,58 и 3,67:2,41 у документима насталим до 1355. године).

После одређивања основних обележја распореда текста на материјалу, процес настанка документа одлучно је скретао у правцу оне групе састојака који се могу назвати спољним обележјима самог текста. У тој групи као прво се наметало питање **језика**. Језик представља изузетак међу спољним дипломатичким састојцима утолико што може да се прати кроз целокупан фонд расположиве грађе. Као нематеријална форма, он и приликом преписивања задржава своја главна одређујућа обележја. Изузетак представљају преписи-преводи, али чак и у том случају обично остаје довољно трагова, укључујући неретко изричите забелешке преписивача, о језику на којем је изворни предлогак био срочен. У уводу је већ речено да једну од великих особености и својеврсних драгоцености фонда српских средњовековних владарских докумената представља околност да су међу њима, са уделима који далеко превазилазе оквире спорадичних случајева, заступљена сва три велика дипломатичка „језика“ средњовековне Европе – грчки, латински и словенски, то јест, српски. Подаци који су том приликом дати могу се сада подробније размотрити, рашчланити и преточити у ширу слику овог састојка докумената српских владара.

Одмах пада у очи да је првих дванаест јединица са хронолошки уређеног списка српских средњовековних владарских докумената (бр. 1–12), сачувано на латинском језику. Међутим, исто тако одмах треба подсетити да су првих девет јединица фалсификати, при чему остаје нејасно да ли су представљани као преводи тобожњих аутентичних докумената написаних на српском или као изворно настали на латинском,¹ док остале три јединице, иако несумњиво оригиналне, нису у правом смислу део фонда српских владарских докумената, јер су их у име српских владара саставили службеници страних власти. Овакви случајеви јављаће се и касније, са два фалсификата (бр. 24, 221), који сада већ без икакве дилеме покушавају да се представе као преводи српских оригинала, и шест аутентичних примерака стране израде (бр. 67, 313, 345, 393, 412, 414),² али упоредо с њима већ од краја 12. века почињу да се јављају аутентични латински примерци аутохтоне израде. Из немањићког раздобља сачувало их се само десет, рачунајући и секундарни примерак српско-латинског бр. 111, мада својеврсно сведочанство о њиховој уобичајености пружа фалсификат бр. 162 својом очигледном тежњом да се прикаже као оригинални Душанов царски документ изворно написан на латинском.³ Тек у раздобљу од краја 14. до краја 15. века наилази се на довољно велику скупину од 34 аутентична и сигурно или врло вероватно аутохтона примерка који омогућавају да се изађе из оквира нагађања или недовољно утемељених претпоставки и дође до опипљивијих сазнања о обрасцима везаним за овај језички фонд.

¹ Наговештај да су у ово рано доба већ састављани аутентични српски владарски документи на латинском језику пружа несачувани документ зетског краља Михаила који спомиње папа Григорије VII почетком 1078. године – језик документа није наведен, али на латински снажно указује околност да папа шаље Михаилу свој одговор на том језику без икаквих наговештаја о постојању некакве језичке препреке (*Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* 1, Zagreb 1904, br. 123).

² Први су у име краља Милутина највероватније саставили чланови француског посланства са којим је преговарао – поред дипломатичких обележја, на то посебно снажно упућује облик Goliqueline у ком је забележен словенски топоним Голи хум (уп. М. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*, Пожаревац 1934, 14). Следећа три потписали су писари у млетачкој служби, док су последња два састављена за деспота Ђурша Бранковића при будимској и арадској катедралној цркви у складу са у Угарској раширеним схватањем о посебној веродостојности докумената које издају црквени каптоли (уп. М. Костренчић, *Fides publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја 15. века*, Београд 1931, 101–105).

³ F. Rački, *Pismo prvovienčanoga kralja srbskoga Stjepana I papi Honoriju III god. 1220*, *Starine* 7 (1875) 55, изнео је мишљење да је један од ових докумената (бр. 21) превод са српског. Поводећи се за њим, изгледа и услед погрешног тумачења напомена које је Рачки дао уз издања неких других докумената из ове групе (*Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867) 124), Станојевић је готово све њих, као и неке касније примерке, практично без аргумената обележио као преписе-преводе (*Студије* 28, 116–119).

У погледу самог језика као дипломатичког састојка, та сазнања састоје се у запажању да латински документи српских владара заиста у великој већини користе прави латински, а не неко од романских говорних наречја која су управо током средњег века израстала у нове језике. Само се у осам аутентичних и аутохтоних докумената познијег раздобља јавља италијанско наречје, и то шест пута за целе документе (бр. 299, 356, 391, 425, 427, 436), а двапут у комбинацији са латинским (бр. 385, 395). Насупрот томе, италијански је у Србији суседним приморским латинским срединама нашао примену као главни језик за бележење превода докумената изворно састављених на српском – од 30 таквих документа који су сачувани у препису преводног типа, чак 29 су италијански преводи, а само један, и то најранији (бр. 36), преведен је на латински. Такође, на италијанском су забележена и оба познија фалсификата који се представљају као преводи тобожњих српских предложака.¹

Попут латинског, и грчки језик је несумњиво веома рано коришћен за састављање докумената намењених хеленофоним чиниоцима са којима су српски владари долазили у додир.² Ипак, иако је број тих чинилаца почео убрзано да расте са српским освајањима византијских територија почев од последњих деценија 13. века, документи на грчком јављају се сразмерно касно. Ако се изузме један „залутали“ грчки састојак у иначе српски написаном документу из 1234. године (бр. 25), први на грчком срочени документ српских владара сачуван је из последњих година Душановог краљевања, додуше у латинском препису-преводу. После тога, у наредних пола века, срећу се још 42 на грчком сачувана примерка, који чине скоро четвртину свих докумената из тог раздобља. Највећи део њих поново потиче од самог Душана, док 13 припадају обласним господарима који су после Душанове смрти преузели власт над „грчким“ деловима његове државе – јужном и источном Македонијом, Тесалијом и Епиром. После тога наступа нова, једнако нагла промена – од последње деценије 14. века више нема ниједног сачуваног документа који је примарно настао на грчком.

¹ Укупни број докумената сачуваних у облику преписа-превода, пре свега на италијанском, у ствари је знатно већи; овде су обухваћени само они чији је једини или најбољи расположиви примерак сачуван у том облику.

² Најупечатљивији рани пример даје византијска принцеза-историчарка Ана Комнина, која описујући ратовање свог оца, цара Алексија, против рашког великог жупана Вукана почетком последње деценије 11. века, на једном месту доноси краћи навод из једног Вукановог писма које је очигледно било састављено и доступно списатељици на грчком језику – *Византијски извори за историју народа Југославије* III, Београд 1966, 386–387.

За разлику од латинског, грчки језик није у средњем веку имао изданке који развијају потпуно нове лингвистичке форме, већ је у целини постепено еволуирао. Стога се његов значај као дела дипломатичких образаца српских владарских докумената своди на филолошке појединости које одражавају писменост и ученост њихових твораца – у том погледу, примећују се знатне разлике, које сведоче о широком кругу састављача неуједначених способности.¹ Слично основно језичко јединство са варијацијама које остају у домену специјалних филолошких знања показује и главни, српски језички фонд. Додуше, неколико докумената приближава се особинама других словенских језика, али ти примери односе се превасходно на прерађене преписе или, чак, фалсификате који су на неки начин везани за друге словенске средине – такви су бр. 107 и 205 са бугарским и бр. 471 и 474 са руским обележјима,² а најинтересантније су језичке особености једног аутентичног документа из средине 13. века (бр. 42), које су објашњаване могућношћу да је његов непосредни састављач био пореклом из бугарских крајева.³ За остале српске повеље може се рећи да су верне облицима српског језика који им одговарају према времену и месту настанка, без обзира на то да ли се ради о оригиналима, преписима или фалсификатима. У том смислу, можда једино треба истаћи очигледно доминантно место екавског наречја – ако се изузме десетак докумената сачуваних у познијим преписима насталим у ијекавским и икавским крајевима, ијекавица је запажена само у два могућа оригинала (бр. 66 и 465) и два рана преписа (бр. 275 и 417), па и тада измешана са екавицом.⁴

У тесној вези са језиком стајало је **писмо**. С обзиром на тројезичност дипломатичке продукције српских владара, у њој су била заступљена и сва три одговарајућа писма – грчки алфабет, латинска абецеда и словенска азбука. Сва ова писма имала су током средњег века мање или више динамичан развој који је изнедрио већи број препознатљивих стилова. Ипак, расположиви српски

¹ А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, ХСVIII–CV.

² О бр. 107 видети посебно С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III манастиру светог Николе Мрачког у Орехову*, ССА 1 (2002) 61, и С. Марјановић-Душанић, *О питању аутентичности повеља мрачког комплекса*, ССА 3 (2004) 153–166.

³ В. Ћоровић, *Питање о хронологији у делима Св. Саве*, Годишњица НЧ (1940) 32–33; М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, Зборник ФФ 3 (1955) 82–83.

⁴ Опште напомене о језику српских средњовековних повеља даје П. Ивић, *О језику некадашњем и садашњем*, Београд – Приштина 1990, 75–87. Језик раних документа обрађен је монографски у П. Ивић – В. Јерковић, *Правопис српскохрватских ћирилских повеља и писама 12. и 13. века*, Нови Сад 1981.

владарски документи нису нарочито разноврсни у стилском погледу. Свих 20 оригиналних јединица на грчком у чије се писмо могао остварити увид настало је у сразмерно кратком раздобљу средином 14. века и сви су писани уобичајеним грчким пословним стилем тог доба који је допуштао да дођу до изражаја посебне рукописне особине појединих писара.¹ Распоживих 25 латинских примерака такође су временски уско концентрисани – изузев два рана који ионако не припадају српској дипломатичкој продукцији (бр. 10, 12), сви потичу из 15. века. Од њих је чак 20 писано готичким курзивом, уобичајеним латинским пословним стилем епохе, два показују снажнији уплив готичких књишких стилова (бр. 389 и 412), а само онај најпознији припада сасвим другом стилу латинског писма – хуманистици (бр. 468).²

Шири хронолошки узорак и могућност посматрања дугорочних кретања нуде само документи забележени словенским писмом – у овој анализи било је могуће искористити 181 јединицу насталу у распону од краја 12. до почетка 16. века. Код њих прво треба запазити да искључиво користе ћириличну азбуку – примера глагољице, другог словенског писма, нема, мада је она у овом раздобљу још увек била позната у Србији.³ То ћирилично писмо српских владарских докумената доживело је током поменутог раздобља крупне промене, али удео и хронолошки распоред појединих стилова тешко је прецизно утврдити због њихове недовољно јасне одређености и непостојања јединствено усвојене терминологије.⁴ Ипак, уобичајено је да се говори о два основна стила – претежно мајускулном уставу и изразито минускулизovanом пословном стилу, с тим што овај други настаје постепено као огранак првог, што значи да се често у документима чије се

¹ N. Oikonomidès, *La chancellerie impériale de Byzance du 13e au 15e siècle*, *Revue des études byzantines* 43 (1985), 175–176.

² О стиливима латинског писма на простору средњовековне Србије и њеног ширег окружења видети V. Novak, *Latinska paleografija*, Београд 1952, 231–256. Иначе, готичким курзивом писан је и секундарни, латински примерак бр. 111 из 1333. године.

³ Укратко о том питању, уз упутнице на ширу литературу, у *Лексикону српског средњег века*, 113–114 (Т. Суботин-Голубовић).

⁴ У начелу, филолози заступају мању стилску разуђеност (нпр. П. Ђорђевић, *Историја*, 82–84), док су историчари склонији да препознају више особених стилова (нпр. Г. Чremoшник, *Студије из српске палеографије и дипломатике*, Гласник СНД 21 (1940) 1–8, и исти, *Srpska diplomatska minuskula*, *Slovo* 13 (1963) 119–135). Разлика, чини се, потиче отуд што филолози као главни критеријум за постојање стила узимају доследно заједничко јављање већег броја појединачних обележја, док се историчари више поводе за општим изгледом текста. Уп. такође V. Mošin, *Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici*, *Slovo* 15–16 (1965) 150–180; Д. Богдановић, *Студије из српске средњовековне књижевности*, Београд 1997, 127–164, нарочито 151–160 (студија под насловом *Развој ћирилског писма у Србији до 15. века*, првобитно објављена 1985).

писмо начелно сврстава у уставно могу приметити минускулне тежње и „пословни“ словни облици.

Имајући у виду овакав међусобни однос устава и пословног стила, нимало не изненађује податак да свих 12 расположивих докумената из првог раздобља, до 1276. године, припада уставном типу, при чему се пословна обележја срећу само у назнакама у мањем броју њих. Већ на почетку следећег раздобља (1276–1321), најаве минускулизованог пословног стила постају чешће и израженије, да би 1302. године настао први документ чије се писмо јасно одређује као пример нарочите српске дипломатичке минускуле (бр. 60).¹ Укупно из овог раздобља потиче шест примерака тог стила, наспрам 19 уставних, међу којима и неколико примерака са пословним састојцима концентрисаних на почетку раздобља. Најмање недоумица у погледу разликовања стилова поставља раздобље 1321–1355, у ком се бележи 14 уставних и 22 пословна примерка, при чему од око 1345. наступа изразита превласт ових других (14:1). Низ докумената писаних пословним стилем наставља се на почетку следећег раздобља (1355–1402) са 24 узастопне јединице у раздобљу до 1371. године, успостављајући очигледну везу између његове употребе и времена током којег су владари државе Немањића носили царску титулу. Пословна минускула одржава велику превагу и после тога (26/34 документа), али тада се већ примећују наговештаји повратка устава, превасходно захваљујући појави једне његове знатно минускулизоване и према пословним утицајима отворене подврсте која се понекад назива ресавским уставом или полууставом.² После 1402. тај стил постаје најзаступљенији – према 9 пословних у раздобљу до 1459. стоји 26 докумената чије се писмо може описати као уставно, и то махом новонасталог типа. Најзад, раздобље после 1459. обележава повратак пословног стила (10:5), мада је узорак превише мали да би поуздано потврдио тај заокрет.

Упркос ограничењима расположиве грађе, могуће је извести још један закључак у погледу писма – попут многих других спољних обележја, и оно показује повезаност са материјалом за писање. Штавише, у случају писма, та повезаност је посебно снажно и недвосмислено посведочена. Од почетка 14. века, када су постала доступна оба материјала, однос докумената писаних пословним

¹ Г. Чremoшник, *Студије из српске палеографије*, 7–8; П. Ђорђевић, *Историја*, 121.

² В. Јерковић, „Полуустав“ у српским повељама од краја XIV и током XV века, *Зборник МС за филологију и лингвистику* 42 (1999) 89–111.

стилом на папиру према онима на пергаменту износи убедљивих 68:25. С друге стране, уставом су на пергаменту написана 64 документа, а на папиру само три, од којих ниједан пре 1427. године. Очигледно, папир је био уобичајена подлога за пословни стил, док се писање уставом готово није могло замислити мимо пергамента.

После утврђивања врсте писма, у уобичајеном поступку дипломатичке анализе једног оригинала наредни корак био би покушај утврђивања личних рукописних особина, не би ли се утврдило ко је писац текста. Међутим, колико год тај податак био значајан за питање аутентичности неких докумената или истраживање рада неке канцеларије, он је углавном небитан за утврђивање образаца чији је циљ упознавање документа као типског производа. Стога анализа може да се настави испитивањем средства које је коришћено да се остави траг на материјалу, а то је код оригиналних српских владарских докумената искључиво **мастило**. Оно у обрасцима спољног изгледа докумената учествује својом бојом, односно могућношћу употребе различитих боја при записивању текста. Одмах треба истаћи да је од свих спољних одлика српских средњовековних владарских докумената анализа боје мастила најсложенија, па и најмање поуздана. Наиме, због разлика у нијансама описи често нису довољно прецизни, а и код фотографија у боји постоји могућност значајног одступања од стварне нијансе. Најпоузданији начин да се утврди боја мастила остаје лични увид, али чак и тада веродостојност налаза остаје под сенком сумње, јер је мастило временом могло да измени изворну боју. Када се томе дода још и примитиван процес производње чији је тачан исход у погледу нијансе често био непредвидљив, истраживачка вредност овог састојка у целини постаје донекле сумњива. Заиста, међу 180 оригинала о чијој боји мастила постоје подаци налазе се, углавном уједначено распоређени по раздобљима и материјалима, нешто преко 70 примерака написаних црним мастилом, отприлике исто толико у различитим нијансама смеђе и око 25 у нијансама сиве боје, уз неколико чија се боја може описати као плава, зелена или нејасно бледа.¹

Оваква очигледно насумична употреба различитих боја мастила отклања потребу за прецизнијим разврставањем и пребројавањем појединих нијанси.

¹ Технологију справљања мастила у средњем веку исцрпно приказује В. Радосављевић, *Техника старог писма и минијатуре*, Београд 1984.

Међутим, овај састојак има још један аспект чија је анализа и пожељна и, што је једнако важно, могућа. Знатан број српских средњовековних владарских докумената сведочи о обичају да се поједини делови текста испишу црвеном бојом. Пошто ова боја, упркос различитим нијансама, скоро увек јасно одудара од оних које су коришћене за главнину текста, могуће ју је уочити не само личним увидом и на снимцима у боји, него понекад и на црно-белим снимцима, а висок степен поверења може се поклонити и описима који помињу њено присуство. Све то омогућава да се стекне прилично добра представа о обрасцима њене употребе, који, опет, показују одређене правилности.

Први од укупно 142 забележена случаја примене овог састојка у оригиналним примерцима везан је за један документ краља Уроша, Немањиног унука, из средине 13. века (бр. 37). У самом Урошевом документу црвеним мастилом исписани су иницијал и владарев потпис, али у препису документа његовог претходника на престолу, краља Стефана Владислава, који се налази изнад Урошевог на истом листу, бојом мастила издвојени су крст на почетку текста, иницијал, почетно С у владаревом имену Стефан, девет подиницијала и потпис. На овај начин, већ у првом примеру представљен је највећи део могућих примена црвеног мастила у исписивању текстова докумената српских владара. Сразмерно широку примену (почетни крст, иницијал, најмање четири подиницијала, потпис) показује и следећи пример у хронолошком низу, документ за који постоје недоумице да ли га треба приписати краљу Драгутину или његовом брату и наследнику Милутину (бр. 46).¹

Ови први примери стоје усамљени међу далеко већим бројем владарских докумената који нису обрађени на тај начин, али почев од друге половине Милутинове владавине, то јест, од почетка 14. века, исписивање делова текста црвеном бојом запажа се у свим документима главних владара државе Немањића за које постоје одговарајући подаци. Додуше, правило апсолутно важи само за потпис, док се у осталим наведеним случајевима користи са различитим степенима доследности, најчешће за почетне крстове и иницијале, а ређе за друге

¹ Аргументе у прилог Милутиновом аукторству документа који је све дотад приписиван Драгутину изнела је М. Живојиновић, *Да ли је сачувана повеља краља Драгутина Хиландару?*, ЗРВИ 32 (1993) 129–136. Уп. такође најновији осврт: Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина Хиландару претходно приписивана његовом брату Драгутину*, ССА 9 (2010) 3–17.

чиниоце.¹ Међу тим чиниоцима се почев од једног Милутиновог документа с краја владавине (бр. 75) јављају и почетна слова појединих речи које су значајне за садржај – у овом случају, слово С у *село*, П у *планина*, К у *катун* и почетна слова назива села, а касније У у *уљаник*, З у *заселак*, В у *власи* и слично.

Најзначајнија од нових примена црвене боје јавља се са првим Душановим грчким документима, на крају краљевског раздобља његове владавине. Ту почињу да се црвеним исписују грчка реч *λόγος* на три места у тексту и назив месеца, број индикта и последње две цифре године у датуму. Ова новина преузета је из дипломатичке праксе византијских царева, код којих је имала улогу средства овере.² Њено спровођење није било сасвим доследно – од 16 Душанових грчких оригинала код којих постоје подаци о црвеном мастилу, чак 15 има логос-формулу, али су зато црвени састојци датума исправно уведени само у пет случајева, једном је то учињено на неисправан начин, двапут су на местима где је требало да дође црвени текст остале празнине, а у осталим случајевима коришћена је обична боја или су подаци нејасни. После Душановог царског крунисања, ови састојци почињу да се јављају и у документима на српском,³ али измењени и знатно мање формализовани – црвеним се поред речи *слово* као пандана грчком *логос*, пишу и речи *хрисовуљ*, *цар*, *царство ми*, а укупан број овако обележених речи често није три, него два или четири. Ова варијанта логос-формуле за српске документе употребљена је код Душана само у пет од 13, а код Уроша у шест од 11 расположивих примерака.

Употребу црвеног мастила међу обласним господарима који су ушли у борбу за немањићко наслеђе први су прихватили краљ Вукашин, који је владалачки статус озваничио својим крунисањем за савладара последњег Немањића, и његов брат Јован Угљеша. Свих девет њихових докумената за које постоје подаци ове врсте користе црвено мастило, при чему два Угљешина и оба Вукашинова садрже и логос-формуле. У ствари, Вукашинов други документ (бр. 264) пружа пример својеврсне инфлације у употреби овог састојка, исписујући црвеним осам изведеница из речи *краљ* и пет из речи *цар*. У то време црвене састојке, па и логос-формулу, користе у својим, иначе искључиво грчким,

¹ У погледу употребе црвене боје мимо потписа апсолутних правила заиста нема – на пример, у бр. 151 црвеним је исписан иницијал, али не и крст испред њега.

² А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, LXXII–LXXIII.

³ Најстарији прецизно датирани примерак је бр. 165.

документима и припадници кратковечне споредне гране Немањића који су са царском титулом владали средњом Грчком. Најкасније од 1377, црвено мастило у своје документе уводе Драгаши, а од 1381. то чини и кнез Лазар, али у оба случаја то се чини повремено, чак стидљиво, и без употребе логос-формуле (бр. 278, 280, 291, 297, 300, 311, 317), при чему је занимљиво да се код ових ауктора јавља више случајева потписивања бојом која није црвена, али упадљиво одудара од основног текста (бр. 271, 286, 288, 289, 319, 322). Код Вука Бранковића примећен је само један црвени иницијал (бр. 268), док је први црвени потпис његових наследника забележен тек 1406. године (бр. 342).¹

Код српских деспота, најпре Стефана Лазаревића, а онда и његових наследника Бранковића, употреба црвеног мастила поново постаје доследнија. Уз један изузетак на самом крају хронолошког низа (бр. 435), где год се у њиховим расположивим оригиналним документима на српском језику наиђе на почетни крст, иницијал и потпис, ти састојци изведени су црвеним мастилом, а њима се често придружује и већи број подиницијала, понекад и у оквиру датума. Логос-формуле, међутим, нема, чиме се потврђује да је њено присуство у српској средини окончано са гашењем српског царства. После 1459. употреба црвеног мастила бележи се у знатно мањем обиму код Бранковића, Јакшића и Црнојевића, при чему случај једног документа Бранковића (бр. 467) у ком је потпис исписан црвеном, а иницијал и подиницијали златно-жутом бојом као да указује на појаву схватања да неки црвени састојци имају искључиво улогу украса.

Уз употребу црвеног или неког другог мастила нарочите боје у односу на главни текст, **украшавање** докумената једини је необавезни састојак њиховог спољног изгледа. Ипак, оно се у српским владарским документима јавља врло рано и среће се у 129 оригиналних докумената, што чини око 70% јединица код којих је било могуће утврђивати његово присуство.² Први пример ове појаве пружа већ иницијал документа бр. 14, који је „нацртан“ нешто виши и крупнији од осталих слова и делује као необојени нацрт неког иницијала из рукописних

¹ Додуше, секундарни примерак бр. 248 има Вуков потпис црвеним словима који се прихвата као аутентичан и узима као доказ Вукових нарасталих политичких амбиција крајем 14. века (В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар и традиција немањићког суверенитета од Марице до Косова*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 41).

² О украшавању рукописа у средњовековној Србији видети Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Београд 1983, са старијом литературом. Украсни додаци у повељама углавном су запостављени у свим општијим прегледима ове области.

књига – мада недовршен и стога скроман по утиску који оставља, он недвосмислено представља декоративну надградњу текста. У следећем примеру (бр. 17), наилази се на исти такав иницијал, али њему се додаје још један декоративни чинилац смештен на крају документа, испред потписа – цртеж великог крста на постољу са словенском верзијом ника-формуле исписаном међу крацима (*Исус Христос одоле*).¹ Од тада па кроз цео расположиви фонд докумената, почетни део и део око потписа остају главна поља на која се усредсређују тежње за постизањем декоративности.

У раздобљу до 1276. украси нису нарочито чести (7/14 јединица, рачунајући два наведена примера), а као декоративни састојци јављају се још крстови на почетку текста, шаре на крају текста, и калиграфија и шаре потписа. Углавном се ради о скромним захватима – додавање квачица на почетни крст или стављање уместо њега грубо стилизованог шестозраког сунца (бр. 41). Међу њима утолико више одскаче богато украшени документ краља Уроша са преписом документа краља Владислава (бр. 37). Он на почетку има црвеном бојом нацртан троструки крст на постољу са ника-формулом и поред њега прави књишки иницијал од уплетених црвених и црвено-белих и плавих нити. На крају Владислављевог текста, потпис тог владара изведен је на жутој подлози великим калиграфским црвеним словима са украсним шарамма, док се на крају Урошевог текста налази једнако пажљиво исписан црвени потпис само без посебне позадине.

До 1355. удео украшених докумената није се много променио, али је узорак знатно већи (42/75). При том, само осам докумената показују декоративност сва три састојка за које се украшавање везује (почетни крст, иницијал и потпис), а појединачно најчешћи је калиграфски потпис (29 примера). Такође, тек неколико ових примера украшавања могу се означити као раскошни – поред докумената у кодексима (бр. 75–76, 139), ту су практично још само ника-крст у бр. 79 и веома раскошно заглавље свитка бр. 105 са великом, разнобојном розетом између два трострука крста и потом посебним богато украшеним крстом и иницијалом на почетку текста. Такође упадљиво је да Душанови грчки документи украсне

¹ О оваквим крстовима у зидном сликарству тог доба: G. Babić, *Les croix à cryptogrammes, peintes dans les églises serbes des XIIIe et XIVe siècles*, Byzance et Slaves: études de civilisation. Melanges Ivan Dujčev, Paris 1979, 1–13.

састојке имају врло ретко (4/13), и то искључиво скромно калиграфисане потписе.¹

Раздобље 1355–1402. није сачувало ниједан појединачни примерак који би се могао мерити са бр. 37, 75 или 105, док остали показатељи као што су удео (33/63), број потпуних комплета (7) и број калиграфских потписа (21) остају исти. Ипак, ово раздобље се истиче појављивањем неких наизглед декоративних мотива који су можда, с обзиром на то да се налазе на местима где обично долази печат, имали и значај средства овере – такви су мали цртежи који подсећају на круну на оба сачувана оригинала кнеза Војислава (бр. 243, 245) и цртеж великог троугла са три стреласте пруге на најранијем документу Јована Угљеше (бр. 234).²

Велико доба украса наступа у раздобљу 1402–1459, када удео овог састојка међу расположивим документима расте на 42/55. Штавише, ако се одузме 20 примерака на латинском, од којих је само 11 украшено, углавном скромно калиграфисаним иницијалима, излази да међу документима насталим на српском само четири немају никаквих украса. Број потпуних комплета расте незнатно (10) али то је превасходно последица сразмерно честог одсуства почетног крста, па и потписа. Када су ту, ови састојци су готово по правилу украшени, при чему се нарочито истиче присуство чак девет ника-крстова, од којих седам датирају из последње деценије Деспотовине. Ипак, најраскошнији документ овог раздобља, па можда и целог српског средњег века, јесте бр. 403, чије горње три четвртине захватају разним бојама оживљени портрети ауктора, Ђурђа Бранковића, и чланова његове породице.³

После 1459, број украшених докумената нагло опада, мада они који имају украсе задржавају и раскош претходног раздобља. Овај пад делом се може приписати материјалу сачуваних оригинала, јер украшавање спада међу оне спољне састојке који показују веома висок степен повезаности са материјалом на ком документ настаје. Наиме, од 98 оригиналних докумената насталих на папиру

¹ Уздржаност у украшавању обележје је и византијске царске канцеларије – N. Oikonomidès, *La chancellerie*, 180.

² P. Lemerle – A. Solovjev, *Trois chartes des souverains serbes conservées au monastere de Kutlumus*, *Seminarium Kondakovianum* 11 (1940) 145–146, тумаче овај симбол као цртеж великовојводског шатора, то јест неку врсту личног амблема ауктора који је тада носио управо титулу великог војводе. О Војислављевим цртежима видети G. Čremošnik, *Studije*, 55.

³ Одличне репродукције са пропратним текстовима у П. Ивић – В. Ј. Ђурић – С. Ћирковић, *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, Београд – Смедерево 1989. Ово је једина минијатура из повеља обухваћена у J. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 129.

код којих је било могуће утврђивати присуство украсних чинилаца, такви чиниоци пронађени су на само њих 33. Насупрот томе, од 93 пергамента, колико их је на располагању за раздобље када је папир био у употреби, 80 садржи украсе, а ако се од тих бројки одузму грчки документи добија се чак 79/86, што говори да су творци српских владарских докумената украсне састојке два и по пута чешће примењивали на документе које су писали на пергаменту него на оне забележене на папиру.

Извршена анализа свеколиких спољних одлика српских средњовековних владарских докумената омогућава да се већ на основу те групе дипломатичких састојака успоставе мање или више јасно одређени обрасци. Њихов развој може се пратити од првих сачуваних оригинала с краја 12. века. Ако се изузму примерци који нису створени у српској средини, све до средине 14. века сачувани су једино оригинални документи на српском језику. До краја 13. века, сви они изворно настају искључиво на пергаменту правоугаоног облика, који је често упадљиво неправилно искројен. Мада уобичајене ширине листова не наговештавају начелну наклоност према облику положеног правоугаоника, он је једнако чест као усправни, што се може објаснити тиме да су сами текстови често кратки.¹ Документи су писани уставним типом ћириличног писма, у једном правоугаоном блоку текста, ако се изузме потпис који се издваја у посебан блок на крају документа. Маргинални простори су најчешће мали, чак непостојећи, осим у доњем делу где се предвиђа постављање печата. Ипак, правилност ивица текстуалног поља углавном је задовољавајућа, ако се изузме упадљиво немаран однос према десној маргини. Цео текст се пише мастилом исте боје, најчешће смеђе, црне или сиве, мада се средином 13. века јављају усамљени примери употребе црвеног мастила за одређене делове текста. Склоност ка украшавању постоји, као и способност да се она оствари на прилично високом нивоу, али то се чини само изузетно.

Почетак 14. века доноси две крупне промене – улазак у употребу папира и коначно уобличавање пословног типа српске ћирилице. Од тада може да се говори о два основна обрасца спољног изгледа српских владарских докумената –

¹ Просечна дужина оригинала из 13. века износи нешто преко 1800 словних знакова, што отприлике одговара једној страници овог рада.

пергаментном и папирном, који се, додуше, у погледу неких особина значајно преплићу, али их зато друге одлучно одвајају. Оба обрасца попримају та своја основна обележја већ током прве половине 14. века. Папири се у начелу користе за краће документе, па у крајњем производу далеко чешће постају положени правоугаоници, док се, с друге стране, документи за које је јасно да ће због дужине захтевати сложеније начине обликовања, као што су свитак или кодекс, готово без изузетка пишу на пергаменту. Такође, у постепеном општем порасту величине и уредности маргиналног простора, папири стално заостају. Томе донекле доприноси и околност да се на папиру пише готово искључиво новим, слободнијим пословним стилем, док на пергаменту вишеструко преовлађује формализованије али зато уредније уставно писмо. Када се на ово још дода предност пергамената у погледу броја јединица које садрже украсе, постаје оправдано говорити о пергаментним документима као свечанијем спољном обрасцу.

Нов чинилац представља појава средином 14. века већег броја докумената насталих на грчком језику. Њихови оригинали могу се пратити само током три-четири деценије, а као њихова најупадљивија особина истиче се јасна везаност за византијску дипломатичку традицију и, сходно томе, посебност коју задржавају у односу на фонд српских докумената. У ствари, њихова појава пре свега је значајна због утицаја који су они и традиција из које су потекли извршили на српске обрасце. С једне стране, они су подстакли настанак српске варијанте логос-формуле и тиме додатно обогатили примену црвеног мастила у српским документима, која је већ током прве половине 14. века постала уобичајена за истицање владарских потписа и значајних места у тексту. Поред тога, чини се да њима у великој мери припада „заслуга“ за пораст угледа папира, који у другој половини 14. века продире и међу дугачке текстове, остварујући готово троструку предност у броју сачуваних оригиналних примерака.

Са 15. веком наступа велики повратак пергамента. Разлог би могао да лежи у замаху процеса обнове политичког јединства и, следствено томе, порасту угледа владара, али и у удаљавању од византијских извора, чији симболичан одраз представља нестанак из српских докумената логос-формуле. С друге стране, у овом раздобљу најзад се јавља већи број оригиналних докумената српских владара на латинском језику, који показују потпуно и рутинско уподобљавање

западној пракси. Значајан подстицај повратку пергамента могао је дати и нови талас промена у српском писму које је тада добило један умекшани и документарној писмености боље прилагођени књишки стил. Уопште, под дејством ових унутрашњих и спољних утицаја све „пергаментне“ особине доживљавају свој врхунац – импозантна величина листова (бр. 416 као највећи појединачни лист димензија 660x720 мм), ширина и уређеност маргина, формализованија употреба црвене боје и, нарочито, склоност ка украшавању. У сачуваном материјалу, овај развој се прекида 1459. године, од када поново преовлађују папири, који су и сами под утиском пергамената постали свечанији. Тек пред сам крај 15. и почетком 16. века пергаменти ће бљеснути још једном са неколико репрезентативних примерака, али ауктори тих докумената већ су махом били владари без државе и њихова дипломатичка делатност ускоро ће бити угашена.

1.2. Унутрашњи састојци

За разлику од спољних, број унутрашњих састојака које је документ морао да има да би одговорио својој намени теоријски може да се сведе на један – излагање садржаја ради чијег бележења документ настаје (у дипломатичкој терминологији: *диспозиција*). Ипак, пошто је тај садржај у владарским документима по правилу био везан за неки чин од јавног значаја готово је увек било неопходно да се наведе ко је издавач документа (*институција*), коме је документ намењен (*инскрипција* ако се податак налази у главном тексту, *адреса* ако је на полеђини листа), па и када и где су сам чин или његово записивање извршени (*датум*). Употреба свих осталих унутрашњих дипломатичких састојака била је препуштена на вољу састављачу документа. На први поглед, ово може да делује као озбиљна отежавајућа околност у проучавању дипломатичких образаца, јер уноси у обликовање дипломатичких структура превелику слободу избора. Међутим, управо то што се упркос тако широкој слободи избора код различитих докумената појављују бројне заједничке особине представља једно од најснажнијих сведочанстава о постојању дипломатичких образаца који превазилазе оквире личних склоности састављача докумената и ослонац за извођење закључака о развоју тих образаца.

Код српских средњовековних владарских докумената, поред наведена четири, може се набројати још 12 унутрашњих састојака. Неки од њих у ствари су делови појединих сложенијих састојака, али издвојени због свог значаја у српској грађи, док се неки други могу даље делити на подсастојке. Разлози због којих се ови „необавезни“ састојци појављују у документима прилично су разуђени. *Промулгација* и *експозиција* су, на пример, биле тесно повезане са диспозицијом, прва као најава која треба да скрене пажњу диспозицију и њен садржај, а друга као опис околности које су претходиле забележеном чину и, често, непосредно довеле до њега. *Аренга* је, пак, са својим разматрањем о општим побудама које су навеле ауктора на дати чин, представљала у неку руку позадину експозиције, али се у времену које је главно надахнуће за људске поступке тражило у хришћанској вери својим садржајем сврставала уз друга два изразито верска састојка – призивање Божијег благослова на сам документ (*инвокација*) и оно што је у њему речено (*аптекација*). Снажан верски призивак имала је и *заклетва*, којом се ауктор пред натприродним силама обавезивао на извршавање садржине документа. Међу састојке чија је сврха била да подстакну друга лица да извршавају или поштују оно што је у документу саопштено спадају препорука потомству у том смислу (*адмониција*), претња казнама за прекршиоце (*санкција*), па и поткрепљивање његове ваљаности (*короборација*) и навођење лица којима је поверено да по потреби потврде или спроведу оно што је записано (*сведоци*). Сличан смисао, само кроз повезивање са творцима докумената, могла је да има и белешка о поступку записивања и учесницима у њему (*комплетија*), мада је њена улога, као и улога датумских белешки, могла да буде и чисто информативна. Најзад, као куртоазни састојак издваја се *салутација*, аукторов поздрав лицу или лицима којима је документ намењен.

Наведени састојци нису се у документима јављали неким устаљеним редоследом – у ствари, у фонду српских владарских докумената највећи број понављања потпуно истог редоследа или, дипломатички речено, формулара, износи четири. Чак и ту скромну бројку достижу само три формулара, док је далеко највећи број њих сасвим јединствен или је, у бољем случају, употребљен у два маха. Ипак, формулари се не могу посматрати тако строго, између осталог и зато што је понекад тешко разграничити, па и тачно одредити под који састојак неки део текста спада. Уосталом, као начин да олакша сналажење у формуларима

дипломатика користи поделу докумената на три веће целине – уводну (протокол), средишњу (текст у ужем смислу) и завршну (есхатокол) – које у ствари одговарају улогама појединих састојака у документу. Према традиционалном схватању те поделе, инвокација, интитулација, инскрипција и салутација спадале би у протокол, аренга, промулгација, експозиција, диспозиција, адмониција, санкција и короборација у текст, а датум, апрекација и потпис у есхатокол. Пракса, међутим, и тај распоред релативизује, утолико пре што је он изграђен на искуствима првих дипломатичара са западноевропском документарном грађом. У српском случају чини се оправданијим свођење текста на носеће састојке садржаја, експозицију и диспозицију, а затим груписање осталих састојака према томе да ли теже да се нађу испред или иза тог блока у целине које се условно опет могу назвати протоколом и есхатоколом. У том случају, за протокол се одлучно везују инвокација, аренга, интитулација и салутација, колебање између протокола и уклапања у текст показују промулгација и инскрипција, а у састав есхатокола улазе адмониција, санкција, короборација, сведоци, комплеција, апрекација и датум. Тај поредак поново не може да се примени на многе појединачне случајеве, али омогућава да се пронађе смислен след излагања о појединим унутрашњим састојцима српских владарских докумената у којем ће, између осталог, бити додатно разјашњене и особености њиховог положаја.

Најмање колебање у погледу свог положаја унутар документа показује **инвокација**. Сасвим у складу са улогом молитве којом се призива Божји благослов на документ и његов садржај, она се по правилу смешта на сам почетак текста. Такође, она спада међу састојке који се могу поделити на подврсте, и то веома јасно разграничене. Једна, *вербална*, подразумева инвокацију срочену у текст, док се код друге, *симболичке*, призивање вршило цртањем знака крста. Сама по себи, симболичка инвокација спадала би међу спољне састојке, као нека врста украса нарочите намене, и само захваљујући постојању вербалног облика она се може подвести под унутрашња обележја у својству замене за део текста. Ипак, методолошки приступ анализи остаје истоветан оном који важи за спољна обележја – у обзир се могу узети само оригинални документи, јер су чак и преписи настали са јасном намером да аутентично репродукују документ често дозвољавали себи да симболичку инвокацију изоставе, али понекад и да је уметну тамо где је у изворнику није било. С друге стране, вербална инвокација, као

саставни део текста, имала је неупоредиво већу вероватноћу да буде на аутентичан начин увршћена у преписани примерак, тако да при анализи њене употребе фонд грађе може да се прошири на преписе. Штавише, пошто је реч о „необавезном“ састојку чијим се мењањем није могло утицати на смисао званичног чина забележеног у документу, њему се може поклонити поверење и у оним преписима који важе за прерађене, а ни фалсификати нису сасвим без значаја.

У проучавању вербалне инвокације у српским средњовековним владарским документима, ширење фонда грађе само потврђује закључак који је могуће извести већ на основу оригинала – овај састојак среће се изузетно ретко. Од 474 документа, заступљен је у само 25 (5,3%), укључујући три фалсификата. После тога, пада у очи да се међу поменутих 25 налази чак 13 латинских примерака, 11 српских и само један грчки, што јасно говори да је реч о обележју латинске праксе које у Србији није ухватило дубљи корен. Тако, од првих 10 докумената са вербалним инвокацијама, који су настали закључно са средином 13. века, пет су рани латински фалсификати или јединице које нису настале у српској средини (бр. 4, 7, 10–12), док су од пет српских чак три везане за документе немањићких сродника који су владали латинском утицају посебно изложеним Хумом (бр. 29, 32, 40),¹ једна се налази у документу краља Уроша сачуваном у латинском препису (бр. 36), док најстарија стоји на почетку документа Стефана Немањића који је сачуван у српском препису дубровачког порекла (бр. 19).² Остали примерци појављују се тек после 1355. године и такође садрже примерке код којих се појава овог састојка може објаснити одсуством праве везе са аутохтоном српском праксом, латинским језиком или изложеношћу ауктора латинским утицајима – три су саставили страни латински писари (бр. 313, 345, 393), један је латински фалсификат (бр. 221), четири их се налази у документима који су у српској средини састављени на латинском (бр. 299, 356, 385, 409), а четири од шест српских припадају аукторима из зетског и албанског приморја (бр. 256 Александра Валонског, бр. 272 Балшића и бр. 315 и 469 Црнојевића). То као примерке који се већ по настанку не могу довести у везу са латинским утицајем

¹ Занимљиво је да ће вербална инвокација остати честа у документима хумских господара и у раздобљу босанске власти (С. Станојевић, *Студије 1*, 94–104).

² J. Vrana, *Tko je pisao najstarije dubrovačke ćirilске isprave*, Slovo 6–8 (1957) 311–334, посебно 315–325.

оставља само два српска примерка Лазаревића (бр. 320, 321)¹ и усамљени грчки примерак „царице“ Марије Ангелине (бр. 295).²

Употребљени облици вербалне инвокације у овој разноликој и временски раштрканој скупини изненађујуће су слични и махом спадају у две велике групе – са појединачним помињањем лица Светог тројства и са помињањем Христовог (Божијег) имена. Пет српских примерака раног раздобља сви имају исту формулу призивања Тројства: Въ име вца и сина и светагw духа, с тим што је у последњем случају додато аминь. Исту формулу у другој половини 14. и почетком 15. века понављају српски примерци Александра Комнина, Балшића и Лазаревића, као и једини грчки документ, али зато сви аутентични латински документи призивају на разне начине име Божје.³ У овом друштву, као крајње необичне издвајају се опширне инвокације фалсификата бр. 221 и прерађеног преписа једног документа позних Црнојевића (бр. 469), код ког се чак може поставити питање да ли је заиста реч о инвокацији или о заметку аренге.⁴

Насупрот вербалној, симболичка инвокација коришћена је веома често – среће се у 202 од 247 оригинала код којих постоје одговарајући подаци (82%). При том треба истаћи да се симболичка инвокација, за разлику од вербалне, није морала наћи само на почетку текста, него је могла да дође и на његов крај (где се, додуше, може сматрати апрекацијом), као и на почетак и крај потписа и разних других састојака који су понекад додавани испод текста, укључујући адресу на полеђини. У ствари, она се врло често налазила на више места у документу, а није било искључено ни њено удруживање са вербалном инвокацијом – од 11 оригинала који имају вербалну инвокацију осам их такође има симболичку, од тога седам на почетку, одмах испред вербалне. Симболичка инвокација се заиста најчешће среће на почетку текста (182 пута, или у 76% јединица које се могу искористити за анализу), затим испред адреса (24, или 69%), потписа (106, или 61%) и додатих састојака (20, или 50%), док је у „задњим“ положајима знатно

¹ Присуство вербалних инвокација у овим документима један је од разлога због којих је С. Станојевић довео у питање аутентичност ових докумената (*Студије 1*, 105–108, 28, 22–23; аутентичност је одбранио С. Ћирковић, *Осумљичене повеље*, 139–146).

² У том случају, вербална инвокација преузета је из грчких приватноправних докумената у којима је у још увек била уобичајена (А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, LXXXIX).

³ Најчешће *in Christi nomine, amen* (бр. 345, 356, 385, 393, 409), а код Балшића по једном *al nome de Dio* (бр. 299) и *in nomine domini nostri Iesu Christi amen* (бр. 313).

⁴ Въ славу иже въ неразделимеи троици славимому и на з... нами бреними славословимому цару царствующимъ и господу господствующимъ всѣмъ Бозѣ и гдѣ оцу и сну и стому дху равнопрестолному.

ређа – на крају текста само седам пута (3%), иза потписа 57 пута (32%), иза додатих састојака 4 пута (10%), док је иза адреса уопште нема.¹

Још неки убедљиви и значајни закључци могу се добити ако се употреба симболичке инвокације размотри по раздобљима. Прво, посматрана у целини, употреба овог састојка може се поделити на два раздобља – до 1402. године, када је била готово неизоставна (159 од 166, или 96% докумената има неку врсту симболичне инвокације), и после тога, када је практично преполовљена (44/83, 53%). Исти датум очегледно представља границу и у погледу везивања инвокације за почетак текста – до 1402, инвокацију на том месту има 87% докумената у којима се симболична инвокација уопште јавља, али после 1402. тај постотак износи пуних 100% (44/44). Код уоквиривања потписа инвокацијама такође се уочавају хронолошке осцилације – до 1321, инвокације се испред потписа срећу у 39% случајева, а иза 18%; између 1321. и 1402. ти постоци вртоглаво расту на 86% и 47%, да би после 1402. ова пракса постала права реткост, са уделима од 16% и 8%. Ове податке, међутим, треба посматрати с обзиром на јасно изражену повезаност употребе симболичке инвокације са језиком докумената. На пример, присуство овог састојка у „задњем“ положају (на крају текста и потписа) веома је изражено тамо где је присутан грчки језик – од укупно седам јединица са крстом на крају текста, шест су настале на грчком, а 23 од 28 грчких потписа имају крст на крају. С друге стране, документи на латинском показују готово потпуну уздржаност према симболичким инвокацијама свих врста – међу 31 латинским оригиналом, симболичку инвокацију имају само два, и то они рани примерци који садрже потписе на српском (бр. 10, 12), тако да се пад заступљености овог састојка у 15. веку највећим делом може приписати присуству 28 латинских оригинала у којима од ње нема ни трага.²

Управо ови последњи налази пружају најбоље усмерење за закључни осврт на инвокацију као састојак српских владарских докумената. Између западних утицаја, који су јасну предност давали вербалној инвокацији, и византијске

¹ Број употребљивих јединица за анализу различит је у готово сваком од ових случајева због тога што су поједини документи оштећени на неким од места где се инвокације јављају, као и због тога што се састојци попут потписа, додатака и адреса не јављају у свим документима. Појаву инвокација на разним местима у документу бележи и Станојевић, који иначе даје само кратак осврт на рашку симболичку инвокацију заснован на бележењу инвокација у издањима (*Студије 1*, 109–111).

² Симболичка инвокација пред потписом среће се и на секундарном латинском примерку бр. 111.

практике, која је неговала симболичку инвокацију не само на почетку главног текста, него и у додатним блоковима, као и у „задњим“ положајима, српска решења показују у исто време прилагодљивост и самосталност. Прилагодљивост се огледа у документима ствараним на латинском и грчком језику, чије инвокације носе снажан печат удовољавања одговарајућем обрасцу – латински документи практично немају симболичких инвокација, а често посежу за вербалним, док грчки штедро користе симболички облик у свим положајима где се он среће код Византинаца. Самосталност, пак, налази одраз у документима на српском језику. Том аутохтоном обрасцу вербална инвокација очигледно није блиска – среће занемарљивом броју случајева, који се скоро сви могу довести у везу са латинским учешћем или утицајем. Напротив, обележје овог обрасца је симболична инвокација која није тако разноврсна као византијска, него преваходно усредсређена испред главног текста. На том месту, инвокација се јавља у 67% расположивих примерака до 1276, да би од тада до краја средњег века била заступљено са 86%, уз незнатна колебања по раздобљима (79–93%).¹ Осетнији продор византијског утицаја наступа само између 1321. и 1402. године, а као његов најбољи бројчани израз може да послужи учесталост јављања крстова испред и иза потписа. До 1321, ова обележја јављају се у 39%, односно 19% примерака на српском језику, од 1321. до 1402. њихов удео скаче на 87% и 33%, али после 1402. опада на само 24% и 10%. На тај начин, као и код спољних обележја, опет се добија кривуља која, грубо речено, прати смену раздобља „аутохтоне праксе“ (13. век), „византинизације“ (14. век) и „позападњавања“ (15. век) на српском политичком простору.

Ако би се оставиле по страни инвокације, ионако у огромној већини симболичке, на почецима текстова српских владарских докумената наишло би се на чак девет различитих састојака, од којих се пет јавља у више од 40 случајева. Ипак, међу тим састојцима за које се очигледно сматрало да могу да послуже као погодан почетак документа најистакнутије место заузима **аренга**.² Њено

¹ Овоме се као још једна константа може додати симболичка инвокација испред адресе, чија је учесталост чак и виша (89%), али на неупоредиво мањем узорку (27 докумената) који не покрива сва раздобља.

² Из обимне опште литературе о аренгама издваја се на првом месту студија Н. Fichtenau, *Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln*, Graz – Köln 1957, која је најзаслужнија за својеврсну рехабилитацију овог састојка у историјској науци, пошто је дуго својен на улогу књижевног украса. О византијској аренги видети Н. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, Wien 1964.

„првенство“ може да се изрази апсолутним бројкама – са 165 почетних места она далеко предњачи у односу на другопласирану интитулацију (124), а вишеструко у односу на инскрипцију (59), промулгацију (44) и експозицију (42) – али праву тежину добија када се зна да се аренге у српским владарским документима укупно срећу на 175 места у 170 докумената.¹ Дакле, ако је аренда уопште била присутна у документу, она се у 97% случајева налазила на самом почетку. Додуше, учесталост јављања аренге не делује превише упечатљиво (36%), али за то постоје добри разлози. Прво, аренге су у свим дипломатичким праксама схватане као свечани додатак којем није било место на сваком документу. Сведочанство да је тако било и у Србији пружа већ податак да се аренге више него двапут чешће срећу на репрезентативнијем пергаменту него на мање угледном папиру – рачунајући од почетка 14. века, аренду има 59% оригиналних пергамената и само 26% оригиналних папира. Друго, у време из којег су сачувани српски документи велико доба аренге у западноевропској дипломатичкој пракси већ било прошло, а њена примена била је сведена на ретке, типизирани и обично кратке примерке. Речиту потврду тога у српској грађи пружа податак да од „правих“ латинских докумената (не рачунајући фалсификате који се представљају као преводи тобожњих српских докумената) овај састојак има само секундарни латински примерак бр. 111.² Као пример за употребу аренги у већој мери је могла да послужи Византија, где су оне биле знатно боље заступљене и израђиване са више труда и оригиналности. Заиста, ако се размотри хронолошки распоред српских докумената са арендама, поново се примећује скок у јачим византијским утицајем обележеном 14. веку – до 1276. има их 22%, од тада до 1321. удео расте на 36%, у раздобљу 1321–1402. излази на 45%, али после 1402. пада скоро на почетни ниво (24%). Међутим, од докумената српских владара на грчком језику аренду има једва 30%, што је знатно испод укупног нивоа за 14. век.³

Изложени подаци упућују на закључак да је употреба аренге, мада свакако повезана са византијским утицајем, главни подстицај добијала из домаће средине.

¹ У број од 165 докумената са аренгом на почетку урачунате су и четири оштећене јединице, јер се код свих њих може са високом вероватноћом претпоставити да је аренда била први састојак. Иначе, у четири од пет докумената који аренду немају на самом почетку овај састојак налази се на другом месту – двапут иза интитулације и по једном иза датума и промулгације.

² Занимљива је, додуше, и појава аренге у једном од раних латинских фалсификата (бр. 7).

³ А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, ХС, без изношења било каквих података тврде да је аренда чешћа у грчким него у српским документима.

Скоро 91% докумената са аренгама отпада на оне који су изворно настали на српском језику. Такође, удео јединица са аренгама у тој групи докумената у целини износи 41%, а у раздобљу 1321–1402. тачно 50%. Утиску о аренги као честом састојку докумената ствараних на српском језику на својеврсан начин доприноси и њено присуство у 14 фалсификата, од тога 11 на српском и два латинска који су замишљени као преводи тобожњих српских изворника. Пошто аренга не садржи податке чијим би се увођењем могла прибавити корист, њено јављање у фалсификованим документима у овом броју, који практично обухвата све нелатинске и негрчке фалсификате, може да указује само на то да су је фалсификатори сматрали саставним делом аутентичног дипломатичког обрасца чија су обележја желели да кривотворе.

Самосталност и животност коју показују својом бројчаном заступљеношћу, српске аренге потврђују унутрашњим обележјима. Слично византијским, српске аренге своје излагање о општим побудама које су навеле ауктора да изда документ без изузетка везују за чин који се у документу бележи, а не за само бележење – мотива попут оног о записивању како би се предупредила пропадљивост људског памћења, који су били тако омиљени у латинској традицији,¹ уопште нема. Та везаност за предмет документа има за последицу претварање аренге од помало вештачки усађеног украса у суштински увод који се неретко поклапа са оним што се у дипломатичком смислу може сматрати протоколом документа. О томе најбоље сведочи податак да 101 аренга (скоро 60%) обухвата интитулацију, а у неколико случајева и инскрипцију, као и да се на 149 аренги (скоро 88%) непосредно надовезују експозиција (136 наврата) или диспозиција (13), дакле, носећи састојци текста. У ствари, повезаност аренге и експозиције је у већем броју случајева таква да је тешко одредити тачну границу, а има и јединица чији су састављачи осетили потребу да се још једном врате разматрању о општим побудама, па ти документи имају две одвојене аренге (на пример, бр. 136, 177, 207, 368).

С друге стране, помало у нескладу са овом прилично „практичном“ улогом коју су преузимале у структури документа, српске аренге по правилу имају верске мотиве. Штавише, за разлику од верских мотива у византијским царским аренгама тог времена, који се обично саопштавају смиреним, готово правничким тоном као

¹ J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 149, доноси неколико типичних примера.

докази за исправност владаревог чина изложеног у наставку документа, а понекад и потпуно уступају место разматрањима из теорије владања,¹ у српској грађи ови мотиви увек заузимају средишње место, док њихово излагање поприма облик бујних верских књижевних састава, жанровски блиских похвалама и молитвама, са мноштвом алузија, па и непосредних позивања на Свето писмо.² Осим овог нарочитог стилског приступа, српске аренге одликују се опширношћу – док грчке аренге српских владара у просеку имају 670 словних знакова, просечна дужина српских аренги износи нешто мање од 1350 словних знакова,³ са 59 примерака надпросечне дужине, од чега 15 има 3000 и више знакова. Такође, приметна је и употреба особеног, „црквенословенског“ језичког израза, осетно другачијег од говорног језика Срба 12–15. века, који је коришћен за састављање осталих делова документа.⁴ Ипак, као главна особина српских аренги може се издвојити то да оне, са свим особеностима проистеклим из духа у којем су састављане, остају чврсто везане за своју улогу дела владарског документа.

Ова везаност огледа се на више начина у самом садржају аренги. Тако, мада се похвале и молитве упућују различитим лицима – Богу, Исусу, Богородици, Светом тројству, арханђелима и појединим апостолима и другим светитељима, попут светог Петра, Павла, Николе, Стефана и Ђорђа – заједничко им је то што све оне пре или касније успостављају бар посредну, а врло често и изричиту везу између употребљених верско-књижевних мотива и чина забележеног у документу. На тај начин, разматрање о божанском пореклу власти, помисао на смртни час

¹ Добри примери могу се наћи управо у аренгама грчких повеља српских владара (бр. 147, 148, 152, 161, 173, 175, 176, 254, 262, 266, 310). Уп. А. В. Поповић, *Аренге грчких повеља српских владара*, Осам векова Хиландара, Београд 2000, 223–228.

² С. Станојевић, *Студије* 5, 208–228, са покушајем типологизације мотива. Подстицај „историчарском“ рашчитавању садржаја аренги који је 1984. године дао Д. Богдановић у расправи о могућностима за истраживање српске средњовековне политичке филозофије (=Д. Богдановић, *Студије из српске средњовековне књижевности*, Београд 1997, 98–127, нарочито 115–121), налази одјек у С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка студија*, Београд 1997. Примери успешне употребе аренги за решавање сложених историографских проблема срећу се, међутим, много раније: А. Соловјев, *Када је Дечански проглашен за свеца? Краља Душана повеља Лимском манастиру*, Богословље 4 (1929) 284–298. Систематско истраживање појединих група мотива представљено је у Ж. Вујошевић, *Стари завет у аренгама повеља Стефана Душана*, ССА 2 (2003) 227–247. За цитате из Светог писма видети С. Станојевић – Д. Глумац, *Св. писмо у нашим старим споменицима*, Београд 1932.

³ Поређења ради, просечна дужина 13 аренги грчких докумената српских владара износи око 670 знакова

⁴ О диглосији књижевни – народни, то јест, црквенословенски – српски језик у средњем веку видети Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990, 122–128, са прегледом литературе.

или цитат из псалама о љубави верника према лепоти дома Божијег у ствари постају општи мотив за издавање документа, чијем саопштавању аренда и служи. Понекад се, чак, у верски контекст смешта и само издавање докумената – у једној Душановој аренги о томе се говори као о настављању дела апостола и црквених отаца (бр. 197), док једна аренда Лазаревића помиње владарске списе потписане крвљу из Исусовог ребра (бр. 317).

О прилагођавању књижевног надахнућа често рутинским потребама документарне писмености посебно речито говори понављање истих аренги у више докумената. Ова појава представља разилажење српске праксе са грчком, у којој се очекивало да свака аренда буде оригиналан састав. Мада подаци не могу да се изведу сасвим прецизно зато што текстови нису понављани дословно, него понекад и са знатним изменама, додацима или скраћењима, могуће је закључити да се око 20 аренги појављује у две или више јединица, при чему укупан број докумената захваћених овом појавом износи око 85, или приближно 50% јединица са аренгом. Део ових случајева може се објаснити посебним везама између појединих докумената (блискост по месту и времену настанка или предмету којим се баве), али један број аренги очигледно се претворио у део сталног фонда дипломатичких образаца појединих ауктора или састављача српских владарских докумената уопште. Најизразитији такав пример пружа аренда са почетком по неизреченом милосрдију, која се јавља у чак 18 докумената, почев од царева Душана и Уроша, преко Вукашина, Угљеше, Лазара, Драгаша, деспота Стефана и Ђурђа до позних Бранковића. Сличну дуговечност показује и аренда земљна земљи встављаше, која се јавља у по једном документу Милутина и Душана и два документа Дечанског, да би се посебно „одомаћила“ код Драгаша (четири примерка). Од аренги које се чвршће везују за поједине аукторе могу се издвојити благочјствивно што и благопријетно (код Душана пет пута), понеже убо многи и велики даровъ (код Јована Угљеше и Драгаша по трипут) мисљнимъ светомъ взаривши (код Лазаревића осам пута) и мною царје царъствоуютъ (код деспота Стефана и Ђурђа седам пута). Неке од ових аренги понављане су прилично доследно из случаја у случај, што се може наслутити и по сразмерно уједначеним дужинама (мисљнимъ светомъ има 420–640 знакова, а благочјствивно што 1200–1460), али су зато друге очигледно понекад свођене само на свој основни мотив или су, пак, постајале надахнуће за саставе чија је дужина знатно превазилазила

убичајену. Тако се по неизреченом милосрдију јавља у различитим дужинама од 200 до 1200 знакова, многу царје царствоујућима има распон 500–1200, док земљана земља, која обично има 1600–2600 знакова, у једном примерку бележи само 370.

Посебан вид прилагођавања аренге као књижевног састава улози уводног дела владарског документа представљало је укључивање у њу садржаја који су се непосредно тicali личности издавача. Већ је поменуто да се у 59% аренги среће интитулација којом се ауктор документа практично први пут представља. Само нешто мало ређе (86 јединица, или 52%) водећи положај владара поткрепљује се помињањем његових претходника, при чему се често тежи истицању родбинских веза као основу за држање власти по наследном праву. Већ у најстаријим аутентичним јединицама с аренгом, документима Немање и његовог сина Стефана с краја 12. века (бр. 14, 17), говори се о *родитељима и прародитељима* који су раније владали Србијом, а од времена краља Уроша, до када су се око личности првих Немањића, нарочито самог Немање и његовог најмлађег сина Саве, првог поглавара самосталне српске цркве, изградили снажни светитељски култови, њихово укључивање у верским мотивима окренуте аренге постало је убичајено. Штавише, у једном Урошевом документу (бр. 39) наговештено је схватање лозе Немањиних наследника као одраза Јесејеве лозе предака Исуса Христа, из чега се убрзо развио посебан мотив немањићког *светог* или *доброг корена*.¹ Са нестанком Немањића и ступањем на историјску позорницу новог господарећег слоја чији припадници нису имали владарске претке, аренге углавном избегавају ове садржаје. Ако некаквог позивања на претходнике уопште има, онда су то најчешће неодређени помени ранијих владара, уз неколико занимљивих случајева „својатања“ немањићког наслеђа на основу танких родбинских веза које су појединци имали са изумрлом династијом.²

Разлика између ове две етапе и заступљеност појединих мотива у њима може се и бројчано изразити. Од 84 употребљиве немањићке аренге настале од средине 13. века до гашења династије, 49 садржи помене претходника. Поименце су најчешће помињани Немања (28 пута) и Сава (17), у 16 случајева владари

¹ С. Марјановић-Душанић, *Мотив лозе Јесејеве у доба Уроша I*, Зборник ФФ 18А (1994) 119–126. За каснији развој видети иста, *Владарска идеологија*, 97–180.

² На томе нарочито инсистира родоначелник Лазаревића. Уп. Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић. Историја, култ, предање*, Београд 1984, 49–68.

поименично наводе своје очеве и дедове, шест пута претке уопште, а само пет пута говори се о владарима без истицања сродства. Најревноснији у позивању на претке био је Душан, међу чијих 22 изворно српска документа са аренгама из доба царства 16 садржи овај мотив, од тога у 14 наврата уз помен Немање и 12 уз помен Саве.¹ Утолико је занимљивији случај његовог сина и непосредног наследника Уроша, који у својих 11 аренги само једном помиње Немању и Саву и трипут оца, док се у три документа уопштено говори о претходним владарима, а у четири овом састојку нема трага. С друге стране, међу 71 аренгом посленемањићких владара, само 29 њих садрже помене претходника, од чега чак 16 неодређених. Немања и Сава помињу се само по једном код Балшића (бр. 294) и Стефана Лазаревића (бр. 362) и двапут код позних Бранковића (бр. 454, 471), а преци појединих владара јављају се у 11 нарата, при чему са седам таквих примера упадљиво предњаче Бранковићи, једина породица после Немањића која је успела да састави три владарска нараштаја.

Још један начин да аренга поприми јаснија обележја увода у владарски документ било је помињање или чак опширније приповедање о ранијим или тренутним збивања у којима је владар учествовао. При том су обично и ови садржаји вешто смештани у оквире верске књижевности тако што су приказивани као примери узорног хришћанског живота или земаљски одраз натприродне борбе добра и зла.² Образац је навести већ Немања, чија једина сачувана аренга (бр. 14) представља у ствари владарску аутобиографију, а потврдио његов син Стефан који је у најдужој у целини сачуваној српској аренги (6700 знакова) ту повест проширио додацима о улози свог брата Саве, али и својој сопственој (бр. 17). Захваљујући, између осталог, и овим саставима, пут до светости првих Немањића постао је касније мотив за себе, понављан више пута у различитом обиму и облику све до 1496. године (бр. 471). Сами аутобиографски садржаји поново се јављају у аренгама тек у 14. веку, када доживљавају највећи процват. Најпре се у две Милутинове аренге (бр. 66, 75) срећу алузије на трајање и окончање грађанског рата са братом Драгутином, да би се потом код Дечанског и Душана

¹ О овом елементу Душанове идеологије: С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија*, 152–173.

² О овом поступку Н. Радојчић, *Реч цара Стефана Душана уз његов законик*, Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354, Београд 1960, 147–162. Примери из аренги и других извора у *Писах и потписах: Аутобиографске изјаве средњег века* (прир. Р. Маринковић), Београд 1996, са општим освртом у поговору (239–250).

јавило више примера правог аутобиографског приповедања. Ти састави углавном се баве сукобима које су двојица владара имали са очевима (бр. 86, 90, 105, 106, 117, 137, 139), мада се код Душана помињу и освајања и узимање царског звања (151, 177, 207), као и знаменити сабор у Скопљу 1349. године, на ком је први српски цар објавио свој *Законик* (бр. 197). Најзад, Стефан Лазаревић у два своја документа из деспотског раздобља (бр. 359 и 362) кратким али књижевнички вештим потезима уопштено помиње искушења са којима се суочавао током своје владавине, супротстављајући им стабилост до које је дошао уз помоћ својих небеских заштитника.¹

Може се рећи да се на примеру употребе аренге у српским владарским документима поново снажно потврђује неоснованост схватања раних дипломатичара о овом састојку као накалемљеном украсу лишеном суштинске везе са документом. Напротив, аренге ових докумената, а ту се пре свега мисли на ону огромну већину њих које су настале у оквиру дипломатичке продукције на српском језику, у целини одају утисак посебно чврсте уклопљености у матични документ. У том погледу, препреку не представља ни њихов посебан језички и стилски израз и неретко велика дужина. Кроз тај начин излагања, својствен делима верске књижевности, ове аренге ипак успевају да испуне своју основну дипломатичку намену – предочавање општих мотива који су ауктора навели да изврши у документу описани званични чин. Штавише, честим укључивањем садржаја као што су интитулација и помињање претходника, а понекад и посебних приповедачких целина посвећених епизодама из аукторове владарске делатности, аренда је у великом броју случајева преузимала на себе улогу протокола документа и зачетка главне нити излагања чији се ток потом продужавао кроз састојке који чине текст у ужем смислу – експозицију и диспозицију.

Као приказ околности које су довеле до одређеног званичног чина, **експозиција** спада међу састојке чије присуство није било нужно, али се снажно наметало значајем тих околности у процесу настанка документа. Стога не чуди што су и у фонду српских владарских документа експозитивни садржаји веома чести – срећу се на 417 места у 397 јединица (84% укупног фонда), уравнотежено

¹ А. Веселиновић, *Косовске алузије у повељама Стефана Лазаревића*, Зборник ФФ 18 (1994) 179–196, посебно 187–191. Уп. такође, *Деспот Стефан Лазаревић, Књижевни радови* (прир. Ђ. Трифуновић), Београд 1979.

распоређених међу оригиналима (84%), преписима (85%) и фалсификатима (88%). Распоред према језику докумената, који често може да укаже на правце одакле су одређени утицаји долазили и степен у ком су прихватани, такође је сразмерно уједначен – експозицију има по 83% српских и латинских јединица, док је код грчких тај удео нешто већи (91%). Изразитију динамику показује једино хронолошка анализа, која указује на осетно слабију заступљеност експозиције међу раним документима на српском језику – само 48% до 1276. године. Тај удео знатно расте већ у следећем раздобљу (1276–1321), када износи 74%, да би се потом стално кретао у високом распону од 82 до 91%.¹

Као што подаци о заступљености експозиције јасно указују на њено веома често присуство у документима, подаци о њеном положају у односу према другим састојцима недвосмислено потврђују њену улогу почетног дела текста у ужем смислу. Код чак 365 докумената са експозицијом (92%), овај састојак непосредно претходи диспозицији. Од тог броја, у 131 јединици он чини спону између аренге и диспозиције, и то је уједно најчешћи троделни низ у формуларима српских средњовековних владарских докумената уопште. Такође, није занемарљив ни број од 42 документа који почињу експозицијом, при чему пада у очи да се више од половине тих јединица (22) односи на грчке документе. Најзад, експозиција је своју „уводну“ природу исказивала и тиме што је сразмерно често обухватала неке уобичајене састојке протокола – интитулацију 84, инскрипцију 74 и промулгацију 11 пута. Овај податак уједно говори и то да је експозиција, попут аренге, могла да има већи обим и слободнији прозни садржај, што јој је омогућавало да у себе укључује друге, формализованије састојке.

У ствари, у погледу садржаја експозиција је чак знатно слободнија од аренге. То је и очекивано јер, за разлику од аукторових начелних побуда за издавање документа које су могле да буду истоветне у више појединачних случајева, излагање о настанку сваке јединице понаособ темељило се на јединственим и непоновљивим стварним догађајима. Експозиције су при том обично користиле једноставан стил, уз употребу говорног језика, али у најмање 27 експозиција које се настављају на аренге, ово приповедање делимично или потпуно задржава својства претходног састојка – опширност, посебну језичку и

¹ У свом осврту на овај састојак С. Станојевић не помиње ову упадљиво велику учесталост (*Студије* 8, 253–261).

стилску углађеност и окренутост верским и династичким мотивима. Тако читава једна група докумената чији се настанак везује за боравак цара Душана на Светој Гори садржи на овај начин уобличене експозиције у којима се дају описи царевих обилазака светогорских знаменитости, проткани верским усхићењем и помињањем светих предака Немање и Саве (бр. 172, 174, 181, 183, 185, 187, 188),¹ а посебно је занимљив пример једног фалсификата приписаног Милутину, у чију је експозицију уметнута 23000 словних знакова дугачка повест о владавини овог владара преузета из његове званичне биохагиографије (бр. 84).² Ипак, податак да просечна дужина експозиције, упркос овом и другим сличним примерцима, износи тек нешто преко 700 словних знакова говори да је она и поред слободне форме најчешће била језгровита и усредсређена на свој главни предмет – саопштавање предисторије документа.

Слободно излагање особених садржаја нудило је мало могућности за формализовање текста, али оно у експозицијама није сасвим одсутно. Најпогодније место за његово увођење био је сам почетак експозиције, где се веома често срећу поједине уобичајене формулације које су очигледно сматране за погодан прелаз ка експозитивним садржајима. Дужином и сложености истиче се почетак шест експозиција Ђурђа Бранковића из деспотског раздобља, који гласи: по прѣставлєнии благочѣстываго и христолюбиваго господина и родитєла моего, светопочывшаго деспота Стефана, али подєсниє за ову сврху биле су поједине речи или изрази. Међу њима предњачи реч *како*, чијим различитим облицима (*како*, *и како*; у латинском *cum*, *come*, *chome*, *sicome*) почињу чак 83 српске и латинске експозиције. Поред ње, у српским документима чешће се на овом месту срећу тѣмже (25), њрь (12), видѣвь (10) и, код експозиција које се налазе на почетку документа, реч *нише* праћена интитулацијом (9), док је документима писаним на грчком језику посебно својствена употреба израза *ελεῖ* или *ελεῖδῆ* („пошто“, „будући да“) којим почиње 67% њихових експозиција, укључујући свих 22 у почетном положају.

¹ Уп. Ђ. Трифуновић, *Цар Душан о свом бораваку на Светој Гори*, Источник 31–32 (1999). Изворе и литературу о Душановом бораваку на Светој Гори анализира и М. Živojinović, *De nouveau sur le séjour de l'empereur Dušan à l'Athos*, ЗРВИ 21 (1982) 119–126. О том догађају у контексту Душанових односа са Светогорцима: Д. Кораћ, *Света Гора под српском влашћу*, ЗРВИ 31 118–121.

² С. Ђирковић, *Биографија краља Милутина у Улијарској повељи*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 53–68

У главном делу експозиције формализованост је било теже постићи јер се ту већ прелазило на приказивање особеног процеса настанка сваког појединачног документа, али ако су у тим процесима постојале сличности, и ту се отварао простор за увођење формалног призвука. На пример, у 12 јединица из 14. века чији аутори истичу да су се поводом издавања документа саветовали са одређеним чиниоцима из свог окружења, тај чин се описује глаголом *зговорити* („са-говорити“) и набрајањем дотичних чинилаца.¹ Посебно значајан појавни облик овог вида формализације везан је за помињање у експозицији два поступка који су били чести чиниоци процеса настајања докумената – **петиције и интервенције**. Први од њих тичао се случајева када је документ настајао на захтев лица или установе у чију корист је вршен званични чин који је у документу бележен, а други случајева када је такав захтев владару упућивала нека трећа страна као посредник у име крајњег корисника. Ако би се нашло за сходно да се ови поступци опишу у документу, њихово природно место било је унутар експозиције, а пошто су посредни радње које су у сваком појединачном случају изгледале слично, ти описи могли су да поприме висок степен формализованости, дотле да се може говорити о петицији и интервенцији као посебним подсастојцима унутар експозиције.²

Одмах треба рећи да је од ова два подсастојка у српским владарским документима интервенција неупоредиво слабије заступљена – среће се у само седам примерака, од чега пет српских (бр. 74, 181, 187, 197, 236) и по један грчки и латински (бр. 154, 413). Такође, можда управо због ретке примене, у њеном саопштавању не примећује се никаква формализованост; штавише, у свих седам случајева она је изложена на различит начин. С друге стране, чак 143 документа садрже петицију.³ Изгледа да је подстицај за њено бележење дошао из византијске праксе – до 1321. године она се међу документима на српском језику среће у само седам случајева (11%), у раздобљу 1321–1402. тај удео скаче на скоро 39% међу

¹ На пример, у бр. 163: и зговорих се на збороу съ господиномъ и втцемъ светаго царства ми прѣвсвештеннымъ патриархымъ кирь Іванникиемъ и съ архіепископомъ вхридскимъ Николомъ и съ архіепископомъ Скопскимъ рекше митрополитомъ Кирь Іванномъ и съ всѣми митрополити и епископи и игоумени же и ликомъ иерейскомъ и властели и съ всѣмъ зборомъ светаго царства моего.

² Станојевић им је посветио једну посебну студију, при чему не прави разлику између два појма, већ их узима као синониме – *Студије 7. Интервенција (Петиција)*, 19–38.

³ Поређења ради, Станојевић је пронашао 91 петицију/интервенцију у око 320 „рашких“ и „зетских“ докумената које је обухватио својим истраживањима (*Студије 7*, 19, 37)

српским и чак 65% међу грчким документима, а после 1402, када више нема грчке грађе, пада на 23%. За све то време, у латинској грађи петиције готово нема у аутентичним документима (5,5%), али је зато има у чак шест фалсификата. Када се томе дода још пет српских и један грчки фалсификат с петицијом, постаје јасно да су средњовековни кривотворитељи сматрали овај подсастојак важним делом српског дипломатичког репертоара. Колико су били у праву можда најбоље показује податак да у 45 случајева петиција у ствари запрема целу експозицију, то јест, практично постаје самосталан састојак.

Сразмерно честа и самосвојна, петиција је, према очекивању, временом почела да показује тежњу ка формализацији. Она се огледа у учесталој употреби појединих израза за означавање два кључна тренутка поступка који петиција описује – приступање подносиоца захтева владару и само саопштавање захтева. За први, који је забележен у око 2/3 петиција на српском језику, од самог почетка далеко је најчешће коришћен глагол *прићи* (57 пута, укључујући варијанту *приходити*), а сасвим ретко друге речи, попут *изаћи* (5) или *доћи* (3). С друге стране, код описа саопштавања захтева, који се среће готово увек, до треће деценије 14. века појавило се више различитих начина у чијој су основи били глаголи *молити*, *просити*, *споменути*, *говорити* и *поведати*. У почетку, ниједан од ових облика није се истицао већом учесталошћу, али већ у Душаново време употреба *молити* своди се готово искључиво на облик глаголске именице (молѣниѣ), док се за исказивање радње претежно употребљавају *споменути* и *говорити*, да би после 1355. овај први израз (у свом средњовековном облику: *успоменути*) постао преовлађујући, са 38 забележених примена на супрот 17 колико у истом раздобљу имају сви остали заједно.¹ Штавише, од „победничких“ израза у ове две категорије створена је нека врста обрасца за састављање петиције (*приђе* ауктору подносилац захтева *и успомену* да се изврши одређени чин), који је примењен 31 пут, од тога 27 после 1355, укључујући 11 од укупно 13 петиција српских докумената деспота Ђурђа Бранковића.² Истовремено, формализација је уочљива и у грчким документима, где је њен најупечатљивији одраз донекле

¹ Укупно је *успоменути* употребљено 50 пута (трипут као именица *успоменуће*), *говорити* 16, *молити* 14 (осам пута као *мољење*), а *просити* и *поведати* по седам, уз још неке изразе који се јављају само по једном.

² Глагол *прићи* творио је сличне образце и са другим изразима којима је означавано саопштавање захтева, али неупоредиво ређе – са *говорити* осам, са *молити/просити* шест и са *поведати* четири пута.

плеонастично описивање саопштавања захтева изразом *затражити и замолити* (ἐζήτησαν καὶ παρεκάλεσαν), које се јавља у 12 од 26 случајева.

Као што је већ напоменуто, наративни ток експозиције, местимично формализован одабиром појединих кључних израза, али понекад и надовезан на особени начин изражавања аренге, у већини случајева водио је до **диспозиције**. Пошто подразумева сам текстуални садржај ради чијег бележења је документ настао ово је једини од свих унутрашњих састојака српских владарских докумената који је присутан у свакој од 474 јединице, на укупно 510 места. Осим најубичајенијег положаја иза експозиције (у 365 докумената), као „природна“ места за диспозицију јављају се и она иза промулгације (29), интитулације (21), инскрипције, аренге (по 13) и заклетве (11). Почињање документа диспозицијом било је изузетно ретко (шест примера), а међу преосталих 17 случајева највише је оних када је услед оштећења немогуће поуздано утврдити који састојак претходи диспозицији.

Попут аренге и експозиције, диспозиција је наративни састојак. То својство и код ње налази одраз у способности да укључи у себе друге састојке. Штавише, имајући у виду бројност и разноврсност обухваћених састојака, може се рећи да је у њеном случају та способност нарочито изражена, јер она обухвата чак 222 инскрипције, равно 100 интитулација, 30 короборација, 26 комплеција, 24 санкције, 22 експозиције, 20 заклетви и још 23 примерка других састојака. При том, околност да се у овом списку у значајном броју налазе и експозиције, док, насупротив томе, практично нема примера када се диспозиција налази у „слабом“ положају према било ком наративном или другом састојку, може се узети као својеврсна статистичка потврда да се ради о главном делу наративног тока документа.

У погледу садржаја, диспозиција се по својој природи најснажније од свих састојака опире формализацији. Посвећен прецизном описивању чина ради чијег је бележења документ створен, садржај диспозиције имао је у ствари своју главну сврху у бележењу особености тог чина, те је по правилу највећим својим делом био јединствен и непоновљив.¹ Ипак, слично као код експозиција, радња или след радњи које је тај чин подразумевао могли су да буду истоветни или веома слични

¹ Добра илустрација је Станојевићево излагање о рашко-зетским диспозицијама, које стаје на четири стране (*Студије* 9, 71–74)

код више докумената, што је отварало могућност за увођење одређених образаца у начин њеног описивања. Ови формални чиниоци углавном су били усредсређени на сам почетак диспозиције и на израз којим је описана главна радња забележена дотичним документом, при чему се прво неретко поклапало са другим. У ствари, ако диспозиција није почињала изразом који описује главну радњу, озбиљнија тежња као формализацији може се приметити готово једино у случајевима када је у претходећој експозицији забележена петиција. На пример, међу документима на грчком језику, чак 19 диспозиција које долазе из петиције или интервенције (68%) почињу формулом која са незнатним варијантама гласи: τὴν ζήτησιν καὶ ἀξίωσιν αὐτοῦ εὐμενῶς προσδεξαμένη. У грађи на српском најупадљивији пример овог вида формализације пружају документи чији је аутор деспот Ђурађ – код шест њих диспозиција почиње варијацијама формуле мы же, милосръдіемь движими, а повелѣніемь заповѣди водими, благоволихомь просимое томоу исплньити,¹ а код три тѣмже любве ради тѣхъ и пріателства еже къ госпдству ми благоволи господство ми просимое тѣмь исплньити.² Такође, један број докумената из 14. века чије експозиције садрже помене ранијих докумената, у оквиру петиција или без њих, има диспозиције које почињу варијацијама формуле видѣвъ царствw ми записаниа благовѣрнихъ царь и не потворих, нь паче бол`ше потврѣдихъ.³

Размере формализованости начина на који је описивана главна радња изложена у диспозицији не дају се прецизно утврдити. Ако би критеријум било само учестало понављање појединих израза онда би околност да постоји десетак таквих израза чији укупни број појављивања обухвата преко половине расположивих дипломатичких јединица могао да се узме као сведочанство да је овај вид формализације, с обзиром на природу диспозиције, био доста добро утемељен. Додуше, неки од ових израза, попут *потврдити* (20 случајева) или различитих изведеница из *писати* (28 случајева) могу да се сматрају једноставно најпримеренијим изразима за опис дате радње који не представљају тежњу ка

¹ Бр. 397, 399, 401, 402, 403 (наведени пример), 406. Занимљиво је поновно појављивање овог образаца у једног документу позних Бранковића (бр. 472).

² Бр. 398, 415 (наведени пример), 416.

³ У најчистијем виду ова се формула јавља у неколико докумената царева Душана и Уроша – бр. 165 (наведен), 216, 217, 226, 230, као и бр. 24, који је фалсификат повеље из 13. века највероватније настао у другој половини 14. века. Заметак формуле може се наћи у бр. 57, а варијанте, углавном са већим одступањима, у бр. 233, 271 и 337.

формализацији, али се код других формалистичка позадина доста јасно намеће. Упечатљиви примери поново долазе из скупине грчких докумената, међу којима се у 22 случаја јавља глагол *наређивати*, најчешће у облику *заповеда и наређује* (προστάσσει καὶ διορίζεται), а ређе *има вољу и наређује* (ἔχει θέλημα καὶ διορίζεται) или само *наређује*. Штавише, овај израз често представља део сложеније формуле којом владар саопштава да *дарује и поклања* (ἐπιχορηγεῖ καὶ ἐπιβραβεύει) дотични документ којим *заповеда и наређује*.

У документима на српском управо су изрази везани за чин давања они који се најчешће понављају – срећу се у тачно 100 јединица. Већ у раздобљу до 1276. године јављају се све четири главне варијанте – *дати*, *даровати*, *принети* и *приложити*. У почетку, све до 1321. године, примери употребе израза *дати* бројнији су од свих осталих заједно (8:1:1:4), али у следећем раздобљу (до 1355) њега претичу изрази *даровати*, што можда треба довести у везу са грчким утицајем, и, нарочито, *приложити*, који избија на неприкосновено прво место (5:9:1:18). Тада успостављени односи углавном су се одржали и касније, с тим што је израз *принети* дошао на треће место, док је *дати* од некад најчешћег постао најређи (5:12:9:27). Ипак, ако се изузме појава да се код 14 докумената од средине 14. до првих деценија 15. века у вези са изразима *приложити* и *принети* јавља се нека врста топоса скромности у виду аукторовог саопштења да *прилаже/приноси мали дар* или *приношеније*,¹ формализација није продирала даље од ових у суштини прилично обичних израза. У том смислу много је упечатљивије друго раширено решење које је подразумевало употребу појма владарске *милости* у спрези са глаголима *дати*, *створити* или *учинити*.² Примери за све три варијанте забележени су знатно пре краја 13. века (бр. 30, 47, 49, 50), да би до средине 15. века овај начин исказивања главне радње документа нашао примену у још 49 јединица. При том је најмање заступљен облик *дати милост* (пет примера) који нестаје из употребе већ средином 14. века, док се најчешће јавља *створити милост* (32 пута, не рачунајући осам примерака на латинском или италијанском код којих је немогуће утврдити да ли израз *facere gratiam* представља превод за *створити* или *учинити*).

¹ На пример, у бр. 124: сии мали даръ приложихъ.

² Опширно о овом појму који је дуго различито, па и погрешно тумачен, расправља М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 59–97.

Унутар главног наративног тока који су у пуном облику чинили аренга, експозиција и диспозиција, по правилу је своје место налазила и скупина краћих састојака чија улога није била да „носе“ радњу документа него да истакну главне учеснике (интитулација, инскрипција), најаве најзначајније делове (промулгација) или једноставно дају излагању одговарајући призив (салутација). Због овакве „статичне“ природе својих задатака који су, уз то, били практично истоветни у сваком документу без обзира на повод његовог настанка, ови састојци показивали су неупоредиво већу склоност ка формализацији. Наиме, док се код аренги, експозиција и диспозиција може говорити само о обрасцима општих идеја или конкретних кључних израза, код интитулација, инскрипција, салутација и промулгација формализација има могућност да буде потпуна, то јест, састојак је способан да се у целости повинује чврстим обрасцима. Из тог разлога, код ове групе састојака утврђивање образаца својствених појединим временима и поднебљима знатно је лакше и поузданије.

Мада се **интитулација** у најкраћем може описати као навођење ауктора документа, то не значи да сваки помен ауктора представља пример овог састојка. Интитулацијом се могу назвати само они помени који показују јасну тежњу да идентификују ауктора или бар имају граматичку улогу субјекта главног наративног тока. У пракси ово значи да један документ најчешће има само једну интитулацију, али не искључује могућност да их буде и више – на пример, два српска владарска документа (бр. 136, 139) имају их по четири, а у више докумената срећу се три или две. С друге стране, ако би творац документа проценио да су за утврђивање идентитета ауктора довољна средства овере или да тај идентитет није потребно посебно истицати јер је познат заинтересованима, помени ауктора у тексту могли су да се сведу на заменице и друге облике који не испуњавају критеријуме за интитулацију или чак да потпуно изостану.

Ове начелне напомене јасно долазе до изражаја већ у основним подацима о заступљености интитулације у српским владарским документима – она се среће на 487 места у 424 јединице, код девет јединица непотпуна очуваност текста спречава да се поуздано утврди њено присуство, док у 41 јединици (9%) праве интитулације нема. Исто тако, бројке јасно потврђују статичну природу овог састојка оличену у његовој склоности да се утапа у друге састојке, нарочито оне наративне – скоро тачно две трећине свих интитулација налази се у овом

положају, од тога по око 100 у оквиру аренги и диспозиција, преко 80 у експозицијама, али и 33 у промулгацијама.¹ Најзад, интитулације се недвосмислено везују за почетни део документа. Већ помињаном податку да 124 документа почињу самосталним интитулацијама може се додати то да је преко 140 несамосталних интитулација уклопљено управо у почетне састојке, најчешће аренгу или промулгацију. Штавише, ако се крене дубље у документ открива се да је чак 86% свих интитулација везано за неко од прва два, а скоро 96% за неко од прва три места у формулару. У ствари, с обзиром на то да се иза другог места налазе готово искључиво несамосталне интитулације документа који у свом претходном делу већ имају једну, „главну“ интитулацију, може се закључити да се интитулација у српским владарским документима по правилу среће већ на првом или другом месту формулара.

Намењен да идентификује ауктора документа, садржај интитулације могао је да обухвати више врста идентификационих података – аукторово лично име, титулу и одређење његове власти географским или етничким називима, уз могући додатак других биографских података. Поред тога, пошто су документи веома често били срочени у облику аукторовог управног говора, у интитулацијама се јављала лична заменица првог лица, а честа је била и *девоција*, нарочита формула којом се исказује божанско покровитељство над аукторовим владарским положајем. Најзад, овај састојак могао је да буде проширен и пригодним епитетима, као и помињањем других лица која је ауктор желео да представи као саучеснике чина забележеног у документу. Присуство свих ових „микросастојака“ значи да се у случају интитулације формализовање садржаја, дакле, стварање образаца, одвијало на два нивоа – у оквиру сваког микросастојка понаособ и у оквиру интитулације као целине. На првом нивоу решавала су се терминолошка питања – којим ће тачно изразима бити исказан садржај сваког микросастојка. Други ниво подразумевао је превасходно бављење композицијом – који ће микросастојци ући у састав дате интитулације и какав ће бити њихов редослед. Пошто је формализација на ова два нивоа могла да се одвија независно, а личности, титуле и територије владара биле подложне променама, постизање јединственог интитулационог обрасца није било лако, па се оно може узети као

¹ С друге стране, примера када интитулација обухвата друге састојке нема.

једно од најбољих мерила формализације документарне продукције појединих ауктора и аукторских група.

Потрага за формализаторским склоностима у интитулацијама српских владарских докумената до 1198. године практично је ограничена на једина два примерка који су аутентични производи српске дипломатичке праксе (бр. 13, 14). Већ ова два случаја сјајно одражавају два различита приступа интитулисању. Први, сачуван у латиничном препису, представља пример сажете интитулације, која подразумева сведеност на лично име и/или титулу ауктора, уз могући додатак личне заменице – *az veli хуран Немана*. Други, код којег као интитулација практично служи цео први одељак владареве биографије изложене у оквиру аренге, оличава на најупечатљивији начин тип развијене интитулације, која увођењем већег броја микросастојака, укључујући неке чисто декоративне, тежи звучнијем и свечанијем представљању издавача документа.¹ Праве опширне интитулације са одредницама власти и девоцијама срећу се, међутим, само у раним латинским фалсификатима – на пример, *ego Desse uoluntate et dispositione dei magnus comes terre Zachulmie*.²

Без сумње најбољи услови за устаљивање интитулационих формула постојали су током раздобља Немањића, када је скоро два века постојао државни и династички континуитет, док су четири владара (Стефан Немањић, краљ Урош, Милутин, Душан) остварила владавине дуге преко две деценије. Расположива грађа такође је сразмерно богата – интитулације има 205 докумената које су издали немањићки владари и владарске личности од Стефана Немањића до Душановог полубрата Симеона Синеше и његових потомака. Представа о интитулацији која се на основу те грађе може стећи веома је сложена. У првом

¹ Реч је о сјајном примеру утапања интитулационих микросастојака у наративни ток: ... мнозџи его и неизъмѣрнџи милости и чловѣколюбнџи дарова нашимъ прадѣдомъ и нашимъ дѣдомъ обладати сиювъ земловъ Срьбьсковъ ... И постави ме велиега жоупана нареченаго въ свѣтѣмъ крьштени Стѣфана Неману, итд.

² Бр. 7. Занимљива је појава да два фалсификата који теже да се представе као најстарији документи (бр. 1, 2) уместо почетне личне заменице имају реч *sigillum*. Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд – Загреб 1928, 215–216, запазио је да ово решење представља или транскрипцију грчког назива за једну врсту докумената (στυλλιον – А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, LXXXV) или погрешну интерпретацију интитулационе формуле из грчких приватноправних докумената 12. и 13. века која се састојала од знака крста, израза σίγνον χειρός и имена. Како год било, реч је о покушају фалсификатора да се у ове документе унесу обележја византијске дипломатике, али остаје нејасно да ли је то чињено напамет или зато што су за то постојали узорци у фалсификатору доступним а данас изгубљеним српским владарским документима овог раздобља.

раздобљу, од 1276. године, изразито преовлађују развијене интитулације које се срећу у чак 25 од 30 примерака из тог времена. Штавише, пошто три од пет сажетих интитулација поред формуле заменица + титула + име садрже помене саучесника у издавању докумената, а једном и проширене биографске податке у виду помињања аукторових предака, као праве сажете интитулације остају само два примера из докумената Уроша (бр. 37, 38). Ипак, ти примери имају посебан значај јер су то најранији познати случајеви када је интитулација сведена на нарочиту „владарску заменицу“ *краљевство ми* (= ја, краљ), која је у српску средину доспела преко израза ἡ βασιλεία μου из византијских царских докумената.¹ У сваком наредном раздобљу немањићке историје ову „заменичку“ интитулацију, уз неопходно прилагођавање титули дотичног владара – од 1346. године *царство ми*, а у случају бившег краља Драгутина *господство ми* (бр. 72) – носи више од половине расположивих докумената. До 1321. године таквих је 17/30, у време Дечанског 11/18, под Душаном 54/99, а после 1355. године 16/28 (укупно 98). У томе нарочиту доследност показују грчки документи – они сви осим једног (31/32) имају интитулације ове врсте,² при чему је посебно упечатљива употреба у краљевском раздобљу помало незграпне погрчене варијанте израза *краљевство ми* (ἡ κραλότης μου).³

Интитулација заснована на овом обрасцу уједно је кроз цело ово раздобље била једина српска владарска интитулација сажетог типа. У свим осталим документима (25 пре и 77 после 1276. године) као носеће срећу се развијене интитулације, с тим да већи број ових докумената има још понеку интитулацију, сажету или развијену. За разлику од практично апсолутне формализованости сажете интитулације типа *краљевство ми* код које се варијанте своде на

¹ Расправљајући о рашким интитулацијама, Станојевић (*Студије* 2, 143–161) не узима у обзир ову варијанту.

² Једини изузетак је документ Марије, кћерке Симеона Синише (бр. 295), са интитулацијом која се може сврстати у граничне између сажетих и развијених: Μαρία βασίλισσα Ἀγγελίνα Δούκαινα ἡ Παλαιολογίνα. Такође, два Душанова грчка документа додају изразу *царство ми* девоцију *милошћу Божијом*, али сасвим различито срочену, што показује њену неустаљеност као формуле (ἡ βασιλεία μου τη τοῦ θεοῦ χάριτι у бр. 157, ἡ ἐκ θεοῦ βασιλεία μου у бр. 179). Иначе, А. Соловјев – В. Мошин. *Грчке повеље*, LXXXIX, не сматрају ову формулу интитулацијом и закључују да у грчким повељама српских владара нема интитулације, али управо случајеви придодавања девоције упућују на то да је она ипак имала интитулациони карактер.

³ Занимљиво је да се „царски“ облик βασιλεία μου први пут у једном грчком документу јавља већ јануара 1346, дакле, одмах пошто се Душан, вероватно на Божић 1345, прогласио за цара и пре него што је, на Ускрс 1346, понео царску круну. О времену проглашења царства *ИСН* I, 526–527 (М. Благојевић).

ортографске разлике, анализа развијених интитулација открива да оне никад нису успеле да постигну некакав устаљен образац. У целом овом фонду може се пронаћи само неколико примера када је иста интитулација употребљена у више докумената, па и тада број понављања је минималан – код краља Уроша документи бр. 36 и 41, код Душана бр. 115 (фалсификат!), 142 и 143 у краљевском и бр. 185 и 188 у царском раздобљу, а код цара Уроша бр. 230, 231 и, донекле, 247. Исто тако, не може се приметити некаква посебна наклоност према појединим микросастојцима – име и титула су природно присутни у скоро сваком документу, девоције, заменице, епитети и географске одреднице јављају се отприлике подједнако често, у око 65 до 80 % јединица, а додатни биографски подаци и помињање „саучесника“ у по око 25%. У погледу редоследа, заменице природно теже да буду на почетку, „саучесници“ на крају, а скоро 40 интитулација, већином из доба Душана и цара Уроша почиње низом заменица + епитет + име или заменица + епитет + девоција + име. Ипак, једина иоле већа skupина интитулација које показују довољно сличности и по изгледу и по распореду микросастојака да би била проглашена правим обрасцем своди се на занемарљиву бројку од осам докумената цара Душана и Уроша (бр. 172, 181, 184, 185, 187, 188, 198, 223).¹ Осим ње, треба поменути, пре свега због нарочите композиције, пет интитулација из истог времена (бр. 165, 220, 230, 231, 247) које се могу назвати дводелним, јер се због уклапања у наративни ток аренге деле у две реченице – прву у којој се наводе девоција и географски обим власти и другу која садржи нову девоцију, име и титулу ауктора.²

Права формализованост развијене интитулације у целини у оквиру неке јасно одређене групе докумената може се у време Немањића уочити само код 11 латинских примера (бр. 15, 16, 18, 21, 67, 104, 109, 130, 145, 162, 182). Њих девет следи образац име + девоција (увек *dei gratia*) + географска одредница + титула,

¹ У бр. 172: азъ въ Христа Бога благовѣрнѣи и Богомъ поставленѣи Стефанъ царъ въсем Сръбљем и Гркомъ и Западнѣи стране. Треба имати у виду да су бр. 187 и 188 својеврсни документи-близанци са бр. 172 – Д. Живојиновић, *Карејске хрисовуље Стефана Душана*, ИЧ 50 (2003) 33–52. Од владара овог раздобља о формализованој развијеној интитулацији можда би се могло говорити код хумског кнеза Андрије, у чија сва три сачувана документа (бр. 29, 32, 33) окосница интитулације гласи ђ кнезь вели хльмьски Аньдрѣи. Међутим, ова интитулација стоји на граници сажете, а чак и у њој је у једном случају иза заменице уметнута девоција.

² У бр. 165: постави ме господина в`сему стежанию втѣчствиа моего, рекуже зем`ли сръб`скии и Гръквмъ и странамъ западнимъ, милостию Божиєю и неизречен`нимъ яго промиш`лениємъ. Съдръжешту ми сиа ва, благовѣр`нмму и Богомъ поставлен`нмму Стефану пръвмму цару, итд.

док један (најранији) само замењује редослед последња два чиниоца, па се може рећи да као изузетак од овог обрасца остаје само један примерак који можда и није аутохтон (бр. 18).¹ У ствари једине разлике код ових интитулација, ако се изузму разумљиве промене у именима и титулама ауктора и понеки украсни додатак, тичу се изгледа географских одредница. Оне се крећу од једноставног Rasciae/Serviae rex до Servie, Dioclie, Chilminie, Zente, Albanie et maritime regionis rex, nec non Bulgarie imperii partis non modico particeps, et fere totius imperii Romanie dominus (бр. 145), са више различитих решења између.

Околност да тај други ниво формализације који је подразумевао уједначавање изгледа појединих микросастојака није био посебно висок у документима српских владара на латинском језику захтева његову проверу и у грађи на српском. Као што би се могло и очекивати, међу микросастојцима по формализованости предњаче заменице и имена. Ипак, ни ови састојци не постижу потпуну једнообразност. Код заменица користи се искључиво облик првог лица једнине али у избору између два номинативна облика, азъ и ја, долазе до изражаја индивидуалне склоности ауктора – краљ Владислав и хумски кнежеви Андрија и Радослав готово увек користе *ја* (5:1, односно 4:0), а сви остали, пре и после њих, облик *азъ*.² Имена су такође углавном устаљена – Стефан Немањић, Драгутин и Душан су увек *Стефан*, Владислав је *Стефан Владислав*, а краљ Урош, Милутин и цар Урош су *Стефан Урош*. Ипак, има примера измене редоследа имена (*Урош краљ Стефан* у Милутиновом бр. 61), а редни бројеви, иако углавном јасно утврђени, примењују се ретко – Милутин је *други* у пет од 12 интитулација, а Душан *четврти* у шест од 24 интитулације из краљевског и ниједној из царског раздобља.³ Посебан случај у овом погледу представља Дечански који је трипут *Стефан*, шест пута *Стефан Урош трећи*, а једном *Стефан Урош трећи Урош*,⁴ при чему се у шест од седам случајева између различитих делова сложене варијанте владарског имена без неког устаљеног обрасца убацују титула,

¹ На то указује необичан начин саопштавања места настанка документа, који не одаје поданика ауктора документа, зетског владара Ђорђа Вукановића: in provincia illustris regis Georgii.

² Изузеци су по један документ краља Уроша (бр. 41) и Драгутина (бр. 76).

³ Један прерађени Душанов краљевски документ наводи га као Стефана *трећег*, а његовог сина као Уроша *четвртог* (бр. 135). Такође, један секундарни примерак бр. 42 наводи ауктора као другог Уроша, што је доводило до забуне око личности издавача. Уп. Д. Синдик, *Ко је аутор оснивачке повеље за манастир Св. Николе у Хвосну?*, ИЧ 18 (1971) 67–77.

⁴ У својој јединој латинској интитулацији (бр. 104) Дечански је само *Урош*. Исти је случај и у обе латинске интитулације Милутина, које се налазе у истом документу (бр. 67).

девоција, географска одредница, па у једном случају и навођење предака.¹ Ово последње било је, иначе, омиљени „додатни“ биографски податак који су немањићи владари стављали у своје интитулације. Поред укупно 25 примера његове употребе који се могу наћи код скоро сваког од наведених владара, употребљена су само још два „додатна“ податка – напомена Стефана Немањића да је зет византијског цара Алексија III (бр. 17) и Драгутина да је брат *господина краља* Милутина (бр. 76).

Навођење титула верно одражава тренутне околности, па се код немањићких владара смењују *велики жупан, краљ и цар*, док су Вукан Немањић и његов син Ђорђе *краљеви*, Андрија Хумски *кнез вели*, његов син Радослав *жупан*, супруга краља Уроша Јелена *краљица*, Дечански као престолонаследник *господин*,² а цар Урош у истом својству *краљ*. Ипак, има примера када су титуле потпуно изостављене, од којих се неки не могу објаснити познатим историјским околностима,³ а веома рано уз главну појављују се и друге титуле. Тај низ отвара византијска титула *севастократор*, коју је Стефан Немањић добио од свог таста, цара Алексија III, и уврстио у један свој документ (бр. 17). После тога нижу се неформалне титуле које би се могле тумачити као својеврсни владарски епитети да се понекад изричито не везују за географске оквире власти – *намесни господин* (код Стефана Немањића, бр. 20), *сведржавни господин* (код краља Уроша, бр. 42, Милутина, бр. 79, Дечанског, бр. 91), само *господин* (Душан као краљ, бр. 135, и цар, бр. 220, и цар Урош, бр. 221, 230, 247). Посебно место међу овима има титула *самодржац* која се јавља у чак 21 документу, почев од краља Уроша, преко Милутина, Дечанског, краља и цара Душана (12 пута) до цара Уроша.⁴

Прави епитети јављају се већ од Стефана Немањића, чији један документ (бр. 20) садржи два епитета – *велики*, који треба да изрази владарску моћ и достигнућа ауктора, и *грешни*, намењен да га представи као скромног, побожног

¹ Ова пракса запажа се већ у Милутиново време, само знатно ређе. Код Милутина се, између осталог среће и пример удвајања *Стефан Урош ... други Урош* (бр. 79).

² О овом појму као својеврсној владарској титули, која ће се нарочито раширити у време обласних господара, видети Р. Михаљчић, *Владарска титула господин*, ИГ 1–2 (1994) 29–36.

³ Реч је о два документа краља Владислава (бр. 31, 34). С друге стране, исти случај у Драгутиновом документу бр. 76 очигледно је повезан са исходом његовог сукоба са Милутином, после којег се Драгутин одрекао краљевске титуле. О могућности да је титула изостављена у бр. 42 видети Д. Синдик, *Ко је аутор*, 72–73.

⁴ О овој најчешћој „другој титули“ српских владара и њеним византијским коренима видети студију Г. Острогорски, *Автократор и самодржац*, Глас 164 (1935) 95–187. Уп. такође С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија*, 61–69.

хришћанина. Епитети прве врсте јављају се укупно још само 14 пута – Стефан Немањић је трипут истакао да је *венчани* (крунисани) а једном да је *први* краљ (бр. 21, 22, 23), Владислав је такође једном *венчани* (бр. 27), краљ Урош једном *господојући* (бр. 45), Милутин једном *самодржавни* (бр. 66), Душан двапут *самодржавни* (бр. 135, 211), једном *превисоки* (бр. 198) и једном *први* цар (бр. 199), а цар Урош по једном *самодржавни* (бр. 236), *помазани* (бр. 238) и *други* цар (бр. 223). Верски обојени епитети су кудикамо бројнији, па се, на пример, само епитет *грешни*, самостално или у оквиру израза *грешни раб* или, најчешће, *грешни и недостојни (раб)* јавља 18 пута од Стефана Немањића до цара Душана. Још 16 пута, од Милутина до цара Уроша, среће се сам израз *раб* (*Христов, Божији*, итд). Најучесталији је ипак епитет *вѣ Христа Бога вѣрни/благовѣрни*, преузет из византијских царских интитулација – он је први пут употребљен у једином сачуваном аутентичном документу краља Радослава (бр. 25), владара иначе склоног „византинизмима“,¹ други пут почетком 14. века (бр. 76), да би у документима краља и цара Душана и цара Уроша стекао широку примену (25 примера, уз још осам када је употребљен само израз *благOVERНИ* без помињања Божијих имена). При том, са становишта формализације значајно је приметити да се граница између варијанти *верни* и *благOVERНИ* практично без изузетка поклапа са границом између краљевског и царског раздобља.² Поред ових, у појединим приликама употребљени су изрази *христољубиви, смерни, правоверни, сушти* и *Богом помиловани* и/или *просвећени*, са којима се укупан број примера употребе ове врсте епитета пење на близу 80.³

Сличан вид формализације укалупљивањем у неколико различитих образаца захватио је девоције. Једини присутан у целом немањићком раздобљу, па и укупно најзаступљенији, био је облик у чијој је основи формула *милошћу Божјом* (36 пута), али његова примена у српским документима обележена је бројним варијацијама које су неретко усмерене на усложњавање и стилско улепшавање, попут по милости твојој (Богородице) и по милости рождшаго се ис тебе бесѣмене, слънца истин`наго Христа Бога нашего (бр. 66). Поред овог, код разних

¹ Љ. Максимовић, „Византинизми“ краља Стефана Радослава, ЗРВИ 46 (2009) 139–147.

² Једини изузетак је употреба облика *верни* у царском документу бр. 207, али то је у најмању руку знатно прерађен препис.

³ Занимљива сведочанства о рецепцији ових епитета и титулатуре српских владара уопште међу њиховим поданицима пружају записи и натписи (М. Пурковић, *Апострофирања српских владара у средњем веку*, Браничевски весник 1–4 (1933) 181–192).

владара у десетак наврата употребљен је облик *с Богом*, а нешто ређе облици *помоћу* и *извољењем*, сами или у разним комбинацијама, укључујући један случај са увођењем у девоцију домаћих светитеља.¹ У царско доба спадају једине две употребе облика *Богом венчани* (бр. 220, 226), али највећи број тадашњих девоција (16) има облик *Богом постављени*, који се пре тога јавио само једном код Дечанског и трипут код краља Душана.

Док су код епитета и девоција различити облици могли да постоје упоредо, код географских или етничких одредница аукторове власти пре се може говорити о смењивању у зависности од политичких околности. У документима Стефана Немањића овај микросастојак одликовао се појединачним набрајањем већег броја области – Српске земље, Дукље, Далмације, Травуније и Хума. Тај приступ задржао се и код Радослава и Владислава, код којих се у више наврата среће и код других владара незабележена појава да Српску земљу у документима на српском језику називају Рашком.² Ипак, већ код Владислава се јавља и друго решење, којим се области мимо Српске земље обједињавају под називом Поморје. Под краљем Урошем, за чију се владавину иначе везују централизаторске тежње,³ то решење постаје правило. Оно задржава превласт све до средине Душанове владавине, с тим што различити владари показују нарочиту склоност према појединим граматичким или композиционим варијантама.⁴ Последњих година Душановог краљевања ширење државне територије наметнуло је продужавање овог микросастојка увођењем облика који алудирају на освојене византијске области (*чесник грчким странама х3, чесник грком х 1, грчке земље х2*), да би проглашење српског царства и потоњи освајачки успеси условили настанак потпуно новог обрасца. Промена се огледала у увођењу етнонима *Срби* и *Грци* и географских ознака попут *Дис* и *Западне стране* за освојене територије у западном делу Византијског царства. Међутим, стара формула са Поморјем није

¹ Бр. 118: азъ же Стефанъ краљ ... изволениємъ и помоштию въседръжителѧ Господа Бога и прѣчистоую него матере и молитвами светыхъ моихъ прѣродитель Сѹмеона и Савоу.

² Бр. 25, 28, 30, а можда и 36, који је сачуван само у латинском преводу. О предисторији појма Рашка видети Ј. Калић, *Назив Рашка у старијој српској историји (9–12. век)*, Зборник ФФ 14–1 (1979) 87–91.

³ *ИСН I*, 354–355 (С. Ђирковић).

⁴ На пример, краљ Урош искључиво користи облик једине (краљ все Срьбске земле и Поморске), док Милутин, Дечански и Душан, уз ретке изузетке, прибегавају множини (всѣхъ Срьбскихъ земль и Поморскихъ). Такође, Милутин повремено, Дечански често, а Душан готово увек, стављају реч *земље* на крај. Најзад, код Милутина и Душана по једном се јавља облик краљ срьбски и поморскы (бр. 66, 121).

заборављена ни у целини ни у појединостима, а повремено убацивање Албаније/Албанаца, па једном и Бугара, коначно су увели српску царску интитулацију у потпуно растројство. О томе речито сведочи податак да је међу 35 примера овог микросастојка у интитулацијама царског раздобља чак 25 уникатних, док је, на пример, однос између употребе етничке и географске одреднице за чинилац Срби/Србија 18:17.¹

Чак и без ових закључака о слабој формализованости географске одреднице, утисак о степену формализације развијених интитулација немањићког раздобља не може да буде повољан.² Наредно раздобље обележено политичким превирањима услед слома немањићке државе и уздизања обласних господара довело је у питање и формализованост сажетих интитулација. Мада су поједини обласни господари који су дошли до високих титула, попут краља Вукашина и деспота Угљеше или деспота Јована Драгаша и његове мајке „царице“ Евдокије, имали основа да присвоје владарске заменице *краљевство ми* и *царство ми*,³ док су они са скромнијим титулама, попут кнез или господин, могли да користе облик *господство ми*, због великог броја нових властодржаца и нестабилности њихових територија ови изрази нису више били довољно информативни да би служили као главне интитулације докумената. То је отворило простор за повратак старог типа сажетих интитулација, састављених од заменице, личног имена и/или титуле. Међутим, можда зато што такве интитулације припадницима новог владарског слоја нису деловале као довољно снажан одраз практично владарског положаја који су стекли, најчешће су ипак коришћене мање или више развијене интитулације. При том, сваки ауктор или аукторска породица проналазили су

¹ Душанова владарска титула из времена позног краљевства и царства, а нарочито одреднице власти у оквиру ње, привлачили су велику пажњу истраживача – М. Динић, *За хронологију Душанових освајања византијских градова*, ЗРВИ 4 (1956) 8–10; исти, *Српска владарска титула за време царства*, ЗРВИ 5 (1958) 9–18; Љ. Максимовић, *Грци и Романија у српској владарској титули*, ЗРВИ 12 (1970) 61–78; N. Oikonomides, *Emperor of the Romans – Emperor of the Romania, Byzantium and Serbia in the 14th Century*, Athens 1996, 121–128; Љ. Максимовић, *Српска царска титула*, 179–188. Важно је истаћи запажање Динића (*Српска владарска титула*, 10–13) да се у царско доба под појмом Поморје више не подразумева јадранско приобалје, него новоосвојене обале Јонског и Егејског мора.

² С. Станојевић, *Студије* 2, 150, закључује да су „интитулације доста разноврсне, тако да се неко правило или тип по коме је рађено не може констатовати“.

³ Б. Ферјанчић, *О деспотским повељама*, ЗРВИ 4 (1956) 108. Рани истраживачи нису знали за право деспота да користе царску титулу у овом облику, па су чак и неке повеље деспота Стефана Лазаревића само због тога проглашавали фалсификованим – С. Ћирковић, *Осумњичене повеље*, 148–151.

особен начин усклађивања репертоара, распореда и облика микросастојака наслеђених из немањихких времена са својим потребама.

Верношћу немањихким интитулационим тековинама посебно се истичу браћа Вукашин и Угљеша Мрњавчевић. Три грчка и један српски документ овог потоњег имају заменичку интитулацију *царство ми*, док се у седам развијених интитулација могу пронаћи примери употребе незваничне титуле *господин*, девоџија *милошћу*, *помоћу* и *Богом постављени*, епитета *раб* и *благоверни* и географских података по угледу на немањихке царе. Композиционо, на немањихке узор подсећају два случаја употребе дводелних интитулација (бр. 249, 250), као и одсуство устаљеног обрасца. У ствари, одступањем од наслеђене праксе могу се сматрати само два примера сажетих интитулација заменица + име + титула, један зато што се јавља у грчком документу (бр. 234),¹ а други зато што у њему „васкрсава“ заменички облик *ја* (бр. 267). Насупрот томе, код кнеза Војислава и његовог синовца жупана Николе Алтомановића, као и код Мркше Жарковића и његове супруге Руђине, цео сачувани фонд интитулација састоји се од сажетих примерака овог типа које показују и висок степен композиционе устаљености – код прве двојице оне у 4/4 расположива примерка гласе: *од* + титула + име, а код Мркше у 4/7 случајева стоји: *ја господин Мркиша*.²

Свакако најуспелији пример прилагођавања и надоградње немањихког наслеђа пружају интитулације српских докумената породице Драгаш. Мада се ови ауктори нису устезали да користе изразе *царство ми* и *господство ми*, у једином случају када главна интитулација документа припада сажетом типу употребљен је образац заменица + титула + име (бр. 280). У преосталих осам њихових јединица налази се 10 развијених интитулација које показују за српске прилике изузетно висок степен композиционе формализованости. Додуше, само две су потпуно идентичне (бр. 278, 281), али чак осам следи потпуно исту композицију: заменица + епитет + титула + име, док је у преостале две једина измена изостанак титуле. Поред тога, прилично је строго формализован и сам изглед састојака, и то према појединим аукторским личностима. Облици углавном припадају већ познатим из немањихког времена – уз Евдокију стоје заменица *ја*, епитети *благочастива* и

¹ Додуше, разлог за појаву овакве интитулације у грчком документу лежи у томе што је Угљеша тада још носио титулу великог војводе која се није дала преточити у неки облик владарске заменице.

² Остали примерци гласе *брат ваш Мркиша*, *од вашег брата Мркише* и *од госпође Руђине господина Мркише*.

христољубива и титула *царица*, а уз њене синове Јована и Константина заменица *аз*, епитети *раб* и *благоверни* и титуле *деспот*, односно *господин*.¹ Најзад, разумљиво за породицу обласних господара чији се поседи нису поклапали са неком препознатљивом географском облашћу, географски подаци се доследно избегавају, осим што је у грчкој интитулацији, која иначе прилично одудара од српских, Константин описан као *онај који влада овим местом*.²

Интитулације породице Балшића занимљиве су због већег броја латинских докумената и извесног преплитања српског и латинског дипломатичког наслеђа. Чврсте формализације нема чак ни код сажетих интитулација – међу 11 забележених примера јављају се чак четири различита обрасца – а поготово не међу 15 развијених примерака. Ипак, код микросастојака се могу запазити одређене доследности. Епитети се не употребљавају често, али су тако разноврсни да практично не постоје два иста (*самодржавни* x2, у *Христа Бога благоверни*, *раб*, *грешник*, *magnificus*, *gratiosus*). Девоције се, пак, срећу готово редовно, при чему и у латинским и у српским документима имају облик *милошћу Божјом*. Основна титула је *господин*, али се у два случаја код два различита припадника породице са размаком од преко три деценије јавља и титула *дука* (бр. 293, 378). У српским документима, географска одредница је ретка и помиње Зету и Поморје, а у латинским се јавља знатно чешће, само сведена на Зету. Најзад, употреба заменице у српским документима је недоследна (пет пута *ја*, трипут *аз*), док у латинским, кад год је има, гласи *pos*, понекад зато што је заиста наведено више ауктора, али трипут у улози „владарске множине“, коју управо Балшићи први на српском простору претварају у образац.³ Код позније зетске господарске породице Црнојевића, стање је знатно сређеније. Шест од осам сачуваних сажетих интитулација доследно следи формулар: заменица (*ја*, *ми* у правој множини) +

¹ Од ових „правила“ одступа само једно појављивање епитета *христољубиви* уз Константина Драгаша (бр. 300). Такође, у две своје сажете интитулације Константин користи заменицу *ја* (бр. 286, 287).

² Ова једина развијена интитулација у грчким документима српских владара гласи: ἐγὼ ὁ Κωνσταντῖνος, ὁ κατὰ πρόσταξιν τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ τῆν ἡγεμονίαν τοῦ παρόντος τόπου κρατήσας. Није искључено да је овај документ превод са српског. О интитулацијама Драгаша у контексту времена обласних господара видети Б. Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици после пропасти царства*, О Кнезу Лазару, Београд 1975, 146–148.

³ Једино претходно појављивање множинског облика личне заменице у овој улози везано је за другу, „малу“ интитулацију Милутиновог латинског документа бр. 67, који су, међутим, саставили странци.

титула (*господин, господар*) + име, а развијене интитулације најчешће само уместо заменице стављају девоцију *милошћу Божјом*.

Најбољи увид у позне интитулације могу да пруже знатно бројнији документарни фондови двеју најзначајнијих српских владарских породица овог раздобља – Лазаревића и Бранковића. У интитулационој пракси Лазаревића могу се уочити три раздобља – владавина самог кнеза Лазара, време после његове смрти када се у својству ауктора у документима заједнички јављају његова супруга Милица, у монаштву названа Евгенија, и синови Стефан и Вук, и време после 1402. године, када влада сам Стефан са титулом деспота. У сва три раздобља исказује се повећана склоност ове групе ауктора ка развијенијим облицима овог састојка – од 50 српских јединица са интитулацијама, 36 има развијене, а 14 само сажете интитулације, од тога девет у форми *од + титула + име*. Код развијених интитулација (укупно 40 примерака), у обликовању састојака видљиви су немањићи утицаји, док у избору постоје одређене разлике по раздобљима. Заменица је, на пример скоро незаобилазна у прва два раздобља, али је после ретка (укупно 25/40), и доследно гласи *аз*.¹ Девоција се, пак, у првим раздобљима јавља само двапут (бр. 269, 309), док је у последњем скоро неизоставна (укупно 18/40) и само у једном случају нема облик *милошћу* (бр. 344).² Основним мушким титулама (*кнез, деспот*) већ од Лазаревог времена често се додаје *господин* (14 пута), док се Миличине титуле *кнегиња* и *монахиња* понекад потпуно замењују изразом *госпођа* и његовим грчким обликом *кира*.³ Код имена, упадљиво је да Лазар у седам од 11 случајева испред свог имена додаје немањићко владарско име *Стефан*, при чему се по правилу између убацује титула *кнез*, једном са епитетом *велики*. Своје политичке амбиције Лазар је испољавао и честом употребом израза *самодржац* и *самодржавни* (7/11), који се после њега срећу само двапут (бр. 317, 336).⁴ Сталнији су верски епитети, међу којима се истиче немањићко царско у *Христа Бога благоверни* (или само *благоверни*), које је код Лазара скоро незаобилазно (10/11), али после знатно ређе (9/29) због појаве,

¹ Само у три кратке интитулације јавља се *ја* (бр. 330, 333, 382).

² Од по правилу једноставног и сведеног облика девоција типа *милошћу* потпуно одудара бр. 359: милостино великааго Господа мојего Исоу Христа, ходатаиством же прѣсветыѣ Богородице и молитвами светых ми господь и втъць и прѣдѣдь и хтитврь Сумевна и Савы.

³ У једном случају чак стоји госпога кнегиня квра Евгениа монахии (бр. 319).

⁴ Посебно о Лазаревом идеолошком надовезивању на Немањиће: В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 13–43. Такође, у истом зборнику: Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 45–63. Оба рада посебну пажњу посвећују подацима из интитулација.

најпре код Милице а онда и код Стефана, варијанте са изразом *благочастиви* (7 пута). Најзад, посебно су занимљиве географске одреднице, које су код Лазара и после 1402. готово редовне, али у међураздобљу обележеном кризом Лазаревића ретке (укупно 28/40). У њима се основним одредницама *Србљем* (19, од тога 14 под Стефаном) или *Српској земљи* (9, само 3 под Стефаном) додају *Подунавље* или *подунавске стране* (10), а изузетно и *Поморје* (бр. 296, 298, 336) и *Посавље* (бр. 309).

Мада у баратању микросастојцима интитулације Лазаревића показују снажну склоност ка формализовању унутар појединачних раздобља, а нарочито првог и трећег, њихова највиша достигнућа на пољу формализације везана су за композицију. Додуше, у прва два раздобља осим склоности да интитулација почне обрасцем заменица + епитет + титула (9/19) и једног идентичног пара (бр. 320, 321), чврстих правила нема, али то се може делом приписати тешким структурним захтевима које је у другом раздобљу постављала потреба да се укључе три ауктора.¹ Међутим, у трећем раздобљу коначно сазревају два у појединостима и целини потпуно формализована облика – милостию Божиєю господинь Србљемь деспоть Стефань (осам идентичних примера и једна ситнија варијанта) и азъ иже въ Христа Бога благочъстивою вѣрою деспот Стефань и по милости Божіеи господинь Србљемь (три, са две нешто слободније варијанте). Ако се томе дода да свих шест деспотових латинских докумената имају исто тако високо формализоване развијене интитулације (*Stephanus dei gratia dezpotus Rasscie*, са једном ситнијом и једном слободнијом варијантом), а да још две српске спадају у нарочиту групу дводелних интитулација посебно прилагођених уклапању у аренге (бр. 336, 370),² произлази да потпуно изван ових формализаторских тежњи остаје само пет од 27 деспотових развијених интитулација, што представља огроман помак у односу на стање из времена Немањића.

Када је на власт у Деспотовини 1427. године дошао Ђурађ Бранковић, његова породица већ је имала за собом најмање шест деценија дугу интитулациону праксу. Ипак, због сразмерно скромних политичких амбиција са којима су Бранковићи раније наступали, ова промена у статусу веома се снажно

¹ Рад М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, ЗРВИ 21 (1982) 183–212, заснован је већим делом управо на интитулационој пракси Лазаревића (185–198), Драгаша (198–202) и Бранковића (202–206) као показатељу удела појединих припадника ових породица у власти.

² Дводелне су и две Лазареве интитулације (бр. 289, 296).

одразила на интитулације, а нове крупне промене наступиле су у изгнаничком раздобљу после 1459. године. На пример, од 23 документа Бранковића који носе само сажету интитулацију велика већина је настала пре (12) или после (7) раздобља њихове владавине над Деспотовином. С обзиром на веома просту структуру многих од ових интитулација – само три имају заменицу, титулу и име, док су остале сведене на један или два састојка којима у 14 наврата претходи реч *од* – за анализу избора и изгледа микросастојака потребно је окренути се развијеним примерцима. Као и код већине других владара из посленемањићког времена, њих има знатно више – 51 примерак у 49 јединица, од тога 15 примерака у исто толико латинских докумената. Разлике међу раздобљима, нарочито пре и после 1427, постају видљиве већ код заменица – до тог датума, облик *ја* преовлађује над *аз* (7:3), али после тога бележи се 15 *аз* и само једно *ја* (бр. 440).¹ Код епитета, до 1427. најчешћи је *раб* (7/9 пута), али после се без изузетка (у 13 случајева) употребљавају епитети *благочастиви*, *благоверни* и *христољубиви*, готово увек најављени изразом у *Христа Бога*. Једини географски податак пре 1427. је неодређено *владаюштимъ намъ землею господина и родителца нашега господина Вљка* (бр. 337), да би се после у 18 наврата јавили *Србље* и *Српска земља* (ово друго само двапут самостално), уз ретке помене *Зете* (трипут), *Поморја* и *Подунавља* (по два). Израз *господин*, основна титула Бранковића пре деспотске, јавља се осам пута у том својству, али опстаје и после 1427, углавном као додатак титули деспот (13 пута). Друге „титуле“ – *наследник*, *садржитељ*, *прејемник* (укупно осам помена) – везане су искључиво за време деспота Ђурђа, док се *самодржац* среће само у два фалсификована документа (бр. 444, 470). Мање су крупне биле промене у девоцији, коју су Бранковићи од почетка врло радо користили све до 1459. године, када је, услед губитка државе, изгледа постало беспредметно говорити о Божјој милости. Ипак, међу 27 примера у 23 документа, кроз цело раздобље коришћен је само облик *милошћу* (17 пута), са посебно занимљивим решењем у најстаријем документу Бранковића (бр. 248) које помиње владајућег немањићког цара,² док су остали облици јасно временски

¹ То уочава и С. Станојевић, *Студије* 2, 154.

² По милости Божијој и господина ни прѣвѣсокааго цара Стефана Оурвша, самодржѣца всѣхъ Срѣбскихихъ земљъ и Грѣчскихихъ и помѣрскихихъ.

опредељени.¹ Најзад, као једини састојак на који промене из 1427. и 1459. нису утицале остају лична имена, која се у интитулацијама Бранковића увек свODE на основна имена ауктора, изузев једног документа из 1403, у ком су посегнули за владарским именом Стефан (бр. 329).

За српске прилике велики фонд латинских докумената Бранковића са развијеним интитулацијама садржи неколико примера у латинској дипломатици уобичајених „епитета моћи“ (*magnificus, potens, illustris*), појмове Рашка (12 пута) и Албанија (7) у географским одредницама и доследну употребу на месту заменице владарске множине *nos*, која је посебно занимљива јер се свакако под њеним утицајем у три српска документа из времена Ђурђевог наследника деспота Лазара једини пут у средњем веку јавља српска владарска множина *ми*.² Ипак, латинске интитулације Бранковића највећи значај имају због високог степена формализованости на нивоу целог састојка. Њих 13/15 може се, са незнатним варијантама, подвести под три основна типа, који одговарају појединим раздобљима – три Ђурђева примерка настала пре 1427. године прате образац *magnificus dominus Georgius quondam Vulchi*, седам из доба када је био деспот гласе *Georgius dei gratia regni Rascie despotus et Albanie dominus*, а три из времена после 1459. године: *Nos + име + Rascie despotus*.

Као и код деспота Стефана, тежња ка формализацији целине интитулације налази одраз и у српским документима. Штавише, Бранковићи ову тежњу испољавају доста снажно и пре 1427, када практично свих 13 развијених интитулација прати два углавном устаљена распореда микросастојака: заменица + епитет (+ титула) + име (осам пута) и девоција + заменица + име (пет пута). У деспотском раздобљу седам примерака наслеђује образац који је успостављен под Стефаном Лазаревићем: (заменица +) милостію божією господинь Срьблємь деспоть + име. Међутим, у других седам случајева тај образац је проширен епитетом: въ Христа бога благовѣрнии / христолюбивыи / благочътивыи милостію божією господинь Срьблємь деспоть + име, три случаја представљају варијанту истог обрасца само без девоције, а још два најсажетију варијанту, без девоције, титуле господин и географске одреднице. Могло би се, дакле, рећи да је

¹ По извољенију и милости владики спаса Христа и по неизреченому милосрдію владики мојею јављају се укупно пет пута пре 1427, а по дарованноу ми вѣтъ владики моего Христа сана же и власти исто толико пута после тог датума.

² С. Станојевић, *Студије* 2, 159, налази само један.

чак 19 докумената интитулисано варијантама истог основног обрасца. При том, он се у пет наврата даље шири свечаним продужетком који отприлике гласи: по дарованноу ми ѡтъ владыкы моего Христа сана же и власти и съдръжителю / прѣѣмника ми бывшоу господства Срѣбскыѣ землѣ (дрѣжавы и прѣстолю), а четири пута претвара у дводелну интитулацију додавањем реченици која претходи главној интитулацији формуле типа и постави ме наслѣдника родителѣмъ моимъ и господина Срѣблѣмъ и Помѡрѣю и Подунавѣю. Најзад, као коначни доказ висине до које се формализација интитулације винула код Бранковића остаје податак да ван овог круга од њихових српских докумената са развијеним интитулацијама остају само два фалсификата (бр. 444, 470) и један примерак из 1496. године (бр. 471).

Овим вредним успехом коначно је пред сам нестанак српске средњовековне државе крунисан процес формализације интитулација владарских докумената. Ипак, успех је дошао касно и остао непотпун. Разлоге томе треба пре свега тражити у немањихком добу, а нарочито у његовом последњем, царском раздобљу. Примајући поједине западне и византијске утицаје, то доба је, додуше, изградило репертоар микросастојака који је касније углавном остао непромењен, али се при том изгубило у њиховим варијацијама. Околност да многе од наведених варијација делују непотребно, чак извештачено, наводи чак на помисао да се можда, са масовним увођењем сажете интитулације типа *краљевство ми*, појавила тежња да се оне друге, развијене интитулације, слично аренгама у Византији, свесно индивидуализују, то јест, деформализују, као знак да је дотичном документу указана посебна пажња. Како год било, стварање чврстих образаца овог састојка, које је било лако изводљиво, спроведено је тек када су на историјску позорницу ступиле нове снаге опредељене за развијену интитулацију као главни облик свог представљања корисницима владарских докумената.

Као што је интитулација служила да представи издавача документа, ауктора, тако је смисао **инскрипције** био да идентификује чиниоца којем је документ намењен, то јест, дестинатара. Још чешће него код ауктора, догађало се да један документ има више дестинатара. При том, може се уочити разлика између формалног и суштинског дестинатара – први је био онај на кога је документ насловљен, а други онај у чију се корист врши званични чин забележен у тексту. Најчешће се у обе улоге налазио исти чинилац, али има случајева и када су оне

јасно подељене. Такође, могло је да се деси да документ буде срочен као општи проглас о неком чину од општег значаја, па тада правог дестинатара није ни било. Ипак, велика већина докумената имала је дестинатаре, као и природну тежњу да их у свом тексту помене, често и по више пута. Слично као код интитулације, да би се неки помен дестинатара могао сматрати инскрипцијом морао је да испуни одређене услове – тежњу за прецизном идентификацијом и улогу неправог објекта (датив) или предмета обраћања (вокатив) у главном наративном току документа. Већина докумената имала је бар један, а неке и више помена дестинатара који су задовољавали ове критеријуме, али могло је да се деси и да праве инскрипције нема, било зато што је документ срочен као општи проглас или зато што је податак о дестинатару саопштен на начин који не задовољава услове да буде сматран инскрипцијом.

Више пута истакнуте сличности инскрипције са интитулацијом по природи садржаја и улози у документу потврђују се сличношћу основних података које о инскрипцији пружа фонд српских владарских докумената. Она се среће на укупно 446 места у 419 јединица, у 11 јединица стање сачуваног текста спречава да се утврди њено присуство, док у 44 јединице праве инскрипције нема. Такође, још више него интитулација, инскрипција је склона појављивању у несамосталном положају – чак 326 примерака (73%) налази се у оквиру других састојака. Као и код интитулације, међу овим састојцима предњаче наративни, с тим што је за инскрипцију својствено да се она у огромној већини везује за диспозицију (231 пута, или 71%), једним знатнијим делом за експозицију (74, или 23%), а само у неколико случајева за аренгу и ненаративне састојке попут заклетве и промулгације. Најзад, инскрипција исто тако тежи почетном делу документа. Ово нарочито важи за самосталне инскрипције – свих 120 њих налази се на једном од прва три места у формулару својих докумената, и то чак 59 на првом и 55 на другом – док се оне које стоје несамостално ретко везују за први (19 примера) али веома често за други и трећи састојак (133, односно 127 примера). У вези са местом инскрипције у тексту постоји и једна особеност – у преко 100 случајева када је овај састојак уклопљен у диспозицију ради о кратким инскрипцијама које се употребом личних или показних заменица, неретко без икаквих других података, позивају на опширнија, али за главни наративни ток документа недовољно везана представљања дестинатара у оквиру експозиције. У овим

случајевима чини се да је најоправданије говорити о јединственој инскрипцији која је саопштена у експозицији али је у радњу документа укључена уметком у диспозицији, па се стога за њу и везује. Сличан је и случај са девет докумената на латинском из 15. века, код којих се штура самостална инскрипција у тексту ослања на знатно подробније податке из адресе. Ипак, занимљиво је да се ниједан од случајева када инскрипције потпуно изостају не ослања на адресу за идентификацију дестинатара.

У погледу самог изгледа инскрипција и могућности да се у њима изврши формализација, стање је начелно опет врло слично као са интитулацијом. Ипак, у пракси је крупну разлику представљало то што су се инскрипције, за разлику од интитулација које су увек у документима једног ауктора представљале једну исту личност, нужно садржајно прилагођавале различитим дестинатарима. Због тога, за њихову формализацију било је потребно да буду испуњени и неки додатни предуслови, као што је чешће појављивање истог дестинатара у документима које издаје један ауктор, односно група сродних ауктора, или способност састављача докумената да успоставе неке обрасце који ће, уз нужно прилагођавање променљивих микросастојака (имена, титуле, географске одреднице), моћи да послуже као оквир за навођење сродних група дестинатара.

На овом месту анализа инскрипција у српским владарским документима суочава се са озбиљним ограничењима која поставља сачувана грађа, то јест, чињеница да је број дестинатара који се у сачуваним документима појављују довољно често да би могли да послуже као узорак за проверу формализованости инскрипција веома мали.¹ Далеко најзаступљенији дестинатар, град Дубровник, јавља се у инскрипцијама 130 докумената, иза њега следи манастир Хиландар са 57, док се пет дестинатара среће у по десетак јединица (манастир Лавра 12, Венеција 10 и манастири Ватопед, Врањина и Пантелејмон по осам). Преосталих 140 дестинатара, ако су уопште забележени у инскрипцијама, јављају се у пет или мање докумената, при чему близу 100 њих имају само по једну, а око 20 само по две сачуване инскрипције, што их чини практично неупотребљивим за овакву анализу. С друге стране, ако се инскрипције групишу према неким заједничким

¹ Делимично из тог разлога, мимо одговарајуће Станојевићеве студије (*Студије 3*, 185, 189–199) радова који би се посебно бавили инскрипцијама нема. Посредно, преко начина ословљавања, ње се дотиче М. Пурковић, *Етикеција и друштвени дух у старој српској држави*, Годишњак СФФ 2 (1931–1933) 111–139.

особинама дестинатара које су могле да утичу на њихово слично представљање у документима, а то су у првом реду друштвена улога и статус, отвара се могућност да се обухвати цео расположиви узорак. Према том начелу, велику већину међу дестинатарима чине „правна лица“, и то црквене установе (у 168 докумената) и градске самоуправе (155), док је од физичких лица највише властеле (60), а знатно мање црквених лица (15), других владара (9) и представника нижих органа власти.

Инскрипције црквених установа постављале су можда и најтеже препреке увођењу формализације. Наиме, као установе посвећене Богу, Богородици и другим значајним личностима хришћанског предања и попуњене припадницима у средњем веку посебно поштованог црквеног сталежа, ова врста дестинатара отварала је састављачу документа избор између три начина њеног навођења у тексту – као правног, физичког и „метафизичког“ лица. Први је подразумевао појављивање у својству дестинатара саме установе, код другог су дестинатара оличавали водећи људи установе или, пак, сви њени припадници збирно, док се трећи односи на случајеве када је на место дестинатара стављана сама света личност којој је установа посвећена. У време када су настајали српски владарски документи, ни византијска ни западна дипломатичка пракса није примењивала трећи начин. То долази до изражаја и у одговарајућим деловима српске грађе – међу инскрипцијама грчких докумената српских владара чији су дестинатари црквене установе наилази се на 22 случаја када је дестинатар обележен као правно и 11 када је обележен као физичко лице, док метафизичких лица уопште нема, а исто се понавља и у не нарочито репрезентативном латинском узорку који чине само пет раних фалсификата (4:1:0). Међутим, у највећем и најзначајнијем језичком фонду, међу инскрипцијама на српском, дестинатари су 90 пута правна, само 12 пута физичка и упадљивих 39 пута метафизичка лица. При том, док су случајеви инскрипције физичких лица јасно концентрисани у раздобље друге половине 14. века (8/12), што можда треба повезати са грчким утицајем, употреба метафизичког лица углавном је равномерно распоређена кроз 13. и 14. век, да би тек у 15. веку нагло опала са само четири сачувана примерка према 28 у којима је дестинатар правно лице. Ова појава могла би се приписати истој оној склоности српске средине ка укључивању духовних садржаја у текстове докумената која је већ посведочена у избору мотива аренги. У сваком случају, њено присуство разбијало је већ у почетку идеал обрасца инскрипције на три различита основна

решења и додатно усложњавало формализацију не само на нивоу опште формуле, него и избора и изгледа микросастојака – већ само име/назив дестинатара као кључни састојак инскрипције могло да се састоји од назива установе, личних имена појединаца или имена метафизичких лица.

Доказ да је и у овако неповољним условима било могуће остварити висок степен формализације, како на општем нивоу тако и у погледу изгледа појединих микросастојака нуди фонд грчких докумената. Први наговештај пружа већ податак да је од укупно 31 грчког документа са инскрипцијама црквених установа у 27 њих примењено решење са инскрипцијом у диспозицији која је поткрепљена, а у 17 случајева и суштински допуњена, подацима о дестинатару у експозицији.¹ Саме инскрипционе формуле такође показују велику устаљеност. То се најбоље види на примеру 15 Душанових инскрипција за десет различитих светогорских манастира – шест њих са незнатним варијацијама понавља формулу ἡ κατὰ τὸ ἅγιον ὄρος τοῦ Ἰθω διακεκλιμένη σεβασμία μονή, ἡ εἰς ὄνομα τιμωμένη τοῦ _ και ἐπικεκλιμένη τοῦ _,² а још три њену варијанту οἱ ἐν τῇ κατὰ τὸ ἅγιον ὄρος τοῦ Ἰθω διακεκλιμένη ... και ἐπικεκλιμένη τοῦ _ ἀσκούμενοι μοναχοί.³ У ствари, може се рећи да све остале инскрипције манастирским заједницама, са изузетком три у којима је оличење дестинатара старешина установе (бр. 173, 269, 270), представљају мање или више скраћене или прилагођене варијанте ова два обрасца. Такође, упадљива је врло доследна употреба епитета који се придају дестинатарима – манастирима се овај микросастојак придаје готово без изузетка (20/21) и он увек гласи *поштовани* (σεβάσμενος),⁴ старешине установа су *пречасне* (τισιώτατος, 3/3), док монаси обично немају епитет (5/8) или користе исти као старешине (бр. 195, 234).⁵ На крају, у инскрипцијама готово никада не изостаје помен места где се дотична установа налази. Разумљив изузетак чини документ деспота Угљеше чији је дестинатар Цариградска патријаршија (бр. 254) – његова инскрипција комбинује навођење метафизичког, правног и физичког лица и гласи τῶ πάντων

¹ А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, ХС, у овом обрасцу не виде инскрипцију, па тврде да овај састојак у грчким документима српских владара намењеним овој групи дестинатара уопште не постоји.

² Бр. 154, 157, 161, 175, 179, 210.

³ Бр. 155, 156, 158.

⁴ Само трипут овом епитету додају се још неки, у значењу *царски* (бр. 161), *знаменити* (бр. 252) и *свети и царски* (бр. 310).

⁵ Као изузетак остаје инскрипција οἱ πανοσιώτατοι ἐν μοναχοῖς και κατὰ Κύριον πατέρες τῆς βασιλείας μου (бр. 241).

βασιλεῖ καὶ δεσπότη, τῷ Κυρίῳ ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστῷ, τῇ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ καὶ τῷ παναγιωτάτῳ μου δεσπότη, τῷ οἰκουμενικῷ πατριάρχῃ.

У поређењу са грчким документима, степен формализације српских инскрипција црквеним установама делује веома скромно. Додуше, узорак је далеко већи (132 документа) и неупоредиво временски разуђенији (од краја 12. до почетка 16. века), али чак и ако се он посматра у мањим одсечцима тешко је уочити чврсте обрасце. На пример, инскрипција у диспозицији ослоњена на податке из експозиције (или аренге!) среће се од краја 13. до краја 15. века, али само у нешто више од четвртине докумената из тог раздобља, што значи да се овај поступак тешко може сматрати обрасцем. У ствари, као једина правилност која се може уочити у погледу места инскрипције у формулару ових докумената издваја се изразита неуобичајеност самосталних инскрипција, које се срећу у само два непоуздана примера,¹ док су практично сви остали примерци уклопљени у диспозиције или експозиције. Осим тога, на већ помињану недоследност у опредељивању између правног, физичког и метафизичког лица дестинатара у овој групи докумената надовезује се прилично опуштен однос према именовању установа-дестинатара. За разлику од грчких докумената у којима су установе увек тачно и прецизно означене као *манастир* (μονή – разни манастири у 20 докумената), *лавра* (светогорски манастир Велика Лавра) и *црква* (Васељенска патријаршија), у документима на српском наилази се на преко 30 примера када се за манастире употребљавају недовољно одређене ознаке као што су *храм*, *црква* или *дом*.² С друге стране, више примера сведочи да ова врста прецизности није била страна састављачима српских докумената, па је Карејска келија увек *келија* (бр. 78, 132, 187, 188), Хрусијски пирг *келија* или *пирг* (бр. 108, 312), а Богородичин манастир у Тетову (бр. 136) није само обичан манастир него и *архимандрија*. Посебно је занимљив случај Велике лавре, која је код царева Душана и Уроша једноставно *лавра* (бр. 176, 240), а код деспота Стефана и Ђурђа

¹ Реч је о два документа сачувана у зидним преписима у манастиру Жичи (бр. 22, 23), чији је изворни текст врло вероватно прерађиван да би се прилагодио овом нарочитом виду бележења. О зидним преписима повеља у црквама српских манастира видети S. Marjanović-Dušanić, *La charte et l'espace sacré. Les actes royaux transcrits dans les peintures murales serbes (13e–14e siècles) et leur contexte symbolique*, Bibliothèque de l'École des chartes, 167 (2009) 391–416.

² У неким случајевима ови називи су разумљиви – на пример, употреба назива *храм* за Жичу, која је у време када се помиње као дестинатар уједно манастир, седиште архиепископије и крунидбена црква. Такво оправдање не постоји за 14 случајева када се овакви називи примењују на Хиландар, утолико пре што исто толико инскрипција ову установу назива манастиром.

манастир (бр. 344, 360, 396, 404, 424), док се у раздобљу обласних господара обележава појмом *црква* (бр. 276, 319) или својеврсним синонимом за монашку заједницу, *обитељ* (бр. 267, 291),¹ а једном и као *манастир обитељи* (бр. 311).

Због богатства фонда, најбоља представа о томе како су у крајњем производу изгледале инскрипције црквених дестинатара у документима на српском језику може се стећи на основу хиландарског узорка од 61 инскрипције у 57 докумената. Прво, пада у очи да је, упркос томе што се ради о једном истом дестинатару, број идентичних или веома сличних решења мали. Најзаступљенија је формула прѣчистои матери Божиѣи хилан`дарскои са пет примера (бр. 137, 268, 287, 308, 347), али два међу њима су прилично крупне варијације које се састоје у изостављању епитета. Више од двапут јављају се још четири формуле: светои Богородици оу Светои Горѣ Хиландароу (бр. 52, 63, 129),² домоу / цркви пресвете Богородице Хиланѣдарске (бр. 121, 248, 280, и 165, 214, 265), са недоследном употребом епитета, и всечѣстныи игоумень прѣсветие богородице хиландарскиѣ кврѣ _ и, итд (бр. 203, 216, 217). Насупрот томе, чак 32 инскрипције могу се сматрати јединственим, при чему се њихова сложеност креће од простог Хиландароу (бр. 279) до кѣ прѣчистыѣ владичице нашеи Богоматери иж вѣ горѣ Аѣона царскиѣ вбители домоу прѣчистыѣ владичице наше Богородице, великыѣ лаври Хиландара (бр. 384). Овај последњи пример показује и како су, поред основног, за исту установу у истој инскрипцији могли да буду коришћени и други називи – Хиландар је укупно 17 пута назван *манастир*, седам пута *црква*, шест пута *обитељ*, по пет пута *храм* и *дом* и четири пута *лавра*.

На крају се као једино апсолутно правило у хиландарским инскрипцијама може се уочити појава да свака од њих садржи географско одређење установе у облику топонима Хиландар или Света гора, односно придева изведених из њих.³ Но, ако се у обзир узме цео фонд српских инскрипција црквеним установама, чак и ово правило има већи број изузетака (16) везаних за десет различитих дестинатара. Ови случајеви углавном потичу из ранијих раздобља (пет из 13. века и још пет до почетка Душанове владавине), а код већине њих овај суштински

¹ Појам *обитељ* користи се још у два наврата за Хиландар и једном за манастир Ватопед (бр. 236, 263, 471).

² Треба напоменути да су и бр. 63 и бр. 129 је фалсификат, али и да друга инскрипција у бр. 58 садржи исту ову формулу само са почетком манастироу светои, итд.

³ У два најстарија документа у којима се Хиландар наводи као дестинатар (бр. 14, 17) употребљено је старо име локалитета где се манастир налази – *Милеје*.

значајан податак саопштен је на другом месту у тексту, мада се у неким очигледно очекивало да се тачан идентитет дестинатара подразумева.¹ Поред овога, примери хиландарских инскрипција указују на нешто виши степен формализације и код епитета. Тај закључак не односи се толико на епитете придодате самом дестинатару – они се у српској грађи срећу у само 44% случајева (58/132) и углавном указују на одсуство било какве формализације, нарочито у поређењу са грчким узорима² – него превасходно на епитете уз помене метафизичких лица којима су установе посвећене. Обликовани под утицајем дуге и снажне црквене традиције „интитулисања“ значајних личности хришћанске повести ови епитети показују знатно већу устаљеност. Најбољи пример је Богородица – уз њене помене у инскрипцијама Хиландару и другим установама јавља се око 85 епитета у виду дванаестак различитих појмова, не рачунајући онај најопштији, *света*, али међу њима се као „главни“ јасно издвајају *пречиста* (32 пута), *владичица* (22) и *пресвета* (17), док су сви остали сведени на један до три случаја. Мада крајње опрезно због неупоредиво мањег узорка, овакви главни епитети могу да се издвоје за још неке личности, попут *великомученика* светог Пантелејмона и *архијереја* светог Николе.

Епитети засновани на интитулационој пракси која је већ постојала у црквеним круговима долазе до изражаја и уз личне или групне помене њених припадника. У оквиру групе инскрипција црквених установа на српском језику видљиво је, додуше, опет на врло малом узорку, разликовање између обичних монаха, којима следује епитет *часни*, и игумана, којима се придаје нешто звучнији израз *свечасни*.³ Ова група епитета била је присутна и у инскрипцијама следеће, црквеним установама најсродније групе дестинатара – самим црквеним лицима. Инскрипције дестинатара те врсте јављају се у свега седам српских, једном грчком и седам латинских примерака, при чему је грчки неупотребљив за

¹ Неки од ових случајева можда се могу повезати са обликом у ком су документи сачувани – на пример, преписи докумената намењених манастиру Жичи сачувани на зидовима манастирске цркве не помињу географску одредницу дестинатара, али није немогуће да су изворни примерци ових докумената на меком материјалу садржали те податке који су онда приликом преписивања у облику натписа на зиду саме установе-дестинатара изостављени као излишни.

² На пример, у српским инскрипцијама уз појам *манастир* као носећу одредницу идентификације дестинатара епитети се јављају само 16/35 пута, али у тих 16 случајева среће се чак осам различитих епитета – *царски* и *часни* (по седам пута), *велики* (четири), *свети* (три), *очев*, *свечасни*, *свештени* и *српски* (по једном). *Храм* је, пак, могао да буде *свети*, *пресвети*, *преосвећени*, *божаствени* и *пречасни*.

³ Ни ово, међутим, није чврсто правило – поред четири *часна* постоји један *свечасни* старац (бр. 247), а поред три *свечасна* један чистишији игуман (бр. 401).

анализу,¹ док међу латинским четири опадају на ране фалсификате. Ипак, на овом скромном узорку могу се уочити наговештаји знатно формализованијег приступа него што је то случај код установа. Тако три српска документа (бр. 211, 223, 429) чији су дестинатари митрополити имају исти избор и редослед микросастојака и истоветна решења у њиховом обликовању: епитет (увек *преосвештени*, једном са додатком) + титула (*митрополит*) + географска одредница (двапут у придевском облику) + име (уз грчку позајмљеницу *кир* испред). С друге стране, четири српска документа намењена дестинатарима нижег ранга (бр. 132, 133, 364 монасима, а бр. 197 ђакону) свде се у начелу на проста имена и звања (монаси су двапут *старци*), док су епитети и географске одреднице додати само по једном, у различитим документима. Најзад, велику формализованост показују и аутентичне латинске инскрипције, све три из доба деспотовине (бр. 367, 427, 428) – ослањајући се на адресу за прецизну идентификацију, оне у формулару документа стоје самостално, на почетку, у вокативном падешком облику и гласе *reverendissime in Christo pater et domine (et frater) noster honorande/carissime*.

Далеко најбројније међу инскрипцијама физичких лица биле су оне које су се тичале световних достојанственика, то јест, властеле. Додуше, подесност овог узорка за анализу такође је умањена разноликошћу која грађу цепа на знатно мање целине. Осим околности да се у 60 докумената среће 48 различитих дестинатара, од којих се 41 јављају само по једном, разноликост се огледа и у томе што се 32 документа односе се на домаћу властелу, 21 на дубровачку, шест на угарску и један на турску. Најзад, заступљене су и све три језичке групе – пет докумената намењених домаћој властели написано је на грчком, свих шест „угарских“ на латинском, док су остали изворно настали на српском.

Упркос овим разликама, показатељи формализације могу се јасно уочити. Међу грчким примерцима (бр. 140, 159, 209, 218, 239) поново се примећује већ код црквених установа запажена склоност ка инскрипцијама у диспозицији које допуњавају подаци из експозиције,² док је у погледу избора и изгледа

¹ Бр. 295. Поред тога што је усамљен, овај примерак неподесним чини и то што се аутор обраћа дестинатару не толико као црквеном лицу, колико као блиском сроднику који се замонашио.

² Трагова овог поступка нема једино код бр. 140, али у њему део текста на почетку недостаје. Осим тога, бр. 239 донекле нарушава образац тиме што у диспозицији уместо кратке алузије практично понавља целу формулу из експозиције са свим подацима.

микросастојака упадљиво ограничавање на име и „презиме“ код ниже властеле, додавање израза *дворанин царства ми* и *кир* код нешто угледнијих, а употреба прецизних титула и звучних епитета наклоности и сродничке блискости код оних највиших.¹ Латинске инскрипције угарској властели, све из докумената деспота Ђурђа (бр. 408, 413, 419, 420, 421, 423), у једном случају такође користе допуњавање подацима из експозиције,² али у осталим неодољиво подсећају на савремене им латинске инскрипције црквеним лицима – то су самостални састојци који стоје на почетку текста у вокативу и ослањају се на адресу за прецизну идентификацију, а структуриране су око именице *муж* (*vir*), уоквирене епитетима поштовања испред и епитетима наклоности иза.³

Српске инскрипције властели поново заостају по формализованости за грчким и латинским, али тај је заостатак знатно мањи него код црквених установа. У ствари, у подгрупи инскрипција дубровачкој властели, може се говорити о доследном обрасцу који опстаје више од једног века (најстарији примерак је бр. 87, а најмлађи бр. 382), сведен на име и, готово увек, презиме дестинатара (19/21 случаја), уз сасвим ретке примере додавања патронима (4/21) и географске одреднице *Дубровчанин* (2/21), а без икаквих титула, епитета и других микросастојака.⁴ Једино је приметно да се до 1346. године ове инскрипције смештају на друго или треће место у тексту као самостални састојци (6/6), док се после тога, можда под појачаним византијским утицајем, учестало јављају инскрипције у диспозицији поткрепљене експозицијом (9/15). Прве српске инскрипције домаћој властели биле су сличне дубровачкој групи по изгледу и месту у документу (бр. 49, 74, 120), али почев од Душановог времена (бр. 143) па све до пред пад Деспотовине (бр. 432) ова проста формула се готово редовно

¹ На пример, судија у граду Серу означен је као *ὁ οἰκεῖος τῆ βασιλεία μου*, кѣр Ђорђе Фокопул (бр. 159, 209), а припадник високог староседелачког племства у држави Симеона Синише о *περίποθητος καὶ γλυκύτατος πατήρ καὶ σύντεκνος τῆς βασιλείας μου, μέγας κοντόσταυλος κύρος* Јован Цафа Урсин Дука (бр. 239).

² Бр. 413 најпре у експозицији има *nobilibus viris Dyonisio filio Nicolai literati de Kystharkan et fratribus suis, ac Johanni filio Valentini de Arag et fratribus suis*, а онда у диспозицији *prenominatis Dyonisio et Johanni fratribusque ipsorum*.

³ Тако бр. 420 има *egregie vir nobis dilecte*. Бр. 408, намењен угарском палатину, показује да се китњастост епитета увећавала са рангом дестинатара: *magnifice et potens vir domine frater et fautor noster continue et honorande*.

⁴ Као типичан пример може да послужи бр. 125: *Ламъпретеви Минъчетикию зъ братиимъ*. Примери додавања патронима сви потичу из времена пре 1355. године (бр. 87, 93, 168, 194), а један од изостанака презимена (бр. 275) може се оправдати околношћу да је истовремено истом дестинатару издат још један документ са оба именска састојка (бр. 274).

проширује уметањем на почетак најпре титуле (16/18 примерака), а онда (од бр. 163) и епитета (12/16). При том је уочљиво да је најчешћа „титула“ *властелин*, која се користи у недостатку звучнијих и одређенијих, али и упоредо с њима (11/18), док је у веома разноликом избору епитета, уз 10 примера употребе епитета наколности упадљиво присуство исто толико епитета који истичу верност и послушност владару – *верни, угодни, достоверни, правоверни*. У овом раздобљу такође наставља да преовлађује употреба једне главне инскрипције – разбијање овог састојка између диспозиције и експозиције примењено је само у четири документа намењена властелину из доба деспота Ђурђа, Радичу, чије инскрипције иначе представљају врхунац формализације у овој групи јер су практично потпуно идентичне: почтенїи и вѣрнии властелинъ господьства ми великы челникъ Радичъ.¹ Најзад, у раздобљу после 1459. године, из ког су од српских инскрипција домаћој властели сачувани само примери из шест докумената Црнојевића, видљив је повратак инскрипцији сведеној на име (и/или презиме), уз само један случај употребе титуле (бр. 465). С тим у вези, још особеније делује појава у истом раздобљу најкитњасте и најразвијеније међу инскрипцијама ове групе, у документу Вука II Бранковића намењеном турском намеснику покорене Србије (бр. 450): племенитому и моудрому и сваке почтене части и слави Богом дарованому и оу храбарствоу нарочитому брату ми и приателю господароу Србске земље и Подоунвѣ баше Алибегоу.

Својим раскошним епитетима и богатим садржајем, инскрипција паше Алибега стоји веома близу невеликој групи инскрипција владарским личностима, коју чине четири српска и пет латинских докумената. Сличност је најизраженија са српским документима, утолико пре што су сви они такође потекли од Вука II Бранковића, а насловљени су на турског султана Бајазита II (бр. 447, 449, 451, 452). Прве три од ових инскрипција припадају истом развијеном обрасцу у самосталном почетном положају и практично представљају незнатне варијације исте формуле која у најопширнијој верзији гласи: великому и прѣвисокому и преславному и прѣсветлому господароу цароу над цари источнем и западнем землям и велики амуре султанъ Баазить бегоу. Четврта се, међутим, своди на *честити господару* и очигледно припада оном типу инскрипција који се за

¹ Бр. 397, 402, 405, 406. Једина разлика састоји се у томе што је у последња два случаја ред речи у титули измењен – челникъ великыи. Такође, док у прва два случаја у диспозицији стоји само заменица, у друга два стоји скраћена инскрипција челникоу великому Радичю.

прецизне податке о дестинатару ослањао на адресу. У тај тип се могу сврстати и обе латинске инскрипције из 15. века (бр. 426, 445), уз напомену да су сročене у вокативном облику. На њиховом примеру може се видети и прилагођавање чврсте основне форме конкретним околностима – обе почињу истоветним општим владарским епитетима, *serenissime princeps et domine*, али у другом делу који треба да одрази однос ауктора према дестинатару, деспот Ђурађ ословљава миланског војводу као себи равног *брата и пријатеља нашег поштованог*, а избегли деспот Вук II угарског краља са *најмилостивији наши природни господару*. Преостале три латинске инскрипције, које су у ствари најраније јер потичу из времена Стефана Немањића, као дестинатара наводе римског папу (бр. 15, 16, 21). Оне припадају типу развијених самосталних почетних инскрипција дативског облика и следе образац: владарски епитети прилагођени папи (у једном случају изостају) + име + титула (двапут са девоцијом), али показују знатну слободу у обликовању микросастојака.¹

Као нарочит вид инскрипције физичких лица могу се издвојити примерци овог састојка у шест српских (бр. 54, 332, 363, 376, 377, 387), три грчка (бр. 150, 178, 180) и једном латинском документу (бр. 389) које су српски владари наменили својим потчињеним управним органима. Ове инскрипције су по правилу самосталне и стоје у почетном делу формулара, што важи и за грчке примере, који се у овом погледу од осталих разликују само по употреби вокатива уместо датива. Формуле су упадљиво сажете, сведене на титуле или функције и лична имена, без додавања презимена и других података, чак и код Дубровчана. Епитети су забележени само у најранијем случају, *краљевства ми љубљеном жупану Твртку*, а после изостају чак и онда када се владар обраћа хиландарском игуману (бр. 178), с тим што у друга два грчка документа световној властели инскрипција почиње са *дворанине мој*. Типичним се могу сматрати инскрипције деспота Стефана његовим цариницима, које је обично узимао из редова дубровачке властеле – на пример, *цариницима рудничким Мароју и Хранку и Остоји и Влатку* (бр. 332). Најзад, латински примерак својим општим обраћањем *свима и сваком од наших поткнезова, кастелана, порезника и сваковрсних*

¹ На пример, у првом случају папи се обраћа као *summo pontifici et universali pape Romane ecclesie beatorum Apostolorum Petri et Pauli*, у другом *sacrosancte Romane ecclesie summo pontifici et universali pape*, а у трећем *romane sedis ecclesie universali pontifici*.

чиновника и слугу опомиње на могућност да се у овим случајевима у улози дестинатара нађе нека врста правних лица, то јест, установа световне власти.

Са дестинатарима који се могу описати као колективни органи власти српски владари имали су много искуства у виду градских самоуправа унутар сопствене државе и, нарочито, изван ње. Захваљујући пажњи са којом су те самоуправе чувале документе, инскрипције за ову групу дестинатара срећу се у чак 134 српска, 20 латинских и једном грчком (бр. 134) документу. За средњи век мање уобичајена колективна природа власти код ових чинилаца захтевала је и другачије начине њиховог именовања. Ипак, у подгрупи од 10 латинских инскрипција које се односе на Венецију, показује се да су творци српских докумената умели и да „заобиђу“ тај захтев. Наиме, само један од примерака ове групе, и то најпознији (бр. 436), помиње колективне органе, па и тада у најуопштенијем облику – *signoria*. Свих осам преосталих докумената у којима су дестинатари млетачке власти практично се претварају у владарске инскрипције јер наводе искључиво дужда као монархијски чинилац у сложеном државном уређењу Млетачке републике.¹ Међу њима, пет које потичу од Стефана Дечанског и Душана (бр. 104, 109, 130, 145, 182) чине јединствен тип, сличан инскрипцијама римских папа утолико што показује велику разноврсност у обликовању микросастојака, али и готово потпуну доследност у примени једне исте самосталне, сложене формуле дативског облика: епитет владарског поштовања (трипут уз именицу *vir*) + име и презиме (четири пута претходи „титула“ *dominus*) + титула *dux* са географском одредницом и, најчешће, девоцијом + епитет сродства или наклоности (у последњем примерку пребачен на почетак, уместо владарског који је стављен уз дуждевску титулу).² Међутим, у млађим примерцима (бр. 316, 425, 436) видљив је нови приступ оличен у самосталним, али сажетим вокативним инскрипцијама састављеним од владарских епитета и уопштених титула (тако у бр. 436: *serenissimo principio et excellentissima signoria*), што упућује на могућност да су се за прецизне податке ослањале на адресе.³

¹ У једном документу (бр. 299) као дестинатар се појављује млетачка колонија у Улцињу.

² На пример, бр. 104: *illustri et magnifico viro domino Francisco Dandulo dei gratia duci Veneciarum, proximo suo karissimo*. Као показатељ разноврсности у обликовању појединих микросастојака добро може да послужи употреба у пет докумената чак шест различитих владарских епитета – *illustri*, *magnificus*, *inclitus*, *spectabilis*, *potens* и *dignissimus*.

³ Сва три документа сачувана су у преписима у којима адресе по правилу нису бележене.

Насупрот инскрипцијама млетачких власти, као пример посебне прецизности у прилагођавању овог састојка сложеним средњовековним градским политичким структурама може се навести шест латинских докумената деспота Стефана и Ђурђа намењених градским властима на простору Угарске (бр. 372–375, 400, 407). Њихове инскрипције припадају прецизном, самосталном и сразмерно опширном дативском типу, високо формализованом како по изгледу, тако по избору и редоследу микросастојака: епитет наклоности *dilecti* (само једном замењен епитетима поштовања) + навођење чинилаца у оквиру града којима је документ намењен + име града. При том, у навођењу чинилаца у два наврата истиче се на првом месту заклето градски судија, а увек се изричито и засебно наводе две основне категорије градског становништва, грађани (*cives*) и житељи који немају тај статус (увек *hospites*, некад и *populi* или *incolae*), уз редовну употребу израза којим се даје до знања да се мисли на њих као целину (*universis et singulis* или само *universis*).¹ Усамљени грчки примерак ове врсте интитулација, у латинском преводу сачувани документ намењен граду Кроји, исто тако даје верну слику политичке структуре градова на византијском простору у којима су водећу улогу имали епископи и скупштине градске властеле.² Примењујући за грчке документе уобичајено решење са диспозитивном инскрипцијом која се допуњава из експозиције, он је према диспозицији намењен *omnibus predicti oppidi Croarum tam superioribus quam inferioribus*, за које из експозиције сазнајемо да су *reverendus episcopus Croensis et venerabilis clerus eiusdem sancte ecclesiae et nobiles oppidi eiusdem Croarum*. С друге стране, седам изворно српских али махом у латинским преводима сачуваних инскрипција у пет докумената намењених градовима у јадранском приморју српске државе, Котору (бр. 24, 207, 221; сви фалсификовани или сумњиви) и Будви (бр. 410, 411), уважавају околност да је монархијски чинилац у уређењу ових градова, градски кнез, био у ствари представник српског владара, па га доследно изостављају. Уместо тога, ове изразито сажете инскрипције, сведене на пуко именовање дестинатара које је само у три наврата проширено додавањем епитета *honorevol*

¹ На пример, бр. 407: *dilectis nobis iudici iuratis et universis civibus et incolis ac hospitibus nostris de Debreczen*.

² Уп. Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972, 151–161.

и/или *fidel*, користе у разним комбинацијама географски назив града и грађана, сам и уз појмове *општина*, *властела*, *град* и *земља*.

Овај наговештај упадљиво слабије формализованости и извесне немарности инскрипција у документима на српском као да потврђују три ране инскрипције средњодалматинским градовима који нису били у саставу српске државе (бр. 13, 30, 33) – прва је сведена на именовање дестинатара употребом географског назива становника (*Сплићани*), трећа томе само додаје епитет *моји пријатељи*, док средња показује знатно већу разрађеност ова два микросастојка: *uam uernim i gliubglenim vlastelom splischim, od uelih do malih*. Ипак, у српске инскрипције градским самоуправама могуће је стећи неупоредиво потпунији увид захваљујући огромном броју од 130 докумената чије инскрипције као дестинатара наводе Дубровник – са изузетком три латинска примерка, чија је вредност за истраживање ионако смањена тиме што су два саставили сами Дубровчани, док је један фалсификат (бр. 11, 12, 162), сви они изворно су настали на српском.¹

У овом великом фонду одмах се може уочити доследна употреба дативских инскрипција,² при чему је несразмерно велики број оних које стоје самостално (54%, што је двоструко више него у укупном фонду) и на самом почетку текста (35 пута). Штавише, пошто се још десетак инскрипција налази у саставу заклетви, а неколико у експозицијама, инскрипције уклопљене у диспозицију у овом фонду чине само једну трећину, рачунајући ту и десет случајева када је примењено „допуњавање“ из експозиције.³ У погледу структуре, уочљива је велика једноставност – чак 46% инскрипција сведено је на именовање дестинатара, док се у преосталим томе додају још само епитети, по правилу испред именовања. Ипак, структура инскрипција Дубровнику уопште није била једноставна. Прво, именовање је увек подразумевало географско одређење, најчешће у облику придева *дубровачки*.⁴ Друго, скоро тачно три четвртине инскрипција показује тежњу да у именовању одрази сложеност уређења дубровачке градске самоуправе помињањем два или више његових чинилаца. При том, међу ове чиниоце понекад

¹ Станојевић у свом осврту на рашке инскрипције практично искључиво разматра дубровачки скупину.

² Само један рани примерак (бр. 31) има вокативски облик.

³ Занимљиво је да се ово решење, омиљено у византијској дипломатичкој пракси, међу документима намењеним Дубровнику први пут јавља код краља Радослава (бр. 25).

⁴ Ово одређење изостаје само у документу бр. 25 и може се објаснити тиме што инскрипционој формули претходи наративни део у ком се прича како је владар дошао у Дубровник.

су се мешала и друга „имена“ која нису имала везе са чиниоцима власти. Најзад, међу епитетима су заступљене чак три њихове врсте – епитети почаста, наклоности и сродства – и то тако да су у једној инскрипцији готово увек биле присутне две. Овако велики број промењивих састојака довео је до тога да је потпуна формализација структуре и садржаја у инскрипцијама ове групе углавном изостала – међу 130 инскрипција забележених у 127 докумената среће се преко 100 различитих варијанти, од којих се само десетак јавља више пута (два до пет) у идентичном или веома сличном облику. Део разлога, међутим, лежи и у томе што су ове инскрипције настајале током два и по века у документима више од 20 различитих ауктора.

Добар пример пружају већ инскрипције раздобља до 1321. године, које потичу од владара и владарских личности из династије Немањића. У њима су код именовања чинилаца дубровачке власти од првог примерка (бр. 19) присутни градски *кнез*, који је у ово време увек постављан из редова млетачког племства као оличење врховне власти Венеције, и *општина*, као назив за политичку заједницу дубровачких грађана. Већ у следећем документу (бр. 25), њима се придружује *властела*, друштвени слој градских племића који је у ствари чинио олигархију заједнице и чији су сви пунолетни припадници били окупљени у телу званом Велико веће. Подељеност дубровачког друштва наглашена је још једном у овој инскрипцији додавањем на крај израза *малим и великим*, слично као у широј инскрипцији Сплићанима. Почетком друге половине 13. века први пут се појављују *судије* (бр. 40) – ознака за петочлано судско тело које је уједно улазило у састав Малог већа, најужег колективног органа дубровачке самоуправе и, заједно са кнезом, носиоца извршне власти. Најзад, ближе крају века, појављују се и *већници* (бр. 50), под којима се подразумевају преостали чланови Малог већа, а можда и чланови Већа умољених, „ужег састава“ скупштине свих одраслих племића.¹ Број појављивања ова последња два чиниоца остаје мали (пет, односно три пута), највише због тога што је у последњој четвртини 13. и почетком 14. века дошло до окретања једноставним, једноделним именовањима (укупно 9/30, од чега 7/10 у овом ужем раздобљу). Код два документа насловљена *трговцима* (бр. 53, 72) очигледно се радило о потреби да се прецизира дестинатар који није био

¹ Језгровит преглед уређења дубровачке општине у ово време даје И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у 14. веку*, Београд 1960, 32–49.

јасно обухваћен инскрипцијама претходног типа, али инскрипције *властели* (бр. 47, 62), *општини* (бр. 56), *кнезу* (бр. 80), а нарочито *Дубровчанима* (бр. 48) и *граду* (бр. 55, 60) показују јасну склоност ка уопштавању. Ипак, пред крај овог раздобља сложено именовање се враћа (бр. 64, 65, 71, 80–82), а уз њега се устаљује и употреба епитета. Он се дотад јављао ретко (5/23 инскрипције до 1304. године) и то у облику разних израза наклоности и сродства, а сада се чврсто везује за кнеза и гласи *драгом* и/или *љубљеном сроднику*.

Градећи на овим темељима, документи три последња немањићка владара (1321–1371) створили су један у суштини високо формализован тип инскрипције Дубровнику. Ако се као типични пример претходног раздобља могу узети две истоветне инскрипције из докумената хумског кнеза Андрије, кнезу дубровчкому – и властеломъ дубровчкимъ и всѣи вбѣкинѣ градскои (бр. 29, 32), онда се за типичног представника инскрипција познијих Немањића може узети: драгому и любввному суроднику кралејства ми кнезу дубровчкому Павлу Тривижану и судиамъ и вѣкникомъ и властеломъ дубровчкимъ. Додуше, ремећење идеалног редоследа кнез – судије – већници – властела – општина, и често изостављање појединих чинилаца или епитета учинили су да се овај типични пример у наведеном облику јавља само у четири документа (бр. 94, 98, 103, 114). Исто тако, и у овом раздобљу запажа се већи број инскрипција са једноставним именовањем (13/40), у којима се поред већ раније коришћених појмова *властела*, *град*, *трговци* и *Дубровчани*, двапут наилази на случај да се у својству дестинатара докумената именују дубровачки *поклисари* (бр. 95, 200). Осим што су одлучно поједностављивале и скраћивале именовање, ове инскрипције готово никад нису имале ни епитете (једини изузетак је бр. 242), па се и по томе могу издвојити у засебан, сажети тип, за разлику од развијених инскрипција код којих су епитети били веома чести (21/27).

Већ крајем немањићког раздобља у инскрипцијама Дубровнику могу се приметити промене чија је главна одлика померање тежишта са кнеза на шира, колективна обележја. На пример, у 11 инскрипција цара Уроша дотад готово незаобилазни *кнез* јавља се само три пута, па и тада без навођења имена,¹ али се зато *властела* и *град* срећу по седам пута. Штавише, за њих почињу да се везују и

¹ Поређења ради, кнез је поменут у 37 од ранијих 59 инскрипција, од чега само шест пута без имена.

епитети, при чему се поред оних који изражавају сродство и наклоност (*сродници*, *љубљени*), срећу и дотад веома ретко примењивани епитети почаста (*славни*, *поштовани*). Ова промена може се довести у везу са догађајима из 1358. године, када је, са преласком Дубровника под врховну власт Угарске, положај кнеза постао мање-више почасна функција на којој су се сваких месец дана смењивали домаћи властелини, док је стварно вођство над градом у потпуности преузела племићка олигархија која сада представља једино његово политичко лице. Када је убрзо и на српском простору наступио распад државе Немањића и уздизање обласних господара, решења у инскрипцијама претрпела су нове промене. *Већници* се последњи пут јављају у документу кнеза Војислава (бр. 245), док ће се *судије* задржати само око деценију дуже код његовог наследника Николе Алтомановића (бр. 260, 261) и у неким раним документима породице Балшић (бр. 253, 255, 277). Кнез опстаје, мада није поменут у 10 од 25 докумената до 1402. године, али промена у његовом статусу јасно је видљива у доследном изостављању његовог имена и, нарочито, у појави, најпре код Војислава, а онда и у три документа Лазаревића и једном Бранковића (бр. 245, 296, 301, 303, 307) новог назива за ову функцију – владушти („онај који влада“).¹ Насупрот томе, у сваком документу осим једног који су Балшићи наменили трговцима (бр. 294), налазило се бар неко од обележја дубровачке политичке заједнице, најчешће *властела* (19 пута), па *општина* (6) и *град* (3), а једном, уз *властелу*, и *људи* (бр. 315).

Промене су захватиле и епитете, који су се сада већ сасвим одлучно везали за колективна именована као нови главни састојак инскрипције – чак и у случајевима када је инскрипција задржала стару формулу са кнезом на првом месту, епитети се уз њу јављају у множини како би обухватили и колективне чиниоце иза њега. Поред тога, уочљива је појава израза *браћа* и *пријатељи* у улози епитета сродства и наклоности примерених обласним господарима који на дубровачку властелу нису могли да гледају са исте висине као владари државе Немањића.² Најзад, употреба епитета више није толико зависила од тога да ли се ради о развијеној или сажетој инскрипцији, јер је разлика између њих почела да

¹ Ово је можда био покушај да се прати промена коју су извршили сами Дубровчани у својим званичним списима вођеним на латинском, у којима је кнез до 1358. називан *comes*, а после *rector*.

² Епитет *браћа* под Немањићима није забележен у инскрипцијама, док су *пријатељи* поменути само једном, још код краља Владислава (бр. 35).

бледи са сужавањем старе немањићке опширне формуле, него превасходно од склоности ауктора или творца докумената. На пример, ниједан од шест докумената Лазаревића из овог раздобља нема епитет, али су зато Балшићи своје омиљене епитете *браћа* и *пријатељи*, често уз придеве наклоности (*драги, мили, љубљени, срдачни*), сместили у свих десет својих инскрипција осим оне намењене трговцима, укључујући ту и три сажете у којима се именује само дубровачка властела. Штавише, при том су постали једини чије инскрипције Дубровчанима показују склоност ка премештању епитета с почетка на крај формуле.¹

После 1402. године, када су се промене из последњих деценија 14. века коначно слегле, указала се знатно поједностављена и далеко чистија слика. Сажете инскрипције су готово потпуно нестале – међу 34 сачуване инскрипције овом типу припадају само две, обе са епитетима (бр. 337, 366). Сами епитети постали су чешћи него икада (24/34), продревши постепено и у документе Лазаревића (6/11), а међу њима су нарочито узели маха епитети почасти (*поштовани, племенити, мудри, добри, славни, поуздани*) које су поједини аутори према устаљеним формулама комбиновали са изразима *браћа, пријатељи*, али и *господа*. Код чинилаца именована, помињање кнеза је преживело кризу и поново постало саставни део готово свих инскрипција (31/34), заједно са властелом (29/34) и општином (21/34), док се од осталих јавља само још град, и то у четири случаја. Штавише, иако безимени, а у неколико случајева и потиснути са првог места, помени кнеза поново су добили епитете. У том погледу занимљива је појава код познијих Бранковића, нарочито царице Маре, израза *изабрани* (кнезу *вбраному*), а функционални преображај доживео је израз *владуити*, који је још пре 1402. године код Стефана Лазаревића почео да се од замене за кнежевску титулу претвара у придев, како уз ту титулу тако уз помене колективних чинилаца, да би у време деспотовине постао најчешће употребљавани епитет, присутан у преко 20 докумената.

Поменуто сређивање довело је најзад у раздобљу после 1402. године до праве, веома дубоке формализације у овој највећој појединачној групи инскрипција српских владарских докумената. О томе најбоље сведочи више примера идентичних инскрипција управо из овог времена у најбоље сачуваним фондovima Лазаревића и Бранковића. Код првих низ почиње једноставним

¹ На пример, бр. 273 – властеломь дубровчкимь приателемь своимь.

владуштому и властеломъ града Дубровника (бр. 296, 303, 336), на које се надовезује владуштаго града Дубровника кнезу, властелѡм и вьсои ѡпкини (бр. 341, 352), да би се завршио варијантом са епитетима: мудримъ и почьтенѣмъ и моимъ добрѣмъ приателѣм владуштому града Дубровьника, кнезу и властелемъ и вьсои ѡпкини (бр. 357, 381, 386, 392). Код Бранковића епитети су били присутни од почетка, али су се временом усложнили од, на пример, племенитѣмъ и многопочтенѣмъ господамъ и брати нашої кнезу и властелемъ владуштаго град Дубровника и вьсои ѡпкинѣ (бр. 355, 383, 390) до племенитимъ и мудримъ и всакои почтеннои чьсти и хвалѣ достоинимъ и нашимъ добримъ и старимъ пріателѣмъ, брате ми кнезу ѡбраному и властеломъ дубровчкимъ (бр. 441, 442, 455–457), мада је у међувремену примену нашао и образац без епитета који наводи *владајући град Дубровник, кнеза, властелу и сву општину* (бр. 398, 415, 416). Већ сам податак да ових шест облика обухвата 20 идентичних или веома сличних инскрипција говори много о степену формализације, али ако би се узеле у обзир и слободније варијанте, као и очигледна сродност између појединих основних облика могло би се закључити да је у овом последњем раздобљу велика већина инскрипција владарских докумената намењених Дубровнику коначно формализована у виду неколико типова чија је једнообразност у погледу избора, редоследа па и самог изгледа микросастојака достигла ниво који се могао мерити са узорима постављеним у документима састављаним на грчком и латинском језику за друге дестинатаре.

Интитулација и инскрипција одражавају податке о издавачу и примаоцу или кориснику које је сваки документ нужно стицао већ самим настанком и који су природно тежили да се нађу у његовом тексту. Насупрот томе, **салутација** као поздрав који је аутор упућивао дестинатару, представља чисто куртоазни чин чије присуство није имало никакве везе са делотворношћу документа. Штавише, да би она ушло у текст било је неопходно да сам текст има обележја ауторовог обраћања дестинатару. Ово двоструко условљавање – ауторовом вољом и постојањем формалних услова – има за последицу њено неупоредиво ређе појављивање у фонду српских средњовековних владарских докумената. Салутације се, наиме, срећу у само 64 документа (13,5%), на укупно 90 места. Од тог броја, 19 докумената је на латинском, 45 на српском, док грчких уопште нема. С друге стране, у обе заступљене језичке праксе уочљиво је да се овај састојак

користи самостално – само две српске салутације могу се сматрати уклопљеним у наративне деонице, по једна у експозицију (бр. 435) и диспозицију (бр. 277). Ова појава је разумљива ако се има у виду да је природно место салутације као поздрава упућеног дестинатару било уз самосталну инскрипцију која тог дестинатара непосредно именује – заиста, сви српски владарски документи са салутацијама садрже и самосталне инскрипције.¹

Мимо ових основних додирних тачака, употреба салутације у латинским и српским документима показује значајне разлике. У латинским документима салутације увек стоје у протоколу, непосредно иза самосталне инскрипције или одељене од ње само исто тако самосталном интитулацијом. Малобројне и раштркане кроз три века, оне у целини не показују знаке формализације, осим што је у свим раздобљима у већини њих (14/19) садржана латинска реч *salus*, која означава здравље, али и сам чин поздрављања. Разноврсне могућности за попуњавање остатка садржаја салутације снажно долазе до изражаја у три рана примерка намењена римском папи (бр. 15, 16, 21) – у првом он је поздрављен епитетом (*salutem tamquam patri suo spirituali*), у другом изражавањем оданости (*salutem et devotionis effectum*), док у трећем поздрав замењује помињање наклона као геста поздрављања, али и оданости (*inclinationem summe fidelitatis constantia*). Пет салутација млетачком дужду из времена Стефана Дечанског и Душана (бр. 104, 109, 130, 145, 182) показује знатно више међусобних сличности, пре свега у погледу основне замисли и структуре – све на првом месту преносе поздрав/здравље, после чега четири саопштавају лепе жеље за будућност,² док се једна претвара у кратку и помало необичну личну поруку: *salutem quam sibi*.³

У каснијем раздобљу, када дестинатари постају нешто разноврснији, може се приметити прилагођавање салутација њиховом статусу. Четири салутације деспота Стефана (бр. 372–375) и две деспота Ђурђа (400, 407) хијерархијски подређеним градским властима у Угарској кратко упућују *salutem cum dilectione*,

¹ Скроман обим Станојевићевог осврта на рашке салутације (*Студије 4*, 207–209) условљен је тиме што је аутор пронашао само 33 документа са овим састојком.

² Бр. 104: *salutem et prosperis successibus in domino habundare*. Бр. 109 је врло слична варијанта овог примера, док бр. 145 и 182 сличну замисао саопштавају на знатно другачије начине.

³ Бр. 130. Можда није случајно што Душан жели млетачком дужду *здравље као самом себи* у документу из маја 1341, када су му још била свежа сећања на сопствену озбиљну болест. С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија*, 170–171, налази одјеке тог догађаја и у Душановим аренгама тог времена.

показујући при том практично потпуну формализованост.¹ Стефан још више истиче своју надређеност када касније својим званичницима упућује *ampliorem dilectionem cum favore* (бр. 389), а Вук II Бранковић подређеност угарском краљу којем *post humilimam recommendationem* обећава *servicia perpetua cum omni fidelitate* (бр. 445). Изразе *humilitas* и *recommendatio* истиче и још дужа салутација Балшића млетачком дужду (бр. 316), која се одликује китњастим повезивањем својих поздравних израза са верским мотивима, а посебно је занимљива због појаве у истом документу друге, „завршне“ салутације на самом крају текста, срочене у истом побожном духу.²

Значај појаве завршне салутације у овом латинском документу постаје јасан када се већ у два најстарија српска примерка (бр. 31, 43) наиђе управо на салутације те врсте, са истоветно исказаним мотивом побожног поздрављања – Богъ ви даи здравие. Ипак, већ следећа три примерка (бр. 80, 81, 89) користе почетну салутацију и то у слободним варијацијама оне древне, сложене и лепе формуле која се састојала од захваљивања Богу на сопственом добром здрављу и жеље да дестинатар такође ужива у истом.³ Када се скоро пола века касније обнавља низ српских докумената са овим састојком, тип завршне салутације још једном доноси варијацију старе формуле (бр. 255: и да ви Богъ здравіе), док се почетна појављује у новом, крајње поједностављеном облику – поздрављење (бр. 260, 261). Међутим, највећа промена наступа појавом новог типа двоструке салутације, која се јавља и у почетном делу и на крају главног текста, као у латинском документу бр. 316. Њен први српски пример среће се у једном нешто ранијем документу Балшића (бр. 277), где почетна салутација представља занимљиву комбинацију поједностављеног и сложеног облика (љубовно

¹ Код Стефана три примерка гласе као што је наведено, док бр. 372 само мења ред речи; код Ђурђа оба пута стоји *sinceram dilectionem cum salute*. Узвишеност владарског положаја у односу на градске власти вероватно је навела и фалсификатора Душановог латинског документа Дубровнику (бр. 162) да употреби салутацију којом се исказују *милост и добра воља*.

² Протоколска салутација гласти: *cum omnimoda humilitate et reverentie recommendatione premissa, in eo tantum, qui est virtutum et bonorum omnium stabile fundamentum*, а есхатолска: *valete in domino, cuius pietas et gratia vos conservet*. Још једно алузивно помињање Бога у латинским салутацијама среће се у документу бр. 414, који је за потребе деспота Ђурђа сачинио арадски каптол.

³ Бр. 81: *крављество ми за милостіє Божиє здраво кестъ и любовному писанию крављества ми даи Богъ ѡбрсти те здоровои и о вѣсемъ добрѣ. Остала два примерка сачувана су у италијанским преводима и били су нешто једноставнији, при чему се може запазити да у односу на бр. 80 и 81, које је издао краљ Милутин, бр. 89, чији је издавач краљевић Владислав, мења распоред, саопштавајући прво жеље дестинатару, па онда „вести“ о свом стању.*

поздравлєниє а ми з божимъ хотєнємъ добрѣ смо), док завршна одустаје од помињања здравља, ваљда зато што је то већ учињено на почетку, и уместо тога упућује жељу и богъ ви весели. Од тада, салутације се у српским документима јављају у сва три облика, али са изразитом превлашћу дводелних, којих има још 23, насупрот девет „есхатоколских“ и четири „протоколске“. Упадљиво је при том да ни једна група ауктора није била потпуно доследна – Балшићи су, рачунајући и латински примерак, произвели по два документа са двоструком и есхатоколском салутацијом и један са протоколском, код Лазаревића однос је 5:3:1, код Мркше Жарковића 1:2:0, а једино код Бранковића може се говорити о јасном опредељењу за двоструки образац (14:3:1).

У погледу самог садржаја салутација, обрасци успостављени ранијим примерцима до краја су остали стојер око којег су са сразмерно малим варијацијама грађене салутационе формуле у почетном и завршном положају. Стара развијена салутација задржала се у почетном положају само у шест докумената Бранковића (бр. 354, 355, 369, 371, 435, 442) и јединој почетној салутацији Мркше Жарковића (бр. 339). С обзиром на дужину и сложеност ове формуле, варијације нису велике, нарочито у првом делу, који је у свим примерцима овог раздобља посвећен упућивању жеља дестинатару, док се вест о сопственом стању саопштава после тога.¹ Уочљиво је, међутим, да се код Бранковића двапут испред ове развијене налази и сажета форма почетне салутације – любовно поздравлєнє. Управо тај облик представља најчешћу варијанту почетне салутације – он се налази у јединој сачуваној салутацији кнеза Лазара (бр. 303) и потом у још шест докумената Бранковића из прве четвртине 15. века, од чега само двапут са додатим обраћањем племенству ви.² Међутим, у исто време Стефан Лазаревић једнако доследно користи облик многопochtено

¹ На пример, бр. 355: писанью ни даи Богъ вбрѣсти племенство ви здраво и весло w всемь добрѣ, и ми Божимъ хвтенємъ живо смо и здраво. О редоследу у ранијим примерцима уп. претходну напомену. Иначе, на варијабилност другог дела можда су утицале и тренутне околности – у документу бр. 354, насталом 1411. године када су у породици Бранковић још биле свеже успомене на рану смрт најстаријег и најмлађег брата (1408, односно 1410. године), и у бр. 442, чији је издавач ослепљени, изгнани, осиромашени и тешко оболели деспот Стефан, нема помена ни о здрављу ни о добром стању, већ се само каже: милостию божиимъ живымо, колико е вола божиа.

² У бр. 371 додато је обраћање *вашој племенитости*, док бр. 365 гласи сь любовию многw поздравлєниє племенству ви. Остали примерци су бр. 340, 383, 388 и 390.

поздравлєниє,¹ док средином друге половине века Мара Бранковић такође има своју сталну формулу мнѡгѡ поклонєнїе.²

Код завршних салутација, пак, очигледна је потпуна превласт и висока формализација обрасца и Бог ви весели успостављеног у бр. 277. Ако се изузму ретки примери додавања обраћања и једном додат израз *многoлетно* (бр. 341), свих осам завршних салутација Лазаревића, обе Мркше Жарковића и седам од 13 Бранковића из раздобља до 1459. имају практично истоветну ову салутацију, док се разлике у преосталих шест салутација Бранковића и једној Балшића свode на измену редоследа – и весели ви Богъ. Једино право одступање представља салутација Руђине, удовице Мркшине, која гласи и Богъ с вами (бр. 366), и поново, нарочита пракса Маре Бранковић, чије завршне салутације гласе и Богъ ви дрѡжи у добромъ почтениу, са варијацијама у погледу предмета жеље.

Ова висока формализованост свакако је добрим делом проистицала из околности да се практично све сачуване српске салутације до пред крај 15. века налазе у документима намењеним истом дестинатару – Дубровчанима.³ Могућност да се стекне некаква представа о српским салутацијама другим дестинатарима пружају тек примерци у документима избеглог деспота Вука намењеним султану Бајазиту II (бр. 447, 449, 451) и смедеревском паши Алибегу (бр. 450). Алибега је Вук поздравио само почетном салутацијом, као себи равног, али на знатно другачији начин од оног којим су његови претходници поздрављали Дубровчане: много здравље и веселје да има братство ти. Према султану користе се доследно двоструке салутације у којима се поново примећује висока формализованост, док тон јасно одражава хијерархијску потчињеност. У протоколским салутацијама речима се евоцира начин на који би Вук приступио султану приликом стварног сусрета – целивањем честиту руку царства ти, честити господару, при чему су једине варијације скраћење или потпуно изостављање обраћања на крају. Окосницу завршне салутације у сва три случаја чини жеља за дуговечност, која се претходно јавила само једном код Лазаревића у виду додатка основној формули. Она је такође у прва два документа исказана на врло сличан начин (и Богъ да умножи честитому цару лета и године), док је у трећем измењена

¹ Бр. 341, 352, 357 и 392, док у бр. 386 стоји само много поздравлєниє. Можда је овакву салутацију имао и само у италијанском преводу сачувани документ Балшића (бр. 346), у којем се упућује *honorevel salute*.

² Бр. 441, 455, 457, као и 456, где је додато: *да прими ваша милост*.

³ Једино бр. 346 представља општи проглас.

и знатно проширена „уграђивањем“ самог ауктора у ту дестинатареву дуговечну будућност.¹

Високи домети у формализацији салутације наизглед су у супротности са њеном слабом заступљеношћу, али ипак нису неочекивани с обзиром на њену наглашену самосталност, која ју је ослобађала потребе да се прилагођава другим састојцима. Две језичке групе у којима се појављује добрим делом одсликавају два различита приступа. Латинске салутације су готово све протоколске, а својствено им је често додавање самом поздраву садржаја који одражавају аукторов однос према дестинатару. У српском случају, такви садржаји јављају се само у позним примерцима деспота Вука намењеним турским дестинатарима. У осталим салутацијама, које су све намењене Дубровнику преовлађују просте жеље за здрављем и весељем, мада се од почетка 14. века као знатна мањина провлачи сложена формула која жељи за дестинатареву здравље додаје извештај о сопственом. При том, од друге половине 14. века јавља се и, нарочито код Бранковића, преовлађује пракса да се у исти документ стављају две салутације – по једна у протоколу и есхатоколу. Мада може да делује необично с обзиром на чисто куртоазну и необавезну природу салутације која се у огромном броју докумената уопште и не јавља, ово решење било је сасвим у духу њене улоге поздрава и сведочи о схватању да је путем документа ауктор ступао у својеврсан лични додир са дестинатарем, а то је подразумевало поздрав при састанку и при растанку. Посматрана на тај начин, салутација се претварала у још једну потврду основног смисла докумената – да писмено забележе и пренесу где треба живу реч свог издавача.

Последњи од дипломатичких састојака који се начелно везују за протокол јесте **промулгација**. Намењен привлачењу пажње корисника докумената на делове које су творци тих докумената посебно желели да им ставе до знања, овај састојак, због такве своје намене познат и под називом нотификација,² дуговао је своје присуство у тексту слободној одлуци састављача. Сходно томе, мада је најприроднији тренутак за привлачење пажње био пре него што се пређе на бележење званичног чина којим се документ бави, промулгација је, већ према

¹ Бр. 451: Бог да даа царству ти дуг живот и ми да служимо царству ти право и верно како су и првем царем, царства ти родителџем, наши први родителџе служили. И Бог да умножи твоје велико и честито царство.

² Тако С. Станојевић, *Студије 6. Промулгација (Нотификација)*. Рашке и зетске обрађене су на стр. 252–262.

нахођењу састављача, могла да се нађе и на било ком другом месту које се чинило довољно значајним, од самог почетка текста, преко почетка експозиције, до појединих ставова у диспозицији, па и дубоко у есхатоколу ако би се састављач определио да значај онога што је речено тек накнадно истакне или можда још једном нагласи. Међутим, ова ужа или накнадна нотифицирања могу се сматрати истинским промулгацијама само ако део текста у ком се налазе није већ претходно обухваћен неком почетном промулгацијом или ако су посебно снажно срочене. У ствари, праве, „главне“ промулгације препознају се управо по тежњи да стоје засебно у односу на друге састојке, јер су само тако могле да привуку пажњу и испуне сврху свог укључивања у текст документа.

Подаци о промулгацијама у српским владарским документима указују да су оне, с обзиром на необавезујућу намену, коришћене сразмерно често – присутне су у 177 документа на 183 места. Од тих 182, само њих 20 су несамосталне, махом уклопљене у експозиције (10) и диспозиције (9). Ако се као протокол сваког појединачног документа рачуна део пре почетка експозиције или диспозиције, онда се 143 промулгације налазе у њему, од тога 44 на самом почетку. Оне су готово све самосталне, као и 18 промулгација које се налазе у есхатоколу, док су 22 које се налазе у ужем тексту махом уклопљене у састојке тог дела документа. Најзад, промулгације су најбоље заступљене у српским документима (158 јединица, или 43%), затим у латинским (18, или 27%), док се у грчкој грађи среће само једна (бр. 295).

Усамљена грчка промулгација уједно припада оним ретким примерима када се овај састојак јавља тек усред диспозиције, да би истакао њену кључну одредбу. Њен садржај $\delta\eta\lambda\omicron\pi\omicron\iota\omicron\mu\epsilon\nu\ \delta\grave{\epsilon}\ \tau\omicron\iota\varsigma\ \lambda\acute{\alpha}\sigma\iota\ \nu\acute{\upsilon}\nu\ \kappa\alpha\iota\ \epsilon\zeta\eta\varsigma\ \tau\omicron\upsilon\tau\omicron\ \text{уклапа се, међутим, у остатак фонда по основној структури која обухвата глагол нотификације и његово усмерење – } објављујемо свим садашњим и будућим. Више о уобичајеном месту и могућностима обликовања промулгације говоре већ латински примерци. Додуше, промулгације се у њима јављају необично касно – ако се остави по страни један фалсификат замишљен као превод српског документа (бр. 221), низ латинских промулгација почиње тек у 15. веку, са једним примерком Балшића (бр. 350). То је већ пример типичне протоколске промулгације смештене на једно од природних места, испред експозиције, и срочене без усмерења, које се подразумева из претходеће инскрипције – *facimus manifestum*. Сви остали латински примерци$

такође су протоколски и стоје на почетку текста у ужем смислу. У њима се могу уочити два типа. Први, у који би спадао и наведени пример Балшића, може се назвати сажетим, јер се своди на кратко „давање до знања“, уз могући додаток обраћања. Најсажетији и уједно најформализованији пример тог типа пружа седам докумената деспота Стефана и Ђурђа намењених угарским дестинатарима скромнијег ранга (бр. 372, 374, 375, 400, 407, 419, 420), чија промулгација једноставно гласи *povertitis*, док су Ђурђева промулгација папском легату и промулгација деспота Вука угарском краљу пропраћене одговарајућим кратким обраћањима.¹ Тип који је заступљен у преосталих шест примерака може се, пак, назвати развијеним, јер га одликује додавање изричитог помињања садржаја документа као предмета пажње употребом формуле *tenore presencium*, а често и формуле *memorie commendamus*, својеврсног заостатка аренге којим је као мотив за настанак документа истицана трајност писане белешке.² Упркос већој дужини и сложености, овај тип је такође постигао високу формализованост – у четири документа деспота Стефана, Ђурђа и позних Бранковића (бр. 394, 422, 443, 468) могу се уочити само мање варијације у реду речи, при чему су последња два примерка чак потпуно истоветна: *memorie commendamus tenore presencium significantes quibus expedit universis*. Додуше, преостала два документа деспота Ђурђа (бр. 412, 413) знатно одступају, али први од њих није аутохтон, па само други остаје као прави изузетак.

Промулгација у документима на српском јавља се неупоредиво раније него у латинским. Први пример, који потиче од краља Уроша (бр. 37), стоји на самом почетку документа и гласи кратко *сиге да кестъ вѣдомо*. Већ у следећем примеру, код истог аутора (бр. 42) промулгација је потпуно другачија – смештена је пред сам крај текста (иза ње је још само апрекација), а њен садржај је опширан и смислом одговара таквом положају: *сего рады оутврѣды кралевство мы и запыса вѣ свиданыѣ всамѣ*. Слободнија варијанта те формуле (*сиге бо все писа кралевство ми да е всѣмѣ у свѣдѣние*), овога пута на самом крају текста, налази се и у следећем примерку (бр. 47). Међутим, тај документ поново има и промулгацију на самом почетку текста. Она се практично састоји од истих

¹ *Notificamo ala vostra reverentia* (бр. 427); *serenitas vestra dignetur scire* (бр. 445).

² У појединим латинским документима српских владара овај и слични изрази јављају се мимо промулгације, као згодна почетна или прелазна формула код наративних састојака – на пример, *memorie commendamus per presentes* (бр. 418) или, укључујући мотив корисности писане белешке за савременике, *ad certitudinem presentium et memoriam futurorum* (бр. 67).

чинилаца, али је глагол писања усклађен са местом у документу: пише краљевство ми вѣмъ да е у свѣдѣние. Управо тај образац почетне протоколске промулгације постаће са укупно 35 забележених примерака најзаступљенији начин употребе овог састојка у немањићком раздобљу. Он ће се поново појавити већ у бр. 48, у новој варијанти пише краљевство ми, да е вѣдомо всакому, која ће, ако се рачунају и документи сачувани у италијанском преводу и они после замене краљевске титуле царском, бити практично дословно поновљена у чак 20 случајева.¹ Штавише, пошто се пет примерака у којима стоји само да естъ вѣдомо всакому (бр. 51, 53, 74, 84, 228) и још пет који гласе пише и повелѣва краљевство ми вѣ свѣдѣние всакому (102, 197, 203, 222, 246) могу се сматрати скраћеном, односно проширеном варијантом ове формуле, излази да је њоме било обухваћено чак 30 појединачних случајева. Мимо ње, поред бр. 47, остају још само облици добродѣтелно и всеразумно съ исти`нью царскаго словеси постављають царство ми вѣ свѣдѣтельство вѣмъ, који се прво јавља у непотпуном облику као додатак најчешћој варијанти у једном Душановом документу (бр. 197), да би потом био трипут поновљен код цара Уроша (227, 237, 244), и сиѣзи повелѣние записа царство ми вѣ сведение всакому (бр. 202), чија формулација због глаголског облика делује као да је залутала из есхатоколских промулгација на почетак документа.

Саме есхатоколске промулгације развиле су се у међувремену у другом правцу. Од 12 колико је још забележено у документима Немањића после две најраније, чак девет у разним ситнијим варијантама исте формуле садржи помен потписа – сего ради подписа / писа и подьписа краљевство ми вѣ свѣдѣние в`сакому. На тај начин, оне се практично поистовећују с короборацијом и само им присуство „обзнане“ даје обележје промулгације. Пошто два од преостала три примерка такође стоје у вези са короборацијама, а један се на исти начин повезује са датумом,² не може се избећи закључак да је самосвојност есхатоколских промулгација била уздрмана, доводећи у питање сам њихов промулгациони карактер. Заиста, после једног од првих Душанових царских докумената (бр. 160),

¹ Идентичних примерака има 14, рачунајући четири превода. У бр. 110 иза интитулације уметнуто је *ово*, у преводу бр. 123 нема речи која би одговарала *свакоме*, а у царским примерцима (бр. 164, 191, 194, 219) уместо да е вѣдомо коришћено је вѣ свѣдѣние. Уп. С. Станојевић, *Студије* 6, 253.

² Бр. 60: сиѣ се писание створи на Кръстовъ днь вѣ свѣдѣние всакому..

ове промулгације се у дипломатичкој заоставштини немањићких владара више не јављају.

Есхатоколска промулгација представљала је у ствари покушај да се реши проблем који су пред употребу почетне протоколске промулгације постављали документи са аренгом. Пошто је аренда очигледно имала прече право на почетно место, промулгација је морала је да се помери. Један правац премештања водио је према есхатоколу – све немањићке есхатоколске промулгације изузев бр. 47 налазе се у документима на чијем почетку стоји аренда. Друго могуће решење састојало се у томе да се промулгација постави иза аренге, на почетку експозиције. Међутим, у немањићкој пракси оно је успешно примењено само једном, у Милутиновом документу бр. 52, чија је особена промулгација *сиі оубо всѣмь разоумѣти писа кралевство ми касније уграђена на исто место у текстовима два фалсификата (бр. 63, 129). Чини се да је главни разлог овом неуспеху лежао у склоности српских аренда да прелазе у експозицију без прекидања наративног тока – у пет немањићких докумената са арендама, промулгације су остале „заробљене“ у експозицији и диспозицији или уметнуте између њих.¹ Додуше, чак и у тим условима могу се приметити одређени знаци формализације. Тако Милутинова заробљена промулгација (бр. 83) дословце понавља ону која стоји на почетку експозиције у бр. 52, док се код Душана срећу два пара сличних решења: *сиіе записоуе кралевство ми во свѣдѣније всѣмь (бр. 133)* има варијанту са *записавъ оутврди (бр. 143)*, а иако да *боудеть въ свѣдѣније всѣмь, малымь и великымь (бр. 163)* скраћени облик у италијанском преводу *adesso sia noto a tutti (бр. 206).**

Документи са аренгом нису били једини који су представљали тешкоћу за упечатљиву и снажно формализовану немањићку почетну протоколску промулгацију. Њен садржај, који се обраћао *свакоме*, очигледно није био подесан за случајеве када је садржај документа даван на знање неком прецизно одређеном кориснику. Решење за такве прилике, које у сачуваној грађи практично искључиво одражавају документи намењени дубровачким властима, забележено је већ на почетку Милутинове владавине. Оно се састоји у томе што је на почетку експозиције, а после инскрипције у којој је прецизиран дестинатар, једноставно и

¹ Овде се може додати и италијански фалсификат цара Уроша (бр. 221), који је очигледно преузео ово решење из српске праксе чијем је опонашању тежио.

одсечно уметнута реч знаши (бр. 54). Тај конкретни облик није употребљен више никад, али на његовим обележјима – месту у формулару, језгровитости и употреби облика *знати* уместо *ведети* – настаће други распрострањени тип протоколске промулгације српских владарских докумената, који се за разлику од опширне формуле пише краљевство ми, да е вѣдомо всакому може назвати сажетим. У немањићким документима он ће бити употребљен још 18 пута, од тога 14 пута у заповедном облику да знате,¹ а четири пута у изјавном знате ви,² показујући при том готово потпуну одбојност према било каквим додацима – само у једном примеру, и то оном чији издавач није неки од врховних владара, него краљевић Владислав, додато је обраћање *драги моји пријатељи* (бр. 89). Ипак, у погледу држања места у формулару, овај тип није био тако доследан – вероватно управо због сажетости и лакоће са којом се могао уклапати у веће реченице, у пет наврата десило му се да буде увучен у експозитивно-диспозитивни део. Осим тога, у два временски прилично међусобно удаљена Душанова документа са промулгацијама овог типа (бр. 126, 189) јавља се још једна, есхатоколска промулгација. Наговештаји формализације који су видљиви у овим примерцима³ указују да је можда реч о остатку неког раширенијег дипломатичког обрасца сличног употреби двоструких салутација, али другог трага о њему нема.

Немањићи су оставили за собом изузетно уходан и високо формализован образац развијене почетне протоколске промулгације намењен привлачењу пажње неодређеног корисника у документима без аренге и ништа слабији образац сажете протоколске промулгације којим је привлачена пажња одређеног корисника. С друге стране, њихови покушаји решавања проблема везаних за укључивање промулгације у документе с аренгом нису уродили задовољавајућим резултатима – у почетку често решење са убацивањем овог састојка у есхатокол скоро је потпуно напуштено до Душановог времена. Измењене шире околности у раздобљу обласних господара врло су брзо пореметиле ову слику. Развијена почетна варијанта је запала у својеврсну кризу, јер немањићка формула са узгредном интитулацијом није погодовала обласним господарима који су имали

¹ Поред седам српских примерака, међу којима једину варијацију представља облик да ви знате у најстаријем (бр. 62), овде је прибројано и седам италијанских превода који, мада на различите начине, јасно теже да овом изразу дају заповедни облик: *sappie* (бр. 80), *devi a saver a vui* (89; овде је можда исто стајало *да ви знате*), *dobie saver* (94), *conoscia che* (113), итд.

² Двапут на италијанском: *voi save* (бр. 112, 167).

³ Формуле гласе: да и ви в томъ да знате и да в томъ ви писа царство ми да знате.

потребу да се представљају својим именима и титулама. Последица тога било је потискивање ове варијанте са почетног места у корист интитулације – док је у време Немањића забележено 35 случајева да документи почињу промулгацијом, после њих таквих случајева има само девет. Штавише, уметањем интитулације на почетак, доведена је у питање и сама стара формула развијене промулгације јер је узгредна интитулација у њој постала излишна. Тако уздрмана и потиснута са почетка текста, она је практично гурнута у наручје сажетој промулгацији на почетку експозитивно-диспозитивног дела. Њихов сусрет додатно је усложњен развојем саме сажете формуле, која је сада, са смањивањем хијерархијске разлике између српских владара и Дубровчана, показивала велику склоност ка проширивању употребом израза обраћања, попут *властело, ваша племенитости и пријатељи*, као и заменице *ви* и других додатака. У таквим условима, ранија чврста формализација оба ова обрасца углавном се распала пред навалом најразноврснијих решења, до те мере да је и употреба особених израза за обзнањивање – *веденије* у промулгацијама *свакоме/свима*, а *знање* у оним намењеним одређеном кориснику – местимично постајала недоследна (11/83 случаја). Ипак, светлу тачку представљала је све већа типизација аренге и њено јасније одвајање од експозиције, чиме се коначно отварао могућност за настанак формализоване промулгације прилагођене месту иза аренге, на почетку експозитивно-диспозитивног дела.

У пометњи која је захватила промулгације овог доба није било могуће постићи ширу формализацију, већ су се аутори углавном сналазили сваки за себе. Најближи немањићким обрасцима остали су Балшићи. Код њих су сачувана једина два примера употребе старих немањићких почетних промулгација у целом посленемањићком раздобљу, при чему је упадљиво да је реч управо о варијантама које испуштају узгредну интитулацију – да естъ вѣдомо всакому (бр. 285) и веома неспретни покушај опонашања познонемањићке формуле добродѣтелно и всеразумно (бр. 378).¹ Поред тога, све три њихове сажете промулгације задржавају немањићко *да знате* без икаквих додатака (бр. 255, 277, 346).² Најзад, и суочавање с проблемом уклапања промулгације уз аренгу дало је сличне

¹ Неспретност можда делом потиче од позног преписа у ком је овај документ сачуван: се убо благочсетно и село приетно кест и достољпно похвалѣти са истиною вѣроу царско славословлах въ сведение.

² Тако гласи и једина сачувана промулгација кнеза Војислава (бр. 245).

результате као код Немањића, ако не и нешто боље – две промулгације у документима те врсте остале су уклопљене у експозитивно-диспозитивни део са идентичном формулом да *єсть вь свѣдѣниє вьсакоему чловѣку* (бр. 294, 364),¹ док је једна успешно смештена на почетак експозиције у облику који овом решењу додаје опет једну прерађену немањићку формулу: *имаць хотениє, пишу и повелевамь, да єсть вь сведение вьсакому чловеку* (бр. 293).

Седам промулгација Мркше Жарковића и његове жене Руђине у исто толико њихових докумената, упркос редовности употребе, не остављају утисак добре сређености. Управо међу њима налазе се два од шест примера недоследне употребе израза обзнане (*знање* у развијеној промулгацији бр. 338, *веденије* у сажетој бр. 366). Такође, три сажете промулгације (бр. 318, 339, 366) на сасвим различите начине комбинују изразе обзнане, обраћања и заменице, а код опширних је уочљиво колебање између почетног положаја и положаја иза интитулације – две почетне (бр. 323, 327) састоје се од ситнијих варијација формуле да *єсть видоמו(!) всемь, пишу иаа господинь Мрѣкша вво и представљају доста успешно решење којим је стари немањићи образац прилагођен потребама обласних господара, али у друга два документа то решење је сасвим занемарено, не само у погледу места у тексту, него и употребом потпуно другачијих и међусобно различитих формулација: повелѣвамь и пишу, да є видоמו(!) в семь вьсаквму, кому се подоба* (бр. 324) и *пишу и дамь знати всѣмь* (бр. 338).

Покушај да развију сопствену формулу опширне почетне промулгације учинили су и Лазаревићи. Три њихова документа настала око 1400. године (бр. 320, 321, 326) почињу веома сложеном промулгацијом која у ствари обухвата и интитулацију и инскрипцију – *пише и повелѣва* (интитулација) да *є вь свидѣниє* (инскрипција).² Ипак, ово решење није заживело, вероватно због тога што је било прегломазно, али делом и зато што је било замишљено као промулгација за све прилике, која је требало да замени и сажети образац – тако се већ у првој од ове три промулгације нашао израз *сведеније* као средство за привлачење пажње одређеном кориснику. Од преосталих 12 промулгација Лазаревића у документима

¹ Бр. 364 сачуван је у италијанском преводу који сасвим одговара српској формули из бр. 294 – *che sia manifesto a cadauna persona*. Уклапање је, додуше, олакшано тиме што овај документ нема сопствену аренгу, него се наслања на аренгу документа са којим је заједно забележен.

² Бр. 320, 321, 326. Примерци показују знатне варијације у избору речи.

без аренге, две опширне (бр. 304, 333) делују као да следе некакав образац – смештене су иза интитулације и имају врло сродан почетак, да је видномо свакому (чловѣку), после чега поближе одређују опште чиниоце којима су намењене.¹ Десет сажетих промулгација такође стоје на свом месту, испред експозиције, али се јављају у чак осам различитих облика заснованих на четири различите формуле,² а садрже и још један пример „неправилне“ употребе израза *сведеније* (бр. 326). При том, као особеност се може издвојити појава у три примерка дотад незабележеног спајања израза обзнањивања са глаголом *дати*.³ Можда је највиши степен формализације достигнут у четири промулгације докумената са аренгом – три гласе *пишоу сиа вь свѣдѣнїе вьсѣмь* (бр. 360, 362, 396), а најранији додаје узгредну интитулацију: *тѣмь и пише господство ми сїа вь свѣдѣтелство вьсѣмь* (бр. 336). Ипак, само примерак са додатком стоји самостално на почетку експозиције, док су два обухваћена експозицијом, а један, чак, аренгом, што указује да је место промулгације у документима ове врсте остало недовољно одређено.

Нови израз *дајемо на знање*, примењен први пут код Лазаревића, најчвршће ће пригрлити Црнојевићи. Пет њихових развијених промулгација (бр. 458, 461, 464–466) управо око њега гради чврсто формализовано језгро давамо на знаніе вьсѣмь, трипут са додатком у смислу: *предь кимь се изнесе сие наше писаніе*. Можда из свести да израз *знање* не одговара развијеној промулгацији, он је у три случаја замењен *веденијем*, али је у два остао. Он се среће и у крајње необичној промулгацији *да се зна* (бр. 463), која се по свом почетном положају у документу и општој намени сврстава у опширни тип, али је по садржају изразито сажета. Уопште, промулгације су код Црнојевића биле веома истакнуте – у бр. 465 она такође стоји на самом почетку, док су остале четири у самосталном положају на другом месту, одмах иза интитулације. Ипак, ово правило има и један веома занимљив изузетак – у једином примерку са аренгом (бр. 453) први пут после век и по јавља се немањићка есхатоколска „короборативна“ промулгација, у чијој је

¹ У бр. 304 вьсакому њмуже даруєть Богь по мнѣ вьладати землєю, а у 333 вьсакому чловѣку или њ Срѣбинь или Дубровчанинь.

² Примера ради, од пет промулгација заснованих на формули *да знате*, само две заиста тако гласе (бр. 335, 348), док остале испред или иза додају обраћања *властело* и *моји добри пријатељи* (бр. 336, 341, 380).

³ Двапут давамь знати вашему племеньству (бр. 357, 392) и једном давам ви знати (бр. 381). Промулгација Руђине Мркшине (бр. 366) има аво дамь веденіе ви. С. Станојевић, *Студије 6*, 257, промулгације овог типа налази тек код деспота Ђурђа.

практично непромењеној формули само, уз потпис, додат и печат – сего ради и пвдѣписоу и печать нашоу вбычноу поставлаю вѣ свѣдѣніе вѣсѣмъ.

Још једна оваква промулгација јавља се готово истовремено на другом крају српског дипломатичког простора, код позних Бранковића (бр. 454). Међутим, у њиховом случају, реч је о изузетку од уходаног поступка уграђивања промулгације у документе са аренгом који је коначно развијен баш у оквиру ове ауторске групе у време деспота Ђурђа. Наиме, 10/12 бранковићких докумената са аренгом (9/10 из Ђурђевог времена), садрже високо формализоване промулгације прилагођене месту иза аренге, на почетку експозитивно-диспозитивног дела – шест дословно гласи сего ради пишеть господство ми вѣ свѣдѣніе вѣсемъ (бр. 397, 399, 401, 402, 404, 406), а остале четири разликују се од њих само по изостављању прве две речи (бр. 398, 403, 416, 471).¹ Висока формализација видљива је и у развијеним промулгацијама докумената без аренге – све оне увек стоје на почетку експозиције, садржај им је у доба Ђурђевог деспотовања у оба сачувана примерка дае вѣ свѣдѣніе вѣсѣмъ (бр. 410, 415), а у сва четири из доба његових наследника давамъ на знаніе всакому чловѣку, прѣдъ кога се изнесе ввае нашъ втворени листъ (бр. 430, 431, 433, 434). Једино пет примерака из времена пре 1427. године (бр. 279, 297, 308, 337, 347) показује веће шаренило, али и они сви следе исти дводелни образац: глагол *писати* (у првом примеру *успоменути*) + обзнана. Најзад, формализација је видљива и међу сажетим промулгацијама – њих 15 од 18 стоји на почетку експозиције, а 16 од 18 састоји се од кратке обзнане и обраћања дестинатару, при чему шест Ђурђевих примерака из прве четвртине 15. века гласи идентично: и да зна племенѣство ви (бр. 354, 355, 365, 369, 371, 388).² Ретки изузеци, попут простог *да знате* (бр. 455) или сложеног, у експозицију увученог, и за този уписасмо племенѣству ви вашему да ви е у знаніе (бр. 383), не могу да наруше утисак о снази образаца промулгације које су развили Бранковићи, једини који су успели да колико-

¹ Једини изузетак из деспотовог времена је бр. 405. У њему се промулгација налази између експозиције и диспозиције у битно другачијој формули, која успева да споји изразе *знање* и *веденије*: И того ради даваа знати господѣство ми всакому чловѣкоу вѣ свѣдѣніе.

² Значај обраћања у промулгацијама Бранковића најбоље дочарава пример неколико махом позних докумената у којима се на месту где обично стоји промулгација налази само обраћање, без обзнане која као да се уз њега већ подразумевала (бр. 390, 435, 441, 456). Ипак, ови примери не могу се сматрати промулгацијама, него само узгредним инскрипцијама.

толико достигну, а у погледу докумената са аренгама и превазиђу, високе домете из времена Немањића.

Наративни ток документа којем су оквир давале аренга, експозиција и диспозиција, а поједине особене чиниоце садржаја обезбеђивале инвокација, интитулација, инскрипција, салутација и промулгација, завршавао се на крају диспозиције. У начелу, да би документ био делотворан, испод те границе није морало да постоји ништа друго осим средстава овере. Ипак, средњовековни дипломатички обичаји условили су да велика већина докумената приликом израде добије некакав есхатокол, испуњен једним или више састојака различите намене. Пошто њихово присуство није било неопходно, учесталост њиховог јављања веома је променљива, зависећи у великој мери управо од обичаја дате дипломатичке средине. Такође, пошто је њихов природни положај лежао изван наративног опсега, ови састојци углавном су стајали самостално, што је подстицало њихово формализовање и учинило их посебно занимљивим за проучавање образаца. С друге стране, њихов редослед у есхатоколу углавном није био јасно утврђен, често спајање и преплитање отежава утврђивање међусобних односа и нарушава целовитост формула, а нису ретки ни случајеви када поједини од њих излазе из есхатокола у оквир наративног тока, па чак и протокола.

Међу српским средњовековним владарским документима удео оних са есхатоколом износи око 88%. У овим есхатоколима појављује се укупно осам састојака који се у српској пракси могу сматрати својственим том делу документа. Као упечатљиво сведочанство о разноврсним могућностима њиховог распоређивања може се навести податак да се чак седам њих јавља на почетку завршног дела документа десет или више пута. Ипак, међу њима предњачи **адмониција**, која се на том месту јавља 90 пута. Иако то није много више од најближих такмаца, ако се узме у обзир да је укупан број јављања адмониције 113 у исто толико докумената, онда постаје јасно да је она за почетак есхатокола била нешто слично као аренга за почетак текста – ако се налазила у документу, она је готово по правилу отварала његов завршни део.

Намењена упућивању препоруке будућим нараштајима да поштују садржај изнесен у документу, адмониција је у српској дипломатичкој пракси особена по томе што се сви њени примери налазе се у документима на српском језику. Мада није непозната у латинској грађи Западне Европе, на којој је дипломатика

изграђивала своју категоризацију и свој појмовни апарат, она је због ретке употребе остала непризната као посебан састојак и безимена. Истраживачи српских документа одавно су је приметили, али ни они нису истакли њену особеност, већ су је сматрали делом санкције.¹ Заиста, у чак 93 случаја први састојак иза адмониције је санкција, али то само указује на узрочно-последичну повезаност њихових, иначе, јасно различитих намена – адмониција позива на поштовање онога што је документом прописано, а санкција призива и одређује казне за прекршитеље.² Уосталом, у 15 случајева адмониције се налазе у документима у којима нема ни помена о казнама за прекршиоце, па употреба назива санкција постаје сасвим неоправдана.³ На крају, као још један показатељ посебности, треба истаћи да се адмониције готово увек налазе у одвојеној реченици, не само у односу на санкцију него и на остале састојке. О њиховој наглашеној самосталности најбоље говори податак да се само три налазе обухваћене неким другим састојком, а то је у сва три случаја диспозиција.

Мисао која је стајала иза адмониције и која је изражавана кроз комендациону реченицу била је сложена. У њој се може издвојити пет препознатљивих микросастојака, овде илустрованих примером из документа бр. 69 – обраћање будућим читаоцима (и вась, господиє), глагол препоручивања (прошоу и молю), именовање оних којима се препорука упућује (његоже богъ изволии по кралевьствѣ ми господьствовати), садржај препоруке (сего да не потвориите ни разориите) и мотив препоручивања (понѣже и кралевьство ми првыхъ писании и оутврждении не потвориити). Од ових микросастојака обавезни су били само именовање и садржај препоруке. Чак је и глагол препоручивања могао да се избегне, односно да се његова улога пренесе на глагол садржаја препоруке (*кога Бог изволи господовати ово да не потвори*). Опет, у реченицу су према нахођењу састављача могли да буду укључени и други садржаји, најчешће разноврсна подсећања на предмет документа. Стога не изненађује податак да се адмониција сврстава међу најдуже састојке после три наративна, са просечном

¹ С. Станојевић, *Студије 10*, 28. Овде предложени назив заснован је на латинском глаголу *admoneo* – подстицати, наговарати, убеђивати.

² Најприближније поређење било би можда са експозицијом и диспозицијом, или интитулацијом и инскрипцијом, које се, не рачунајући несамосталне облике, налазе једна уз другу 77 пута.

³ Бр. 181, 204, 214, 225, 236, 264, 296, 336, 343, 360, 398, 416, 461, 464 и 465.

дужином од око 260 словних знакова, то јест, приближно четири реда текста на овој страници.

Због овакве дужине и сложености, која је још подразумевала велику слободу изостављања, додавања и прераспоређивања микросастојака, а онда и обликовања сваког од њих појединачно, потпуна формализација адмониције била је тешко остварљива. Заиста, у целокупном фонду може се наћи свега десетак примера идентичних или врло сличних адмониција. Већину њих чине парови или, у једном случају, тројка докумената који су међусобно посебно блиски по ауктору, дестинатару и/или времену настанка – по том основу, поменута адмониција документа бр. 69, поновљена је у бр. 108, а практично су идентични и парови 100 и 101, 187 и 188, 216 и 217, 249 и 250, 271 и 278, 398 и 416, те тројка 105, 106 и 139. Поред тога, постоје два случаја када се адмониције аутентичних докумената јављају преписане у фалсификате – из бр. 117 и 142 у бр. 138, односно 115. Тек у време Деспотовине јављају се два примера када је једина веза која се може уочити исти ауктор – код деспота Стефана бр. 343 и 360, а код Ђурђа бр. 401, који је истоветан са поменутим 398 и 416 – али број понављања је премали да би се могло говорити о правим формализованим обрасцима. Све то говори да обрасце адмониције треба тражити не у понављању читавих формула, него у избору и распореду микросастојака и употреби особених израза у пракси појединих раздобља или ауктора. Срећом, адмониција се по том основу може веома добро непрекидно пратити од почетка 13. до краја 15. века, захваљујући ретко повољном хронолошком распореду сачуваних примерака – 15 до 1321. године, 42 каснијих Немањића, 24 обласних господара, 25 из доба Деспотовине и 7 после 1459.

У првом раздобљу пажњу одмах привлаче два примера несналажења у руковању овим састојком, а нарочито у његовом разлучивању од санкције. У документу бр. 58 после лепог подсећања на садржај документа и именовања оних којима се препорука упућује, текст одједном прелази на санкцију, без икакве препоруке, док се у бр. 52 налазе помешана обележја адмониције и санкције, без јасно испољене сврхе било које од њих.¹ Ипак, осталих 12 примерака представљају праве адмониције, које показују велико шаренило у погледу избора микросастојака – само пет случајева своде се на основни образац састављен од

¹ Цео склоп је иначе нелогичан, јер се каже како су аукторови преци запретили казном ономе ко буде кршио одредбе документа (који тек настаје!), па стога и сам ауктор, угледајући се на њих, налаже *господоуђима и владајућима* да то не чине.

именовања и садржаја препоруке, док се у осталим шест пута додаје глагол препоручивања, четири пута мотиви, три пута обраћања, а има и других проширења, укључујући у два наврата секундарне адмониције упућене наследницима самих дестинатара (бр. 69, 75).¹ Редослед је такође крајње недоследан, чак и у примени основног обрасца (три пута именовање долази пре садржаја, а двапут је обратно). Најзад, ни избор кључних израза није уједначен. Као глаголи препоручивања користе се *молити*, *просити*, *заклињати*, *запрештати*, често по два заједно и уз разне додатке који треба да поткрепе озбиљност препоруке. Сам садржај препоруке преноси се изразима *не обидети*, *не разорити*, *не претворити*, *не потворити*, *не повредити*, али се само у два случаја изричито додаје и то да написано треба поштовати. Као мотив за поступање према препоруци трипут се наводи то што и сам ауктор тако поступа према препорукама својих претходника, једном да је то поступак који приличи владарима, а једном страх од клетве која ће се сручити на прекршиоца. Посебно су занимљива именовања, која препоруку упућују ономе коме Бог дарује *престо* (бр. 17, 57, 66) или *владичанство*, то јест, ко буде *владичанствовао* или, чак седам пута, *господовао*. После тога, у десет примерака следе спискови тих потенцијалних наследника у којима се наводе *син* (девет пута), *сродници* (8), *унук* (5), *праунук* (2), *деца* уопште (2), али и *кога Бог изволи* (3) или једноставно *неко други*, то јест, *од другог рода* (7), при чему се понекад додаје да би то могло да се деси *због наших грехова* или *судом Божјим*. Ови спискови, који иначе одавно привлаче пажњу истраживача као драгоцен извор о породичним приликама српских средњовековних владара, заиста у овом раздобљу не нуде примере одступања од познатих чињеница – штавише, три случаја у којима Милутин наводи као могуће наследнике *синовце* или *братову децу*, потпуно се уклапају у замршене династичке сукобе и договоре његовог времена.²

Документи познијих Немањића, упркос вишеструко већем броју, не нуде примере неспретног руковања адмоницијом, која се очигледно дотад учврстила као препознатљив састојак. Такође, видљива је знатно мања разноврсност у избору микросастојака. Уз обавезно именовање и садржај препоруке, веома

¹ Треба имати у виду да је бр. 79 тако оштећен да су видљиви само глагол и почетак обраћања.

² Бр. 63, 69, 75. О томе у коментарима Симе Ћирковића уз дело византијског историчара Нићифора Григоре у *Византијски извори* VI, 176–179.

редовно јавља се глагол препоручивања (31/42), док су остали састојци ретки – седам мотива и шест обраћања, па и то искључиво у краљевском раздобљу и добрим делом у примерцима који се понављају. У ствари, у царском раздобљу настаје сасвим чврст образац не само избора, него и редоследа микросастојака, са понављањем низа глагол + именовање + садржај у 18 од 23 јединице. Шаренило се смањује и у погледу обликовања састојака. То је најочигледније код глагола, где основно решење постаје *молим* (30 пута), уз које се крајем Душанове и током Урошеве владавине готово редовно додаје *и запрештам* (седам пута). Мимо тога, ако се изузму случајеви у примерцима преузетим из ранијег раздобља, јављају се само по једном облици *проклињем*, *заклињем* и *повелевам*, а једина два случаја са додацима за поткрепљивање су *молим га као господина и брата* (бр. 111) и сложена формула у бр. 177.¹ У садржају, потомци се далеко најчешће позивају да *не потворе* (28 пута), затим да *не разоре* (13), док се изрази *не отнети*, *не попрети*, *не разрушити*, *не порушити*, *не вреждати* јављају само местимично. Уз то се веома често (32 пута), а у царско доба готово редовно (20/22 јединице) додаје позив да се одредбе документа поштују, обично изразом *нъ паче оутврждати*. На то се у четири наврата надовезује мотивација аукторовим примером, док је у три истоветна примерка (бр. 105, 106, 139) као мотив наведено алузивно подсећање на Страшни суд. У именовању користе се изрази изведени из тренутних владарских титула, *ко буде краљевствовао/царствовао*, али упоредо с њима и *господовао*. Код набрајања, сређеније династичке прилике утичу на то да се далеко највише помињу *син* и неодређени *сродници*, мада се и даље понекад дозвољава могућност доласка неког са стране. Извесна промена наступа са узимањем царске титуле, после којег Душан чак 11 од 16 пута изоставља помен одређених наследника, иако је раније свог сина помињао прилично ревносно. Иначе, судећи према аутентичним и поуздано датираним документима, ови спискови и даље одражавају стварно породично стање, с тим што пажњу привлаче два примерка из око 1340. године у којима Душан, уз сина, као могућег наследника помиње брата (бр. 121, 132).²

¹ И запрѣштаю паче же и проклинаю съ симь богосьбраннымь светымь с`боромь. Посебан труд уложен у обликовање ове формуле може се довести у везу са нарочитим значајем дотичног документа – видети стр. 308.

² Није до краја јасно да ли се у једном документу цара Уроша помиње син (бр. 247), којег, колико је познато, није имао. Остали Урошеви документи уопште не наводе одређене наследнике, али то се може протумачити и настављањем нове праксе коју је у том погледу увео Душан.

Образац глагол + именоване + садржај наставио је да преовлађује и у раздобљу обласних господара. Додуше, само 13 до 24 примерка из овог доба сведено је на тај избор и редослед, али у још девет случајева он чини језгро којем је додат још неки састојак – три пута је то подсећање на садржај документа, а шест пута мотивација аукторовим примером, једини вид мотивације који се у овом раздобљу јавља. Микросастојак обраћања се не користи и он се неће више појављивати ни у каснијим раздобљима. Изглед појединих састојака не показује веће новине, али се на појединим примерима могу уочити одрази измењених политичких околности или праксе појединих ауктора или аукторских група: Лазаревића (девет јединица), Драгаша, деспота Угљеше (по пет), краља Вукашина, Бранковића (по две) и Балшића (једна).¹ Глагол препоручивања је увек *молити*, уз који се пет пута додаје *запрештати* (у оба Вукашинова, два Угљешина и једном документу Бранковића), а седам пута *заклињати* (трипут код Драгаша, по двапут код Угљеше и Лазаревића), док су додаци уз глагол опет врло ретки. Садржај препоруке такође остаје веран најчешћем изразу из претходног раздобља, *непотворено*, мада Драгаши у чак четири случаја користе *непоколебимо*, а Лазаревићи по једном *неразорено* и *неотемљено*. При том је упадљиво да уз све ове изразе увек долази позив на поштовање садржаја. Изузетак је једини документ Балшића, где се и садржај исказује особеним изразом *непреложно*, док је у једном документу Лазаревића (бр. 298) позив на поштовање уједно и опис садржаја (*нека буде потврђено*).

Посебну занимљивост с обзиром на политички статус обласних господара представљају именованја. Као носиоци титула царског ранга, деспот Угљеша и Драгаши препоруку упућују онима који буду *царствовали* после њих, али само два, односно три пута, док краљ Вукашин оба пута помиње наслеђе свог престола.² Иначе, главни израз је *господствовати* или *бити господин*, изузетно се јављају *обладати* (двапут код Угљеше, једном код Лазара) и *садржати* (једном код Угљеше), а занимљив одраз запитаности нових владара над природом сопственог положаја пружа примерак Вука Бранковића: кога Богъ изволи по мене бити (бр. 279). Спискови наследника јављају се у само 10 јединица, али није јасно

¹ Бр. 283, 288–290, 296, 298, 309, 311, 322 (Лазаревићи), 249, 258, 265, 267, 268 (Угљеша), 271, 278, 281, 286, 292 (Драгаши), 250, 264 (Вукашин), 279, 309 (Бранковићи) и 328 (Балшићи)

² У свом истоветном примерку ове адмониције, Угљеша такође помало извештачено следи брата: егѡже Богъ изволи по мнѣ бити на столѣ деспотѣства ми (бр. 249).

да ли то треба повезати са обрасцем наслеђеним из немањићког царског доба или са тренутном политичком несигурношћу. Тамо где постоје, спискови наследника су по правилу кратки и воде рачуна о стварним приликама – код Драгаша се у два маха као наследник предвиђа брат, а код Угљеше брат и синовци – уз упадљиву склоност ка неодређеним појмовима *сродници* и *неко други* (девет, односно осам пута).

После 1402. године адмониције се срећу само код Стефана Лазаревића (10 јединица), разних Бранковића (17) и, крајем 15. века, Црнојевића (пет).¹ У њима је приметно да је превласт обрасца глагол + именоване + садржај озбиљно помућена варијантом у којој прва два састојка мењају места. Први редослед јавља се у 18 јединица, а други у 12.² Промена је равномерно заступљена код сва три ауктора и може се најпре довести у везу са увођењем код Лазаревића и Бранковића китњастог израза по прѣложеніи же моемъ уместо дотад уобичајених једноставних *по смрти мојој* или *после мене* – управо овим изразом почиње 8/12 адмониција чији је почетни састојак именоване. Још једна крупна структурална промена састоји се у огромном порасту употребе мотивације, која се јавља као додатак на крају оба основна обрасца у укупно 19 случајева, више него у свим претходним раздобљима заједно. При том је 10 пута употребљена дотад најчешћа мотивација аукторовим примером, а поред ње срећу се страх од клетве или Божје казне (трипут), позивање на *божански закон* (двапут), Божја награда која следује за такав поступак, господски обичај и, у два посебно занимљива примера код Црнојевића, законитост и правичност оног што је у документу изложено, односно оданост поданика коју ће владар поштовањем документа задобити.³

Код самих састојака, глагол *молити* остаје свеприсутан и, у овом раздобљу, по правилу сам, осим у три рана документа Бранковића, где се додаје *и запрештамо*, и код Црнојевића, који у три наврата додају *заклињем*, а једном *просим*. Такође, нешто чешће него раније (укупно четири пута) срећу се уз глагол додаци за појачавање, попут *сихъ всѣхъ молимъ именовъ Господа Нашего Исоу*

¹ Бр. 331, 336, 343, 344, 353, 359, 360, 362, 370, 396 (Стефан), 329, 342, 347, 351, 379, 397, 398, 401–403, 405, 406, 416, 424, 432, 444, 470 (Бранковићи), 439, 453, 461, 464, 465 (Црнојевићи).

² Код бр. 470 след се не може утврдити због оштећења, док је у бр. 329 глагол обухваћен именованем.

³ Бр. 465: ово молимъ ... мое писмо не поколебати ... зашто естъ право обнаћено и осућено; бр. 461: зато молимо ... непотворену быти ... да бы при васъ кои буде са усердіемъ послужити вамъ тои прони.

Христа (бр. 359). Садржај препоруке још увек се најчешће изражава изразом *да буде непоторено* (18 пута код свих ауктора), али се самостално или у разним комбинацијама јављају и *неразорено, непорушено, непреложно, непоколебано, неотемљено* и *неповређено*. У исто време, додатак изричитог позива на поштовање, који је у претходном раздобљу готово постао правило, сада бележи само 17 примена. Томе је много допринело и претварање таквог позива у главни (и једини) чинилац садржаја употребом израза *да схрани ово*, што се среће у седам случајева код Лазаревића и Бранковића.¹ Промене у односу на претходно раздобље видљиве су и код именовања. Иако су углавном носили царско звање деспота, српски владари само једном говоре о онима који ће *царствовати* после њих (бр. 359). Много је чешћи израз *господовати* и *господство садржати* (14 пута), а новину представља велики број јединица у којима се помињу *садржатељ* или *прејемник* у комбинацији са господством, земљом или, најчешће, престолом (укупно 12).² Ипак, највећа промена код именовања састоји се у великом порасту присуства спискова именованих, који сада постају готово неизоставни (27/32). Блиски сродници поново су високо заступљени (син 17 пута), али је неодређених израза још више (сродници уопште у 21, туђинци у 16 јединица). Код Ђурђа Бранковића се, чак, може говорити о формализацији овог списка, јер девет од десет узастопних јединица помињу сина/синове, сроднике и инородне.³ Упадљиво је такође да се у више случајева код Лазаревића и Бранковића ти инородни наводе као *благочастиви* (четири пута), *христољубива господа* (двапут), *православни хришћани* и *когод од хришћана*, што се може довести у везу са нарастајућом опасношћу од турског освајања. Најзад, појава да се у пет докумената деспота Стефана у списку именованих наилази на ставку *син* (једном чак *синови*), иако овај владар није имао потомства, представља први поуздан пример да се овако близак сродник наводи у хипотетичком виду, то јест, формализовано.⁴

Упркос непостојању дословне формализације, у погледу избора и редоследа микросастојака, па и употребе појединих кључних речи и израза, српске

¹ Ова два поступка ипак нису била међусобно искључива. На пример, у бр. 424 каже се тако да сьхраниасть сѧа непоколѣбима и непрѣложна пак же да потврѣдаеть.

² Својеврсан спој ова два решења налази се у бр. 405: егоже благоизволить Богъ по мнѣ сьдрѣжати господство прѣстола моего.

³ На пример, бр. 416: вѣтъ синовѣъ господства ми или кого вѣтъ сьродникѣъ господства ми или иного кого. Једини изузетак (бр. 402) на дотичном месту има оштећење.

⁴ Занимљиво је да се у три наврата испред сина јавља *брат*, којег је деспот заиста имао. Уп. М. Благојевић, *Савладарство*, 194–195, 197.

адмониције су почев од средине 14. века развиле неколико препознатљивих образаца који заједно представљају јединствену развојну целину. Ту тврдњу можда најбоље поткрепљују примери онога што се може назвати типичним адмоницијама за поједина раздобља. На почетку, као представник доба немањихких царева могла би да стоји једна од Урошевих формула (бр. 223): молю егоже Богъ изволи по мнѣ царьствуошта на столу царьства ми сиему хрисовулоу непотворенну бити, нь и паче болше и крѣпце потврѣдену бити. Његов наследник из времена обласних господара могла би да буде садржински битно различита али структурално и у кључним појмовима углавном идентична формулација кнеза Лазара темже молимъ егоже Богъ по нас изволи господствовати въ Земли срѣпскои втъчства нашего сиѣму писанию непотворену бити нь паче исплънену и утврѣдену бити (бр. 311). Из деспотског времена, обележеног структуралним обогаћивањем и мењањем, могу се дати примери два типа од истог ауктора, деспота Стефана. Први чува ранији редослед микросастојака, уз додатак у овом раздобљу знатно чешће мотивације – молю егоже изволит Богъ по мнѣ бити господина Земли срѣпскви, или кого вѣд синовъ моих, или вѣд рода господства ми, или иного кого, егѣже изволит Богъ, сему више писаннму непотворенну бити, нь паче потврѣденну, иакоже и господство ми не потвори прѣжде нас бивших господъ записанна (бр. 336). Други, пак, одражава структуралне промене везане за потискивање глагола са почетка у средину састојка – по прѣложени же моего царства по повелѣнню Божию, егоже аште благоволихъ Богъ моего прѣстола съдрѣжителъ быти, молю иако да съхранитъ сиа прѣдреченнаа, да не и самъ грѣхъ наслѣдитъ и нашоу паметъ угаситъ въ томъ монастири въ вѣчное лѣто (бр. 360). Ипак, оно на шта ови примери највише скрећу пажњу је неопходност раздвајања опште форме, која се показује као стабилна и еволутивна, од неухватљивог и добрим делом потпуно насумичног смењивања појединачних појмова и фраза које испуњавају ту форму у случају овог првог есхатоколског састојка српских владарских докумената.

Најуобичајенији задњи сусед адмониције, али и најчешћи почетни састојак есхатокола у случајевима њеног одсуства била је **санкција**. Као састојак намењен саопштавању казни за оне који би прекршили садржај документа, санкција је у вером прожетом средњовековном друштву имала две препознатљиве подврсте. Материјална, или можда боље речено световна санкција, претила је казнама чије

је извршење било у делокругу световних власти, док су за извршавање казних одредби духовне санкције призиване натприродне силе. Две подврсте нису нужно морале да се јављају заједно – напротив, у дипломатичкој пракси српских владара од укупно 206 документа који садрже санкцију, само 13% имају и једну и другу санкцију, па и тада има случајева када се оне не налазе непосредно једна уз другу. Већ то упућује на закључак да се у ствари ради о два у формалном смислу засебна дипломатичка састојка које под заједнички назив доводи висок степен сродности по намени.¹

С обзиром на већ код више састојака примећену склоност српских владарских докумената да у свој текст уносе разне садржаје духовне природе, нимало не изненађује то што је духовна санкција у њима добро заступљена – јавља се у 178 јединица на 191 месту. Самосталност којом се иначе одликују састојци есхатокола код ње је посебно јасно изражена, јер се само 11 пута јавља у оквиру других састојака, од тога 10 у диспозицији. У тим случајевима, као и у неким када се на сличном месту јавља самостално, духовна санкција нема намену да саопшти казне за кршење документа у целини, него одређених одредби садржаних у диспозицији. Ипак, њен уобичајени положај био је у есхатоколу, одмах иза адмониције (90 пута), а ако адмониције није било, управо је духовна санкција у већини случајева избијала на чело завршног дела документа (69 пута). То уједно значи и да је имала првенство у односу на световну санкцију, јер долази испред ње у 78% случајева када се налазе једна поред друге.

Слично адмоницији, духовна санкција је имала велику просечну дужину. У ствари, са у просеку око 385 словних знакова она је најдужи ненаративни састојак српских владарских докумената. Превасходни разлог за дужину није била сложеност обрасца – он се у суштини сводио на глагол кршења, глагол кажњавања и именовање извршилаца казне, што се све могло изразити и троструко краће – ктѡ ли покуситъ се потворити сиѡ, таковаго да разоритъ Господъ Богъ и прѣчистаѡ ѡго мати и сила чѣстнаго и животворештаго крѣста Христова (бр. 238). Међутим, постојала је склоност да се после глагола кршења наведе не једна, него две или више више казни, свака са својим посебним

¹ Санкција је једини састојак о ком постоји још једна свеобухватна студија поред Станојевићеве (*Студије* 10, 22, 27–48). Реч је о V. Мошин, *Санкција и византијској и у јужнословенској црковној дипломатици*, *Анали НД* 3 (1954) 27–52. Оба истраживача заједно обрађују духовну и световну санкцију.

извршиоцима. Ово низање „микросанкција“, као и могућност додавања још неких садржаја могли су да протегну санкцију и преко 1000 знакова (бр. 75, 163). Та продужења и додаци такође су знатно повећавали укупну променљивост духовне санкције, па је она у овом облику још теже него адмониција могла да оствари истоветност појединачних примерака.

Посебно питање у обради духовне санкције постављају њене три језичке варијанте. Мада далеко најзаступљенија у српским документима, међу којима се среће у 162 јединице (44%), она се налази и у шест грчких (14%) и 10 латинских (15%). Већ овако ниска стопа присутности наговештава да у време из ког потичу грчки и латински документи српских владара (од средине, односно краја 14. века) духовна санкција није више била снажније заступљена у тим дипломатичким праксама. У ствари, има основа за закључак да је њено присуство у грчким и латинским документима последица утицаја српске праксе.¹ Међу латинским примерцима налази се, наиме, чак осам фалсификата насталих управо са намером да опонашају српске документе (бр. 2–5, 7, 9, 24, 221). Од преостала два, први се налази у једном од раних докумената које су у име српских владара саставили Дубровчани (бр. 12) и може се рећи да одражава време када је санкција још имала важно место у латинским документима уопште, док други примерак потиче из времена деспота Ђурђа (бр. 422) и нема ништа заједничко са српском формулом, предвиђајући да сам ауктор, његови сродници или потомци, ако прекрше садржај документа, буду оглашени за *кривоклетнике, вероломнике и подлаце пред Богом и људима*. Грчки примерци, пак, показују чврсту везу са савременим српским обрасцима, а да њихово присуство највероватније није последица некаквих „грчких“ обичаја, него склоности појединих српских ауктора, сведочи податак да у 29 Душанових докумената на овом језику нема ниједне духовне санкције, али се зато она среће у четири од пет Угљешиних (бр. 234, 254, 262, 266), као и у јединим примерцима који су сачувани од Марије Ангелине и Драгаша (бр. 295, 310).

Попут адмониција, духовне санкције докумената на српском хронолошки су распоређене тако да омогућавају целовито сагледавање њиховог развоја. Рачунајући и опонашања у грчким примерцима и латинским фалсификатима у

¹ V. Mošin, *Sankcija*, 47–50, чак показује да појава санкције у неколико византијских царских докумената насталих око 1320. године одражава утицај српске и бугарске праксе.

мери у којој је њихова употреба методолошки оправдана, закључно са 1321. годином овај састојак имају 44 документа, код познијих Немањића 61, код обласних господара 41, у време Деспотовине 25, а после њеног пада пет. Ипак, овај распоред није сасвим равномеран у погледу заступљености у укупном броју докумената у појединим раздобљима – на пример, у првом раздобљу духовну санкцију има 58% српских докумената, у наредним раздобљима тај удео се креће од 39% преко 43% до 33%, да би после 1459. пао на само 15%, што би могло да указује на постепено опадање употребе овог састојка.

Духовне санкције докумената изворно насталих на српском у раном раздобљу показују не само високу учесталост него и велику разноврсност садржаја све три врсте. Само до краја владавине краља Уроша од 27 јединица ове групе духовну санкцију има њих 20. У свакој од њих се у просеку среће 1,2 глагол кршења, два глагола кажњавања и 3,9 извршилаца казни. Тај просек ипак не приказује право стање због тога што осам од ових примерака припада посебној врсти „јемствене“ духовне санкције којом је казна предвиђана за случај да сам аутор прекрши садржај документа. Санкције ове врсте одликују се крајње једноставном структуром и малом садржајном променљивошћу, до те мере да се могу сматрати правим високо формализованим обрасцем – седам њих (бр. 19, 28–30, 32, 36, 40) следи формулу ако ли сие преступлу, да ме Богъ суди/съпне и света Богородица, уз повремени додатак часног крста и свих светих – док је најпознија (бр. 41) конципирана позитивно: ако хоке сие схранити краљевство ми, тако да ме Богъ схранити у си вѣкъ и у придушти.

Када се оставе по страни подаци везани за ове случајеве, у преосталих 12 санкција јавља се 11 различитих глагола кршења, од којих се понављају само *потворити* (четири пута), *претворити* (трипут), *разорити* и *поколебати* (по двапут). Они се у два наврата надовезују на конструкцију *ако се неко дрзне*, а у још два као мотив за такав поступак наводи се *завист сотонина*. Казни прописаних за прекршиоца има још више. Он је могао да буде *проклет* (осам пута, са варијантама попут *да му буде клетва*), *анатемисан*, *завезан* (по трипут), *суђен* (двапут), али и *одлучен од божанског тела и крви* (двапут), *наследник / приборан издајнику Јуди* (двапут) и *прибројан* онима који су разапели Христа и *рекли: „Крв његова на нас и на децу нашу“* (двапут). Поред тога, предвиђало се да таквог погоди *гнев* (двапут) или *освета* (мъсть), а нарочито да му извршиоци који

се потом именују *буду супарници* на Страшном суду (шест пута), односно да му *не буду помоћници*. Међу 16 различитих извршилаца увек се на првом месту налази Бог, а иза њега у 11/12 случајева Богородица, обоје са одговарајућим епитетима. Иза њих, без прецизно утврђеног редоследа и помешани са казнама чији извршиоци нису наведени, могли су се наћи још и *часни и животворни крст* (шест пута), *сви свети* (трипут), *свете небеске силе*, апостоли, 318 никејских отаца (по двапут), појединачни светитељи (Јован Претеча и Стефан по двапут, Никола и Павле по једном), „домаћи“ извршитељи (Свети Сава, *свети родитељи моји, све свете цркве у српској земљи*, па и владарска круна у изразу *богодаровани венац*) и, обично на крају, сам ауктор (шест пута), који често себи придаје епитет *грешни*.¹

Структуру састављену од глагола кршења и потом готово увек бар две-три засебне микросанкције већ у овом раздобљу усложњавали су и други додаци. У неким случајевима (бр. 23, 42), ауктор санкцију почиње кратким подсећањима на садржај документа, а у дипломатичком смислу посебно су занимљива три случаја (бр. 25, 27, 37) када је основној формули санкције на почетку додато прецизирање потенцијалних прекршилаца у следећем основном облику: по животѣ же моемъ наконѣ мене или остане дѣте мое или оуноуче или праоуноуче или инѣ кто любо присни мои и хоке сиѣ потворити, Богѣ да моу соуди, итд. Ови примери, као и један случај (бр. 17) када ауктор на крају санкције, пошто је пожелео да и документи онога ко би прекршио његов документ доживе исту судбину од потоњих нараштаја, додаје да је он сам увек поштовао и надограђивао оно што су његови претходници записали, представљају примере увођења у духовну санкцију чинилаца својствених адмоницији. Тиме се потврђује постојање у овом раном раздобљу снажне међусобне везе која је поменуте састојке понекад у потпуности сједињавала. Штавише, мада недостатак раније грађе спречава чврст закључак, истовремено присуство самосталних адмониција и адмониционих садржаја у санкцијама може да се тумачи као наговештај да је управо тада и дошло до постепеног издвајања адмониције из духовне санкције и њеног конституисања као засебног састојка.

¹ Мошин, *Санкција*, 34–35, уочава разлику између овог обрасца санкције, који назива „ширим“ и чије порекло везује за византијским црквеним и приватноправним документима (27–28), и санкције уперене против самог издавача („кратка“ санкција).

Готово да је непотребно напомињати да у условима описане појмовне и структуралне разноврсности опширних духовних санкција из времена прва три немањих нараштаја нема идентичних па ни високо сличних примерака. Постоје, додуше, блискости, укључујући целе поновљене деонице, између појединих докумената (на пример бр. 27 и 37, односно 23 и 42), али о некаквој формализацији, чак и на нивоу опште формуле, тешко да може бити говора. У том погледу, преокрет не доноси ни доба краљева Драгутина и Милутина. Напротив, са просечно 1,25 глаголом кршења, 3,3 глагола кажњавања и 5 извршилаца у свакој од 24 забележене санкције он сведочи о додатном повећању разноврсности и сложености овог састојка. Код глагола кршења промене се састоје у придруживању израза *разорити* најчешћим начинима за изражавање ове радње (седам пута, према исто толико *потворити* и пет *претворити*), док се строгост забране почев од бр. 57 у пет наврата појачава додавањем иза глагола израза попут *иједну црту* или *и мало што*. Такође, тежина престапа се нешто чешће (пет пута) дочарава употребом израза *дрзнути*, а у три наврата и китњастим додацима попут Бога не боје се и чловѣкъ не срамлаје се. У начинима кажњавања јављају се дотад непоменути као што су *да га убије/побије, искуси, порази, разори; да му је осветник* (мѣстителъ), *супостат; да је сједињен с Јудом; да је причесник одрекавших се Христа, Арија и Несторија*, ускраћен милости, *проклет и триклет*, одлучен од Свете тројице; *да има клетву и заузу*, да испадеть изъ отъчства и из рода нашего іако Июда изъ лика апостольска, па и да на страшнѣмъ соудишти Христовѣ вѣмѣсто благословенаго гласа оуслышитъ: „Ѓидѣте ѡт мене, проклети, вѣ ѡг`нѣ вѣчныи оуготованыи диаволоу и ангеломъ ѿго“. Најзад, међу извршиоцима, упадљиво је да у пет санкција нема помена Бога, што је у претходном раздобљу забележено. Од нових извршилаца, само у необично садржајној санкцији документа бр. 57 појављују се света Тројица, *свете бесплотне силе*, четворица *јеванђелиста, 12 врховних апостола*, за разлику од *70 апостола и свих апостола и пророка и мученика и светитеља и посника*, као и *сви правоверни цареви и краљеви*. Убрзо се први пут изричито наводе свети Симеон и Сава (бр. 58), а онда, додуше у једном хиландарском фалсификату (бр. 63), и скуп српских архијереја (*светитељи наши Сава и Арсеније, Сава и Јоаникије и Јевстатије и Јаков и Јевстатије*). У бр. 75 и 76 наведени су *свети наши прародитељи и родитељи*, да би се у фалсификату бр. 84, уз *седам васељенских*

сабора, појавио и *наш сабор* на челу са тадашњим архиепископом Никодимом. Богодаровани венац јавља се опет само једном (бр. 69), али помен самог ауктора зато постаје готово неизбежан (15/17), сада већ по правилу уз епитете попут *грешни* или *недостојни*.

Структура ових санкција није ништа мање разноврсна од садржаја. Додуше, нема „јемствених“ санкција самом ауктору из претходног раздобља, али постоје упадљиво сажети примерци, попут бр. 49, који нема никаквих извршилаца, и бр. 74, који се неодређено позива на *клетву* из ранијих докумената намењених истом дестинатару, али не заборавља да дода *и од краљевства ми да је проклет*. С друге стране, бр. 57 је вредан пажње, како због сложене главне санкције са три глагола кажњавања и 12 извршилаца, тако и због пет духовних санкција уклопљених уз поједине делове диспозиције, што представља најизразитији пример ове појаве. Такође, неколико докумената поново садржи прецизна именовања могућих прекршилаца, али само у два документа (бр. 73, 76) она су уобличена тако да се може говорити о неиздвојеним заметцима адмониција. О некаквим структуралним помацима може бити речи само утолико што се уочава успостављање чвршћих веза између појединих микросастојака, нарочито између појединих казни и извршилаца – Богородица у 9/13 појављивања има улогу супарнице на Страшном суду, а ауктор увек *проклиње* или *анатемише*, али све то је недовољно да би било која два примерка из овог раздобља иоле озбиљно личила један на други.

Бујање духовне санкције не престаје ни у 32 примерка настала за време краљевања Стефана Дечанског и Душана. У сваком од њих у просеку има 1,4 глагола кршења, нешто преко 3,8 казни и око 5,2 извршиоца, при чему састављачи овог састојка још увек успевају да уведу нова решења и садржаје.¹ Промене су најмање код глагола кршења, где се у односу на претходно раздобље може запазити само даљи пораст употребе израза *разорити*, који са 19 забележених примерака постаје далеко најуобичајенији. У вези с тим изгледа стоји и неколико јављања истог израза као првог глагола кажњавања у конструкцији *ко разори да га разори Бог*, чије имплицирање примерености казне тежини престапа очигледно није пролазило незапажено. Нове казне састојале су се углавном у проналажењу нових додатака уз већ постојеће глаголе, попут *да буде прибројан свим*

¹ Ово донекле одступа од Мошиновог утиска (*Sankcija*, 39) да су санкције најраскошније под Милутином, а да у време Дечанског и Душана постају краће и стереотипније.

нечастивим и поплувавшим на Христа (први пут у бр. 101), да буде *прибројан Каину братоубици* (бр. 105), да *наследи проказу Гиезијеву* (бр. 143), али има и сасвим нових: да *буде исписан из књиге живота* (бр. 90), да *се не смиљује Бог на њега*, као ни на *Содому и Гомору* (бр. 105) и да *му је гнев и јарост и огањ неугасиви и свака мука бескрајна* (бр. 135). Међу именованима, *16 пророка* (бр. 120) придодати су већ подужем списку бројем одређених извршилачких група, док се међу домаћим извршиоцима јављају *збор мајке Божије Светогорске* (бр. 121, 132), *сви правоверни архиепископи, епископи и игумани стола српског* (бр. 138) и *сви свеци рашки* (бр. 142). Иначе, у овом раздобљу постоји само један пример изостављања Бога и Христа из списка извршилаца (бр. 133), а посебно је упадљив пад броја помињања ауктора – Дечански никад не помиње себе, већ само круну (4/10 докумената), док Душан то чини и чак понекад додаје своје име, али ни приближно тако редовно као Милутин (укупно 9/22, уз још два помињања круне).

Структурално посматрано такође нема битних помака. Поново се у мору сложених могу наћи и примери једноставних санкција са једном казненом одредбом (бр. 93, 120), као и један пример позитивне јемствене санкције (бр. 116), а у оквиру сложених санкција опстају и примери адмониционих набрајања (бр. 86, 127, 137). Неке структуралне везе на нижем нивоу нестају – на пример, она између Богородице и супарништва на Страшном суду не може се уочити на овом узорку – али се јављају друге. Тако, часни крст код Дечанског *убија*, а код Душана *поражава* у укупно 9/10 случајева, прекршилац је од богодарованог венца увек *проклет* (6/6), а понекад *и завезан*, док се за ауктора поред клетве, везује и израз *да није благословен*. Најзад, и у овом раздобљу идентичне духовне санкције остају недостижне – штавише, у примерцима који се могу обележити као врло слични (бр. 100 и 101, а нарочито бр. 105, 106 и 139) уочљиве су варијације које делују готово као намерно мењање предлошка да би се коначном производу обезбедила јединственост.

Код 29 духовних санкција цара Душана и Уроша количници којима се мери разноврсност садржаја остају углавном непромењени – око 1,4 по санкцији за глаголе кршења, 3,6 за казне и 5,7 извршиоце. У изражавању чина кршења једини помак може се запазити у даљем учвршћивању формуле *ко разори да га разори Бог* – у 14 од 19 санкција у којима се међу глаголима кршења јавља *разорити*

први глагол кажњавања такође је *разорити*, а први извршилац је Бог. То ипак не доноси уочљивију формализацију почетка санкције због још увек потпуно недоследне употребе других састојака, као што су мотиви кршења и изрази за истицање неприличности тог чина. После скоро век и по нове казне постају веома ретке. Једини запажени пример потиче из прерађеног документа бр. 207 – *дух таквог преступника нека је друг свих лукавих анђела* (бр. 207). Помени ауктора задржавају приближно исту учесталост (16/29), при чему је, с обзиром на промену владарске титуле, упадљиво да се богодаровани венац јавља само у једном непоузданом препису (бр. 216). Укратко, у садржинском погледу није се појавило готово ништа што није већ виђено. Штавише, у овом раздобљу по први пут просечна дужина развијене санкције почела је да опада – пошто се до 1276. године кретала око 385 словних знакова, она се до 1346. попела на око 450–460, да би се у раздобљу до 1371. спустила на око 415.

Одсуство новина у садржају духовне санкције током овог раздобља деловало је подстицајно на чвршће структурално повезивање појединих састојака. Већ наведеном случају када се око употребе израза *разорити* практично створила једна лабава почетна формула која је обухватала глагол кршења, глагол кажњавања и једног извршиоца може се додати још неколико једнако доследних решења. На другом месту уобичајеног низа извршилаца, Богородица се коначно уместо супарништва на Страшном суду троструко чешће везује за исту казну коју извршава Бог (7:21 пут),¹ а то је готово увек разарање или проклињање. Иза тога често се наилази на часни крст, који је, према обичају задржаном из претходног раздобља, повезан са изразима *убије* и/или *поришти* (13/16). Следе обично бројчано одређене групе извршилаца, за које се такође временом уобичајило да се нижу једна за другом и тако спајају у јединствену целину. За завршни део, као својеврсна кулминација казнене формуле, остављају се казне које су обogaћене описима и наводима из Светог писма и помени ауктора, чијој формализованости доприноси устаљивање уз њих израза *да је неблагословен* (14/16 случајева). На тај начин, коначно се помаљају обриси некакве јединствене формуле духовне санкције. Ипак, упорно опстајање алтернативних решења за све ове формуле, уз сталну могућност промене редоследа или потпуног изостављања, онемогућавали

¹ У три царска документа (бр. 232, 247, 251) среће се занимљиво решење према којем се Богородица јавља два пута – прво стоји на почетку, уз Бога, и извршава исту казну, а други пут се јавља пред крај санкције са епитетом Хиландарска и има улогу супарнице.

су да се ови обриси претворе у нешто више. Уосталом, и међу санкцијама немањићких царева нашао се уобичајени број изразитих структуралних изузетака – три са адмониционим списковима прекршилаца (бр. 163, 206, 233) и три са само једном казненом одредбом (бр. 153, 223, 238).

Овакво стање духовне санкције наследили су после гашења немањићке владарске лозе обласни господари. Њихово раздобље са 35 српских и шест грчких примерака показује велику склоност ка употреби овог састојка, а правац у ком су ишле њихове тежње при његовом обликовању види се већ из податка да је просечна дужина духовних санкција у ово време пала на око 340 знакова или за четвртину мање него под немањићким краљевима. Подаци о заступљености глагола кршења (око 1,35 по санкцији), глагола кажњавања (око три) и извршилаца (око 3,8) такође показују да је у последње две категорије дошло до опадања. Ипак, и ово раздобље додало је неке нове врсте казни – *да је проклет од свих православних хришћана* (бр. 265) и *да нема наслеђа с хришћанима* (бр. 290). С друге стране, у целини посматрано, начин употребе већ постојећих чинилаца није се много променио, мада су уочљиве разлике између појединих ауктора. На пример, формула *ко разори да га разори Бог* укупно је присутна у 20 српских примерака, али се може приметити да је она веома ревносно употребљавана код деспота Угљеше (5/6), Бранковића (3/4) и Драгаша (7/9), а доста ретко код Лазаревића (5/13), који су као глагол кршења волели да користе *отети*. Код избора извршилаца за Драгаше су незаобилазни 318 никејских отаца, али док они само једном помињу часни крст, Лазаревићи то чине 10/13 пута, а необично велику склоност показују и према *прибрајању* Арију (7/13). Ипак, за све је заједничко да су јављања ауктора као извршилаца изузетно ретка – само по двапут код Угљеше и Лазаревића – што вероватно треба повезати са знатно нижим угледом новог владарског слоја у односу на Немањиће.

Већ наведени подаци о избору састојака указују на то да су у погледу структуре ближе немањићким узорима стајали деспот Угљеша и Драгаши. Осим формуле разарања, ови ауктори готово без изузетка (14/15) повезују извршилачке улоге Бога и Богородице на почетку санкције, а код њих је нешто чешће и навођење заштитника међу извршиоцима (укупно 11/15). При том се мора указати на нешто другачији начин обраде грчких примерака, који се задовољавају упадљиво мањом разноврсношћу (у просеку 1,6 казни и два извршиоца по

санкцији), са често за српску праксу необичним избором и распоредом састојака.¹ Код Лазаревића и Бранковића, Богородица се чешће јавља као самостални извршилац у улози супарника на Страшном суду, али ни број повезивања са Богом није занемарљив (11/17), што сведочи да су и ове аукторске групе остале у оквирима немањићке традиције, само уз нешто слободнији приступ. Други, већ помало забрављени огранак те традиције оживела је једина сачувана санкција кнеза Војислава (бр. 243), која има облик јемствене санкције за самог ауктора, а код Лазаревића постоји и у овом раздобљу усамљени пример адмониционог набрајања прекршилаца (бр. 291).

После 1402. године настало је још 30 духовних санкција, од којих се за анализу по аукторима могу искористити 18 у документима Бранковића и седам код Лазаревића.² Просечна дужина ових санкција приближно је једнака као у претходном раздобљу (360 знакова), а код осталих општих показатеља, приметан је даљи осетан пад броја казни (2,4 по санкцији) док глаголи кршења и извршиоци поново бележе пораст (1,6, односно 4,3). Упркос томе, управо међу казнама јављају се две новине – да имаџ ждрѣби сѣ всѣми иже разорише божѣствѣнаа и апостольскаа и вѣчьскаа прѣданиа (бр. 359) и да *положи рачуне* (даѣть слово) Богу (бр. 467) – што показује да се казнени репертоар духовне санкције до самог краја није у потпуности усталио. У погледу избора и повезивања састојака приметно је преовлађивање обележја која су у претходном раздобљу била својствена Лазаревићима, свакако зато што су и Бранковићи по доласку на положај деспота усвојили ту праксу. Тако се формула разарања јавља само у 10 од 25 јединица, Бог и Богородица се повезују 14 пута, али се зато осам пута Богородица одваја, или поново јавља, као супарница. Такође, помена ауктора међу извршиоцима уопште нема. Ипак, посебна склоност ка Арију нестаје (само три примерка), а уз помен часног крста (10/25), уместо казне убијањем и поражавањем, чешће стоји проклињање. У ствари, управо нешто повећана склоност да се већи број извршилаца окупља под једним глаголом кажњавања, као

¹ На пример, код Угљеше у бр. 262 помињу се проклетство 318 никејских отаца и Богородице и свих светих (тим редом!). Иначе, Угљеша у три од четири своје грчке санкције помиње никејске оце иако то чини у само две од шест српских. С друге стране, Драгаши једино у својој грчкој санкцији изостављају овај свој омиљени састојак, наводећи уместо њега седам светих сабора, ускраћивање вечне славе и прибрајање Јуди (поново тим редом).

² Сачуване су три санкције Балшића (бр. 358, 368, 378), али једна знатно оштећена, а још једна у недовољно јасном италијанском преводу. По један примерак остао је од кесара Угљеше (бр. 384) и Црнојевића (бр. 453).

и да се избегавају описне казне довели су до знатно мањег броја глагола кажњавања који је у односу на доба немањићких краљева опао за више од трећине.

Ни овај помак у правцу поједностављивања структуре у последњем раздобљу није довео до настанка чврстог свеобухватног обрасца главног, развијеног облика српске духовне санкције. У погледу садржаја, она се крајње упорно одупирала формализацији, задржавајући у свом репертоару петнаестак глагола кршења и више десетина глагола кажњавања и извршилаца, чији су спискови стално проширивани. Штавише, готово бескрајне могућности комбинација између ових састојака, нарочито последња два, уз склоност ка увршћивању више казни у исту санкцију, спречавале су и чвршћу структурну формализацију. Ако се томе дода стална, иако у целини узевши ретко коришћена могућност да се у санкцију унесу спискови могућих прекршилаца какви се иначе срећу у адмоницијама,¹ чини се да је успостављање оквирног редоследа најубичајенијих састојака и препознатљивих начина повезивања неких међу њима које је постигнуто у време немањићких царева заиста представљало крајњи домет. У том смислу, један од примерака који најбоље представљају санкције тог раздобља може да се узме и као типичан представник овог састојка у српским владарским документима уопште: Аште ли кtw наваждениємъ диаволимъ разорить сїи словеса, таковаго да разорить Господь Богъ и прѣчистаа его мати, и пораженъ да боудеть сїлою чьстнаго и животворештаго крѣста, и wt .ѿ. хь апостоль и .д̃. хь ѳуаггелисть и wt .з̃. хь в`селен`скихъ съборъ и светыхъ wtьць нашихъ Сїмевна и Савїи и wt всѣхъ светыхъ да юсть проклетъ, и wt царства ми да нѣсть благословень, и да юсть причтен Іоудѣ прѣдателю Христовоу и къ тѣмъ рек`шими: „Крвь ѳего на нихъ и на чѣдѣхъ ихъ“. (бр. 187).

Значај који је придаван духовној санкцији може се сагледати тек када се њена употреба упореди са подацима о заступљености њеног сестринског састојка – световне санкције. Ова, не само по убичајеном месту у формулару него очигледно и по важности, друга санкција среће се у само 55 докумената, увек по једном. Додуше, у примерке ове врсте санкције нису урачунате световне казне које се наводе уз поједине одредбе у диспозицијама докумената, јер оне представљају саставни део аукторовог званичног чина који се у документу

¹ Последње раздобље такође бележи два таква случаја (бр. 384, 471).

бележи, али чак и са њима број остаје знатно испод сто или двоструко мањи него код духовне. Такође, упадљив је језички и хронолошки распоред њених примерака – од 45 световних санкција насталих је на српском, 39 се налази у документима Немањића, три код Балшића, две код деспота Угљеше и једна код Црнојевића, док од 10 латинских, све изузев једног раног фалсификата (бр. 7) потичу из времена Деспотовине.

Упркос ограниченој заступљености, српска световна санкција се показује као самосвојан састојак, са јасно одређеним местом у формулару – само четири примерка налазе се у несамосталном положају, од којих три обухваћена наративним током диспозиције (бр. 38, 229, 237) уједно чине све примере када овај састојак излази из оквира есхатокола. У самом есхатоколу, њен положај био је превасходно одређен духовном санкцијом – у њеном присуству, световна санкција 21 пут долази после ње, од тога 19 пута непосредно иза, једном је обухваћена њом,¹ а само у три сразмерно рана примерка стоји непосредно испред (бр. 25, 42, 102). Међутим, јасно потврђујући свој статус независног састојка, световна санкција јавља се 17 пута у есхатоколима српских докумената без духовне санкције и тада, пошто готово увек са духовном санкцијом изостаје и адмониција, по правилу стоји на почетку завршног дела документа.

Још једна разлика у односу на духовну санкцију тиче се структуре, која је код световне санкције знатно једноставнија. Пошто је извршилац казни увек ауктор, једина разноврсност у том погледу састоји се у избору између подразумевања или изричитог наглашавања те чињенице, при чему у случају наглашавања никад није коришћено име владара. Такође, у случајевима када је следила духовну, световна санкција могла је да се надовеже на њен глагол кршења, чиме је омогућено да се у 14 случајева овај теоретски незаобилазан микросастојак потпуно изостави. Што се тиче навођења потенцијалних прекршилаца, оно се није могло повезати на исти начин, јер се духовна санкција превасходно односила на аукторове наследнике на владарском положају, а световна на његове тренутне поданике и њихове потомке, али склоност ка увођењу тог састојка није била нарочито изражена, па се он јавља у само осам

¹ Овај случај који се среће у једном документу Балшића (бр. 358) особен је јер је то једина духовна санкција изворно настала на српском (мада сачувана у италијанском преводу) која после уобичајеног прописивања казни има и обећање духовне награде ономе ко се документа буде придржавао. Световна санкција уметнута је управо између ова два дела духовне.

примерака (бр. 25, 42, 59, 73, 86, 102, 229, 448). Тиме је као једини заиста незаобилазан чинилац световне санкције остајала сама казна, па и она знатно мање „бујна“ него у санкцијама духовног типа – 31% световних санкција садржи само једну казну, а ниједна нема више од три.

Поред свих ових олакшавајућих околности за структурно, па и садржајно формализовање световних санкција, оно није спроведено у много већој мери него код духовних. Можда најмање простора за варијације остало је код именовања ауктора, то јест, извршиоца – ако је тај састојак уопште увршћиван у текст, код Немањића и у оба примерка деспота Угљеше коришћена је титуларна заменица типа *краљевство/царство ми*, а код Балшића титула *господин*, мада је понекад прибегавано и обичним заменицама. Код навођења прекршилаца, у обзир су долазили разни изрази за властелу (*бољар, властелин, властела велика и мала, владушти, човек*) и владареве сроднике, а у два Милутинова документа (бр. 59, 73) наилази се на њихово прецизирање навођењем одредница етничке припадности – или Србинь или Латининь или Арбанась или Влахь.¹ Глаголи кршења имали су знатну варијабилност, јер се у не нарочито великом броју санкција које су их уопште садржале (31) поред два најчешћа – *потворити* (употребљен 10 пута) и *испакостити* (9) – појављивало још шест решења, као и могућност да се дода неко подсећање на предмет документа (књто се вбрѣте изьпакостивь чѣто любо домоу светаго Николи). Ситуација је наизглед била слична и код казни. Најчешћа и хронолошки најраспрострањенија је новчана казна (30 пута, од бр. 34 до 378), казна *гневом и наказанијем* јавља се 22 пута почев од бр. 25, а њен нешто познији облик *расан и наказаније* осам пута почев од бр. 102, обе искључиво у документима Немањића. Поред тога, проглашавање за издајника (и да кесть невѣр`нь) среће се осам пута код Немањића почев од бр. 102 и по једном код Угљеше (бр. 259) и Балшића (бр. 293), док су преостале четири казне забележене само по једном – то ть соупротивить се кралєвѣствоу ми (бр. 27), да кє кривь у чемь при (бр. 85), καὶ παρὰ τῆς βασιλείας μου βάρος καὶ ἀγανάκτησιν (бр. 266) и, најзад, да га правда смрътию осуди (бр. 448).² Ипак, ову не

¹ Оваква набрајања срећу се и у казним одредбама које чине саставни део диспозитива докумената (уп. бр. 57).

² О казнама у правном систему немањићке Србије видети Т. Тарановски, *Историја српског права у немањићкој држави II*, Београд 1931, 31–74). Иначе, овај списак може да послужи као још једна потврда оправданости увођења назива световна санкција уместо материјална – од наведених казни, само је новчана у правом смислу материјална.

превише шарену слику усложњавали су различити распореди приликом комбиновања две или три казне, велика разноврсност новчаних износа¹ и поново разни додаци, попут истицања у неким случајевима из доба царства да је казна изречена по законникоу (бр. 203, 228, 229).

Услед свега овога, чак и уз просечну дужину од само 140 словних знакова, световну санкцију је у српским владарским документима немогуће наћи у два истоветна примерка. С друге стране, сведеност структуре велике већине примерака на само два или, у случају изостанка глагола кршења, један једини микросастојак, условили су да већина јединица делују као слободне варијанте два чврсто формализована обрасца. Први, са глаголом кршења, има добре примере у бр. 53 (кто ли се обрѣте испакостивѣ имѣ или што узъмѣ одѣ нихѣ, да приме гнѣвѣ и наказание отѣ кралевѣства ми, и да плати петѣ съѣ перперѣ кралевѣству ми) и бр. 197 (тко ли потвори што ѡдѣ сихѣ написаннихѣ царѣства ми, и ѣдина чрѣта, такови да прииметѣ гнѣвѣ и наказание и да плати .ф. перперѣ). Ако је, пак, глагол кршења изостајао, световна санкција настављена на духовну гласила је код Немањића отприлике као у бр. 111 (а таковии да приме гниевѣ и наказанѣ одѣ кралевѣства ми и да плати пет тисуѣ перперѣ, и да ми е неверанѣ), а код деспота Угљеше и Балшића поједностављено: и да ѣстъ невѣрнѣ царѣству ми (бр. 259) или и да плати господару .е. сат перпер (бр. 378). Ови обрасци могли су додавањем навођења прекршилаца или неког другог садржаја знатно да се измене и продуже, али њихово језгро остајало је исто. Једино бр. 42 представља сасвим другачије решење којим се практично препоручује дестинатару да у случају будућег угрожавања одредби документа *има за осветитеља* тадашњег владара, при чему се не прецизира какве казне би та освета подразумевала.

Према овој слици световне санкције у документима на српском језику, десет латинских примерака световне санкције делују као потпуна супротност. Само први пример, везан за један од раних фалсификата и стога створен да би опонашао српску праксу, нуди решење којим се прекршилац проглашава *непријатељем све Хумске земље* и потом прелази на уобичајену духовну санкцију. Међу осталим примерима као јединствен се истиче већ помињано обједињавање

¹ Најпре се јавља износ од 300 перпера, који је забележен у пет докумената немањићких краљева и потом још једном код Балшића. Следе 500 перпера који су забележени у 12 јединица, укључујући две балшићке, и 1000 перпера у шест немањићких примерака. По једном се код Немањића јављају своте од 50, 2000 и 5000 (бр. 153, 184 и 111), једном да плати све само седмо (бр. 229), а у два случаја износ је нечитак.

духовне и световне санкције јемственог типа у бр. 422, у којој ауктор самом себи, својим сродницима и потомцима у случају кршења садржаја документа изриче казну оглашавања за *кривоклетнике, вероломнике и подлаце пред Богом и људима*. Још пет примерака (бр. 345, 385, 393, 394, 409) одражава другачији тип јемствене санкције, лишен духовних садржаја, у којем се ауктор у случају непоштовања текста документа обавезује да ће платити одређену своту новца или *дати сва своја добра, покретна и непокретна*, одричући се у једном случају и свих законских одредби којима би се могао оправдати. Ове санкције у ствари представљају део уобичајених латинских јемствених формула овог времена које се смештају пред крај диспозиције, где им је, као нека врста замене за духовну санкцију, први сусед заклетва. Најзад, преостала три примерка (бр. 372, 373, 375) такође садрже световне санкције пред крај диспозиције, само што оне сада прете дестинатару да ће бити проглашен неверним (*in infidelitate reperietur*) ако не поступи како документ прописује. Укратко, чак и ако се остави по страни очигледна разлика у намени, латинске световне санкције показују потпуно другачији приступ обликовању састојка од српских примерака, што их и у формалном погледу издваја као два особена обрасца.

Док се санкција бавила спречавањем кршења садржине документа, **короборација** је имала задатак да поткрепи њену ваљаност. То је постигано на два основна начина. Један, који би се могао најкраће описати као поткрепљивање чина документом, састојао се у истицању околности да документ у писаном облику утврђује владарски чин о којем говори. Други, поткрепљивање документа средством, подразумевао је помињање неког средства аутентификације као „доказа“ у прилог аутентичности самог документа. Поред тога, ова два приступа могла су и да се споје тако што би се у короборацији истакло да је дотични чин утврђен документом чија је аутентичност поткрепљена одређеним средствима. С обзиром на овакву намену и садржај, короборација је своје природно место такође налазила у есхатоколу, након што је чин због којег је документ настао саопштен, па и оснажен казним одредбама. Ипак, короборације су могле да се јаве и унутар наративног тока, било као „поткрепљење“ диспозиције у целини или неке појединачне одредбе. Такође, пошто је објекат короборације практично увек био документ, она је показивала велику склоност ка повезивању са другим састојцима који су делили исту особину, попут датума и комплеције.

Српски владарски документи прибегавали су короборацији отприлике у истој мери као и наменски начелно сродној санкцији – она се среће у 198 јединица на 228 места. Међутим, док санкција оставља утисак састојка чија је примена најснажнији потстицај добијала из домаће средине, код короборације је степен заступљености најнижи управо међу документима изворно насталим на српском језику – 36%, то јест, 134 јединице. У латинским документима она се јавља у 24 јединице, што даје за нијансу већи удео од 38%, али је зато у грчким документима њено присуство готово незаобилазно – 41/43 или 95%.¹ При том околност да су у све три традиције примерци употребе короборације углавном равномерно распоређени по раздобљима наговештава да је употреба овог састојка била на свој начин уобичајена у свакој од њих, без оне врсте преузимања и подражавања која се могу уочити код санкција.

Као што наговештава већ сама њена учесталост, употреба короборација показује највиши степен уходаности у грчким документима. Њихово место у формулару веома је прецизно одређено – ако документ нема санкцију, короборација се увек налази на почетку есхатокола, а у шест случајева када је санкција присутна, короборација долази одмах иза ње. Ова прецизност је у великој мери последица околности да се осим короборације и ретких појава санкције у есхатокоlima грчких докумената јавља само још датум. Управо по начину на који се односе према датуму, короборације грчких докумената могу се поделити на два основна типа. Са 23 примерка нешто је заступљенији тип који заједно са короборативним чиниоцима обухвата и датумску формулу, чиме уједно постаје последњи састојак есхатокола и текста у целини. С друге стране, 17 примерака одражавају тип у којем датум остаје изван оквира короборације или, у девет случајева, потпуно изостаје из текста документа, чиме короборација поново постаје његов последњи састојак. Из ове типологије издваја се само документ бр. 295, који једини има две короборације – једна се налази у есхатоколу, иза санкције, и припада типу који не обухвата датум, док је друга смештена у протокол, одмах иза интитулације и гласи *Μαρία βασίλισσα ... ἢ τον τίμιον καὶ ζωολοῖον σταυρὸν ἐγχαράξασα ἐν τῷ παρόντι ... ἐγγράφῳ.*

¹ Од докумената на грчком, короборацију немају само бр. 178 и 218.

Ова короборација, у којој се изгледа алудира на симболичку инвокацију испред текста или потписа,¹ представља пример поткрепљивања документа средством аутентификације. Насупрот томе, код свих осталих грчких короборација користи се поткрепљивање чина документом, као у бр. 254: ἀσφαλείας δὲ μείζονος χάριν καὶ τὸ παρὸν ἐξετέθη γράμμα. Ипак, чистих примера тог поступка има сразмерно мало – поред наведеног, они се срећу у још пет короборација без датумске формуле, при чему садржај показује бројне, али углавном површне варијације.² Све остале есхатоколске короборације без датумске формуле овом обрасцу додају својеврсно средство аутентификације документа у виду помињања његовог уручења дестинатару. У Душановим документима то је углавном чињено простим додавањем заменице: ἐγένετο αὐτοῖς (бр. 144), док је касније дестинатар обично непосредно именован, понекад веома опширно: καὶ ἐδόθη πρὸς τὸν ἐν ἱερομονάχοις κύριον Νεῖλον καὶ κατὰ Κύριον πατέρα τῆς βασιλείας μου, τον καὶ πρῶτον (бр. 269). Само у једном случају помиње се лице по којем се документ уручује – ἀποσταλέντος παρὰ ταύτης σὺν αὐτῷ ... τοῦ ρηθέντος οἰκείου τῆ βασιλεία μου κυροῦ Νικήτα τοῦ Πεδιασίμου (бр. 257).

Помињање уручивања документа среће се и у 14 од 23 короборације са датумском формулом, али код њих је далеко упадљивије било призивање једног другог средства аутентификације, које је короборацијама овог типа давало веома чврсту и препознатљиву форму. Наиме, са изузетком бр. 310, за коју се може рећи да је „грешком“ обухватила датум,³ све короборације ове скупине следе образац чији први део представља формула типа короборације без датума (уз могући додатак помена уручивања), други део чини уклопљена датумска формула, а трећи се састоји из помена потписа. Пошто је овај трећи део био готово окамењен у облику ἐν ᾧ καὶ τὸ ἡμέτερον εὐσεβὲς καὶ θεοπρόβλητον ὑπεσημῆνατο κράτος,⁴ цела формула попримала је веома висок степен формализације, тако да постоје четири потпуно истоветна примерка (бр. 155–158) који гласе: τούτου γὰρ χάριν ἐγένετο αὐτοῖς καὶ ὁ παρὼν χρυσόβουλλος λόγος τῆς βασιλείας μου ἀπολυθεὶς κατὰ μῆνα ... ἐν

¹ А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, 427.

² Бр. 140, 149, 159 и 208 варирају само редослед и избор појединих израза (на пример, ἐγένετο уместо ἐξετέθη), док бр. 270 подсећа да је документ издат у складу са документима ранијих владара.

³ Καὶ πρὸς ἀσφάλειαν ἐπεδόθη κατὰ μῆνα _ εἰς βεβαίαν ἀσφάλειαν.

⁴ Једина Душанова краљевска короборација овог типа (бр. 147) има: ἐν ᾧ καὶ ἡ ἡμέτερα εὐσεβῆς κραλότης ὑπεσημῆνατο, а међу каснијим примерцима једино одступање је наглашавање да је документ *својеручно* (οἰκεῖα χειρὶ) потписана у бр. 266.

ὃ καὶ τὸ ἡμέτερον εὐσεβὲς καὶ θεοπρόβλητον ὑπεσημῖνατο κράτος. У већини осталих случајева, ако се изузму нужне разлике при навођењу дестинатара, варијације се свде на ред речи. Једино бр. 173 и 176 показују нешто веће разлике у обликовању првог дела, док се у бр. 192 и 252 уводи још једно средство аутентификације наглашавањем да је документ потврђен заклетвом (δι' ὀρκωμοτικοῦ).

Короборације у латинским документима показују неупоредиво нижи степен формализованости. За раздобље до краја 14. века може се поставити питање репрезентативности расположиве грађе јер се од девет короборација седам налази у фалсификатима (бр. 1, 3, 8, 9, 24, 162, 221), а две у документима које су у име српских владара саставили странци (бр. 12, 67). Због тога је довољно запазити да се у наизглед несагледивом шаренилу које показују короборације ових докумената, како у погледу структуре и садржаја тако и положаја у формулару, начина поткрепљивања и средстава аутентификације, као некакво заједничко обележје може се уочити одређена склоност ка поткрепљивању документа средствима (7/9), међу којима се је далеко најзаступљенији печат (шест пута).

Насупрот овоме, међу листом аутентичним примерцима из познијег раздобља могуће је приметити одређене везе које пружају довољно основа да се говори о обрасцима. Тако су у четири документа (бр. 313, 345, 385, 393) короборације уклопљене у комплеционе изјаве нотара, посебно школованих и овлашћених писара чији су документи у средњовековној латинској средини уживали начелно највиши степен поверења.¹ Смештене на самом крају документа као посебан одељак, ове високо формализоване изјаве, срочене у првом лицу, најпре су наводиле нотарево пуно име, порекло овлашћења и тренутну службу, а затим напомињале да је он присуствовао дотичном чину, срочио документ о њему и на њега ставио свој особени знак као средство аутентификације. Њихова употреба у српским владарским документима задржава све ове одлике,² с тим што се у последња два случаја уз нотарски знак наводи да је на документ стављен и

¹ О нотарима: *Лексикон српског средњег века* (ур. С. Ћирковић – Р. Михаљчић), Београд 1999, 450–451 (М. Маловић-Ђукић), са старијом литературом. Уп. нарочито класични осврт на правни статус нотарских докумената: М. Костренчић, *Fides publica*, 71–84. Управо такав статус нотара омогућавао је да се у три српска владарска документа из ове скупине као састављачи појаве нотари који су службом били везани за Венецију (бр. 313, 345, 393).

² На пример, у бр. 313: Ego Johannes de Morigiis, quondam Antonii de Mediolano, imperiali auctoritate notarius publicus ac cancellarius nobilis viri domini Johannis Gauro castellani Lesii, predictis omnibus et singulis presens interfui, rogatusque scribere, scripsi, signumque meum consuetum apposui ad roborationem omnium premissorum.

владарев печат, док у документу бр. 313 иза диспозиције стоји посебна короборација чији садржај наводи учешће нотара као средство аутентификације документа који поткрепљује званични чин: *Unde ad perpetuam rei memoriam et cautelam ac roborationem omnium premissorum rogavimus infrascriptum publicum notarium, ut de predictis publicum conficeret instrumentum.*

Управо овом најсложенијем типу короборације, у ком је чин поткрепљен документом који је и сам поткрепљен средствима аутентификације припада већина преосталих јединица (бр. 350, 356, 394, 395, 413, 414, 422, 460, 468), док се две (бр. 391, 443) задовољавају простим поткрепљивањем документа средством. Све ове короборације повезује исти положај у формулару – одмах иза диспозиције, на почетку есхатокола. Такође, приметне су сличности према структури короборативног исказа, који код прве групе саопштава да је из одређеног разлога (најчешће ради дугог памћења или сигурности) створен документ коме је онда придодато средство аутентификације,¹ док код друге само изостаје помен стварања документа.² Најзад, можда најупадљивија сличност састоји се у томе што се као средство аутентификације увек наводи печат, чије помињање тиме постаје готово обавезни чинилац у латинским короборацијама (21/26). Ипак, ове сличности наговештавају виши степен садржинске формализације тек у три позна документа Бранковића (бр. 422, 460, 468), са формулом нешто испремештаног редоследа основних чинилаца која у основној варијанти гласи: *harum nostrarum sigillis nostris consignatarum vigore et testimonio literarum mediante.*

Највећу типолошку и садржајну разноврсност короборације показују у документима изворно насталим на српском језику. Најстарији примерак ове групе у краткој формули сега ради писањ и подписањ (бр. 20), смештеној иза санкције, успева да сажме сложену короборативну изјаву која обухвата и поткрепљење чина документом и самог документа потписом као аутентификационим средством. У раздобљу до 1321. године овај образац се јавља у још шест случајева. Од тога је двапут практично истоветан (бр. 46, 68), а једном само с варијацијом у реду речи (бр. 52), али једном се уместо глагола *писати* користи *утврдити* (бр. 25), док се у два наврата додаје промуглативни наставак *в*

¹ Бр. 350: *Et nos similiter in fidem et evidentiam plenior omnium promissorum presentes nostras litteras fieri fecimus, et bulla nostra mandavimus communiri.*

² Бр. 349: *quas sigilli nostri munimine jussimus communiri.*

свѣдѣниѣ всѣмь (бр. 66, 69). Такође, четири короборације (бр. 34, 59, 73, 78) добијене су потпуним изостављањем глагола *писати*. Тиме је у суштини створена формула прости короборације са поткрепљивањем документа средством, која у свим случајевима осим последњег има промулгативни наставак, тако да уз незнатне варијације гласи: сего ради подьписа кралеѣство ми въ свѣдѣниѣ всѣмь.¹

У овом раздобљу среће се и други прости образац – поткрепљивање чина документом. Судећи по првом примерку, сего ради оутврди кралеѣство ми (бр. 39), он такође делује као изданак сложене короборације *писа и потписа* из које је избачен помен средства аутентификације, док је утисак поткрепљивања створен употребом „утврђујућег“ глагола уместо неутралног *писати*.² Међутим, остали његови примери (бр. 57, 66, 69, 73) показују изражену тежњу ка смештању унутар диспозиције или на прелазу из ње у есхатокол, као и велику варијабилност садржаја, условљену пре свега гомилањем разних утврђујућих израза и изричитим помињањем самог документа.³ Најзад, разноврсност употпуњавају још два случаја поткрепљивања документа средством аутентификације, у којима је, за разлику од осталих примера тог типа, као средство наведен печат. При том, један од њих јавља се у документу чији је аутор српска краљица западног порекла и има необично личну формулацију *ia поставлаю мою печать на синѣи книзѣ* (бр. 44), док други следи образац уобичајен за варијанту са утврђујућим глаголом, тога ради записих и оутврѣдихъ златою печатию (бр. 78), па би се могло помислити да је реч о непрецизно сроченој короборацији тог типа у којој је на месту златног печата требало да се нађе израз *златопечатно слово* као један од назива за документе.⁴

Уз разноврсност, најупадљивије обележје првог раздобља короборација у документима на српском језику је њихова ретка примена – оне се срећу у само

¹ Уп. горе стр. 105–106.

² Заиста, ако у овој формули остане глагол *писати*, она губи обележја короборације, претварајући се у некакву неодређену комплецију или део наредне формуле, као у примеру *сие бо все писа кралеѣство ми да е всѣмь у свѣдѣниѣ* (бр. 47), где постаје део есхатоколске промулгације. Станојевић не признаје короборације без помена средства овере као „праве“, па је његов осврт на овај састојак у Рашкој веома оскудан (*Студије 11*, 13–16).

³ Упечатљив је пример: тога ради кралеѣство ми записоуѣ и оутврѣждоуѣ и заклинамъ и страхомъ божимъ запрѣштамъ, иако семоу не разорѣноу быти никакоже, нь дондѣже стоить монастырь Хиландарь, и сие записаниѣ да кѣсть тврѣдо и непоколѣблимо (бр. 69).

⁴ У прилог томе говорило би и место на ком се налази ова короборација – на прелазу из диспозиције у есхатокол – као и околност да дотични документ касније има и праву есхатоколску короборацију са поменом потписа. Документ иначе важи за прерађен – М. Живојиновић, *Документи о аделфатима за Карејску келију Светог Саве*, ЗРВИ 24–25 (1986) 385–396.

21,5% расположивих јединица (14/65). После 1321. године, можда услед све израженијег окретања српске средине грчким узорима, тај удео почиње убрзано да расте – 32% у време Стефана Дечанског, 40% у време краља Душана, 58% током његовог царавања и 70% у документима цара Уроша – тако да на крају од 120 српских докумената тројице последњих Немањића короборацију има тачно 50%. За то време, сам изглед короборације претрпео је дубоке промене. У време Дечанског још увек преовлађују обрасци из претходног раздобља – од пет употребљивих примерака¹ два припадају типу *писа и потписа* (бр. 91, 107), од којих један са промулгацијом, један се задовољава са *тога ради потписујем* уз промулгативни наставак (бр. 86), док два користе повезивање чина и документа утврђујућим глаголом (бр. 101, 102), при чему други од њих утврђивање врши печатом и документом (знамениемъ и словомъ). Међутим, већ за Душановог краљевања короборација *писа и потписа* и њен подтип који помиње само потписивање практично нестају – од укупно 21 короборације у 15 докумената они се појављују само у три рана случаја (бр. 108, 121, 127), од чега двапут са промулгационим додатком. Поред тога, могу се запазити два случаја када се короборација добија укључивањем појединих средстава аутентификације у комплеционе формуле² и једно поткрепљење документа печатом које снажно подсећа на латинске узорне.³ Ипак, као преовлађујући образац издваја се короборација са утврђујућим глаголом која се јавља 11 пута у „простом“ облику поткрепљивања чина документом, од тога једном са промулгационим додатком (бр. 143), а двапут „усложњена“ помињањем аутентификационих средстава – *знамења* (бр. 115) и *потписа* (бр. 142). Штавише, овом типу могла би се прибројати и два примера са помињањем *знамења* у којима на месту где би требало очекивати глагол *утврдити* стоји *писати* (бр. 142, 143).⁴

Учестала примена није донела значајније промене у начину употребе короборација са утврђујућим глаголом. Остала је изражена њихова склоност ка везивању за диспозицију уместо за есхатокол – само шест њих, рачунајући и оба

¹ Короборација у документу бр. 99 неупотребљива је услед оштећења.

² Бр. 116: _ прѣручи и подьписа и запечати. Бр. 120: А сию милость записа _, а самъ господинъ краљ подписа.

³ Бр. 112, сачуван само у италијанском преводу: questa lectera è suggellata col sugello de geame con do bolle ad cio che dobie ben credere.

⁴ Због тога се може стећи утисак да знамење овде не означава печат него некакав графички знак: записа же се ... знамениемъ, односно писа и подьписа... знамениемъ.

случаја у којима изостаје глагол утврђивања, представљају праве есхатоколске короборације. Насупрот томе, три су потпуно уклопљене у диспозицију, док шест примерака у Душановим краљевским документима, као и оба примерка из времена Дечанског, имају у својим документима улогу прелаза између диспозиције и есхатокола. Исто тако, преовлађивање овог типа короборације, који је био неупоредиво мање формализован од короборација типа *писа и потписа*, имало је последицу опште опадање формализације садржаја. Садржајна разноврсност короборација са глаголом утврђивања чак је у овом раздобљу додатно повећана много редовнијим укључивањем у њих разлога за поткрепљење документа. Тај микросастојак, који се јавио двапут пре 1321. године у облику да кестъ тврѣдо и непоколѣблимо (бр. 69, 73) и једном код Дечанског у облику въ всако оутврѣждениѣ и свободоу (бр. 102), среће се код краља Душана у 10/13 короборација овог типа у разним варијацијама. Најзад, са узмицањем короборације *писа и потписа*, почела је да опада и употреба карактеристичне почетне формуле *тога ради* (сега/того ради). До 1331. године њом почиње 70% српских короборација, али у време краља Душана тај удео пада на само 25% (5/20). Истовремено, помала се нови уобичајени почетак показном заменицом *ово* (сиѣ) – дотад забележен само двапут (бр. 52, 101), он је у овом кратком раздобљу употребљен четири пута у том облику (бр. 116, 121, 124, 133), двапут у комбинацији са изразом који означава чин описан у документу (*ова милост* у бр. 120, 128) и једном са називом за сам документ (*questa lectera* у бр. 112). Та промена значајна је са формалног становишта јер у варијанти са називом документа, па и многим случајевима када користи само заменицу, потпуно мења смисао короборације са утврђујућим глаголом, претварајући је од поткрепљења чина у поткрепљење документа, при чему се понекад не помиње никакво средство аутентификације – сиѣ въсьписавъ и оутврѣждамъ сиѣ всенастоѣштѣн златопечатноѣ слово кралевства ми, иако да ѣ тврѣдо и неразоримо никимѣре (бр. 133).

У Душановом царском раздобљу превласт типа короборације са глаголом утврђивања остала је подједнако изразита – од укупно 32 примерка, она обухвата 20. Међу њима се налази 16 простих, три проширена поменом средства аутентификације у виду *знамења* и један у ком улогу средства има помен састављача документа: сиѣ извѣстное и златопечатноѣ слово царства ми записа

се и утврди се роукојоу логофета Гјурга (бр. 232).¹ Њихово место у формулару и даље није јасно одређено – осам имају улогу правих есхатоколских короборација, седам стоје на прелазу између диспозиције и есхатокола, а пет их је у оквиру диспозиције. Такође, њихов садржај остаје неуједначен, упркос првој појави практично идентичних короборација овог типа (бр. 174, 183), коју треба приписати непосредном угледању једног документа на други.² Додуше, као што се може видети у наведеном примеру, у његовој формули устаљују се изричито помињање документа, понекад са одговарајућим епитетима, као и почетак показном заменицом *ово*. Та два обележја продиру из овог типа и у друге савремене короборације. Тако почетак короборације показном заменицом сада постаје у правом смислу доминантан са 19 примерака према четири који почињу формулом *тога ради* и осам осталих, док се изричито помињање документа среће у 20 случајева.

Најзначајнија новина коју доносе Душанове царске короборације везана је за примерке који се не сврставају у овај преовлађујући тип. Наиме, од тих 12 короборација само четири се могу описати као већ виђене – два примера обрасца *писа и потписа*, од којих један са почетком *и овај хрисовуљ* (бр. 184) а други са старим *тога ради* (бр. 212), једна проста короборација са поменом печата по латинском обрасцу у фалсификату насталом у латинској средини (бр. 207) и један случај короборације која по месту и структури одговара типу са утврђујућим глаголом поткрепљеним помињањем *знамења*, али у којој сам глагол изостаје. Насупрот томе, у преосталих осам примерака представља се нови тип сложене короборације у ком се поткрепљење чина документом проширује помињањем улози аутентификационих средстава личности уручилаца докумената (бр. 197, 206), обичаја којима је уређено њихово издавање (бр. 168, 169, 219) или, пак, оба ова чиниоца (бр. 167, 170, 171). Као новоустановљен, овај образац није могао да покаже знатнији степен формализованости, мада је она местимично уочљива, много више у структури него у садржају. Добар пример представља поређење

¹ Овај Душанов царски документ одавно је запажен по томе што носи датум издања три године после аукторове смрти. Како сва досад понуђена решења овог проблема остају на нивоу претпоставки (уп. С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Псачи манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 135–143, са упутом на старију литературу), он је у списку докумената сврстан по датуму који носи, али се при анализи и исказивању података сврстава са Душановим царским документима.

² О вези између ова два документа С. Ћирковић, *Хиландарски игуман Јован (Проблем аката српске царске канцеларије)*, Осам векова Хиландара, Београд 2000, 64.

короборације из документа бр. 170, и тамо послахъ съ книгомъ властеличикѣ Пулька, да и ви запишете у вашъ тетрагъ, како есть по законъ вашъ, са практично истовремено насталим примерком из бр. 171, који гласи: и сию книгу посла царство ми по властелина царства ми Пулька, да ю прѣпишете у вашъ статутъ, како е по закону вашему.

У раздобљу после 1355. године изгледало је као да ће ова новина остати без већег одјека, јер је превласт обрасца у чијем се средишту налазио глагол утврђивања достигла дотад највеће размере. Код цара Уроша, од 19 короборација у 14 докумената њих 18 припада том типу. Чак и једини изузетак, короборација типа *писа и потписа* у документу бр. 226, долази непосредно иза реченице која садржи короборацију са глаголом утврђивања. При том се могу запазити и одређени помаци у процесу формализације. Пре свега, короборација са утврђујућим глаголом коначно се јасно везује за есхатокол – постоје само два примерка у диспозицијама и три на прелазу из диспозиције у есхатокол, али они су махом сведени на улогу узгредних поткрепљења, јер се сви осим диспозитивне короборације у бр. 223 јављају у документима који имају и есхатоколску короборацију. Такође, 12 од 13 есхатоколских короборација овог типа налазе се у склопу јединствене короборативно-датумске формуле коју структурно верно одсликава језгровити пример: *писа се и оутврди въ лѣто*, итд (бр. 251).¹ Структура короборација са утврђујућим глаголом ипак је и у овом раздобљу по правилу била знатно сложенија. Сложеност је чак повећана учесталијим јављањем средстава аутентификације, која се наводе у седам короборација овог типа, и то увек у есхатоколским – у пет наврата поменуто је *знамење*, једном потпис, а једном знамење и потпис (бр. 247). С обзиром на то, знатнија формализација садржаја поново је остала сведена на почетни део короборационе формуле. Наиме, ту се може запазити склоност да се на израз *и ово*, забележен у 12 случајева, од тога 10 у есхатоколским короборацијама, надовеже назив документа са појединим устаљеним епитетима. На пример, почетак и сиѣ извѣстно и всенастоештее златопечатное слово, забележен двапут код Душана (бр. 199, 211) поновљен је пет пута код Уроша (бр. 225, 227, 230, 231, 247), а у још неколико

¹ Чак и једини изузетак (бр. 226) само делимично одступа од овог обрасца, јер се короборација *писа и потписа* која је у њему везана за датум може сматрати једништвеном короборативном целином са њој претходећом короборацијом која припада типу са глаголом утврђивања.

Душанових и Урошевих докумената јављају се његове варијације и сине извѣстноје златопечат`ноје слову (бр. 181, 204, 226, 232, 233) и вбичьноје и златопечатноје слово (бр. 237, 244).

Истовремено са Урошевим, почињу да се јављају и короборације у српским документима обласних господара. До 1371. године присуство овог састојка у тим документима, мада знатно ређе него у Урошевим, износило је сразмерно високих 50% (8/16), али у раздобљу од тада до 1402. оно спада на само 27% (15/56). У документима краља Вукашина (бр. 250, 264), његовог брата деспота Угљеше (бр. 249, 265, 267) и породице Драгаш (бр. 278, 281, 286, 300) не среће се никакво друго решење осим „немањићког“ обрасца са утврђујућим глаголом, при чему је упадљиво да се врло често јављају короборације на два места – на прелазу из диспозиције и дубоко у есхатоколу, спрегнуте с датумом. Од средстава, код Вукашина и Угљеше само се по једном јавља печат (бр. 264, 265), али се зато код Драгаша двапут јавља потпис (бр. 281, 286), а трипут и печат (бр. 278, 281, 286), за који се доследно користи плеонастична конструкција утврдисмо знамениємъ и бѣлѣгомъ царскимъ.¹ Уопште, короборације у прва три документа Драгаша показују степен формализованости садржаја који далеко превазилази све што су Немањићи достигли.² Насупрот томе, једина короборација Балшића из овог раздобља (бр. 253) поткрепљује документ печатом, користећи структуру уобичајену за латински образац – и тои да е вѣровано, постависмо нашу печать. У једином примерку Николе Алтомановића (бр. 260) поново се јавља поткрепљивање помињањем поступка уручивања документа. Мркша Жарковић, пак, у документу бр. 318 користи короборацију сличну балшићким са помињањем печата, али се у бр. 323 опредељује за помињање поступка уручивања, док бр. 324 и 327 имају по две короборације – једну са печатом и једну са уручењем. Истоветно удвајање среће се и у три документа Лазаревића (бр. 320, 321, 326), док два (бр. 319, 322) имају међусобно веома различите варијанте короборације са утврђујућим глаголом.

Управо повратак короборације са помињањем уручивања постаће, уз поновни пораст употребе короборација (41% докумената), главно обележје

¹ О речи белег у значењу печата или, прецизније, саме представе на печату: *Лексикон српског средњег века*, 38 (М. Благојевић).

² Дипломатичку продукцију Драгаша, која се по формализованости већине састојака истиче у свом времену недавно је у историјски контекст сместила М. Живојиновић, *Драгаш и Света Гора*, ЗРВИ 43 (2006) 41–57.

раздобља од 1402. до 1459. Од 14 короборација Лазаревића у 12 докумената,¹ чак девет припада овом типу. Њихово место је увек иза диспозиције, а окосницу чини формула сию книгу послахъ/удахъ. Ипак, мимо тога садржај и структура показују велику промењивост, са недоследностима у навођењу имена доносиоца и повременим убацивањем израза поткрепљења попут *вдъ векѣ вѣрованиа*, док се једном јавља и позивање на обичаје. Првих седам од 16 короборација Бранковића (бр. 354, 355, 361, 365, 369, 371, 383), као и једина короборација Мркшине удовице Руђине (бр. 366) такође припадају овом типу и деле исте основне особине. У исто време, опстаје короборативна формула изграђена око глагола утврђивања. Она се среће у свим преосталим короборацијама Лазаревића (једна у бр. 360 и по две у 344 и 370), свим короборацијама Ђурђа Бранковића као деспота (бр. 397, 398, 399, 402, 404) и две од три короборације Балшића из овог раздобља (бр. 328, 364). Док се балшићки примери одликују великом једноставношћу (писа се и потврди се; *cheli sia benedeto et fermo in eterno*), код Лазаревића и Бранковића уочљива је тежња ка сложенијој структури и богатијем садржају, али и уз значајне примесе формализације које омогућавају да се издвоје два типа – први, везан за прелаз између диспозиције и есхатокола, чије језгро са минималним варијацијама чини формула *вѣроу и повелѣниѣмъ потврѣждаетъ царство ми / госпвдство ми*, иако да *прѣбывають тврѣда и непрѣложна*, и други, намењен крају есхатокола где се повезује с датумом, који са тек нешто више варијабилности следи образац *записаше се и оутврѣдише се сиа вса вышереченнаа повелѣниѣмъ* (у једном случају: *и златопечатникомъ*) *царства ми, вѣ лѣто*, итд.

Најзад, посебну скупину короборација у овом раздобљу чине поткрепљења документа поменом печата, најчешће у формули типа: *и за векѣ верованіе поставих мою печать*. Њој припада једна короборација Балшића (бр. 346) и короборације у групи докумената наследника деспота Ђурђа (бр. 430, 431, 433, 434). Такође, међу свега шест короборација које се срећу у српским документима насталим после 1459. године (15%), овом типу припадају три – обе које су се сачувале у документима Црнојевића (бр. 453, 458) и једна код Маре Бранковић, јединствена по детаљном опису ликовне представе на печату (бр. 437): *запечатих мовмъ печатіюу; на печатіе бѣлег свети Гієврѣгіе на коню проболь змаіа*. Друга Марина короборација (бр. 444) припада типу са глаголом утврђивања, док

¹ Бр. 334, 335, 341, 344, 348, 352, 357, 360, 370, 381, 386, 392.

последње две короборације из овог завршног раздобља српске средњовековне дипломатичке продукције припадају позним Бранковићима. Обе користе поткрепљивање навођењем потписа као средства аутентификације, али на потпуно различите начине – једна то чини узгред, у склопу сложене датумско-комплеционе формуле (бр. 467), док је друга (бр. 454) посебно занимљива јер први пут после век и по практично дословно понавља стару немањићку формулу са промуглативним наставком: сего ради писавъ и подписахъ господство ми въ вѣдѣніе всѣмъ.

Мада се може само нагађати о томе да ли је ова појава последица некаквог смишљеног враћања немањићким узорима или тренутног надахнућа састављача овог документа, она на ретко упечатљив начин заокружује развојни пут короборације у српским средњовековним документима. Међутим, порука коју шаље подударност једне од последњих короборација са типом који је преовлађивао на почетку њиховог развојног пута донекле је варљива, јер око ових примера и у раздобљу између њих може се уочити и пратити више других типова короборације. Праву слику развоја српске короборације у ствари представља постепено умножавање тих типова и њихово својеврсно смењивање у улози преовлађујућег – после превласти типа *писа и потписа* до 1321. године, у време позних Немањића преовлађују короборације са глаголом утврђивања, поткрепљене помињањем неког средства или без њега, њих крајем 14. и у првим деценијама 15. века смењују короборације које говоре о уручивању документа, да би у последњем раздобљу лагану превагу добиле короборације у којима се документ непосредно поткрепљује печатом. У исто време, сви ови типови развили су препознатљиве структурне, па и садржајне обрасце, због којих короборација, посматрана кроз своје појединачне типове, оставља утисак једног од најформализованијих састојака есхатокола.

Датум, који у дипломатичком смислу подразумева податке како о времену тако и о месту настанка документа, спада међу састојке чије присуство у тексту по правилу није било неопходно да би документ одговорио потреби због које настаје. Ипак, снага обичаја, практичне погодности, па и одређени аутентификациони значај који је навођење датума могло имати утицали су на то да он постане веома чест састојак – у српским владарским документима он се јавља у 339 јединица (71,5%) на преко 380 места, по чему далеко предњачи међу састојцима

есхатокола. Његова веза са есхатоколом такође није била мотивисана суштинским разлозима. Датумска белешка могла је без икаквих последица да се нађе и у протоколу – такву праксу неговали су нарочито латински нотари.¹ Разлог због којег се у документима српских владара, па и ауктора истог ранга у околним земљама, датум најчешће налази у есхатоколу вероватно треба тражити у ставу састављача да писано саопштавање радње иза које стоји носилац највише власти треба започети неким звучнијим и узвишенијим садржајем од набрајања чинилаца датума.

Наиме, структура датумске белешке у средњем веку могла је да буде много сложенија од данас уобичајеног навођења дана, месеца, године и географског назива. Тако је дан, осим редним бројем од почетка месеца („улазећи“ дан) могао да буде обележен и бројем на којем се налазио рачунајући од краја („излазећи“), као и местом у односу на неки од „оријентационих“ дана који су у сваком месецу уведени још у старом Риму (календе, ноне и иде). Такође, целина коју чине дан и месец могла је у средњовековној хришћанској средини да буде замењена навођењем верског празника који је тада обележаван. Година је, пак, могла да понесе редни број који јој је припадао у оквиру неке ере – осим ере од Христовог рођења, распрострањене у западној Европи, у средњовековној Србији била је присутна и ера од стварања света која је коришћена у Византији – али и редни број из неког од краћих хронолошких циклуса чији је ток исто тако праћен, као што су индикција, сунчев и месечев круг. Најзад, положај носиоца највише власти давао је ауктору документа за право да међу чиниоце датума укључи и субјективна мерила, то јест, да издавање документа временски, па и просторно, одређује подацима који су искључиво везани за његову личност.²

Као и код већине других састојака, најопштија класификација образаца датума прати поделу према језику на ком су документи настали. Оправданост те поделе потврђују већ подаци о учесталости датума у оквиру појединих скупина – код грчких и латинских докумената учесталост јављања датума од 91% и 86%, упућује на закључак да је његово одсуство било редак изузетак,³ али у српским

¹ Примери из првих 20 страна насумично изабраног тома *Diplomatički zbornik* 9, бр. 2,3, 6, 11, 12, 15.

² Опширно о хронолошким одредницама у средњовековним документима, са нагласком на латинску праксу, Ј. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 171–183.

³ Треба имати у виду да код неколико оштећених докумената није било могуће утврдити да ли имају датум или не.

документима тај удео износи 67%, што говори да је употреба овог састојка била знатно мање уобичајена. У ствари, ако се присуство датума у грађи на српском посматра хронолошки, примећује се да оно с временом расте – до 1321. године износи само 32%, потом се нагло пење на 67% до 1355. и 77% до 1402, да би у последњем раздобљу постало практично незаобилазно (98%). Ови подаци могу да се протумаче као показатељ да три праксе нису само постојале упоредо, него и да је свест о потреби бележења датума у документима постепено продирала из старијих страних традиција у српску дипломатичку праксу.

У погледу структуре и садржаја датумских формула, највећу компактност поново показује грађа на грчком чији је сачувани део збијен у кратком раздобљу средине и друге половине 14. века. У њој се врло јасно издвајају два типа, чија су обележја у потпуности преузета из оновремене византијске дипломатичке праксе. У бројнијем од њих, који се јавља у 28 случајева, датумска белешка смештена је на самом крају текста документа, најчешће уклопљена у короборацију. Њену препознатљиву структуру чинили су подаци о месецу, индикту и години по византијској ери, а формула у којој су они саопштавани била је строго одређена – у 20 од 28 случајева она дословно гласи *κατὰ μῆνα _ τῆς ἐνισταμένης _ ἰνδικτιῶνος, τοῦ _ ἔτους*, док преосталих осам садржи само минимална одступања која се састоје у замењивању израза *ἐνισταμένης* са *τρεχούσης*, промени њиховог места или потпуном изостављању. Штавише, ова овако чврсто формализована датумска формула имала је улогу аутентификационог средства, јер су назив месеца, индикт и последње две цифре године према византијском обрасцу исписивани црвеним мастилом, руком самог ауктора.¹ Други тип имао је још израженији аутентификациони карактер – реч је о датумској белешци састављеној само од месеца и индикта која је исписивана аукторовом руком и црвеним мастилом испод главног текстуалног блока документа, чиме је преузимала и улогу потписа. Ова формула, позната под називом менологем, заступљена је у осам докумената српских владара на грчком језику увек у истој једноставној форми *μηνι _ , ἰνδικτιῶνος _*; више особености показује само један случај (бр. 180) када је она, за

¹ Додуше, у српској пракси у овом погледу није владала доследност. Ако се оставе по страни документи за које су подаци недоступни или немеродавни (очигледни преписи и једини фалсификат), црвено мастило доследно употребљава осам јединица (бр. 154, 161, 175, 179, 186, 193, 235, 252), у њих 10 (бр. 140, 152, 157, 158, 176, 196, 210, 257, 262, 266, 295) употреба таквог мастила изостаје, док су у два наврата (бр. 155, 156) места на којима се очекује његова употреба остала упражњена.

разлику од остатка текста, исписана на српском.¹ Ипак, као доказ да се строги византијски формализам није у пуној мери примио у српској средини остају три случаја (бр. 144, 173, 262) у којима се датумске формуле „менологемске“ структуре (месец и индикт) налазе у завршном делу текста, док се испод њих налази прави потпис.

Мада није имала аутентификациону улогу као у грчким документима, датумска формула у документима на латинском језику била је готово подједнако честа. О њеном изгледу не могу се доносити никакви опипљиви закључци све до дубоко у 14. век, јер су примерци сачувани из ранијег раздобља сви везани или за фалсификате или за документе који су у име српских владара састављени изван српске средине. Може се једино запазити да у њима влада велико шаренило у готово сваком погледу – седам јединица датум доноси у есхатоколу, али у шест он се налази одмах на почетку документа; у два случаја наилази се на „византијску“ комбинацију месец – индикт, али чак осам пута окосницу датума чини година, увек дата по Христовој ери; уз годину се често јављају индикт, месец и дан и место, а у два маха и празници, али зато један фалсификат има као датум само *in kalendis decembris* (бр. 3), други датира субјективно, *temporibus Vitalis archiepiscopi* (бр. 6), а трећи се задовољава само местом и то микротопонимом *in ecclesia sancti Michaelis* (бр. 7). У ово шаренило лепо се уклапају и два фалсификата из средине 14. века (бр. 162, 221) – један садржи развијен, са короборацијом испреплетан есхатоколски датум са местом, годином Христове ере, индиктом, даном, месецом и, једини пут у српској грађи, годином владавине ауктора, док други узгред помиње место у оквиру експозиције, а у есхатоколу има само годину Христове ере.

Прва група од четири аутентичне латинске датумске формуле из средине 14. века (бр. 104, 109, 130, 145) већ показује нешто више формализма. Језгро овог типа датумске формуле, који је по месту у документу изразито есхатоколски, чине дан и месец, а упадљив је и обавезни почетак речју *datum*. У једном случају дан и месец стоје сасвим сами, једном им се додаје индикт, једном место издања у потпуно субјективном облику (*in regali nostra curia*), а једном и место и индикт – *data in Sero, die quintodecimo octubris, indictione XIV*. У раздобљу од краја 14. века,

¹ О менологему *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York – Oxford 1991, 1341 (N. Oikonomides).

када се јавља велики број аутентичних датумских белешки на латинском, формуле које се указују су поново битно другачије, али формализација очигледно напредује. Тако се може рећи да један тип чини свих шест примерака датума у латинским документима Балшића и седам примерака из докумената деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића намењених дестинатарима са подручја средоземног латинитета. Реч је о веома садржајним белешкама које практично увек обухватају податке о дану, месецу, години Христове ере и месту издавања документа,¹ а у шест наврата јавља се и индикт. У погледу положаја и изгледа саме формуле, у овом типу могу се уочити две подгрупе. Једна, оличена у два документа Балшића (бр. 313, 345) и три Бранковића (бр. 385, 393, 409), има датум на почетку документа, почиње изразима *anno nativitatis* или просто *a nativitate* и прати редослед: година – индикт – дан – месец – место, с тим што је место једном приликом саопштено у новој реченици, а једном и сасвим засебно у есхатоколу. Друга, састављена од три балшићка (бр. 316, 350, 356) и четири деспотска документа (бр. 391, 394, 395, 426) датум саопштава у есхатоколу, на самом крају текста. Њен садржај је идентичан као код прве подгрупе, с тим што се индикт јавља укупно трипут, а од осталих чинилаца само једном недостаје година. Композиција је, међутим, упадљиво другачија, јер после почетка *datum in* следи податак о месту, па затим дан, месец, година и индикт.² Још чвршћу форму показује други велики тип датумске формуле, везан за 21 деспотски документ намењен угарским дестинатарима. Његов састав је особен по томе што, поред места и године Христове ере, у 20 примерака уместо дана и месеца користи празник, као и по томе што нема никаквих других чинилаца осим ових, па ни индикта. У документу увек стоји као самостална целина на самом крају текста,³ а чиниоци без изузетка прате редослед место – празник – година, док утисак снажне формализованости појачава готово обавезан почетак изразом *datum – datum in Albanandor in festo beatorum Symonis et Jude apostolorum anno domini millesimo quadringentesimo decimoseptimo* (бр. 372–375). У ствари, најкрупнија варијација на коју се наилази у оквиру ове групе своди се на то што у четири примерка уместо *datum* стоји *scriptum*.

¹ Само по једном код Балшића изостају дан (бр. 345) и година (бр. 316).

² Редослед је нарушен само у бр. 350: *datum Venetiis millesimo quadringentesimo nono, indictione tertia, die vigesimo septimo mensis octobris*.

³ Једини изузетак је каптолска исправа бр. 414, у којој је датум спојен са комплецијом и потиснут са краја навођењем сведока.

У поређењу са високом формализованошћу у грчким и латинским документима, датумска формула у грађи на српском у почетку делује готово хаотично. Међу девет сачуваних примерака до 1276. године (бр. 17, 25, 26, 30, 34, 36, 40, 41, 44),¹ јављају се у најразличитијим комбинацијама готово сви расположиви датумски чиниоци – месец и дан (осам пута, при чему је дан једном обележен као *излазећи*), година по византијској ери, Христовој ери и индикту (по трипут), место (двапут), субјективно датовање (бр. 30: *kaghi prihodi gospodi kragl*), па чак и један пример где се месец и дан замењују празником, а година субјективном хронологијом са становишта дестинатара – и сие писание пишу на Семиюнь днь у Брџнацџхь.² И овози е име архиепискупа дубровџкога Алиарда и кнеза дубровџкога Иванџ Сторлатџ, у кое се врџме сиа книга писала (бр. 44).³ Готово једино доследно обележје је очигледна тежња да се датум смешта у есхатокол, али и за то постоји један изузетак, када је датум у протоколу (бр. 40).

У раздобљу до 1321. године, упркос само 11 сачуваних примерака, може се запазити помак у правцу изграђивања образаца. Не само што у есхатоколском положају датума више нема никаквих изузетака, него се он готово увек (10/11 случајева) налази на самом крају текста. Међутим, он на том месту често није самосталан, ни целовит – у по једном случају стапа се са короборацијом (бр. 52), промулгацијом (бр. 60) и, чак, у есхатокол залуталом интервенцијом (бр. 74), а у три наврата датумска формула је раскинута на два дела тако што се после саопштавања податка о месту издавања документа прелази на навођење сведока, да би се потом вратило хронолошком делу датума (бр. 55, 56, 66). Формализација структуре и садржаја, пак, поприма размере које омогућавају да се наслуте четири типа датумске формуле. Један, заступљен у пет примерака (бр. 55, 56, 60, 66, 74), одликује се почетком који помиње чин настанка документа (на пример, и сию милостью створи краљевство ми), иза којег по правилу следи белешка о месту, а одмах затим или после уметка, хронолошки подаци. Ако се изузме изостанак

¹ Податак о датуму постоји и у бр. 38, али не као посебан дипломатички састојак, него у склопу диспозиције – *вдџ сего дње, .г. авџгуста, до суда кои постављамо по закону наши прџви, итд.*

² Станојевић на почетку свог огледа о датирању докумената у Рашкој (*Студије 17*, 46–55) тврди да је у раном раздобљу најчешће бележено место, али при том има у виду и невладарске документе.

³ Можда најречитију потврду одсуства формализације представљају датумске формуле у два документа записана на истом листу (бр. 17, 26) – угледајући се на крајње једноставну формулу из старијег примерка (*мџсџца сентембџа .кџ. дњџ створи се сие*), млађи документ као да не може да одоли да не промени бар редослед (и створи се се мџа авџу кв. дњџ).

белешке о месту, овом типу сличан је тип најављен већ у претходном раздобљу (бр. 25, 34) чије је упадљиво обележје помен чина записивања, уз који се по правилу јављају и короборативни састојци – сиа писавъ кралевство ми и потъписа въ лѣто, итд (бр. 52). Три примера (бр. 57, 77, 78) оличавају тип који се своди на хронолошки податак, без икаквих најавних израза. Најзад, формуле датума у бр. 61 и 83 личе на посветне натписе јер доносе датуме оснивања самих дестинатарских установа којима су документи намењени – сздахъ си храмъ въ лѣто, итд.¹

Посебно је занимљива склоност појединих типова ка појединим врстама хронолошких одредница. Први тип у три наврата користи субјективно датирање (бр. 60: кѣди приходи кралевъству ми поклицарь отъ Дубровника, итд; бр. 66: кѣди приде оу Которъ градъ; бр. 74: кѣди се стаа кралѣвство ми з деспотомъ), а у два се ослања на податке о владајућим личностима заједнице којој су документи намењени. Ове лабаве одреднице допуњене су само у два маха – једном месецом и даном, а други пут празником. Други, трећи и четврти тип у свим примерцима садрже апсолутну одредницу у виду године византијске ере, али само у примерку другог типа она добија потпуну допуну навођењем месеца и дана. Код два примерка трећег типа, као и у другом примерку четвртог, византијска година остаје потпуно усамљена, док јој у бр. 78 друштво прави индикт. Насупрот томе, бр. 61 доноси праву поплаву хронолошких одредница – осим византијске године, уведени су и владавина византијског цара, његовог савладара, светогорског прота и хиландарског игумана, а онда и место дотичне године у сунчевом, месечевом и индикционом циклусу. Страст састављача ове датумске белешке према различитим начинима бројања година није изгледа била праћена и одговарајућим знањима о њима, јер се вредности које даје за сунчев круг и индикт не поклапају са годином византијске ере. Уосталом, неслагање индикта са годином јавља се и у другом примеру његове употребе у овом раздобљу, као и у једном од три примера из претходног раздобља, што оставља утисак велике несигурности у раној употреби тог хронолошког чиниоца.

Наговештаји формализације видљиви у раздобљу пре 1321. нису наставили да се равномерно развијају. У први мах, до 1331, изразиту превагу односи тип

¹ Бр. 83 заиста и јесте један од три српска владарска документа сачувана само у зидном препису.

који почиње поменом глагола писања. Ако се изузме најранији документ (бр. 85), који пружа пример узгредне, у основи субјективне хронолошке формуле (према доласку дубровачких посланика и празнику) смештене у протокол документа,¹ свих осам преосталих јединица о чијем се изгледу може судити (бр. 89, 93, 95, 97, 100, 101, 102, 107) припада овом типу. Оне показују и сразмерно високу доследност у избору и употреби датумских чинилаца – месец и дан јављају се у свим примерима, година у 7/8, од чега шест пута испред месеца и дана, а место у 5/8, од чега четири пута испред хронолошких података, док се од осталих само у два наврата среће индикт, оба пута сагласан с годином. Када се томе дода само један случај повезивања са короборацијом може се рећи да овај образац израста у прецизну, самосталну датумску формулу.²

Ипак, после 1331. ова прилично једнообразна слика из темеља је нарушена. Додуше, 11/18 примерака задржава почетак типа глаголом *писати* (бр. 115, 116, 118, 121, 124, 128, 132, 133, 135, 142, 143), а још три њему сродно решење са изразом *створити/учинити милост* (бр. 110, 113, 123), али је њихов унутрашњи састав знатно мање устаљен – година се јавља 12 пута, месец 10, место и дан по девет, а индикт шест (од тога четири „погрешно“), уз по један случај употребе празника и субјективног датовања. Основни прецизни хронолошки комплет (година, месец, дан) има само 8/14 примерака, према 7/8 у претходном раздобљу, док је редослед место – година – месец – дан уместо у 50% примењен само у 14% случајева. Најзад, у пет јединица из ове групе видљива су короборативна обележја, чиме се релативизује и у претходном раздобљу успостављена самосталност ове датумске формуле. Од других примерака, два и немају праве датуме, него узгредне напомене у експозицији (бр. 122, 127), али су зато посебно значајна преостала два, у којима долази до изражаја продор комплеционих садржаја у датумску формулу. Тај продор наговешетан је већ у једном примерку из претходног раздобља (бр. 102) који почиње: записа Раико логоџетъ оу Сврѣчинѣ, в лѣто, итд, а сада се јавља у бр. 131 и 146 у облику а сию милость прѣручи _ + место + година, месец и дан. Поред ова два примера који представљају потпуно сједињавање комплеционе и датумске формуле, комплециони

¹ Овај најстарији сачувани документ Стефана Дечанског као краља иначе је дуго приписиван ранијим владарима – Милутину, па и Урошу I. Правог ауктора установио је тек С. Ћирковић, *Прва повеља краља Стефана Дечанског Дубровнику*, КИФ 37, 3–4 (1971) 208–212.

² Ваља нагласити да су ово и неколико других одступања од типа везана за фалсификат бр. 107, чија је датумска формула сведена на „короборативни“ увод *писа и потписа* + месец и дан.

састојци јављају се у још четири наврата у склопу допунских датумских формула, којима се у новој синтаксичкој целини допуњавају раније саопштени датумски подаци – двапут се у овим додацима уз комплетију саопштава место (бр. 116, 142), једном месец и дан (бр. 115), а једном место, месец и дан (бр. 133). При том се издваја решење у бр. 142, где су основни и допунски датум физички одвојени уметањем између њих потписа, тако да комплетија-датум постаје посебан мали текстуални блок на крају документа.

Примерцима изузетно богато Душаново царско раздобље (39 употребљивих јединица) наставља ове правце развоја и додаје им нове. Још увек преовлађује датумска формула са поменом писања или настанка документа (26 примерака, од тога 24 са глаголом *писати*). У њеном садржају јавља се само пет врста датумских података, али поново без степена доследности који би се могао подићи на ниво чврстог обрасца – година изостаје трипут, месец седам, индикт осам, дан 10, а место 13 пута, док чак и најчешћа појединачна комбинација (место – година – индикт), бележи само пет понављања. Најзад, ова датумска формула и у овом раздобљу показује склоност ка повезивању са короборацијом (10 пута) и комплетијом (седам пута), нарочито у документима насталим 1349. године и касније (12 случајева). При том, повезивање са комплетијом поново је подразумевало појављивање основне и допунске датумске формуле, укључујући и четири примера додавања допунске формуле иза потписа (бр. 199, 204, 214, 219).

Поред овога, постоје и три случаја (бр. 197, 213, 216) када је главна датумска формула уједно комплетиона, док у два наврата (бр. 203, 215) комплетија-датум игра улогу допуне менологему као новом типу датума у српској пракси. Његов улазак у документе на српском несумњиво је одраз повећаног значаја византијских узора у овом раздобљу. Ипак, осим ова два, из времена до 1355. године сачувана су само још четири примера његове употребе (бр. 189, 190, 200, 201), при чему је упадљиво да ниједан није потпуно у складу са византијским обрасцем месец – индикт.¹ Уопште, чини се да византијски утицај и подстицаји формализацији датума који су са те стране могли доћи нису попримили очекиване размере. Осим менологема, њему се могу приписати само неке појединачне промене. Једна од њих тиче се великог пораста употребе индикта, па и сигурност

¹ У четири наврата наводи се само месец, а у бр. 200 и 201 није јасно да ли је реч о месецу и дану или можда месецу и погрешном индикту.

примера доследно спроведеног сложеног редоследа година – индикт – месец – дан – место. У два наврата наилази се на субјективне хронолошке одреднице, али једна од њих је везана за фалсификат (бр. 233), док се у другој помињу дубровачки посланици (бр. 244). Обележје чврстог обрасца поприма и комбиновање датумске формуле овог типа са короборацијом, које се среће у чак 13 случајева.

Посебан печат датумским формулама Урошевих докумената даје комбиновање главних и допунских датумских формула. Као и раније, ова појава првенствено је везана за присуство комплеционих састојака. Са 9 сачуваних примерака, њихова учесталост је нешто већа него раније, али зато нема ниједног случаја када је формула датума са комплецијом једина у документу. У три наврата (бр. 237, 238, 244) допунска формула са комплецијом долази одмах иза главне, од тога двапут у продужетку исте реченице – записа се и утврђии ... в лѣто ... при логоетѣ Драгославѣ. Трипут се такође јавља познати дводелни образац у ком су главна формула типа *записа се* и допунска формула са комплецијом раздвојени потписом (бр. 226, 236, 247), а томе се може додати и бр. 246, где је исти образац примењен на главну формулу типа *у лето*. Постоји, међутим, и један пример (бр. 223) када и главна и допунска формула долазе иза потписа, као два одвојена блока. Најзад, у бр. 228 среће се најгломазнији могући троделни образац датума са главном датумско-короборативном формулом *записа се*, менологемом и, у посебном блоку, допунском датумско-комплеционом формулом. Ово није први пут да, супротно византијској пракси, документ потписан менологемом има и датумску формулу у тексту – један такав пример среће се код Душана (бр. 201) и поново код Уроша (бр. 229). Очигледно, усложњавање структуре датума отишло је под Урошем још неки корак даље, али без изградње чврстих образаца. Таква неосмишљена тежња ка усложњавању доводила је у појединим случајевима до презасићења есхатокола датумским подацима, уз неретко понављање, али то творцима докумената Немањића очигледно није сметало, што потврђује општи утисак о њиховој равнодушности према формализацији датума.

У време обласних господара ови недовољно одређени обрасци српске датумске формуле додатно су се диверсификовали. Осам датума Мрњавчевића показују настојање да се наставе познонемањићки узор, које није увек успешно спроведено. Њихових шест датумских формула типа *записа се* увек садрже годину, али индикт једном изостаје, док се месец, дан и место јављају само једном

или двапут. Такође, чак пет пута ове формуле имају примесе короборације, али се допунска формула са комплецијом уз њих јавља само двапут, од тога једном (бр. 264) као посебан блок испод потписа. С друге стране, тај посебан датумско-комплециони блок јавља се у оба преостала примерка, једном као допуна датумској формули непосредног типа смештеној испред потписа (бр. 259), а други пут као једина и стога главна датумска белешка у документу (бр. 263).

За Драгаше се може рећи да су свом подражавању немањићких узора приступили амбициозније и сређеније. Додавање посебног блока са комплецијом среће се код њих у 5/8 случајева, укључујући сва четири најранија, па се у том раздобљу готово може сматрати правилом. Истовремено, у три од тих пет случајева датумска формула главног текста припада непосредном типу (бр. 278, 281, 292), једном је уопште нема (бр. 286), а само једном припада типу *записа се* (бр. 280), али зато сва три случаја када се датумска формула среће само у главном тексту (бр. 287, 300, 305) имају облик *записа се*. Короборативни садржаји, пак, постају ретки – срећу се само у две формуле типа *записа се*. У погледу садржаја, формуле у главном тексту увек садрже годину (7/7), али индикт само у прва три документа, а месец, дан и место само у случајевима када нема допунске формуле. Иначе, ови састојци везују се за допунски блок, тако да нема случајева понављања података. При том се може уочити да се са нарочитом ревношћу бележи место, које се наводи у 5/5 допунских блокова и 2/3 случаја када је формула главног текста уједно и једина.

Шеснаест датованих докумената Балшића показује више одступања од немањићке праксе. Додуше, и код њих предњачи тип *записа се*, којем припада девет формула, уз још једну која користи израз *створити милост* (бр. 275). Ипак, две од њих (бр. 274, 358) у ствари су допунске формуле убачене у есхатокол као додатак формулама непосредног типа смештеним на сам почетак документа. Непосредна датумска формула на почетку употребљена је самостално у још два документа (бр. 282, 299), а у четири документа датум се саопштава искључиво кроз формулу са комплеционим примесима смештену на сам крај текста (бр. 272, 314, 346, 368). Веће необичности показује садржај Балшићких датума – по учесталости употребе предњачи месец (15 пута), затим долази дан (13), па тек онда година, заједно са местом (по 12); индикт се јавља само у четири позна примерка, од тога једном погрешно, али зато постоје по један пример употребе

сунчевог и месечевог круга и празника (све у бр. 358), као и субјективног датирања (бр. 253). Као особеност може се издвојити употреба Христове ере упоредо са византијском – прва се јавља у седам махом ранијих, а друга у пет махом познијих примерака.¹

У датумским формулама Црнојевића, наследника Балшића у приморју, између непосредног типа и типа *записа се* постоји бројчана равнотежа (6:6). За разлику од балшићких, њихове формуле непосредног типа, као и оне друге, искључиво су есхатоколске. Такође, у садржају црнојевићких датума година је неизоставна, и то девет пута дата по византијском, једном по Христовом (бр. 465), а двапут по оба рачунања (бр. 448, 461). Поред ње, прилично су редовни месец и дан (девет пута, увек у пару), место се бележи пет пута, сунчев и месечев круг по једном (бр. 459), док индикта уопште нема. Одсуство индикта уочава се и међу пет датованих докумената још једног приморског господара, Мркше Жарковића и његове жене, али сличности између две групе углавном се ту завршавају. Два Мркшина документа имају датумску формулу типа *записа се* (бр. 338, 366), два формулу са комплеционим обележјима (бр. 323, 324), док бр. 327 има по један примерак сваког типа. Такође, чак ни у овако малом узорку ниједан састојак није потпуно доследно коришћен – најчешћи је пар месец + дан (четири пута), док се место и година, увек по византијској ери, јављају по трипут.

Породица Лазаревића у својим раним датумским формулама стоји можда најдаље од немањићких узора. Шест првих примерака у документима кнеза Лазара (бр. 276, 283, 284, 288, 289, 290) листом припадају есхатоколској варијанти непосредног типа и одликују се веома скромним садржајем – једна садржи само „византијску“ годину, три годину и индикт (једном погрешан), једна месец и дан, а једна годину, индикт месец и дан. Тек последња два Лазарева датума почињу да личе на немањићке – бр. 291 има на крају текста формулу чији се тип због оштећења не може одредити, а онда испод потписа допуну са примесама комплеције, док је бр. 296 представник типа *записа се*, са детаљним подацима о месецу, дану, месту и години. Ипак, у 26 датованих докумената његових наследника сложени образац са главном формулом типа *записа се* на крају текста и допунском „комплеционом“ формулом испод потписа јавља се само у бр. 319. У још једном документу облик комплеције јавља се одмах иза формуле типа *записа*

¹ С. Станојевић, *Студије 17*, 55–56.

се (бр. 320), а у четири каснија наврата формула комплеционог типа је самостална (бр. 326, 333, 336, 396). Истовремено, у седам докумената поново се јавља непосредни тип, једном допуњен формулом типа *записа се* (бр. 334), док 13 јединица има само ову најраширенију датумску формулу. При том, њена употреба код Лазаревића показује једну занимљиву особеност – у шест примерака из деспотског раздобља (бр. 348, 352, 357, 381, 386, 392) она се наводи испод потписа у посебном блоку.

Садржај примерака непосредног типа остаје сиромашан – два имају само годину, три годину и индикт, једна годину, месец и дан, а једна крајње необичну плеонастичну комбинацију месеца, дана и празника. Међутим, у осталим формулама састав је знатно богатији – месец и дан јављају се у свих 20 примерака, место у 17, година у 14, индикт само у шест, али увек у складу с годином, а постоје и два примера субјективног датовања везана за исти радосни догађај: кде се господињ Деспотъ жениаше (бр. 333, 334). Овај изненађујући редослед заступљености чинилаца у ком је година тек на четвртом месту произлази отуд што пет од оних шест формула типа *записа се* које стоје испод потписа следе високо формализовани образац: *писано* + месец + дан + место.¹ Штавише, формализованост навођења године као микросастојка нарушена је појавом године по Христовој ери у шест примерака из времена 1399–1405. године.

Упоредо са Лазаревићима, а онда и после њих, обрасце датумске формуле развијали су Бранковићи. Међу 46 за анализу употребљивих докумената само три имају датум сложен из две формуле. У бр. 467 ради се о два датума типа *записа се*, у бр. 437 једна формула тог типа удружује се са једном комплеционом, а посебно је занимљив бр. 342, који има формулу типа *записа се* на крају текста, поткрепљену једном формулом непосредног типа која, слично менологему, има улогу потписа, мада се састоји од године и индикта. Поред тога, издваја се и бр. 351, у ком је јасно наглашено да је предмет датовања чин забележен у документу а не сам документ – сиџ село приложисмо при старци куръ ѠеудоулѢ, тогда соуштоу љмоу старцоу въ мвнастири тѡмъ, въ лѣто, итд. Све остало су усамљене формуле чистих типова, и то по девет непосредних и комплеционих и 25 типа *записа се*. Оне се увек налазе у есхатоколу, а често стоје на самом крају текста, али, судећи по документима сачуваним у оригиналу, без одвајања у посебан блок.

¹ Изузетак је бр. 357, који садржи и годину.

У погледу општег обрасца издваја се група од шест формула из времена деспота Ђурђа (бр. 397, 398, 402, 403, 415, 416), код којих су присутни короборативни састојци – осим у документима деспота Угљеше и краља Вукашина, ово својство се после Немањића јавља веома ретко.

Код чинилаца који улазе у састав датумских формула Бранковића такође је видљива разлика између непосредног типа и остала два, као и разлика у односу на одговарајуће типове код Лазаревића. У 10 непосредних формула најзаступљенији нису година и индикт, који се јављају пет, односно три пута, него пар месец + дан, који се среће у седам случајева, при чему трипут представља и једини датумски податак. Поред њих присутно је само још место, и то у три наврата.¹ Посебна склоност ка бележењу месеца и дана видљива је и у 37 примерака типа *записа се* и датумско-комплационих формула – овај пар среће се у 32 случаја, једном више него година и осам више него место. Индикт бележи скромних 12 појављивања (један се не слаже с годином), од тога 8 у време деспота Ђурђа, док се изузетном може сматрати употреба сунчевог и месечевог круга, ограничена на два истовремено издата документа (бр. 415, 416). Најчешћи троделни низ је месец + дан + место, који се јавља у 15 примерака, од тога 11 са годином испред. Штавише, пошто 14 од 15 примерака потиче из времена после 1427. може се закључити да је овај низ представљао својеврсан основни образац датумске формуле деспотског раздобља Бранковића. На крају, у погледу структурирања датумских чинилаца издваја се документ Маре Бранковић намењен Дубровчанима (бр. 440) који после низа година + месец + дан понавља тај исти низ само са годином по Христовој ери, што је јединствен случај њене употребе код Бранковића.

Код неколико обласних господара праксу датовања докумената одражавају само појединачни примерци, али и они се уклапају у поједине већ познате типове. Тако Александар Валонски (бр. 256) има датумску формулу непосредног типа смештену на почетак документа каква се среће и код Балшића. Никола Алтомановић (бр. 260) користи тип *записа се*, са месецом даном и субјективном белешком о доласку дубровачких посланика, а Јакшићи (бр. 473, 474) у исти тип умећу годину византијске ере. У ствари, други документ Јакшића, уједно и последњи српски средњовековни владарски документ, веома је упечатљив као

¹ Примери бр. 404 и 470 изостављени су из ове рачунице јер услед оштећења није јасно ком типу припадају – у бр. 404 види се само година, а у бр. 470, који је ионако фалсификат, место, месец и дан.

садржајно богат пример типа *записа се*, који је у целини узевши најраспрострањенији тип српске датумске формуле – писасл сѣи хризовуль отъ созданїа мїру лѣту тогда текушту четвертому и десатому къ седмымъ тысаштамъ, индиктїонъ 9, кругъ солнцу 14, луни 3, мѣсаца маѣ 26 день у Надлаку.¹ Ипак, присуство и у овом најпознијем раздобљу мање или више бројних примера у којима се овакав садржај формуле мења и прераспоређује, а њен општи образац проширује короборативним примесима или саопштава у облику датума-комплеције и непосредне датумске формуле (на пример, бр. 472: писа се сѣи хрисовуль повелѣнїемъ благочѣстиваго и христоролюбиваго деспота Іванна въ лѣто .#з. и .з. месеца їоуліа .кг. у градоу Коупинѣникоу) подсећа да је варијабилност овог састојка остала прилично велика и у структурном и у садржајном погледу.

Са датумом често тако блиско повезана **комплеција** последњи је од дипломатичких састојака који се, с обзиром на учесталост јављања, могу сматрати уобичајеним делом српских владарских докумената. Ипак, пре него што се приступи анализи њених примера намеће се потреба њеног прецизнијег одређивања. У начелу, комплеција обухвата оне делове текста који говоре о поступку настанка документа, то јест, одлуци о записивању и самом чину записивања. Недоумица настаје када се у српском материјалу већ у једном примерку из првих деценија 13. века (бр. 20) наиђе на изјаву ауктора: сего ради писавъ и подьписахъ. Мада се не може искључити могућност да су поједине своје документе српски владари написали својом руком,² код огромне већине случајева о томе не може бити говора. Стога изјаве ове врсте суштински представљају вид исказивања аукторства, а не белешку о настанку документа, то јест, комплецију. Ова појединост значајна је јер се у фонду српских владарских докумената примери оваквих изјава могу пронаћи у најмање 50-ак јединица, од тога 4/5 из раздобља Немањића када су моћ и углед владара били на врхунцу. Тек када се они

¹ Ово је уједно један од ретких примера да су сва четири употребљена начина рачунања године међусобно сагласна. Укупно у документима на српском неслагање индикта са годином среће се у 18/94 (19%), а сунчевог круга у 2/6 случајева, док у примерима употребе месечевог круга, који увек иде заједно са сунчевим, неслагања нема. На извештају о напретку у вештини израчунавања указује много мања учесталост грешака у раздобљу после Немањића – 5/41 за индикт и 1/5 за сунчев круг. Значајно је напоменути да су грешке у израчунавању индикта досад сматране знатно чешћим – И. Божић, *Критика на текст Бранислава Бурђева „Када и како су настали деспота Стефана закони за Ново Брдо“*, ИГ 1–2 (1976) 174, износи тврдњу да се грешило у „бар“ 30 % случајева, али не саопштава на чему се темељи тај закључак.

² На пример, такве претпоставке о бр. 31 износи Р. Ј. Šafařík, *Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův. Listiny, psaní a nápisy*, Praha 1873, 14, а о бр. 54 В. Мошин, *Повеље краља Милутина*, 55–56.

одстране из видокруга, могуће је усредсредити се на праве комплечионе формуле и утврдити њихов број, хронолошки распоред и главна обележја.¹

Комплекција у српским владарским документима има укупно 143 у 129 докумената. При даљем разлагању тог основног податка оно што прво пада у очи је распоред по језику – 18 латинских докумената, 111 српских и, сасвим у складу са византијској праксом, ниједан грчки. Ни наведени број латинских примерака није реалан, јер шест њих отпада на фалсификате (бр. 4, 5, 7, 8, 24, 221), а два на ране документе који нису настали у српској средини (бр. 11, 12). Преосталих десет потичу из времена после 1395. године, али међу њима су поново четири неаутохтона, тако да број примерака који у пуној мери припадају српској дипломатичкој пракси пада на седам. У грађи на српском приметна је, пак, веома неуједначена заступљеност овог састојка у појединим раздобљима. До 1276. године она износи 1/25, од тада до 1321. године 3/38, да би потом почела да се пење, најпре на 6/22 у време Дечанског, 11/35 у време краља Душана, 18/43 током његовог царевања и 10/20 у документима његовог сина и наследника Уроша. Код обласних господара до 1402. године приметно је благо опадање (31/72), које у доба Деспотовине постаје осетно (19/75), да би у раздобљу после 1459. године дошло до новог благог скока (12/33).

Присуство комплеције у већем броју раних латинских фалсификата могло би теоријски да се узме као показатељ знатнијег присуства овог састојка у раним српским владарским документима, али недостатак поткрепљења у раној грађи на српском чини вероватнијом претпоставку да је реч о утицају дипломатичке праксе приморске латинске средине, где су нарочит углед, па и правни положај, који су писари уживали давали снажан подстицај бележењу комплечионих садржаја. Када крајем 14. века коначно отпочиње низ аутентичних латинских комплеција у документима Балшића и Бранковића, примећује се да међу њима половину чине управо опширне и високо формализоване изјаве нотара у којима се комплечиони

¹ Овај састојак, попут адмониције, није досад препознатан као посебан иако има све услове за то. О томе сведочи чињеница да га С. Станојевић не прикуључује ниједном од састојака којима је посветио засебне расправе, него га обрађује узгред уз разматрања о канцеларијском особљу и оним деловима процеса настанка докумената о којима комплеција пружа податке (*Студије 14. Дијак, Граматик, Нотар, Канцелар, Номик, Логотет, 19. Наредба за писање повеља, 20. Састављање повеља, 21. Писање повеља*). Овде одабрани назив је покушај да се у једном појму обједине ови различити садржаји који се тичу настанка документа, а заснован је на латинском изразу *completio* („испуњење“, „заокруживање“), којим су средњовековни нотари означавали шири процес стварања докумената, мимо самих чинова писања и овере, у својој уобичајеној формули *scripsi, complevi et roboravi*. Уп. Ј. Stipišić, *Помоћне повјесне знаности*, 160.

састојци преплићу са короборативним (бр. 385, 409).¹ Три документа Балшића (бр. 350, 356, 395) и један Бранковића (бр. 413) оличавају другачији приступ, у ком сам ауктор даје комплецијоно-короборативну изјаву о томе како је издао налог да се документ сачини (*feri fecimus/iussimus*) и оверио га својим печатом. При том је код документа Бранковића присутна још једна, чисто комплецијона белешка, знатно одвојена од главног текста, која својим садржајем (*de mandato et speciali commissione domini despoti*) поново одражава чин издавања налога, само сада из угла самог састављача документа.

Док се аутентични латински примерци од почетка представљају као зрели обрасци чија је комплецијона природа јасна, развој овог састојка у српским документима почиње са два примерка чија се комплецијона својства више јављају узгред, чак случајно, пошто су ауктори за своје учешће у настанку докумената уместо *писати* употребили изразе који прецизније одражавају њихову стварну улогу – у бр. 42 саставихъ, а у бр. 57 повелѣхъ записати. Потврду да ови примерци нису ни били замишљени као комплеције пружа њихов положај у склопу диспозиције. Наиме, као што потврђују и сви латински примерци, природно место комплеције је есхатокол, јер тек после саопштавања садржаја постаје умесно говорити о процесу настанка документа. Зато, када се убрзо јављају прве праве комплеције са поменима лица која су физички створила документ (бр. 66: и сине писа Петриць дикакъ; бр. 74: а писа калогѣрь Антоние и печатии), оне се налазе на самом крају текста или сасвим близу њега.

У време Дечанског, овакав помен писара садржи само документ Владислава II (бр. 89), док се у пет комплеција главног српског владара (бр. 87, 92, 93, 95, 102) пажња усресређује на личности које у настајању документа посредују између владара и непосредног извршиоца записивања. При том је у свим документима осим првог реч о Рајку, првом познатом носиоцу звања логотета које је на немањихком двору између осталог подразумевало старање о издавању владаревих докумената.² Два документа сачувана су само у италијанском преводу, па није најјасније који се српски изрази крију иза *commando a far* и *commete* – можда *повеле*, познат већ из бр. 57, и *преручи*, који ће се први пут на српском јавити у бр.

¹ Исти приступ показују документи бр. 313, 345 и 393, које су у име српских владара саставили млетачки нотари.

² Најновији и најпотпунији осврт на улогу логотета даје М. Благојевић, *Државна управа*, 167–185. Станојевићу је промакла титула логотета не само код Рајка него и код Душановог логотета Хрса – он за првог логотета сматра тек Прибца, оца кнеза Лазара (*Студије 14*, 84–85).

116. У документима сачуваним на српском, у два наврата се користи израз *рече*, односно *рече писати*, док се у трећем случају (бр. 102) Рајко налази у улози непосредног извршиоца краљевог налога: повелѣниѣмъ господина краља ... записа Раико логоветъ, итд. Наменска комплетивност, па и одређен аутентификациони значај ових формула, види се из њиховог положаја на самом крају текста. Штавише, у сва три случаја када су сачувани оригинали, ове комплеције су физички одвојене од остатка текста, укључујући и први случај њиховог смештања у посебан блок испод потписа (бр. 102). С друге стране, овде се на комплецију први пут у два наврата (бр. 92, 102) надовезују датумски чиниоци, и то оба пута место.

Може се рећи да после ових десет првих примерака српска комплеција већ одаје утисак јасно одређеног есхатоколског састојка који употребом различитих израза (*састави*, *повеле*, *рече*, *писа*, а можда и *преручи*) бележи учешће владара, посредника и непосредних извршилаца у настајању документа, док у исто време остаје отворен за повезивање са датумом и, као што показује бр. 74, короборацијом. У 11 примерака из времена Душановог краљевања ова основна обележја се понављају и надограђују, али без знатније формализације структуре и садржаја. Као актери записивања најчешће се и даље помињу посредници (осам пута), затим владари (четири пута, од чега двапут са посредницима), а само једном непосредни извршиоци. Што се описа њихове делатности тиче, непосредни извршилац *пише*, владари двапут *преручују*, а двапут *повелевају* (једном на италијанском *comando*), док посредници четири пута *преручују*, једном *чине да се сачини* (*fe far*), а трипут дословно *пишу*.¹ Короборативни састојци често се налазе у непосредном суседству, али само једном улазе у састав комплеције: Цоцань прѣручи и подьписа и запечати (бр. 116). С друге стране, у чак седам случајева (бр. 115, 116, 120, 131, 133, 142, 146) комплеција је синтаксички повезана са датумом, било тако што је уметнута у њега или му претходи. При том, у шест случајева први датумски чинилац наведен иза комплеције је место. Поред броја учесника који се помињу, структуру комплеције одређује још и помињање или непомињање самог документа, а онда и распоређивање ових чинилаца. Недостатак јасних правила у том погледу одражава разноликост сачуваних

¹ У случајевима када се користи глагол *писати*, разлика између посредника и обичног писара утврђивана је према томе да ли се уз име јавља и неко од звања својствених посредничком положају, попут већ помињаног *логотет*.

примера, од простог Хрѣсъ прѣроучи (бр. 141) или прѣроучихъ Хрѣсоу писати (бр. 133), преко *et questa gracia comise a scriver Nicola de Buchia* (бр. 131), до повелѣниѣмъ господина светаго крала, логоветъ Хрѣсъ прѣроучи писать (бр. 142). Оно што остаје као правило је везаност комплеције за естахокол, уз тежњу да се нађе на самом крају текста, укључујући један случај издвајања испод потписа (бр. 142).

У Душановом царском раздобљу можда најупадљивију промену представља повећано присуство владара (13/18), које сада надмашује присуство посредника (11, од тога шест са владарем), док непосредни извршиоци остају слабо запажени (само у грубо прерађеном бр. 207, и то заједно са владарем). Такође, уз владара се учвршћује *повељевање* (10 пута), уз два примера употребе *рече* (бр. 213, 215), а у бр. 207 *рече и заповеди*. Посредници, пак, шест пута *пишу*, трипут *преручују*, а двапут *рекоше*. Короборативни састојци поново се јављају само у једном примеру (бр. 232: записа се и утврди се роукою логофета Гюрги), док се веза са датумом остварује у 12 случајева, при чему је опет у 10 наврата први сусед комплеције податак о месту. Есхатоколски положај остаје неприкосновен, а издвајање комплеције испод текста добија још шире размере (бр. 197, 203, 204, 213–215, 219). Ипак, прва два од ових примера имају и једну протоколску комплециону формулу на самом почетку текста, која се састоји у убацивању израза *повељева* у промулгацију – *пише и повелѣва царство ми, да естъ въ свѣдѣние всѣкому*. Најзначајнији су помаци у правцу формализације, који у овом раздобљу доводе до настанка првих правих целовитих комплеционих обрасца – *повеленијем* владара посредник *записа/преручи/рече* у одређеном месту (наговештен у бр. 102, први пут потпуно уобличен у бр. 142, а сада примењен у бр. 197, 203, 204, 216, 217) и владар *рече* у одређеном месту (бр. 213, 215). На крају, ово раздобље нуди и један пример потпуно другачијег приступа овом састојку, када у бр. 202 Душан саопштава у колико је примерака и коме дотични документ издат.

Комплеције цара Уроша, њих 11 у десет докумената, четири пута помињу само владара, трипут само посредника, а четири пута ова два чиниоца заједно. Осим у једном случају када *преручује* (бр. 246), владар увек *повељева*. Кад год су у комплецији заједно са владарем посредници *преручују*, и то су уједно четири примера обрасца *повеленијем* у овом раздобљу (бр. 223, 228, 244, 247). Међутим, у три примера везана за логотета Драгослава (бр. 233, 237, 238) употребљен је

другачији образац у којем се компледија нарочитог облика надовезује на датум: в лѣто ... при логоветѣ Драгославѣ.¹ Веза са датумом постоји и у седам од осам преосталих случајева, али у раније уобичајеном облику у ком датум долази после компледије, при чему је поново у пет примера први датумски чинилац место. Једини изузетак је бр. 222, али он је особен већ по томе што припада типу „компледије у промугацији“ и стоји на почетку документа. Све остале компледије цара Уроша су есхатоколске, при чему се чак половина издваја испод потписа (бр. 223, 228, 236, 246, 247).² У тој групи посебно је занимљив први пример, који испод потписа има чак две одвојене компледије – слободнију записа се си златопечатни хрисовуль пвѣлѣниемъ господина цара вѣ лѣто ·ѣ̃ѡ̃ѣ̃д̃· индиктивнѣ ·ѣ̃·, и формализовану типа *повеленијем* са местом, месецом и даном.

Компледионе формуле обласних господара преузеле су немањићке тековине, али не без измена. Код Мрњавчевића компледије се јављају у пет од осам сачуваних српских докумената. Свих пет садрже помен ауктора који *повелева* и још једног учесника у записивању. Међутим, док је у царском раздобљу Немањића тај други учесник практично увек посредник, у четири Вукашинова и Угљешина примерка реч је о непосредном извршиоцу, који сада наводи сам себе у првом лицу, увек уз глагол *писати*.³ Само једном јавља се посредник који се, доследно немањићким узорима, наводи у трећем лицу и уз глагол *преручи*. У погледу структуре, ови примерци остају на немањићком трагу и достижу врло висок степен формализације. Четири примерка (бр. 250, 259, 263, 264) следе образац *повеленијем* ауктора *ја* непосредни извршилац или „он“ посредник *писах/преручи*, после чега следе датумски чиниоци, а само један (бр. 249) показује нешто слободнији облик без повезивања са датумом. Такође, у сва четири типска случаја компледија је издвојена испод потписа, при чему у бр. 264 иза ове формуле следи још једна компледија у којој се говори о броју и намени примерака.

Пет докумената Драгаша у којима се јавља овај састојак показују сличне особине и још наглашенију формализованост. Сви стоје издвојено испод потписа и почињу формулом *повеленијем* ауктора. После тога у три наврата (бр. 278, 281,

¹ Претходно логотет Драгослав се јавља и у два примера типа *повеленијем*.

² Сасвим је могуће је да ту спада и бр. 226, али услед оштећења не може се поуздано утврдити да ли белешка испод потписа у овом документу има особине компледије.

³ Код Немањића навођење посредника или непосредних извршилаца у првом лицу јавља се само у две грубе прераде настале у латинској средини (бр. 206, 207).

286) следи формула *ја* непосредни извршилац *писах*, са надовезивањем датумских чинилаца, једном се додају посредник у трећем лицу и датум (бр. 280: старць Григорѣ нароучи писати оу Кочанехъ, итд), а једном (бр. 292) само стоји писа се си хрисовоуль оу градоу, итд. С друге стране, усамљени примерци компледија Александра Валонског (бр. 256) и Николе Алтомановића (бр. 260) доносе примере када се улога лица која носе „посредничко“ звање логотета обележава глаголом *писати*, при чему саме формуле немају упоришта у немањићком наслеђу. Друга једноставно гласи писа ю логопеть неіанъ, док прва после нешто опширнијег исказа у истом смислу додаје по рѣчи господина Алекъџендра и всехъ властель.

Бројније наговештаје нових решења, уз понављање неких старих, нуди 11 компледија у 10 докумената Балшића. Пет примерака (бр. 272, 274, 275, 299, 368) почиње формулом *повеленијем* ауктора уз надовезивање другог учесника, а само двапут и датума. У два наврата (бр. 282, 358) редослед ауктора и другог учесника је измењен, док још два (бр. 314, 346) саопштавају исте податке знатно слободније.¹ Осим тога, у бр. 299 постоји још једна компледија која уопште не помиње друге учеснике: азъ господинъ Гюргъ рекохъ написати оуи книгу, док у бр. 294 нема ауктора, па она, слично Алтомановићевој, гласи: писа логофеть Бутко. Уопште, помени других учесника одликују се доследном употребом глагола *писати*, иако они у три наврата носе звање логотета. С друге стране, ови „писари“ се само двапут представљају у првом лицу. Најзад, уобичајеност одвајања компледије од главног текста прилично је велика – упркос ретком присуству потписа, ова се појава уочава у најмање шест, а можда чак и у девет случајева.²

Еволуцију компледије од немањићких према неким новим облицима најбоље одражавају примери аукторске групе Лазаревића. Две сачуване компледије кнеза Лазара верно преузимају немањићке формуле ауктор *рече* + место (бр. 289) и *повеленијем* ауктора посредник *преручи* + место (бр. 291), оба пута издвојене у посебан блок који, додуше, у првом случају стоји изнад потписа. После тога, осим у првом следећем документу (бр. 319), издвајања више нема или

¹ Бр. 314: Жиликъ писа по милости господина Квстадина и повелениу месеца, итд. Бр. 346, сачуван само у италијанском преводу: *e per tute queste cose sovrascripte comandassemo a scriver questa nostra litera per lo nostro cancelier.*

² У бр. 282 и 358 није извршен непосредан увид, али се присуство одвајања може наслутити на основу постојећих издања. Сачувани оригинал бр. 368 тешко је оштећен, па се не може установити да ли је компледија, која према препису долази на крају текста, испред потписа, одвојена у посебан блок.

га није могуће уочити. Истовремено, мењају се и садржај и структура комплечије. У документима из времена до 1405. године (бр. 319–321, 325, 326, 333, 334) најредовнији састојак постаје непосредни извршилац, који је наведен шест пута, увек у трећем лицу, увек уз глагол *писа* и трипут са надовезивањем податка о месту. Ипак, ова формула је потпуно самостална само у бр. 326 и 334. У бр. 319 она је део шире формуле типа *повеленијем* ауктора *писа* непосредни извршилац у наведеном месту, а у бр. 320, 321 и 333 она представља другу комплечију документа. При том, у бр. 333 прва комплечија (ауктор *наручи писати*) долази одмах после диспозиције и од друге је одвојена само датумом, док у бр. 320 и 321 она заузима сам почетак документа и састоји се од старе комплечије-промулгације која је избацивањем промулгационог завршетка у *сведеније свима* претворена у чисто комплечиону формулу *пише и повељева* ауктор – на посебан значај тог обрасца у овом раздобљу указује и околност да се он такође јавља као једина комплечија у бр. 325. Најзад, од 1405. нижу се комплечије (бр. 336, 343, 344, 370, 396) у којима се искључиво помиње ауктор иза најаве *писа се повеленијем*, уз варијације које укључују, после дужег времена, два примера продора короборативних чинилаца у облику глагола *утврди*.

Образац *писа се повеленијем* + ауктор који Лазаревићи усвајају од 1405, код Бранковића се среће у једном нешто ранијем примерку (бр. 297), једном из исте године (бр. 337) и једном позном (бр. 472), сва три пута са надовезивањем датума. Друга два обрасца који се јављају код њих, *повеленијем* ауктора и *писа* непосредни извршилац, такође су временски раштркани. Први се самостално јавља двапут, оба пута са надовезивањем датума (бр. 383, 424), а други четири пута (бр. 351, 379, 437, 440), од тога само једном са додатком датума, док се у три наврата (бр. 308, 429, 432) они спајају у сложенији образац *повеленијем* ауктора *писа* непосредни извршилац + датум.¹ Поред тога, бр. 437 садржи и белешку о примерцима документа, а посебно су занимљиве три позне комплечије са особеним решењима – у бр. 442 наилази се на један од ретких примера аукторске изјаве у првом лицу: *ја _ повелех писати* + датум, док се у бр. 467 и 471 у слободној форми саопштава несвакидашња околност да су ауктори у потпуности

¹ У бр. 429 непосредни извршилац има „посредничко“ звање логотета, али његово учешће у настанку документа ипак је означено као *писање*.

преузели на себе стварање документа.¹ У погледу положаја, као и код Лазаревића, везаност комплеције за есхатокол је апсолутна, док се издвајање може поуздано уочити само у бр. 442, где особена комплецијона формула на неки начин преузима улогу потписа.²

Преостале две скупине комплеција из 15. века – у документима Мркше Жарковића и породице Црнојевића – показују разноврсност која је изразито несразмерна скромној величини узорка, одражавајући не само многе већ забележене варијанте овог састојка, него и неке нове. Тако Мркшин бр. 323 и 327 припадају истом дводелном типу као временски блиски бр. 333 Лазаревића, осим што се уместо ауктор *нарочи писати* користи *рече писати*, док бр. 324 понавља дводелни тип представљен у лазаревићком бр. 321, само са навођењем ауктора у првом лицу. С друге стране, једини пример издвајања комплеције код Мркше (бр. 338) садржајем подсећа на комплецијоно-короборативне формуле из времена Душановог краљевања (Дмитъръ писа и печати), а бр. 366 представља особен спој са короборацијом утолико што се изгледа ради о случају када је ауктор лично писао документ (и за векѣ вѣрованѣ вѣи ња листѣ пишу и посилаѣ по моѣмѣ чловѣку). Код Црнојевића, бр. 448 садржи најпре комплецију са белешком о примерцима документа, а онда изјаву састављача уз употребу глагола *писати* и, као и Мркшин бр. 323, заменице првог лица. Бр. 461 и 462, пак, имају изјаву састављача са глаголом *писати* на самом крају документа, али бр. 462 поред тога има на почетку формулу *по заповеди* ауктора. Бр. 464 и 465 примери су типа *повеленијем* ауктора *писа* непосредни извршилац, а јединствен случај у српској пракси, додуше сачуван у позном препису, представља бр. 469 чија је комплеција повлећњемъ гдна Ћурћа и Степана Црноевић исписана крупним словима испод текста, чиме не само положајем него и изгледом преузима улогу потписа.

Иако је до краја задржала разноврсност и способност да рађа нове облике, комплеција у српским документима ипак може да се сагледа кроз одређене развојне фазе и одговарајуће обрасце. Њено уобличавање у раздобљу Немањића обележено је чврстим везивањем за есхатокол, отвореношћу за повезивање са

¹ Бр. 467: потруждена же и съставлена Гьургіемъ деспотомъ, подьписано Їваномъ деспотомъ, благоволеніемъ деспотице Анггелине. Бр. 471: сътвориса нами сыны сватыхъ отецъ нашихъ саномъ деспотства почтенныхъ по плоти братіамъ, Георгіемъ и Іоанномъ, прьввымъ съставленъ вторымъ рукописателенъ.

² У бр. 308 комплеција такође почиње у новом реду на крају текста, али стиче се утисак да то издвајање није намерно извршено.

датумом као носиоцем сродних података и усредсређивањем на улогу коју су у састављању докумената имали владари и посредничке личности надзорника документарне продукције, уз веома ретко помињање непосредних извршилаца. Ово последње имало је за последицу појаву неколико устаљених појмова за означавање радњи које су ауктор и посредник извршавали – *повеле* (за ауктора), *преручи* (најчешће за посредника), *рече*, итд. Око појединих парова учесник + појам почели су онда да се изграђују чвршћи структурни и садржајни обрасци, међу којима се учесталошћу издваја *повеленијем* ауктора посредник *преручи/рече/писа*. Такође, истицање улоге ауктора и посредника омогућило је да комплеција често поприми улогу средства аутентификације, што је у већем броју случајева наглашено њеним издвајањем у посебан блок испод главног текста. Када је, међутим, време обласних господара смањило хијерархијске разлике на вертикали ауктор – посредник – извршилац, уз често потпуно изједначавање последња два, појмовна шароликост почела је да се све више своди на двојство *повеле* – *писа*, а и издвајање комплеције временом постаје све ређе. Штавише, код Лазаревића се у једном тренутку може запазити појава протоколске комплеције, додуше, обично у спрези са есхатоколском. Поновно хијерархијско уздизање ауктора у лику српских деспота није вратило старе односе, него је само утицало на готово потпуно потискивање других чинилаца из њихових комплеција. Ипак, распарчаност српског политичког простора омогућила је да паралелно опстане и пракса обласних господара и у њој као један од ретких обједињавајућих чинилаца прилагођени облик старе немањићке формуле – *повеленијем* ауктора извршилац *писа*.

Као преносилац жеље да се оно што је текстом предвиђено добро сврши, **аптекација** је била природно везана за есхатокол, али и лишена било каквог функционалног значаја. Стога не изненађује да се она јавља у само 67 случајева у 62 документа. У том броју нема ниједног документа на грчком, а латинских је свега четири – два који нису настали у српској средини (бр. 10, 12) и два фалсификата (бр. 7, 221). То као једини употребљив оставља српски узорак, који се такође може сматрати скромним јер обухвата само 16% докумената те језичке групе. Чак и када се посматра по раздобљима, учешће докумената са аптекацијом у српском фонду никад не прелази 20% – у раздобљима 1321–1355 и 1355–1402. године стиже сасвим близу тог постотка, пре 1276. и 1402–1459. креће

се око 13–15%, али после 1459. пада испод 10%, док 1276–1321. износи само 5%.¹ Ови подаци указују и на то да апрекација не спада међу оне састојке који су постепено освајали место у формулару или узмицали из њега. Она је једноставно увек стајала на располагању, а степен у ком је коришћена зависио је, чини се, понајвише од склоности појединих ауктора – на пример у српским документима Дечанског учесталост њеног јављања износи 37,5%, код кнеза Лазара 45,5%, а код Драгаша 55,5%.

У друштву структурално сложених и садржајно богатих есхатолошких састојака српских владарских докумената апрекација делује као потпуни странац. У чак 53 случаја, укључујући три латинска, она једноставно гласи *амин*. Штавише, у још четири случаја (бр. 42, 45, 142, 290) апрекацију чини иста реч, само поновљена трипут (*амин, амин, амин*), док је у бр. 139 удвојена. У три наврата јавља се варијанта *въ вѣки аминъ* (бр. 105, 106, 248), док се у грубој преради бр. 207 на два места среће до *вѣка у вѣку аминъ*. Њену проширену варијанту доноси фалсификат на италијанском (бр. 221) чија апрекација гласи *e benedissi in eternum et in seculum seculi amen*, док још једна груба прерада на италијанском (бр. 206) поставља кључне речи благослов и амин у други контекст – *e alla benedizion e umelta imperial tutti zentilomeni dissero amen*. У бр. 471 налази се решење *въ славу Отца и Сына и Святаго духа аминъ*, а најопширнија је апрекација у бр. 454, која има обележја праве молитве: *а Господъ да сподобит ни въсегда возрастити се на больше по воли хотенїа своего w Христе Исусе Господи Боже нашъ. Емоу же слава и дрѣжава часть и поклонїанїе съ СѸтьцемъ коупно и Светимъ доухмъ въ бесконачнїе вѣки, аминъ*.

Већ прво читање ових примера може да побуди сумњу у апрекативну природу неких међу њима. На пример, у опширном бр. 454 јасно је да се молбе упућене вишњим силама не односе само на документ и његов предмет. У ствари, изузев бр. 206 и 221, код којих се у речи *благослов* може видети повезивање са документом, сви остали примерци могу се сами по себи тумачити као општа и неодређена призивања вишње помоћи. Због тога је за утврђивање степена њихове апрекативности неопходно обратити пажњу на контекст у ком се они јављају. Ту већ долазе до изражаја нека нова обележја овог састојка. На првом месту је свакако тесна веза апрекације са санкцијом – чак 49 апрекација стоји на крају или,

¹ С. Станојевић, *Студије* 12, 18–21, апрекацију у Рашкој налази тек од почетка 13. века.

у пет случајева, унутар духовне санкције, а једна на крају световне. С обзиром на обичај обликовања санкције као призивања казне, апрекације на овом месту лако би могле да се односе на санкцију, а не на шири контекст документа, тим пре што се у овој групи, изузев бр. 248, налазе искључиво примерци са једним, два или три *амин*. Штавише, околност да се у 33 оваква случаја иза апрекације налазе још неки делови текста иде у прилог тези да апрекација на овом месту подржава санкцију а не цео документ. На исти начин може се протумачити и неколико појава апрекативних формула иза заклетве или појединих деоница у експозицији и аренги (бр. 10, 20, 205, 242). То оставља свега 13 „правих“ апрекација. Њихово место је у већини случајева на крају текста или су од њега одвојене само датумом, али једна група коју чине структурно и садржајно богатији примерци (бр. 106, 207, 221, 454) налази се уз крај диспозиције, чиме посебно снажно наглашава своју усмереност на предмет документа. Међутим, с обзиром на њихову бројност, они се могу узети тек као сведочанство да поступак уношења апрекација, иако очигледно познат састављачима докумената, у српској дипломатичкој пракси није био уобичајен, па ни јасно одређен.

У подели на протоколске и есхатолске састојке српских владарских докумената највећу недоумицу изазива **заклетва**. Ова формула свечаног обавезивања ауктора на поштовање садржаја документа логички је више пристајала делу који следи након што је главни садржај изложен. Ипак, она је могла да се нађе у протоколу, чак на самом почетку документа, као знак да свечана обавеза обухвата цео његов текст, али и унутар диспозиције, ако се обавезивање односило на неки појединачни диспозитивни став. Заиста, у укупно 51 забележеном примерку заклетви, који се јављају у 48 различитих докумената, постоје 22 случаја када се она налази у диспозицији, 17 у протоколу и само 12 у есхатолу. Такође, упркос сразмерно малом броју примера, заклетва се, за разлику од неких других састојака, јавља у све три језичке групе докумената – 13 пута у латинским (20%), 33 у српским (9%) и двапут у грчким (4,7%). Најзад, у особености њене употребе убраја се и њено постепено опадање – пре 1276. године среће се у 29% докумената, а после у само 5–10%, изузев у раздобљу 1355–1402, када достиже 15%.

Једини обавезни чиниоци заклетве као дипломатичког састојка јесу сам глагол заклињања и предмет заклетве. При том, пошто је предмет заклетве по

правилу истоветан диспозицији документа која је у бројним случајевима непосредно семантички повезана са заклетвеном формулом, овај чинилац се у формули често исказује само кроз показну заменицу и упутнице попут *више/ниже писано* или се уопште не појављује. Ипак, овај прости образац заклетве, сведен на глагол са или без предмета, може да буде обogaћен додавањем још два чиниоца – средстава и начина заклињања. Први од њих подразумева одговор на питања чиме или у шта се давалац заклетве куне, а други са каквим гестовима или осећањима то чини. Пошто су ови додаци поткрепљивали уверљивост заклетве, они су врло често укључивани у заклетвену формулу.¹ На пример, у обе заклетве сачуване у грчким документима срећу се подужи спискови средстава – *καὶ ὀμνύει ἡ βασιλεία μου εἰς Θεόν, εἰς τὸ ἅγιον εὐαγγέλιον, εἰς τὸν τίμιον καὶ ζωοποιὸν σταυρὸν καὶ εἰς πάντα τὰ ἅγια καὶ εἰς τὴν ψυχὴν αὐτῆς* (бр. 192) и *ὀμνύει ἡ βασιλεία μου εἰς τὸν θεόν, εἰς τὰ ἅγια αὐτοῦ εὐαγγέλια, εἰς τὸν τίμιον καὶ ζωοποιὸν σταυρόν, εἰς τὸν μέγαν ταξιάρχην τῶν ἄνω δυνάμεων, εἰς πάντα τὰ ἅγια καὶ εἰς τὴν ψυχὴν μου βασιλείας μου, ὅτι νὰ ἔχωσι τὸ στέργον*, итд (бр. 252).

Утисак о сличности ових двеју формула, који додатно појачава околност да су у оба случаја заклетве укључене у диспозицију, намеће заводљиву претпоставку да је заклетва у грчким документима, упркос реткој примени, поседовала степен формализације који не заостаје много за другим састојцима докумената ове језичке групе. Знатно бројнији примерци заклетве у латинским документима показују више разноврсности. На почетку стоје два неаутохтона примерка (бр. 10, 12), драгоцена због тога што одражавају нарочити тип заклетве који користи свој есхатоколски положај одмах иза диспозиције да се ослони на њене глаголе и тиме сведе саму заклетвену формулу на набрајање средстава, најављено изразом *тако нам помогао* (бр. 12: *sic nos Deus adiuvet et hec sancta quatuor evangelia*). Поред тога у бр. 12 среће се и посебна субјективно изречена заклетва српског ауктора, садржајно ослоњена на претходну, али проширена начином заклињања: *Ego comes Miroslavus, sicut comes Gervasius cum suis nobilibus mihi iuravit, idem et ego illis iuro, secundum suprascriptum capitulare recta fide et sine fraude perpetuo manutenere*. Већ следећи случај (бр. 18), можда такође

¹ Станојевић не издваја заклетву као посебан дипломатички састојак. Највише о заклетви као дипломатичком састојку пружа М. Кос, *Дубровачко-српски уговори до средине 13. века*, Глас 123 (1927), 28–36. О заклетвама уопште Л. Ђаповић, *Заклетва на тлу Југославије*, Београд 1977, као и прилог истог аутора у *Лексикону српског средњег века*, 204–205.

неаутохтон, доноси још једно ново решење – заклетву која стоји на самом почетку документа и представља пример сажетог типа: *fidelitatem juramus*, итд. Насупрот томе, бр. 67, чија је неаутохтоност извесна, доноси веома сложену заклетвену формулу уклопљену у диспозицију. Она се састоји од глагола (*promittimus per juramentum*), средства и начина саопштених кроз опис чина заклињања (*ad sancta Dei evangelia manu tacta a nobis personaliter*) и предмета (*prestium nos tenere, adimplere et inviolabiliter observare*), уз диспозитивни додатак којим се та обавеза преноси на наследнике.

Преостали примери заклетве у латинским документима, који сви припадају крају 14. и првој половини 15. века (бр. 299, 345, 350, 356, 385, 393, 394, 409, 422), листом следе овај последњи модел. Осим по обимности и сложеној структури, то се види и по месту заклетве, која се увек смешта у завршни део диспозиције или одмах иза ње, на прелазу ка есхатоколу. Додуше, постоје знатне варијације у садржају, али оне се могу приписати разликама у околностима настанка докумената. Прва четири потичу од Балшића, при чему је други свакако саставио странац, док је порекло трећег нејасно. Сви наравно имају глаголе заклињања – *заклети се, положити заклетву, обећати* – али док се у првом формула на томе завршава, остали додају начин и предмет заклињања, а у последњем се наилази и на набрајање средстава слично оном из грчких примера.¹ Следећих пет случајева везани су за српске деспоте и сви осим бр. 393 могу се поуздано или са великом вероватноћом приписати домаћим састављачима, али свеједно показују да потпуно владају сложеним латинским глаголским фразирањем. Глаголи су *заклети се* и *обећати*, ређају се изрази сваковрсног поштовања онога што је записано, трипут се описује полагање заклетве дотицањем јеванђеља, а као најскромније заступљено поново остаје набрајање средстава, поменуто само у бр. 394: *super fidem nostram et ad sancta dei evangelia*.

¹ Изузетно опширна заклетва у овом случају одражава сва наведена обележја: *prometemo per nui e per gli nostri heriedi e sucessori la dicta paxe, concordia, bona voluntade e promissione facte como e ditto de soura perpetualmente ferma et rata avere, tegnire, actendere, osservare et adimplire, e contra quella non fare over vegnire per nui over per altri, per directo over per indirecto, per alguna caxon, colore, modo over inzegno. E per piu chiarezza e fermezza di le predicte cose nui Balsa predicto prometemo per la nostra dicta fede e si zuremo in l anema nostra e in l anema de misser Zorzi nostro padre, e in dio padre omnipotente, e in la nostra dona madona sancta Maria verzene glorioxa, e la croxe verazia de dio, e in gli dodexe apostoli, e in gli quatro evangelisti e in gli altri setanta cernidi, e in trexentodexeoto sancti padri de Nicea, e in tuti gli sancti i quali fo in principio, per questo a tuti quelli zuremo e oltra al serenissimo principio misser lo doxe de Veniexia, e a tuta la soa signoria e comunita de Venexia, che nui vogliamo esser cordiale e iusto amigo e fedele de quella, e osservare tute le predicte cose.*

Између византијског обичаја, који тежиште ставља на средства, и латинског, који наглашава начин заклињања, формула заклетве у документима на српском показује склоност ка обједињавању њихових одлика. На то указује већ најранији пример (бр. 19) који гласи: кљну се кнезу дубровъчкому ... въ Бога и свету Богородицу и въ чьстни и животворешти крьсть Господьнъ и въ света евангелиѣ и въ светихъ 12 апостолъ и въ светихъ 40 мученикъ и въ 318 светихъ отьць. Кљноу ви се безъ всакога пропадъства, итд. Ипак, овај пример у исто време знатно одступа од грчких и већине латинских по томе што се налази у протоколу, претходећи диспозицији која тако постаје део заклетвене формуле, то јест, њен предмет. Штавише, на крају диспозиције долази „јемствена“ духовна санкција која у ствари представља логични епилог заклетве са призивањем на ауктора одговарајуће казне за њено евентуално кршење: ако ли сие преступлу, да ме Богъ суди и света Богородица. Од 10 српских докумената са заклетвама до 1276. године, њих девет има протоколску заклетву испред диспозиције, при чему сви осим најпознијег (бр. 44) имају и „јемствену“ санкцију на крају. Структура саме заклетвене формуле такође је сразмерно чврста, заснована на низу глагол – инскрипција – средства. У четири случаја (бр. 29, 32, 41, 44) заклетва и нема никаквих других чинилаца, у три случаја томе се додаје начин (у бр. 19 и 36 иза средстава, а у бр. 40 испред), док бр. 28 има само начин, без помена средстава. Једино бр. 30 не садржи ни средства ни начин, чиме се практично своди на просту заклетвену формулу. Ни садржај није превише шаролик, па два документа Андрије Хумског (бр. 29, 32) имају практично истоветне формуле. У улози глагола равномерно се употребљавају *заклети се* и *обећати* (5:4), навођења средстава показују знатне сличности у избору и редоследу појмова, упркос томе што ниједно не садржи мање од четири чиниоца,¹ а код саопштавања начина упадљиво је да се у три од четири случаја среће израз безъ всакога пропадъства.

Као једини изузетак од овог обрасца у раздобљу пре 1276. издваја се бр. 26. Иако тешко читљив, он по свему судећи представља случај када се заклетва помиње у склопу наративног тока диспозиције, као део чина који се уређује документом, и то чак у прошлом времену – *заклех се*. Усамљен у своје доба, овај

¹ У свих седам случајева међу средствима се јављају Бог, часни крст и јеванђеља, 318 никејских отаца изостају само једном (бр. 41), а Богородица двапут (оба пута код Андрије Хумског). *Сви свети Богу угодивши* срећу се четири пута, увек на крају (бр. 36, 40, 41, 44), а још четири чиниоца помињу се једном или двапут.

пример добија на значају после 1276, када удео докумената са заклетвом десетоструко опада, са 37% (10/27) на само 3,6% (5/138) у раздобљу 1276–1355. године. Разлог овој промени вероватно треба тражити у снажном хијерархијском узлету немањићких владара у односу према чиниоцима са којима су писмено општили на српском језику. Чак и када у склопу неког чина положи заклетву, владар не осећа потребу да је помене, а ако до помена и дође, он је узгредан. Заиста, једина два примера заклетве у садашњем времену која најављује диспозицију или њен део тичу се докумената које нису издали главни владари државе Немањића (бр. 65, 89), па и тада реч је о простом обрасцу – *кљнь му се и да lo reame l anima e la fede de reame*. Од преостала три случаја, у два главни владар само узгред помиње положену заклетву (бр. 74, 143), док је трећи (бр. 110) посебно занимљив. Он наизглед понавља стари образац заклетва – диспозиција – „јемствена“ санкција, и чак стидљиво помиње заклетвена средства, али глагол је ипак у прошлом времену (и такози имь се вбѣта кралеѡство ми вь Господа Бога и вь прѣчистую Матерь Божию), а „санкција“ у ствари не прети казном него представља разводњену завршну заклетву: и на мою вѣру на кралеѡу да се ни у чемь не потвори кралеѡство ми, што сьмь писаль.

Већ после 1355. године, са опадањем и пропашћу Немањића и уздицањем на њиховом месту обласних господара, заклетва се враћа – до 1402. она се среће у преко 15% докумената (14/91). Промену најављује већ цар Урош, који у бр. 237 на два места, при почетку и при крају диспозиције, напомиње да је на садржај документа дао *моју веру царску*, док у есхатоколу бр. 244 после сличне напомене о датом *обећању и клетви и мојој царској вери* долази права сложена заклетвена формула по обрасцу глагол (вбештавамь) + средства (Бог, Богородица и сви свети) + предмет (все више писанно). Ипак, најближе старијим обрасцима стоји бр. 242, где се први пут после скоро 100 година јавља права протоколска заклетва са глаголом *обећавам*, инскрипцијом, низом од осам заклетвених средстава (укључујући и цареву душу) и надовезаном диспозицијом и јемственом одредбом.

Једино одступање од старог обрасца у бр. 242 – изостанак казног призивка у јемству – исправљено је већ у истом приликом издатом документу кнеза Војислава (бр. 243). Ипак, у потоњим примерцима овог раздобља стари образац имао је мање одјека – заклетва у протоколу среће се у само пет од 11 случајева, при чему само један документ Балшића (бр. 314) има иза ње и инскрипцију и

навођење средстава, док други балшићки документ (бр. 273), као и једини примерци Вука Бранковића и Црнојевића (бр. 306, 315) своде заклетвену формулу на глагол. Исти је случај и код Николе Алтомановића (бр. 260), чија је заклетва уденута између експозиције и диспозиције, док Александар Валонски (бр. 256) на истом месту ипак налази и простор за опис заклињања (присегwxъ на светое божьствьноє љвангелиє). Од преостала четири примерка, који сви припадају Балшићима, бр. 272 има у оквиру диспозиције две заклетве – једну са глаголом у прошлом времену и опирним описом заклињања (и клехъ иимъ се у Светои Богородици у нихъ великои цркви на чьстномъ крѣстѣ и на мокехъ Светаго Власица и инихъ светихъ, кои почиваю у нихъ цркви) и другу просту, али презентску (и шште се wбекавамъ). За преостала три (бр. 253, 285, 293) може се рећи да оличавају један тип просте заклетве намењен крају диспозиције или почетку есхатокола који уместо глагола користи израз *и на то дајем/дајемо моју/нашу веру*. Израз *дати веру* замењује глагол и у балшићком документу бр. 273 и код Николе Алтомановића, али два најпознија документа Балшића, као и документи Вука Бранковића и Црнојевића користе *обећавам*, чиме се број различитих начина за исказивање глаголске радње заклињања у ових 11 докумената пење на четири.

Упадљиво је да од 12 докумената са заклетвом које су издали обласни господари, чак девет отпада на господаре области у јадранском приморју, од чега седам на Балшиће. С друге стране, међу преостала три налази се само један примерак будућих владарских породица Лазаревића и Бранковића. Ова околност, у спрези са поновним порастом угледа владарске личности за време Деспотовине, може се узети као објашњење за потпуни изостанак заклетви из 75 докумената насталих на српском језику у том раздобљу. Тек после 1459. заклетве ће се поново јавити у четири документа расељених Бранковића. Положај ових формула у есхатоколу (бр. 437, 472) или диспозицији (бр. 450, 452) указује на дубок јаз између њих и старих протоколских заклетви, а структура и садржај потврђују дисконтинуитет. Тако Мара Бранковић своју заклетву у бр. 437 изражава у прошлом лицу и на раније незабележен начин који обједињује глагол и средство – и мою душу прѣд Богом ме wставих. Вук II Бранковић, пак, у оба наврата (бр. 450, 452) користи презент глагола *примити* поткрепљен *вером и душом* у улози средстава. Овај нови глагол присутан је и у бр. 472, само ојачан са још два глагола и уклопљен у још једну дотад незабележену формулу – и сѧа прѧеше и wбѣшташе

се и утврдише се подь клетвою. Тиме је са доста симболике стављена тачка на развојни пут овог састојка у документима на српском језику, али и у српским владрским документима уопште. Пошто је на сићушном грчком и знатно озбиљнијем латинском узорку показала доследност по питању места у формулару и структуре, па донекле и садржаја, заклетва на српском узорку нуди леп пример повезаности дипломатичког састојка са ширим друштвеним околностима. У раздобљу до 1276. године, када јој те околности иду на руку, она изграђује сложен али чврст протоколски тип који даје печат целом тексту. Међутим, са променом услова почиње нередовнија примена, а са њом и концепцијско лутање. Стога овај састојак приликом поновног „уласка у моду“ током друге половине 14. века не успева да поврати препознатљиву форму, да би нови прекид у првој половини 15. века употпунио разлаз са ранијом праксом. На крају, пошто изградња нових образаца за коју постоје наговештаји у најпознијим примерцима није стигла да ухвати замах, заклетва у целини одаје утисак слабо формализованог састојка који углавном не успева да пронађе своје место у целини документа.

Основни утисак који оставља анализа унутрашњих дипломатичких састојака српских средњовековних владарских докумената је шароликост. Примери када се може утврдити постојање чврстих образаца сразмерно су ретки и махом се тичу мањих скупина од по неколико јединица. Нема сумње да разлог у великој мери лежи у ограничењима сачуване грађе. Ако се пође од претпоставке да се највиши степен формализације појединих састојака може очекивати у документима који потичу од истог ауктора, онда се структура дипломатичког фонда српских владара показује као прилично неподесна. У 474 документа заступљено је 78 различитих ауктора и аукторских комбинација. Од тог броја само осам се понавља у више од 10 примерака (Душан 114, Ђурађ Бранковић 42, Стефан Лазаревић 32, Милутин 28, Стефан Дечански и цар Урош по 22, и кнез Лазар и деспот Угљеша по 11), док се чак 42 појављују само једном или двапут, а још 17 три до пет пута. Ови узорци могу се, додуше, укрупнити повезивањем појединих ауктора у скупине према породичним везама и политичком континуитету. На тај начин добијају се за српске прилике велики фондови докумената владара из главне лозе Немањића (219 јединица), као и Бранковића (88) и Лазаревића (57), а за групну анализу могу се искористити још и документи Балшића (26), Црнојевића (16),

браће Вукашина и Угљеше (13) и Драгаша (10), чиме се покрива преко 90% укупног броја јединица. Ту, међутим, наступа други чинилац који нарушава компактност грађе – употреба три дипломатичка језика, који су сви повлачили са собом и одговарајуће обичаје у формализацији појединих састојака. У сваком од наведених фондова постоје примери употребе бар два језика, а код Немањића и сва три, што значи да се сви они поново деле на мање целине које додатно сужавају расположиви узорак за анализу.

У оваквим условима, међу већим скупинама најбоље услове да остваре висок степен формализованости имали су документи на грчком језику – свих 43 концентрисани су у раздобљу од само пола века и распоређени на шест ауктора, од којих један (Душан) обухвата преко 2/3 фонда (30 јединица). Заиста, висока формализованост фонда грчких докумената видљива је практично код сваког састојка, било да је реч о његовој структури, садржају и месту у тексту, или о доследности са којом се он изоставља из формулара. Код латинских докумената запажа се слично стање. Наиме, иако је њихов хронолошки распоред неупоредиво растреситији (18 јединица пре 1321, девет до краја 14. века и 38 у 15. веку), околност да се међу јединицама првог раздобља налази чак 10 фалсификата и четири или пет примерака који нису настали у српској средини усмерава анализу превасходно ка две групације аутентичних докумената које према времену настанка и аукторима чине компактне целине. Прва од њих обухвата пет јединица из друге четвртине 14. века чији су ауктори немањићи владари (од тога четири Душанове), а друга 40 јединица из времена од краја 14. до краја 15. века, које су издали припадници породица Балшића (6), Лазаревића (7), Бранковића (25) и Црнојевића (2). Ту се знатан степен формализације може уочити већ у првој скупини, иако она нуди сразмерно скроман узорак за раздобље од 18 година, а поготово у другој, при чему више примера показује да важну улогу у употреби и обликовању појединих састојака има подела на аукторе из јадранског приморја и из унутрашњости.

Највећи и за аутохтону дипломатичку праксу свакако најзначајнији фонд јесте онај који чини 366 докумената на српском језику. Тај фонд је најразуђенији према аукторима и времену настанка јединица, па стога није изненађујуће што анализа показује да је у њему степен формализованости унутрашњих састојака у целини узевши најнижи. Заиста, утисак о формализованости постаје повољнији

ако се грађа посматра у хронолошким одсечцима, при чему се за граничне најчешће намећу 1276, 1321. и 1402. година, као и раздобље између 1355. и 1371. године. Подела фонда на аукторске корпусе такође омогућава да се уочи више примера формализације, нарочито од појаве паралелних корпуса докумената обласних господара у другој половини 14. века. Овим путевима долази се до више упечатљивих примера високе формализованости, попут промулгација у документима Немањића или већег броја састојака у корпусима докумената Драгаша и деспота Ђурђа Бранковића. Ипак, чак и уз сва груписања докумената према аукторима или хронолошкој блистости, намеће се закључак да је формализованост састојака у документима на српском језику знатно заостајала за грчким, па и латинским фондом. Штавише, упадљиво је да се сразмерно велики број примера изразите неформализованости односи на раздобље са највећом густином сачуваних докумената по јединици времена (1321–1355. године), односно најзаступљенијег ауктора, краља и цара Душана. Дobar начин да се провери вредност тог закључка може да буде провера степена формализованости треће групе дипломатичких састојака, оних који су имали аутентификациону улогу и стога начелно били подложни већој формализацији и мањем утицају новина које су различити ауктори и проток времена уносили у дипломатичку праксу.

1.3. Средства овере

Под средствима овере могу се подразумевати сва она нарочита обележја која је ауктор давао документу са циљем да поткрепи његову улогу верног преносиоца садржине неког званичног чина у писаном облику. Првенствени задатак ових средстава састојао се, дакле, у томе да потврде да текст који је садржан у документу заиста потиче од наведеног ауктора и да приказује дотични чин онако како тај ауктор жели. Уграђена у документ, та средства постајала су трајни доказ овако схваћене оригиналности, аутентичности и/или веродостојности, способна да врше своју улогу кад год се укаже потреба. Нека од њих била су до те мере испреплетана са појединим састојцима документа да их је тешко или, у најмању руку, непрактично посебно приказивати. На пример, логос-формула као изразито средство овере не може се сматрати посебним дипломатичким састојком – њен „текст“ је у потпуности уклопљен у текст документа, то јест, појединих његових дипломатичких састојака, а њено препознатљиво спољно обележје (исписивање

црвеним мастилом) није својствено само њој, него и неким другим састојцима. С друге стране, комплеција се несумњиво може издвојити као посебан дипломатички састојак, али она у знатном броју примера у документима српских владара нема улогу средства овере. Ипак, у овом фонду постоје три средства овере за која се уједно може рећи да представљају засебне дипломатичке састојке. Међу њима, *белешка о сведоцима* представља типичан унутрашњи, текстуални састојак, *потпис* поред текстуалне по правилу има и спољашњу препознатљивост јер се местом и начином исписивања издваја од остатка документа, док *печат* постоји као независан предмет који се додаје документу задржавајући своју спољашњу и унутрашњу посебност, при чему осим самог средства овере пажњу привлачи и начин на који се оно сједињује са документом.

Сведоци наведени у документу служили су као начелно независна потврда његове аутентичности и веродостојности, за живота лично, а касније успоменом на своје име и углед или простом чињеницом да је одређени број људи својевремено изразио спремност да „овери“ документ својим присуством у његовом тексту.¹ Међутим, код докумената чији су ауктори били носиоци власти употребу сведока, па и белешке о њима, спутавала је могућност да ауктор своју власт сматра толико узвишеном и потпуном да му додатна потврда за оно што у својим документима изјављује није потребна. У том смислу, податак да се навођење сведока у српским средњовековним владарским документима среће на само 85 места у 82 јединице (17%) може се протумачити као упечатљиво сведочанство о схватању власти у српској средњовековној средини. Када се анализом обухвати хронолошка и језичка расподела ових примера подаци постају још речитији. Међу поменута 82 документа нема ниједног грчког, док је репрезентативност сразмерно бројне групе од 17 латинских веома ограничена – свих 10 примерака из немањићког доба или су фалсификати (бр. 4, 5, 8, 9, 221) или документи настали ван српске средине (бр. 10–12, 18, 67), при чему су и наведени сведоци странци. Преосталих седам насталих крајем 14. и у првој половини 15. века су листом аутентични, али поново најмање четири у целини потичу од страних састављача (бр. 313, 345, 393, 414), што као аутохтоне српске владарске документе на латинском језику који садрже белешку о сведоцима

¹ О улози сведока и променама кроз које је она пролазила говори на почетку одговарајуће своје студије С. Станојевић (*Студије* 15, 1–4).

оставља највише три јединице (бр. 385, 409, 422).¹ Код докумената на српском, пак, нарочито пада у очи да је учесталост појављивања овог састојка најмања код припадника династије Немањића из времена њене највеће моћи и хијерархијског успона између 1321. и 1371. године – само 8%. У документима ранијих Немањића, као и у време Деспотовине, тај удео је више него двоструко већи (19%, односно 17%), али далеко највише вредности достиже у временима када су српски властодршци имали најмање стварне моћи – код обласних господара из друге половине 14. века (27% до 1402. године) и у доба после пада Деспотовине (33%).

У погледу структуре, бележење сведока није нарочито сложено. Оно се по правилу своди на два неизбежна чиниоца – сама имена сведока и неки израз који ће их као такве означити. Ипак, могућности за уношење варијабилности биле су знатне. Пре свега, сведоци су са готово једнаким оправдањем могли да буду наведени и у есхатоколу и пре него што текст пређе на диспозитивни део, било у спрези са експозицијом или као засебан састојак протокола. Такође, сведоцима се као особама од којих се очекивало да поткрепе документ могло дозволити и то да у тексту проговоре у првом лицу. Најзад, сама улога сведока могла је да буде изражена на велики број начина, замењивањем појма сведок ознакама за нарочите начине сведочења или употребом описа.

Добре примере готово свих могућности за увођење варијабилности пружају већ латински документи српских владара. Мада већина њих смешта белешку о сведоцима у есхатокол, један аутохтони (бр. 385) и три неаутохтона примерка (бр. 10, 345, 393) представљају случајеве када се сведоци наводе као завршна ставка протокола, пре преласка на експозитивно-диспозитивни део. Такође, два рана фалсификата (бр. 8, 9), али и друга белешка о сведоцима у аутентичном документу познијег раздобља бр. 313, користе у навођењу образац првог лица *ego* + име + *testis*. Највећа разноврсност ипак влада у погледу начина изражавања чина сведочења. Уз појединачне варијанте у бр. 11, 12, 18 и фалсификату бр. 221, као најчешће издваја се најављивање списка сведока изразом у *присутву*, који се среће у две латинске варијанте – *in presentia* у раним документима (бр. 4, 5, 10) и *presentibus* од почетка 14. века (бр. 67, 345, 385, 393, 409, 414 и прва белешка о сведоцима у бр. 313). При том, у четири познија примерка (бр. 313, 385, 393, 409) овај образац проширен је навођењем после имена додатка у ком се истиче да се

¹ Састављач бр. 422 није познат, а бр. 409 саставила је српска страна уз учешће друге.

ради о сведоцима који су посебно замољени (*specialiter rogati*) или позвани и замољени (*vocati et rogati*). На крају, бр. 422 представља случај када се међу сведоцима уводи подела: *coram + имена, presentibus etiam et audientibus + имена*.

Упркос илустративности, танка веза већине ових латинских примера са аутохтоном дипломатичком праксом подразумева да се за праву слику начина на који су српски творци докумената обликовали састојак навођења сведока треба окренути примерцима на српском језику. Они одмах показују једну доследну заједничку црту – сведоци се у њима никад не наводе пре експозиције. Штавише, изузев три случаја када се сведоци везују за експозицију (бр. 448), односно поједине одредбе унутар диспозиције (бр. 300, 458), овај састојак се увек налази у есхатоколу документа. С друге стране, садржај ни приближно не показује такву доследност. Већ у 13 примера навођења сведока у раздобљу пре 1321. године наилази се на готово исто толико појединачних решења. Овој разноврсности доприноси и један структурални чинилац – склоност ка увођењу подела међу сведоке, најчешће издвајањем међу њима представника дестинатара. Тако већ у најстаријем примерку (бр. 30), сачуваном у позном и исквареном латиничном препису, дестинатареве представници у првом лицу наводе своја имена и напомињу како *priesmo od gospodina kraglia i tuardost*, да би затим у наставку објективног излагања било саопштено да је краљ дотични чин обавио *prid* шест поименично наведених припадника српске властеле. У бр. 41 два списка су и физички јасно одвојена, јер најпре у посебном блоку испод потписа, после најаве и сие обекание бьисть господина краља прѣдь следе имена три дестинатарева представника, а затим у очигледно накнадно уметнутом одељку у празном простору испод главног текста стоји датум + утврђено би сие мое обетание прѣдь + имена три српска сведока. У бр. 55 и 56 нема физичког одвајања, а у најави се користе нешто другачији изрази – за српске представнике странь краљевства ми беше и ту бѣше, а за дестинатареве учини краљевство ми кьди приде и приде вдъ нихъ.¹ Најзад, у два примерка (бр. 36, 44) сведоци су искључиво дестинатареве представници, којима се ауктор *заклиње*, односно *пише*.

Другачији значај изгледа има подела сведока у бр. 66, где ауктор најпре каже да тоу бише съ краљевствомъ ми осам световних и црквених

¹ Ова два примера најаве дестинатарских представника могу, додуше, да се тумаче и као делови експозиције или, у првом случају, субјективног датовања, али њихово надовезивање на навођење српских сведока чини их првенствено делом тог састојка.

великодостојника, да би на крају додао: и два свѣдока Драго и Павль. Овде је појам сведок по свему судећи представљен у ужем смислу од општег значења лица које се бележи као очевидац, али ближа дефиниција остаје недоступна јер је то једини случај у овом најранијем раздобљу да се уопште користи неки нарочит појам као ознака за сведоке.¹ Наиме, поред већ наведених примера, спискови сведока најављују се још и као си су хљмлане, кои се клеше (бр. 32) и соуштеи тогда на събороу при господиноу ми архієпископоу и кралєвѣствоу ми (бр. 84), а у бр. 78 као оквир за набрајање служи опис поступка којим владар налаже сведоцима да се потпишу на документ.² Сасвим посебан случај представљају бр. 42 и 69, који ни немају набрајање сведока у правом смислу речи, него поткрепљење садржаја документа од стране трећих лица врше тако што се испод главног документа на истом листу налазе дописани засебни потврдни документи тих лица, а то су оба пута поглавари српске цркве.³

Неуређеност која се запажа у набрајању сведока до 1321. године донекле опада у документима последње тројице Немањића. Од решења из претходног раздобља срећу се само два случаја (бр. 95, 111) када се списак сведока најављује са *ту беше*. Њима се можда може додати и опширна најавна употребљена у идентичном облику у два позна преписа нејасног дипломатичког статуса (бр. 174, 183),⁴ која делује као варијанта обрасца из бр. 84, тим пре јер је у сва три случаја реч о дугачким списковима сведока из редова црквених великодостојника. Друга два сумњива предлошка настала у приморској средини (бр. 206, 207) стоје у вези са латинским примерцима – први, сачуван на италијанском, ослања се на тип *presentibus*, а други представља једини пример употребе најаве потврде на српском, што га јасно повезује са бр. 221, јединим примером када се у

¹ Случај бележи и Станојевић на почетку свог осврта на сведоке у рашким документима (*Студије 15*, 19–25).

² Повелѣ же кралєвство ми и протоу Светиє Горы ... ниже царьскыє шарє чрьлєниє своє роукописаниє поставити. И по нимѣ прѣподобни игоумьнѣ ... и по нихѣ башта, итд. Сами потписи нису забележени јер је документ сачуван у позном препису.

³ Оба наведена документа важе за преписе, од којих је други и прерађен, тако да остаје нејасно да ли су главни и потврдни документ били и изворно записани на истом листу, или је то учињено приликом преписивања. Из познијег времена сачувани су оригинални примерци потврда као посебних докумената (на пример, А. Младеновић, *Повелѣ кнеза Лазара*, Београд 2003, 23–25, 209–210).

⁴ Бр. 174: иже се обрѣтоше тогда на съборѣ, записа и тѣхъ имена царьство ми въ сѣмь златопечатленемь хрисовоуле въ оувѣденіе: чьстны протѣ, итд. Бр. 183 само додаје: въ оувѣдѣніе последнєе.

латинској грађи јавља *confirmazion*.¹ Преостала четири случаја доносе промене чије је главно обележје увођење два нова појма којима се обележавају сведоци. Најпре се у бр. 89, сачуваном само у аутентичном италијанском препису, осморица сведока најављују са *e di ço son guarenti*,² а затим три документа (бр. 201, 232, 246) имају најаву а тому милостњикъ, иза које следе имена једног, односно, у последњем случају, два лица из редова домаће властеле. Приметно је да за разлику од првог примера, који се ограничава на увођење новог појма, други представља дубљу промену. Док се у дотадашњим документима тешко може уочити некаква устаљеност броја сведока, овде се уз нови појам доследно појављује веома сужен састав – само један или двојица. Такође, док се остали помени сведока затичу на разним местима унутар есхатокола, примерци са појмом милосник теже самом крају текста, при чему се бр. 201 чак издваја у посебну целину испод потписа. Разлог томе била је нарочита улога милосника као лица чији задатак није био да просто сведоче о документу и његовом садржају, него да се у име ауктора старају о њиховом извршавању. Та улога заиста није била подесна за велике комисије, а њена покровитељска природа у односу на документ највише је долазила до изражаја ако се имена њених извршилаца саопште на његовом крају, одакле су они могли симболично да мотре на целу његову садржину.³

Можда због повећане политичке нестабилности која је подстицала овај вид „осигурања“ садржаја документа, велики пораст учесталости навођења сведока у документима обласних господара од шездесетих година 14. века до 1402. остварен је највећим делом кроз примере у којима се наводе милосници. У ствари, од 20 формула у 19 докумената, милосници изостају само у три међусобно потпуно различита решења – код Александра Комнина (бр. 256: *аво властели, кои присегхсмо на светою и божъствъною кванъгелию + 17 имена*), у једном примерку Балшића (бр. 282: *и твзи би предъ + три имена*) и код Драгаша (бр. 300: *а томоуи свѣдоци + 15 имена*). Штавише, од преосталих 17, само три уз *милосник* користе

¹ Подробна анализа ове групе сродних докумената чији статус досад није разрешен на задовољавајући начин покренута је у, нажалост постхумно објављеном, раду С. Ђирковић, *Повеља цара Стефана Душана о границама Котора*, ССА 10 (2011) 37–59 (са допунама Ђ. Бубала).

² За могуће објашњење видети Н. Порчић, *Писмо краља Владислава II дубровачком кнезу и опитини*, ССА 1 (2002) 43–44.

³ После многих недоумица појам милосник разјаснио је М. Благојевић, *Државна управа*, 99–157.

још неки појам, при чему је јасно да он означава нека друга лица – два *сведока Латина* уз двојицу милосника у једном документу Лазаревића (бр. 326), и три, односно четири обична *сведока* у два документа Балшића (бр. 274, 275). У свим другим случајевима – један деспота Угљеше (бр. 249), два краља Вукашина (бр. 250, 264), пет балшићких (бр. 272, 293, 294, 314 и прва белешка о сведоцима у бр. 274), четири лазаревићка (бр. 296, 320, 3212, 324) и два бранковићка (бр. 297, 308) – милосници стоје сами. При том се чак 10 пута користи потпуно иста формулација: *a томе милосник* + имена, двапут се убацује помен документа (*a овоме хрисовуљу/повеленију милосник* – бр. 249, 296), док је двапут особеност формуле условљена околношћу да је милосник уједно и састављач документа.¹ Како год да су наведени, милосници остају малобројни, мада се може приметити извесна склоност ка њиховом умножавању код појединих ауктора – Лазаревићи наводе од двојице до четворице, Бранковићи оба пута тројицу, као и Балшићи у бр. 294, али је зато у Вукашиновим, Угљешиним и свим осталим документима Балшића милосник увек један. С друге стране, по питању положаја белешки о милосницима могу се приметити две хронолошки одређене скупине – до пред крај 14. века оне се у 10 од 11 случајева налазе на крају текста, од тога шест пута у издвојеном положају, али зато свих шест примера насталих 1395. године и касније (четири Лазаревића и по један Бранковића и Балшића) смешта овај састојак одмах иза диспозиције, односно, у једном случају, санкције.

Посуштање у учесталости навођења сведока после 1402. године највише је изражено код деспота Стефана Лазаревића, где се оно међу 25 српских докумената среће само у три примерка из првих година његове владавине (бр. 333, 334, 336). Ови примерци такође показују крупна одступања од праксе Лазаревића кнежевског раздобља – навођење сведока поново се доследно смешта на крај текста, милосници се помињу само једном, и то у неуобичајенијој формули *овоме записанију милосници* + три имена (бр. 336), док је у преостала два случаја стара „милосничка“ формула преиначена у *a томуи сведокъ* + једно име. Ни три сачувана примерка Балшића (бр. 358, 364, 378) не своде се само на помен милосника. Први и други, сачувани у прилично слободним италијанским преводима, доносе спискове 10, односно 16 *присутних* (*presenti*, односно *de questo*

¹ Један од ових случајева одликује се и тиме што милосник наводи сам себе у првом лицу – *ia Драгаш Косачиць бихъ семузи писаню милостникъ* (бр. 274).

fo presente),¹ при чему се у првом једно од лица наведених у списку поново помиње с најавом *di questo fo executor*, што је превод појма милосник. Трећи пример, који гласи а тому милостник и приставъ + једно име + а у главици + три имена, најпре обједињава улогу милосника са нарочитом врстом судског помоћника који се овде по први пут помиње у склопу навођења сведока,² док се за другу најаву не може рећи да ли подразумева топоним или још неки назив за сведоке који је у овом позном препису потпуно искварен. Ипак, седам примера навођења сведока у документима Бранковића (бр. 337, 351, 398, 410, 411, 415, и 416) упућују на то да ову „кризу“ милосничког обрасца пре треба повезати са склоностима ауктора, јер свих седам примерака помиње само милоснике. Штавише, у свих пет докумената сачуваних на српском формула најаве је истоветна (и томоу/сијемоу записанію милостникъ) и налази се на самом крају текста.³ Једино колебање јавља се у погледу броја милосника – у три наврата наводи се једно име, а по двапут три и четири имена.

Снажна формализација белешке о сведоцима у документима Бранковића пре 1459. године није добила одговарајући наставак у наредном раздобљу. Сами Бранковићи у 18 својих докумената овај састојак користе само у три наврата (бр. 437, 440, 470) и у њима нема ни трага од милосника. Последња два једноставно најављују и томуи свѣдоци/свѣдѣтели, с тим што први наводи три а други, иначе по свему судећи позни фалсификат, најмање шест имена. С друге стране, најстарији примерак показује посебну сложеност – најпре користи већ архаичну најаву и тои учиних прѣд, да би после списка имена додао и них учиних за тои свѣдѣтеле, а потом прибегао навођењу дестинатаревих представника са најавом туи би wd монастира Хиланѣдара старць ... и wd монастира светаго Павѣла, итд. Одавно незабележени поступак помињања представника дестинатара понавља се и у првом од осам докумената Црнојевића који садрже белешке о сведоцима (бр. 448). Ту се најпре у експозицији наводе домаћи властелини као бивши со мною, да би се затим иза диспозиције у низу изјава различитог садржаја и структуре

¹ У једном веома позном и још слободнијем српском преводу, за лица у другом списку користи се најаву *а томе сведоци* – П. Шеровић, *Повеља о оснивању манастира св. Николе у Прасквици и њени додаци*, ИЧ 5 (1954–1955) 326.

² О приставу видети *Лексикон српског средњег века*, 587 (А. Веселиновић), са старијом литературом.

³ У два примерка сачувана у препису-преводу (бр. 410, 411) формула делује као веран превод српске: *e de questo sia executor*, али иза ње долази датум.

срочених у првом лицу једнине и множине огласило десетак представника дестинатара.¹ Уопште, упркос високој заступљености овог састојка у документима Црнојевића (8/14 српских примерака), његова формализација је веома слаба – структурно, примерци су равномерно подељени на просте и сложене (4:4), док је у садржинском погледу немогуће наћи две истоветне најаве. Ако се оставе по страни неодређене најаве у бр. 448, 463 (а тому властели кои изнађоше и заклеше се, итд) и 466 (а тому властели), у преосталих пет докумената (бр. 458, 461, 462, 464, 465) помињу се четири пута *пристав*, двапут *сведоци*, двапут *сведоци-милосници*, а једном и *мајстор који сече границе*.

Поред необичне учесталости помена пристава, уз коју увек стоји само једно име, у овом списку најзанимљивије је сједињавање милосника и сведока – у првом случају (бр. 458) делује као да је реч о милосницима у старом смислу, јер се наводе два имена, затим пристав, па већи број лица најављених са *а ту беше*, али у другом (бр. 464) иза најаве и тому сведоци властели и милосници мои следи седам имена, што би могло да указује на извесно разводњавање одреднице милосник и стапање њених носилаца са „обичним“ сведоцима. У сваком случају, ретко јављање милосника после 1459. године само потврђује утисак да је степен формализације белешки о сведоцима у документима на српском језику тесно повезан са присуством овог појма. Наиме, формализација достиже највише домете управо у 32 примерка у којима се помињу милосници, а нарочито у оних 25 где је то једини назив за сведоке и где се махом јавља препознатљиви прости образац *а томе милосник* + име/имена. Остатак фонда, међутим, показује велику структурну и садржинску разноликост у којој се о формализацији може говорити само на нивоу уопштених оцена, као што је, на пример, склоност примерака првог раздобља ка неодређеним најавама (*а ту беше, ово би пред* и сл.) или навођењу дестинатарских представника. У ствари, можда најупечатљивији одраз ових лутања пружа податак да српске белешке о сведоцима само 20 пута за лица која наводе користе реч *сведок*, као и да се од тог броја само шест примера среће у документима на српском језику насталим пре 1459. године.

Без обзира на све недоследности везане за белешку о сведоцима, сасвим је јасно да се тај састојак не може сматрати обавезним, па чак ни уобичајеним

¹ Документ је сачуван у позном препису, али из завршне напомене у којој се каже да су се *вишепоменути потписали својим рукама*, може се закључити да су сведоци своје изјаве на оригиналу лично исписали.

средством овере. Сасвим другачију слику у том погледу пружа **потпис**, састојак који на крају текста наводи име ауктора као потврду да он стоји иза садржаја документа. Он се јавља укупно 275 пута у 273 српска средњовековна владарска документа, што износи нешто мање од 58% укупног броја. Овај степен заступљености на први поглед не оставља претерано снажан утисак о уобичајености, а поготово не о обавезности потписа као средства овере. Међутим, треба имати у виду да је потпис често изостављан у преписима, вероватно највише због тога што се налазио ван главног текстуалног блока, а делимично можда и због схватања да се ради о делу текста који симболизује присуство ауктора. Из тог разлога, права представа о заступљености потписа може се стећи само на основу оригинала. Према том критеријуму заступљеност потписа у српским владарским документима износи близу 71% (175/247), при чему треба имати у виду да је код десетак докумената који важе за оригиналне завршни део оштећен или изгубљен. Код потписа ову слику посебно добро изоштрава анализа појединих језичких фондова – у грчким документима он је присутан у преко 95% примерака, укључујући свих 28 оригинала, у српским тај удео износи тачно 60%, од тога 73% међу оригиналима и, што је посебно занимљиво, 75% међу фалсификатима као документима који свесно теже опонашању оригинала, док у латинској грађи његово учешће пада на само 20%, уз 29% код оригинала и 25% код фалсификата.

У суштини, потпис представља својеврсну завршну интитулацију, што значи да је могао да обухвати све оне чиниоце који су улазили у састав овог протоколског састојка – име ауктора, његову титулу, епитете, девоцију, географске или етничке одреднице простирања његове власти, па и разне додатке. Поред тога, као физички издвојен део текста који одражава присуство ауктора он је могао да поприми и низ спољашњих особености, почев од увођења симболичких инвокација на почетку и/или крају, преко исписивања нарочитом бојом или крупнијим словима, до посебног калиграфског обликовања или, с друге стране, аукторовог својеручног учешћа. Најзад, могућности за варијације постојале су и у погледу положаја – већ је показано да уобичајено завршно место потписа у формулару није представљало апсолутно правило; њега су могле да наруше како разне садржинске допуне тако и друга средства оверавања, попут комплеције и белешке о сведоцима. Све то отварало је широко поље за варијабилност и

представљало велики изазов постизању формализације која се на неки начин очекивала од овог састојка као изразитог средства овере.

Изазови формализације потписа долазе до изражаја већ у грчким документима српских владара.¹ Преузевши из византијске дипломатике доследност у употреби потписа, они су могли да се угледају и на високу садржајну формализованост византијских образаца, али у том погледу њихова верност узору знатно је мања.² Као најупечатљивија може се издвојити појава да у девет примерака, од чега шест оригиналних, потпис на овим документима није на грчком него на српском, што упозорава до које је мере могло да иде схватање о посебности овог састојка у односу на остатак текста. Такође, чак и у сразмерно малим аукторским корпусима број варијација је знатан – у седам потписаних докумената Душана као краља среће се четири или пет различитих потписа, у његовом царском раздобљу шест варијанти у 21 документу, код деспота Угљеше четири у пет, код Симеона Синише четири у четири, док варијације у потпису нема само у два документа Јована Уроша и, природно, у усамљеном примерку Марије Ангелине.

Ипак, пажљивија анализа открива у овом привидном шаренилу присуство озбиљних формализаторских склоности. Прво, без обзира на језик, потписи у грчким документима увек долазе на самом крају текста, без икаквих додатака испод њих. Друго, у свим случајевима када о боји мастила постоје подаци, потписи лица која носе владарске титуле (краљ Душан, цареви Душан, Синиша и Јован Урош, царица Марија Ангелина и деспот Угљеша) исписани су црвеном бојом; само једини Угљешин документ из времена када је носио титулу великог војводе (бр. 234) изгледа користи исту боју као за основни текст.³ Такође, потписи на грчком језику код оригиналних докумената, мада приметно крупнији од остатка текста, не показују калиграфске склоности и теже да се наставе на завршетак последњег реда текста, док српски примерци обавезно започињу у

¹ О потпису у византијским владрским документима овог времена и њиховом односу према српским потписима видети А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, LXXVII–LXXVIII, XCII–XCIII. Везани за средину 14. века и хијерархијски скок српских владара са краљевске на царску титулу, чију позадину чине управо сложени грчки утицаји на српску политичку културу, потписи грчких докумената српских владара такође су разматрани у бројним радовима који се баве тим темама (уп. стр. 71).

² Два примера када потпис изостаје су један оштећени фалсификат (бр. 195) и један незванични препис (бр. 310).

³ Документ је доступан само у црно-белој фотографији, на којој се не примећује разлика у боји мастила. Исти утисак деле и први издавачи Р. Lemerle – А. Solovjev, *Trois chartes*, 142.

новом реду и често имају мање или више наглашену калиграфску обраду (бр. 140, 154, 176, 186). Најзад, разноврсност у погледу садржаја може се у великој већини случајева свести на препознатљиве типове чија се унутрашња варијабилност своди на нијансе. На пример, три Душанова краљевска примерка имају истоветну сажету формулу име + титула на грчком (бр. 144, 149, 150: Στέφανος κράλης), док преостала четири, упркос томе што су два грчка (бр. 134, 147), а два српска (бр. 140, 148),¹ следе исти основни образац име + епитет + титула + (осим у бр. 148) географско/етничко одређење власти. При том, основни епитет је увек из византијске праксе преузети у *Христа Бога верни/благоверни*, чему бр. 147 додаје *и самодржац*, док код одређења власти српски примерак користи етнонине (Србљем и Грѣкѡм), а грчки (бр. 147) географске називе (Σερβίας καὶ Ῥωμανίας).²

У Душановом царском раздобљу најразвијенији краљевски образац који се јавио у бр. 147, Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς κράλης καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας, уз промену титуле *краљ* у *цар*, остварује потпуну превласт међу грчким потписима, јављајући се у истоветном облику у чак 13 примерака. У ствари, једина алтернатива му је менологем, који преузима улогу сажетог потписа и јавља се трипут (бр. 159, 178, 208). Варијабилност Душановим царским потписима практично дају српски примерци – један има облик менологема (бр. 180), један, ако је веровати белешци грчког преписивача, дословно преводи грчки образац (бр. 218), два следе образац име + епитет у *Христа Бога верни* + титула (бр. 154, 186), а један том обрасцу додаје трочлано етногеографско одређење царева власти – Стефанъ въ Христа Бога вѣрни царъ + Срблемъ и Грѣкѡмъ и деспотату Западни земли (бр. 176). Искључиво грчки потписивани документи Симеона Синише, Јована Уроша и Марије Ангелине потврђују строгу поделу на менологем (бр. 241, 269, 270) и опширни потпис (бр. 235, 239, 252, 295), уз формализацију која, мада не потпуна као код Душана, може да се сматра високом. Наиме, сва три Синишина примерка опширног потписа почињу са Συμεων ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ, после чега следе три различите варијанте одређења власти,³ а иза њих, према византијском обичају, презиме

¹ Бр. 134 сачуван је у знатно познијем латинском преводу, али се због употребе хеленизованог облика владарске титуле (crales) може закључити да је потпис, као и основни текст, био изворно написан на грчком.

² Бр. 134 је по овом питању непоуздан јер садржи немогуће решење crales Bugarorum.

³ Занимљиво је да у све три варијанте (Ῥωμαίων καὶ Σερβείας, Ῥωμαίων καὶ Σερβῶν, Ῥωμαίων καὶ Σερβῶν καὶ παντός Ἀλβανού) Синиша за своју власт над византијским областима користи

византијске династије Палеолог чији је изданак била Синишина мајка, којем у трећем случају претходи немањићко титуларно име Урош.¹ Нешто већу разноврсност показују једино примерци деспота Угљеше. Његов први документ (бр. 234) особен је по томе што садржи и менологем на грчком и просту формулу *Угљеша велики војвода* на српском. Следећи је такође прости српски примерак *деспот Јован Угљеша* (бр. 254) а потом следе три грчка, од којих су два проста са прилагођавањем редоследа чинилаца византијском обрасцу (бр. 262, 266: *Јован деспот Угљеша*), док један припада истом типу као Душанови и Синишини опширни потписи, само без чиниоца одређења власти (бр. 257: Ἰωαννης ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς δεσποτης καὶ αὐτοκράτωρ ο Ουγκλεσης).²

Практично неизоставан у грчким документима српских владара, потпис је у примерцима насталим на латинском језику представљао праву реткост. Штавише, два рана документа настала ван српске средине (бр. 10, 12) и један фалсификат (бр. 162) имају потписе на српском, док су потписи у два фалсификата сročена на италијанском (бр. 24, 221) срачунати да опонашају српске језичке обрасце. Тако, као аутентични представници праксе потписивања докумената на латинском остају осам позних јединица – по једна Балшића (бр. 316) и деспота Стефана (бр. 367), пет деспота Ђурђа (бр. 408, 423, 426–428) и једна титуларног деспота Вука (бр. 445). Већ примерак Балшића (*vester Georgius Stracimiri dominus Sente, etc*) представља већину чинилаца који су улазили у састав ове скупине потписа – име, титула, географска одредница и присвојна заменица другог лица као вид исказивања поштовања дестинатару. Код деспота Стефана, као владара вишег ранга, томе се додаје девоџија, а и редослед је нешто измењен – *Stephanus dei gratia despotus Rascie, etc, frater vester*. Ако се изузме изостављање заменице, која се јавља још само једном, тај структурални образац остаје практично непромењен кроз примерке деспота Ђурђа. У њима је видљиво само еволутивно варирање одредница власти – редовно се додаје *et Albanie dominus*, а од бр. 426 први део гласи *regni Rascie despotus*. Најзад, титуларни деспот Вук изоставља девоџију,³

етноним, што је у складу са праксом византијских царева, а супротно Душановом обичају (Љ. Максимовић, *Грци и Романија*, 61–78; N. Oikonomides, *Emperor of the Romans*, 121–128).

¹ Марија Ангелина, због свог пола или зато што њено владарско звање није имало одговарајућу практичну подлогу, изоставља епитете и одређења власти, али умножава секундарна имена – *Марија царица Ангелина Дукена Палеологина*.

² О Угљешиним потписима у светлости грчког утицаја Б. Ферјанчић, *О деспотским повељама*, ЗРВИ 4 (1956) 108–109.

³ Видети стр. 76.

али задржава еволуирани облик одреднице власти – *Wlk regni Rasie despotus*. Судећи по примерцима деспота Стефана и Ђурађа који су доступни у оригиналу, ови потписи редовно долазе на самом крају текста и почињу у новом реду, али за разлику од оних на грчким документима нису издвојени ни величином слова ни бојом мастила ни калиграфијом. Ипак, ван домашаја ове прегледне и доследне слике еволуције владарског потписа у латинским документима остаје одговор на питање зашто се он уопште јавља и у овим документима, ако се, на пример, зна да Балшићи имају још пет, а деспот Ђурађ још 15 докумената на латинском у којима потпис није забележен.

Појава српских потписа на документима чији су основни језици грчки и латински, као и на латинским фалсификатима који теже опонашању српских узора практично значи да се фонд јединица са потписима на српском са 219 увећава на 233. У исто време, само један српски документ има потпис на другом језику – краљ Радослав потписао је свој бр. 25 на грчком, поштујући основни византијски образац име + титула + презиме (Στέφανος ῥήξ ὁ Δύκας).¹ Тиме се број докумената са српским потписима коначно устаљује на 232 јединице, од чега 146 оригиналних. Што је још значајније, за разлику од грчког и латинског фонда чији су употребљиви примерци не само неупоредиво мање бројни, него и готово потпуно везани за поједина ужа раздобља (грчки 1343–1386, латински 1396–1456. године), потписи на српском покривају практично цело раздобље из ког су сачувани српски владарски документи, од краја 12. до почетка 16. века. Из тог разлога једино они нуде праве могућности за праћење еволуције овог састојка, како у погледу унутрашње структуре тако и спољашњих обележја.

У прва три немањићка владарска нараштаја, до 1276. године, потпис је у документима на српском језику сразмерно чест – јавља се у 21/28 јединица, с тим што од 14 оригинала изостаје само на једном документу Андрије Хумског (бр. 29). Ипак, први сачувани српски потписи налазе се на једном од оних латинских докумената чији је главни текст настао изван српске средине (бр. 10). Ту су се Стефан Немања и његов брат, хумски кнез Мирослав, потписали према обрасцу примереном субјективним заклетвеним изјавама сведока: *љзь вели жупань кльнь се и подыписахъ и љзь кнезь Мирославъ кльнь се и подыписахъ*.² Потписи нису

¹ Уп. стр. 69, нап. 1.

² Уп. М. Кос, *Дубровачко-српски уговори*, 7–9.

издвојени посебном бојом мастила, али, попут оних у грчким документима, користе крупнија слова и почињу тамо где завршава основни текст. Исте спољне особине дели Мирослављев потпис на још једном латински писаном документу (бр. 12), само што он доноси другачије графичко решење – уз крај основног текста нацртан је повећи крст између чијих кракова је исписан текст овог пута објективно сročене потписне изјаве: крѣсть кнеза Миросълава. Тај образац среће се и у следећем потпису Стефана Немање, првом на једном српском документу (бр. 14), само са малом изменом у тексту: крѣсть Симеоновъ и подьписание.¹ С друге стране, Мирослављев син Андрија у бр. 32 понавља текстуални образац из бр. 12, али потпис доноси хоризонтално у продужетку главног текста, само подебљаним словима. Најзад, последњи сачувани документ хумских кнежева Мирослављеве лозе (бр. 40) раскида са овом праксом и доводи до врхунца поистовећивање форме потписа са изјавом сведока – Андријин син жупан Радослав „потписан“ је као први на списку од 15 имена насловљеном: си су властеле хльмьци, кои се клеше.

Насупрот овоме, потписи врховних владара српске државе после Немање напуштају образац сведочке изјаве и приближавају се много примеренијем обрасцу интитулације.² Прелаз означава бр. 17, где Стефан Немањић почетну формулу старог типа проширује интитулационим додацима као што су епитет и одређење власти: крѣсть велиега жоупана Стефана, мѣстѣнаго господина всѣи Српцѣ земли. Већ од следећег Стефановог примерка, додуше, сачуваног у скоро један век познијем препису (бр. 20), почињу да се ређају прави интитулациони потписи чију окосницу чини образац име + девоција + титула + одређење власти. Од 17 потписа сачуваних до краја раздобља, овај образац поштује њих 14 – седам у потпуности (бр. 24, 28, 34, 35, 39, 41, 44), још пет уз додатак епитета (бр. 20, 26, 27, 37, 42), а два уз изостављање девоције (бр. 43, 45). У ствари, пошто и структура два непотпуна примерка (бр. 30, 38) у сачуваном делу одговара поменутом обрасцу, као једини који потпуно одудара може се издвојити бр. 31,

¹ Такође, крст је постављен по средини доњег дела документа, што одговара тачки до које досеже последњи ред текста, али је ипак знатно ниже од ње.

² Говорећи о рашким потписима, Станојевић, *Студије* 13, 33, ипак с правом примећује да су интитулације обично много богатије и сложеније од потписа.

сведен на име ауктора (Стефанъ Владиславъ).¹ Такође, мада не постоје два потпуно истоветна примерка, формализација је видљива у обликовању већине чинилаца. Имена владара су доследна – Стефан Немањић је оба пута *Стефан*, Владислав и Урош сваки имају по седам примерака и увек су *Стефан Владислав*, односно *Стефан Урош*,² док се Радослав (*Стефан Радослав*) и Урошева супруга (*Јелена*) јављају по једном. Девоција се користи само у два облика – *по милости Божјој* (осам пута, бр. 44 са обликом *милошћу Божјом*) и *с помоћу Божјом* (пет пута, од тога четири код Владислава). Титула је увек *краљ/краљица*, осим у позним преписима бр. 30 и 45, који користе *господин*.³ Епитет се само једном убацује на почетак, испред имена, као епитет скромности *раб грешни* (бр. 28), док је у остала четири случаја реч о „грчком“ епитету моћи *самодржац*, који се, као и у грчким потписима, смешта иза титуле (бр. 20, 26, 27, 37). Код одредница власти, уочљива је изразита превласт двочланог решења, које помиње Србију и Поморје, како над једночланим, које помиње само Србију, тако и над вишечланим, које уз Србију наводи поједине приморске области (Дукља, Далмација, Травунија, Захумље) – једночлано је примењено двапут (бр. 35, 43), а вишечлано у бр. 26 и можда у непотпуном бр. 30,⁴ док се у бр. 39 Захумље придодаје Србији и Поморју. Ипак, овај чинилац показује велико садржајно шаренило због неустаљености назива, нарочито за Србију, која се јавља у чак шест варијанти – *сва српска земља* (бр. 20, 43–45), *све српске земље* (бр. 27, 34, 37, 42), *сва рашка земља* (бр. 26), *све рашке земље* (бр. 28, 41), *српске земље* (бр. 39) и, у придевском облику, *краљ српски* (бр. 35). Код Поморја, варирање се углавном своди на облике једнине и множине (*поморска земља* – *поморске земље*), с тим што се једном јавља облик *приморске* (бр. 28).

У раздобљу краљева Драгутина и Милутина образац потписа наставио је да се развија у условима за нијансу још учесталије употребе – тада се овај састојак јавља у 30/38 српских докумената, али зато изостаје на три од 26 оригинала.

¹ Овај примерак нема титулу ни у интитулацији, што наводи на помисао да је издат после Владислављевог силаска с власти, али садржај га ипак смешта у време док је Владислав био на српском престолу (уп. Р. Ј. Šafařík, *Památky*, 14–15).

² У бр. 45 Урош је *Стефан II Урош*, али то се може приписати околности да је документ сачуван у веома позном препису.

³ Бр. 30 особен је по томе што титулу ставља на почетак, али треба имати на уму да је реч о преписивачу који није био у стању ни да прочита цео потпис. Иначе, титула *господин* употребљена је и у италијанском фалсификованом документу краља Радослава (бр. 24), али за аукторову браћу који су „потписани“ иза њега – *domino Vladislavo e Urosio*.

⁴ Преписивасч бележи само: *gospodin Stephan Vladislav ... Diochlischi*.

Развој је полазио од претходно преовлађујућег обрасца име + девоција + титула + одређење, али је водио његовом разбијању и изградњи нових решења. Стога се у крајњем збиру под тај образац може подвести 14 примерака, од којих само три „чиста“ (бр. 46, 50, 59), седам са уметнутим епитетом *самодржац* иза титуле (бр. 51, 52, 63, 68, 69, 75, 78), три који изостављају девоцију (бр. 48, 53, 66) и један који изоставља девоцију а умеће *самодрица* (бр. 47). С друге стране, готово је једнако бројан облик који се састоји у сажимању овог обрасца на два чиниоца: име + титула. Он се среће у осам примерака краља Милутина (Стефанъ Урвшь краљ, бр. 54, 55, 60, 62, 64, 71, 74, 81) и два краљице Јелене (Јслѣна кралица, бр. 56, 65), док један Јеленин (бр. 49) и један Драгутинов из времена после абдикације (бр. 72) само обрћу редослед чинилаца (*краљица Јелена; господин Стефан*). Најзад, четири примерка представљају образац опширног потписа измењен увођењем византијског епитета у *Христа Бога благоверни*. Први пут он се јавља у бр. 58, где једноставно замењује девоцију у старом обрасцу – Стефанъ Оурошь въ Христа Бога благовѣрнь краљ и самодржць, итд. Бр. 84 понавља овај поступак, с тим што иза *благоверни* додаје и *христољубиви*, док бр. 61 почиње новоусвојеним византијским епитетом, чиме изграђује један суштински нови образац – въ Христа Бога благовѣрни Стефанъ Урошь краљ. Тај нови образац налази у овом раздобљу одјек још само у структури необичног Драгутиновог примерка бр. 76, благовѣрнь рабъ Христу Стефанъ прѣжде бывши крал, али његова појава указала је на још једну могућност за уобличавање потписа која ће наићи на ширу примену у будућности.¹

Структурално јасно подељен у три скупине, српски потпис је у овом раздобљу начинио нове кораке и у правцу формализације садржаја. Имена Драгутина (*Стефан*), Милутина (*Стефан Урош*) и Јелене доследно се користе, осим што се *Стефан* из бр. 46 можда односи на Милутина.² Девоција у 9/10 случајева гласи *по милости Божјој*,³ епитет *самодржац* стално је у том облику, с тим што у 6/10 наврата има проширење *с Богом самодржац*, а титуле одговарају у потпуности чињеничном стању – Милутин је увек *краљ*, Јелена *краљица*, док је Драгутин најпре *краљ*, а после абдикације *господин* и *прежде бивши краљ*.

¹ С. Станојевић, *Студије 13*, 33–49, управо на овим варијантама заснива своју типологију рашких потписа – са именом и титулом, са додатком девоције и са додатком епитета у *Христа Бога благоверни*.

² Уп. стр. 34.

³ Само позна прерада потписа краљице Јелене у бр. 59 има *помоћу Божјом*.

Уједначавање захвата чак и одреднице власти – решења са придевом *рашки* и навођењем појединих приморских области ишчезавају, тако да остају само четири варијанте двочланог облика, од којих је далеко најчешћа *свих српских земаља и поморских*,¹ и једночлани облик *српски*, особен превасходно за почетак раздобља, а нарочито за Драгутинове краљевске документе (бр. 46–48, 52, 53, 59). Стога, иако се у целом раздобљу налази само један пар истоветних опширних потписа (бр. 63, 68),² може се рећи да је садржинска формализација овог састојка достигла сразмерно висок степен.

Помаци у формализацији садржаја лако могу да остану у сенци далеко упадљивијих промена у спољном изгледу потписа. Наиме, већ од заокрета у правцу потписа интитулативног типа у време Стефана Немањића, устаљује се обичај да се овај састојак исписује вишеструко крупнијим мајускулним словима у новом реду испод завршетка текста – до 1276. године само два Владислављева и два Драгутинова примерка (бр. 26, 28, 47, 48) потпис стављају у продужетку последњег реда текста, а до 1321. то ће двапут учинити краљица Јелена (бр. 56, 65) и једном Милутин (бр. 71). Сви остали потписи иду у нови ред или, у случају неколико примера сажете варијанте име + титула, у доњи десни угао листа (бр. 62, 64, 81). На прелазу у 14. век овоме се додаје још једна промена – почев од бр. 58, свих 11 оригиналних примерака потписа врховног владара државе Немањића, краља Милутина, као и потпис бившег краља Драгутина који се јавља уз један од Милутинових (бр. 75, 76) исписани су црвеном бојом. Очигледно повезана са врховном влашћу, јер изостаје у Драгутиновом самосталном примерку из тог доба (бр. 73), као и код краљице Јелене (бр. 65), ова појава раније је забележена само у два документа који важе за оригинале – бр. 37 краља Уроша и бр. 46, који поред неизвесног аукторства није ни прецизно датирани. Њено увођење као строгог правила управо у ово време објашњава се тадашњим Милутиновим блиским орођавањем са византијским двором, у чијој је дипломатичкој пракси црвени владарски потпис био једно од најупадљивијих обележја.³ Међутим, за разлику од византијског обрасца, па и каснијих грчких потписа српских владара, црвени

¹ Јавља се у бр. 58, 66, 75, 78, и са мало измењеним редоследом у бр. 69 и 84 (*све српске и поморске земље*). Остале варијанте су *сва српска земља и поморска* (бр. 63, 68), *српске земље и поморске* (бр. 50) и *српска земља и поморска* (бр. 51).

² Бр. 63 је фалсификат, али историјат бр. 68, чија је аутентичност такође довођена у питање (N. Klaić, *Mljetski falsifikati*, 207–209), не дозвољава могућност међусобних утицаја.

³ N. Oikonomidès, *La chancellerie*, 183–184

потписи на српском већ у овом раздобљу често имају мање или више изражена калиграфска обележја (8/12 оригиналних примерака после 1300. године, као и бр. 37 и 46) и декоративну обраду симболичких инвокација и других пратећих графичких знакова (6/12 и бр. 46), што се може узети као показатељ непостојања или, у најмању руку, ограничености аукторовог непосредног учешћа у исписивању таквих потписа.¹

После новинама испуњеног Милутиновог раздобља, под тројицом последњих Немањића српски облик владарског потписа достиже највећу учесталост – присутан је у 91/111 докумената на српском, при чему од 49 оригинала „изостаје“ само у бр. 160, чији је завршни део оштећен. Овај богати фонд додатно увећава осам српских потписа на грчким и латинским документима, а пошто се на бр. 151 налазе два потписа, укупан број примерака пење се на округло 100, од чега 54 оригинала. Структурно, стари образац име + девоција + титула + одређење власти задржава већи значај само још у време Стефана Дечанског, када се јавља у пет његових и једном потпису који вероватно припада Душану као престолонаследнику – трипут је реч о чистом обрасцу (бр. 85, 105, 106), двапут се иза титуле убацује епитет *самодржац* (бр. 91, 99), а једном је изостављена девоција и убачен *самодржац* (бр. 90). После тога, овај образац забележен је још четири пута у чистом облику, али од тих примерака аутентичан је само један рани Душанов краљевски документ (бр. 111), док остали припадају групи међусобно повезаних сумњивих јединица из царског раздобља (бр. 206, 207, 221).² Уопште, девоција се мимо ових случајева користи само још три пута, и то као додаток потписима чија се структура обликује око византијске епитетске формуле у *Христа Бога благоверни*, уведене у Милутиново доба.

Управо тај тип потписа представља главни образац у овом раздобљу. У облику име + епитет + титула + одређење власти он се среће у укупно 42 примерка – три Дечанског, 10 Душанових краљевских, 16 Душанових царских и 13 Урошевих. Од тог броја, 29 су „чисти“, а девет Душанових примерака (пет краљевских и четири царска) имају и епитет *самодржац* уметнут иза титуле.³ Ван

¹ В. Мошин, *Повеље краља Милутина*, 54–55, 58, закључује да је кратке потписе овај владар писао својеручно, док је у опширним вероватно само додавао неке детаље. Занимљиво је да у својој расправи о потписима, па ни другде у својим *Студијама*, Станојевић не помиње употребу црвене боје за потписе у српским владарским документима.

² Видети стр. 186, нап. 1.

³ Бр. 117, 120, 129, 136, 138, 174, 183, 188, 218.

тог круга остају само по један фалсификат Дечанског и цара Душана, који тај епитет умећу испред титуле (бр. 107, 220), и један Душанов фалсификат и Урошев оригинал, који на почетку обрасца додају девоцију (бр. 162, 244). Поред тога, постоји још 13 примера овог обрасца скраћеног за одређење власти (Душанових седам краљевских и пет царских и један Урошев), међу којима три Душанова краљевска (бр. 142, 143 и фалсификат бр. 115) поново умећу епитет *самодржац* испред титуле. Шест потписа следи образац са епитетом у *Христа Бога благоверни* на почетку успостављен у Милутиновом бр. 61 – само један је сведен на епитет + име + титула (бр. 102), четири имају епитет + име + титула + одређење власти (бр. 199, 204, 212, 223), док примерак из бр. 163 додаје девоцију и ставља титулу испред имена. Најзад, три опширна потписа показују блискост са овим типом, али се не могу сврстати у наведене обрасце – прерађени преписи бр. 118 и 205 имају све потребне састојке, само испремештане, док се особеност аутентичног потписа Владислава II као владара нижег ранга, *servo de Christo signor Vladisclauo* (бр. 89), углавном састоји у избору другог епитета, сличног оном који је својевремено употребио његов отац Драгутин (бр. 76).

Ако се изузме бр. 251, чији је тешко оштећени опширни потпис доступан само у непоузданој реконструкцији, преосталих 25 потписа из овог раздобља припадају сажетом типу. У шест примерака Стефана Дечанског (бр. 86, 92, 95, 96, 98, 103) и седам краља Душана (бр. 110, 116, 119, 122, 127, 128, 146) тај тип остаје структурно идентичан као код Милутина (име + титула), док је у усамљеном примерку Уроша као младог краља (бр. 151) измењен редослед чинилаца. Међутим, после проглашења царства ово решење потпуно ишчезава. Уместо њега, улогу сажетог потписа преузима менологем – додуше, најмање четири, а можда и свих седам Душанових примерака (бр. 180, 189, 190, 200, 201, 203, 215) не поштују образац месец + индикт, тако да се верна српска имитација овог византијског узора среће тек у три од четири примерка цара Уроша (бр. 222, 224, 228, 229).

Упркос структурним променама, степен формализације садржаја потписа у овом раздобљу остао је висок. С обзиром на велики број примерака, већина чинилаца не показује знатнију варијабилност, а потписа који се понављају у потпуно истом облику има чак 13. Штавише, пет потписа јавља се по четири пута – једна Душанова краљевска варијанта (прво јављање у бр. 108), две Душанове

царске (бр. 154, 165) и две Урошеве (бр. 225, 237). Посматрано по чиниоцима, најдоследније су титуле – увек су присутне и примерене тренутку, па је, на пример, Владислав II, као и његов отац, *господин* (бр. 89), док је Урош као Душанов савладар у време царства *краљ* (бр. 212). Владарска имена такође показују уобичајену доследност – Душан је увек *Стефан*, а Урош увек *Стефан Урош*¹ – с тим што је Дечански трипут *Стефан* (бр. 100–102), иако је у преосталих 12 примерака *Стефан Урош*. Девотица остаје верна облику *по милости Божјој*, који се јавља у седам махом аутентичних примерака (бр. 85, 91, 99, 105, 106, 111, 244), док се *милошћу* среће само у четири фалсификата и једном несигурном препису (бр. 162, 163, 206, 207, 221). Епитет *у Христа Бога благоверни* 27 пута гласи управо тако,² а 22 пута *у Христа Бога верни*,³ док се скраћење на *благоверни/верни* јавља девет, односно два пута, од чега осам у позним Душановим и, нарочито, Урошевим примерцима (бр. 216, 217, 225–227, 232, 236, 237). Епитет *самодржац* стоји у том облику девет пута (бр. 91, 118, 120, 129, 138, 174, 183, 188, 218), четири пута има проширење *с Богом самодржац* (бр. 90, 99, 117, 136), а пет пута долази испред титуле као придев *самодржавни*, с тим што су три од тих јединица фалсификати (бр. 107, 115, 142, 143, 220).

Као и раније, највеће шаренило влада код одреднице власти, али чини се не толико због недостатка осећаја за формализацију, колико због динамичних промена у територијалном обиму власти последњих Немањића. Све до пред крај Душановог краљевања неприкосновен је стари двочлани образац са помињањем Србије и Поморја. Он је употребљен у 15/16 одредница закључно са документом бр. 133, од тога девет пута у облику *све српске и поморске земље*.⁴ Међутим, после великих освајачких успеха који су тада остварени, само једна Душанова краљевска одредница задовољава се тим обрасцем (бр. 151), док остале четири у различитим облицима истичу његову власт над грчким и, у два наврата, бугарским областима. Двапут је то учињено додавањем на српске и поморске

¹ Изузетак је Урошев потпис у улози престолонаследника – млади краљ Оурош (бр. 151).

² Једино у бр. 129 изостаје реч *Бога*, док је у бр. 102 владарево име убачено испред *благоверни*.

³ У бр. 118 *верни у Христа Бога*, а у бр. 205 *у Христа Бога верни и благодостиви* – оба пута реч је о прерађеним преписима. За разлику од интитулација, код којих епитет *верни* изразито преовлађује пре 1346, а *благоверни* после тога, у потписима Душан као краљ седам пута употребљава *благоверни*, а ако цар трипут *верни*, док Урош од бр. 237 доследно користи *верни*.

⁴ Једини изузетак је вишечлана одредница у фалсификату бр. 107, где је Стефан Дечански одређен као краљ *всеи Срьпскои земли и Поморьскои и СѠвчепольскои и Вельбоуждъскои*.

земље *грчких земаља* (бр. 136), односно *предела грчких и бугарских* (бр. 139), а двапут увођењем етнонима – владар Србљемь и Поморию и Грѣкѣмь и Българѣмь (бр. 138) и Србљемь и Грѣкѣмь (бр. 140). После проглашења царства управо овај последњи облик постао је окосница нове формуле одређења власти. Ипак, пошто је освајачки замах још трајао, 7/9 првих царских одредница, закључно са бр. 198, додаје овом двојцу чиниоце попут *Поморја* (бр. 162, 172, 188), *Западне стране* или *страна* (бр. 162, 188, 198), *Бугара* (бр. 174, 183), *деспотата Западне земље* (бр. 176) и *Арбанаса* (бр. 183), док фалсификат бр. 181 наводи само *Србље* и *Поморје западне стране*. Ово шаренило нагло нестаје почев од бр. 199. Од тада па до последњег немањићког царског документа одреднице у 23/26 случајева гласе *Србљем* и *Грѣком*, при чему су изузеци један грубо прерађени препис (бр. 205), један фалсификат (бр. 220) и документ који је издао Урош као Душанов савладар, са разумљивим одређењем краљ всѣмь Съблѣмь (бр. 212).¹

У односу на раздобље пре 1321. године, потписи последње тројице Немањића најмање промена доносе у спољном изгледу. Сва 54 оригинална примерка, укључујући два младокраљевска, исписани су црвеним мастилом. Такође, изузев пет потписа сажетог типа који су изведени мање крупним словима у доњем десном углу листа (бр. 92, 96, 189, 190, 224) и још три који се надовезују на место где завршава основни текст (сажети бр. 98 и 203 и опширни бр. 242), сви остали примерци овог раздобља исписани су крупним црвеним словима у новом реду испод завршетка текста. Једино обележје које показује израженију неустаљеност јесте присуство калиграфске и декоративне обраде – од 51 употребљивог примерка, њих 21 не показују овакве склоности, по пет имају или калиграфске или декоративне примесе, а 20 и једне и друге. Најсклонији увођењу ових обележја био је Душан као краљ – код њега она изостају у само једном од 10 примерака, док је код Дечанског, Уроша и Душана као цара однос приближно 1:1. Ипак, чини се да је присуство ове појаве више имало везе са типом потписа, јер чак 13/17 употребљивих примерака сажетих потписа немају ових обележја, док је код опширних потписа удео неукрашених само 7/34. Најзад, као једина новина међу спољним обележјима може се издвојити учесталост потписа који прелазе у поље основног текста. Та појава, такође потекла из Византије и честа код потписа

¹ Душанови потписи из година уочи проглашења царства и царског раздобља пажљиво су проучавани заједно са интитулацијама (видети стр. 71). Посебно о потписима расправља Д. Кораћ, *Повеља краља Стефана Душана*, 156–159.

на грчком, запажа се у ретким случајевима већ од друге половине Милутинове владавине (бр. 58, 71, 74, 92, 102), али код цара Душана број оваквих примера нагло расте, нарочито у познијим јединицама (бр. 165, 197, 198, 200–202, 204, 214), да би се код Уроша ова особина јавила у 10/13 оригинала (бр. 222, 226, 227, 230, 231, 237, 242, 246, 247, 251), потврђујући како учесталост тако и својеврсном формализацијом изгледа да се ради о свесном придодавању владарском потпису једног новог спољашњег својства.

Након што је код последње тројице Немањића постала неизоставна, употреба потписа је у време обласних господара запала у кризу – у раздобљу до 1402. године потпис се јавља само у 35 од 71 сачуваног документа ауктора из ове скупине. Чак и ако се узму у обзир искључиво оригинали, удео је тек незнатно већи (25/46). Тај пад може се приписати околности да је дипломатичка пракса појединих обласних господара била под снажнијим утицајем латинских образаца, у којима потпис није имао значајније место, али вероватно и одређеном зазирању од овог састојка, чије су присуство и упечатљив изглед повезивани са хијерархијски узвишенијим владарима из династије Немањића. Најизразитије примере уздржаности у употреби потписа пружају Бранковићи и Балшићи – код Бранковића његова заступљеност у овом раздобљу износи свега 2/7, од чега 1/5 на оригиналима, а код Балшића само 1/15, при чему од осам оригинала потпис нема ниједан. Поред тога, потписа нема ни у једном од четири документа кнеза Војислава и његовог синовца жупана Николе, као ни у усамљеним примерцима Александра Валонског и раних Црнојевића. С друге стране, потписе има велика већина сачуваних оригинала кнеза Лазара и његових наследника (10/14, уз још два на преписима) и сви оригинали краља Вукашина (2/2), деспота Угљеше (5/5, уз још један на препису и два српска потписа на грчким документима) и породице Драгаш (7/7, уз још два на преписима). Најзад, у три преписа докумената Мркше Жарковића (бр. 323, 324, 327) на крају текста или чак издвојено од њега налазе се готово идентичне комплеционе белешке (први пут самъ господинъ Мръкша учини, после без *сам*) које се могу узети и за неку врсту сажете потписне формуле.

Пример Мркшених потписа служи као добро упозорење да у измењеним околностима овог раздобља није само опала учесталост употребе потписа, него су доведени у питање и његови дотада уобличени обрасци. Најближе немањићким

узорима разумљиво стоји званични савладар цара Уроша, краљ Вукашин – оба његова потписа (бр. 250, 264) исписана су крупним црвеним словима у новом реду, показују декоративне склоности, а други чак и улази у поље текста. Додуше, структура и садржај првог примерка делују незграпно (краљ Вљкашинь благвѣрны Срьблемь и Грькомь), али зато други у потпуности следи један од немањихких типова (вѣ Христа Бѣга благовѣрни и христвлюбѣви Вљкашинь краљ). Близак овим узорима је и Вукашинов брат Угљеша. Ваљда и сам у недоумици око тога како да географски или етнички одреди своју власт, он доследно избегава тај чинилац, тако да и његов једини опширни примерак гласи просто благвѣрны деспотъ Іваннь Углешъ (бр. 249). У ствари, овде је само додат епитет на Угљешин омиљени сажети образац, који се четири пута (бр. 254, 258, 259, 263) јавља у том облику, а једном са „грчким“ редоследом *Јован деспот Угљеша*, иако је реч о српском документу (бр. 267). Сажети облик има и једини његов потпис са титулом великог војводе (бр. 234), али тај примерак се разликује од деспотских по томе што није исписан црвеном бојом, као и по потпуном одсуству калиграфске и декоративне обраде, која се може запазити у бр. 249, 258 и 263.¹

Исту неприлику пред одређивањем своје власти показује седам употребљивих потписа породице Драгаш,² али они због тога не зазиру од опширног обрасца. Стога само један потпис припада сажетом типу – господинь Квстадинь (бр. 286). Сви остали имају структуру у *Христа Бога благоверни* + име и титула (бр. 271, 278, 280, 281, 292, 300), с тим што први своди епитет на *благоверни*. Разлог овом скраћењу могла би да буде уштеда простора, јер овај примерак једини садржи имена оба брата Драгаша, Јована и Константина. Због тога је можда у истом примерку Јован скраћено титулисан као *деспот Драгаш* – у друга два случаја он је потписан по грчком редоследу чинилаца, *Јован деспот Драгаш*, док је његов брат увек *господин Константин*.³ Титула је очигледно утицала и на боју мастила – оба Јованова самостална потписа су црвене боје, док

¹ Бр. 265 изостављен је из анализе јер се ради о потпуно произвољној позној реконструкцији забележеној на примерку који највероватније представља препис. О овој реконструкцији и групи њој сличних на документима других владара: М. Благојевић, *Господари Срба и Подунавља. Прилог српској дипломатици*, ИГ 1–2 (1983) 43–52.

² Бр. 287 и 305 замењују непоуздане позне реконструкције, мада се код првог назире почетак у *Христа Бога*, исписан мастилом исте боје као основни текст.

³ Упадљиво је да се у потписима Драгаша не јавља мајка Јевдокија, која се више пута среће у интитулацијама.

су заједнички примерак и Константинови самостални потписи исписани бојом која у основи не одудара од главног текста.¹ Међутим, по осталим спољним обележјима потписи два брата сасвим су равноправни – увек је реч о крупним словима исписаним у новом реду испод текста, обично са приметним калиграфским и декоративним тежњама.

Висок степен међусобне усклађености са ослонцем на немањићко наслеђе обележава и потписе кнеза Лазара. Као код Драгаша, његови потписи су опширног типа и следе ону ређу варијанту немањићких потписа са епитетом у *Христа Бога благоверни* код које тај епитет стоји на почетку. Тако се три његова потписа састоје од овог епитета и особеног преплета имена и титуле – *Стефан кнез Лазар* (бр. 283, 284, 298). Међутим, у складу са својим тежњама ка обједињавању српског политичког простора, Лазар се не устеже да употреби и одредницу власти. Попут немањићке, она обухвата два чиниоца – *Србље* и *Подунавље*. У два случаја ови појмови су просто додати на претходни образац (бр. 288, 289), али у трећем се испред њих појављује секундарна титула *господин* (бр. 291).² Њена појава је значајна јер се она среће и код његових наследника, чијих пет листом оригиналних потписа до 1402. године као да својом неустаљеношћу одражавају несигуран политички положај Лазаревића. Једну је потписала Лазарева супруга сажетом формулом име + титула (бр. 319: *Евгеніа монахиа кнегиніа*), а остале наследник Стефан. Три од њих почињу истим обрасцем као Лазареве, *вѣ Христа Бога благовѣрны кнезь Стефанъ*, али док једна ту и завршава (бр. 322), друга додаје кнежевог брата (бр. 312: *господинъ кнезь Стѣфанъ и братъ му господинъ Влькъ*), а трећа користи појам *господин* као секундарну титулу са одређењем власти које оживљава немањићки образац из краљевског раздобља – и *господинъ вѣсе Сръпские и Подоунавские землѣ* (бр. 311). Најзад, у бр. 317, потпис се враћа основном немањићком обрасцу са почетком име + титула, само уз помало нападно гомилање разних чинилаца у ком место после дужег времена

¹ Код бр. 271 и 286 примећено је да се мастило потписа, мада није црвено, нијансом знатно разликује од основног текста, али остаје нејасно да ли је то учињено с намером да се потпис истакне или је реч о томе да документ није потписан одмах пошто је сачињен, него у некој другој прилици када је на располагању било мастило нешто другачијег састава или свежине.

² У поређењу с овим примерцима, Лазарев потпис *вѣ Христа Бога благовѣрны господинъ вѣсѣмъ Сръбліемъ кнезь Лазаръ хтіторъ светаго мѣста сего Раванице*, сачуван у позним преписима документа бр. 290 и јединствен по томе што помиње установу-дестинатара, не делује као веродостојан дипломатички састојак, већ пре као препис са ктиторског натписа – С. Ћирковић, *Раваничка хрисовуља*, Београд 1981, 78–79.

налази чак и девоција – Стефанъ кнезь въ Христа Бога благовѣрнии и по милости Божіи господинъ и самодръжць Срблѣмъ и Подоунавию.

Када је Стефан 1402. године понео деспотску титулу, изгледало је да су се створили услови за нови пораст учесталости потписа. Заиста, свих десет његових оригинала из тог раздобља имају потписе, као и 7/18 преписа. Таква доследна употреба потписа стављала је у изглед формализацију његовог обрасца, која је сразмерно брзо и наступила. Секундарна титула са одређењем власти заменила је место са блоком титула + име, који је дошао на крај, а на почетку се после још једног примерка са епитетом у *Христа Бога благоверни (и христољубиви; бр. 331)* учвршћује девоција, и то њена ређа варијанта из немањићког раздобља. Преосталих 16 Стефанових потписа прати без изузетка тај образац – *милошћу Божјом господин* + одређење власти + *деспот Стефан*. Чак и одређење власти као једини променљиви чинилац добија устаљен облик – после две варијанте на линији немањићких узора (бр. 336: *вѣсви Земли срѣбскои и Поморіу и Подунавѣскимъ странамъ*), учвршћују се *всемъ Срблѣмъ и Подоунавию* (бр. 353, 359), *всемъ Срблѣмъ* (бр. 344, 360, и раније 331) и најједноставније, али и далеко најчешће, *Срблѣмъ* (бр. 348, 352, 357, 362, 370, 380, 386, 392, 396).

Ова скоро потпуна формализација садржаја пропраћена је готово једнако строгом формализацијом спољног изгледа. Лазареви и Стефанови оригинални кнежевски потписи увек се налазе у новом реду и сви су исписани крупним словима, са декоративним и калиграфским настојањима чији домети често нису нарочито високи – на пример, потписи на бр. 289 и 312 су видно искривљени надоле, а у бр. 311 слова су необично обла и здепаста. Црвена боја преовлађује али изгледа да није правило, јер се у три наврата јавља „загасито смеђа“ (бр. 288, 289, 322).¹ Насупрот томе, у деспотским примерцима употреба црвене боје је потпуно доследна, калиграфија много успелија, а од бр. 348 појављује се тежња да се свака реч потписне формуле пише као одвојена лигатура што потпису даје особен „испрекидани“ изглед. Сличан поступак први пут се јавља још у Драгутиновом бр. 48, а сразмерно је чест код Милутина (бр. 54, 55, 66, 71, 81), цара Душана (бр. 187, 197, 216, 217, 232) и, нарочито, цара Уроша (бр. 237, 238, 240, 242, 244, 246) и деспота Угљеше (бр. 258, 259, 263). Ипак, његова примена

¹ Према запажању С. Ђирковића у *Archives de l'Athos* XII, 169, 174–176. Једини Миличин потпис разликује се од основног текста само нијансом.

код деспота Стефана одскаче тесном повезаношћу са једном строго одређеном формулом потписа и неупоредиво већом учесталошћу – почев од бр. 348 он је присутан у 10/12 случајева, при чему снажну потврду његове визуелне упечатљивости пружа његово „пресликавање“ у свих пет сачуваних преписа из овог раздобља.¹

Док су Лазаревићи изграђивали текстуално и графички изузетно високо формализовани образац потписа, примена овог састојка код других властодржаца владарског ранга остала је врло ограничена. Балшићи су окончали своју дипломатичку продукцију са укупно два потписа у 20 докумената (1/9 на оригиналима). У ствари, један од њих је комплеција у улози потписа (бр. 299: азъ господињ Гюргъ рекохъ написати овиу книгу), тако да о пракси потписивања код ове породице сведочи само бр. 368, сачуван на тешко оштећеном оригиналу и реконструисан на основу преписа. Исписан у новом реду, крупним калиграфским словима неутврђене боје, он у својој сложеној формули въ Христа Бога благовѣрни господињ Балша милостию Божиемъ господињ Зети и къ тому сједињује утицаје немањихког наслеђа и „западњачке“ састојке попут девоције и завршетка који одговара латинском etc.² Каснији владари Зете, Црнојевићи, такође бележе само два потписа у 14 докумената, од којих 1/4 на оригиналима. При том, и код њих један примерак отпада на комплецију повлеѣниѣмъ гдна Ћурѣа и Степана Црноевићъ, која је и графички стављена у функцију потписа (бр. 469), док други обогаћује постојеће српске узор дотад незабележеним епитетом и варијацијом титуле господин – въ Христа бога благовѣрни и Богъмъ храними господаръ зетскы Иванъ Црноевикъ (бр. 453).

Бранковићи су и после 1402. године наставили да се уздржавају од потписа, тако да су до краја прве четвртине 15. века у њихових 22 документа забележена само три (2/11 на оригиналима). Први од њих (бр. 279) формулом азъ рабъ Христу Влькъ и неупадљивом бојом подсећа на потписе споредних властодржаца немањихког доба, уз речиту уздржаност по питању титуле, од другог је остала само очигледно произвољна реконструкција, тако да је питање да ли је уопште и постојао (бр. 308), а трећи је у ствари датум, въ лѣто ꙗсѣѣ, индиктивнъ .еі.,

¹ Ђ. Бубало, *Српски номици*, Београд 2004, 167–168.

² Непосредни узор за овај завршетак Балшићи су могли наћи у Босни, где се владарска титула од краја 14. века завршава на тај начин (С. Станојевић, *Студије 2*, 126–127).

исписан на месту потписа крупним црвеним словима (бр. 342).¹ Тек када је 1427. године наследио Стефана Лазаревића у деспотској власти, Ђурађ Бранковић почиње да користи потпис, али опет недоследно – овог састојка нема у два оригинала с почетка тог раздобља (бр. 398, 401),² док један оригинал (бр. 397) има само једва видљив почетни крст, па није јасно да ли је потпис избледео или се од његовог записивања одустало. Ипак, у коначном збиру Ђурђеви деспотски документи углавном имају потпис (8/12 оригинала, рачунајући бр. 397 као потписан) и то у текстуално и графички сасвим доследно преузетом обрасцу најубичајеније варијанте деспота Стефана – *милошћу Божјом господин Србљем деспот Ђурађ*, у одвојеним лигатурама, црвеном бојом у новом реду (бр. 402, 403, 405, 406, 425, 416, 424). Исту формулу понавља Ђурђевић наследник Лазар (бр. 432), али то је једини његов потписани документ од четири сачувана. Пошто ни два документа Лазаревог брата Стефана настала пре 1459. године немају потпис, укупна учесталост потписа у српским владарским документима у раздобљу Деспотовине износи скромних 29/75, уз нешто повољнијих 21/35 на оригиналима.³

У политичким околностима после 1459. године потпис није ни имао основе за опоравак, него само за наставак опадања. Забележен је у 13/33 документа (9/19 оригинала), али међу њима је и фалсификовани примерак Маре Бранковић (бр. 444), чијих шест оригиналних јединица немају ни трага од потписа. Измењене прилике најбоље одражавају потписи титуларног деспота Вука (бр. 447, 449, 450, 451). Исписани у новом реду али истом величином и, по свему судећи, бојом слова као основни текст, они као језгро имају именско-титуларни блок који не помиње Србију (једном деспот Воукъ, трипут деспот Воукъ и капетан босанских градов), док у три примерка на документима упућеним турском султану, уместо ранијих побожних епитета и девоција, долази почетак: царства ти склав. Стари образци и крупна, калиграфисана црвена слова настављају да живе у четири структурно и садржајно разнолика потписа наредних деспота Ђорђа и Јована и њихове мајке Ангелине (бр. 454, 467, 471, 472) – први од њих је у ствари безнадежно испретурана ранија деспотска формула (Геврџие деспотъ милостиу

¹ О уклапању у овај низ Вуковог црвеног потписа типа у *Христа Бога благоверни* на секундарном примерку бр. 248 видети стр. 36, нап. 1.

² Бр. 404 је оштећен у доњем делу.

³ Једини сачувани документ кесара Угљеше (бр. 384) има произвољно реконструисан потпис – Б. Ферјанчић, *Повеље севастократора и кесара*, ЗРВИ 23 (1984) 116.

Бвжинею гвсподарь Срѣблемь), други има епитет у *Христа Бога благочастиви и христољубиви* + титуле и имена Ангелине, Ђорђа и Јована, трећи уместо епитета уводи девоцију *милошћу Божјом*, а четврти се састоји од обрасца девоција + титула + име који је посебно примењен за Ангелину, па онда за Јована. Сличан утисак несређености остављају потписи Јованове удовице Јелене Јакшић (бр. 473) и њене мајке и браће (бр. 474) – мада оба почињу епитетом у *Христа Бога благоверни*, први наставља дотад незабележеним обрасцем секундарна титула + име + девоција + примарна титула + одређење власти, док други доноси само списак имена с титулама. На тај начин, потпис на српском језику, који је код позних Немањића, а нарочито код деспота Стефана и Ђурђа, постао практично обавезан састојак владарских докумената и постигао веома високе домете у формализовању како унутрашњих тако и спољних одлика, у последњих пола века српске средњовековне дипломатичке праксе доживео је потпуну разградњу унутрашње форме, док је драстично смањена учесталост употребе озбиљно довела у питање његов значај средства овере, претећи да му улогу сведе на декоративни утисак његове упечатљиве спољашњости.

Међу средствима овере, па и дипломатичким састојцима уопште, најсложенији изазов за анализу образаца представља **печат**. Као физички одвојен предмет који се причвршћује на материјал на ком је исписан текст документа, он намеће утврђивање две различите врсте образаца – обрасце изгледа печата и обрасце причвршћивања. Обе те врсте су даље рашчлањене на низ појединачних особина које су свака за себе подложне формализацији. Причвршћивање подразумева начин на који је извршено, место на документу где је извршено и помоћна средства која су при том могла да буду употребљена, док изглед обухвата материјал од којег је печат направљен, облик печатне представе, њену величину и ликовне и текстуалне садржаје који су у њу уграђени. Ипак, ове необично широке могућности варијације биле су донекле ограничене међусобном условљеношћу. На пример, док су печати направљени од воска могли да буду причвршћени на оба основна начина – непосредним наношењем на материјал („утиснути“ печати) и причвршћивањем на врцу или друго помоћно средство које је повезано са материјалом („висећи“ печати) – за металне печате на располагању је стајао само овај други. Такође, пошто су печатне представе прављене утискивањем посебно израђене матрице („типара“) у материјал печата,

постојала је могућност да се иста матрица искористи за прављење већег броја печата, што значи да су сви ови добијали истоветну, то јест, потпуно формализовану печатну представу у погледу облика, величине и садржаја.

Сва ова сложена својства печата условљавају и много већу изнијансираност података о њему. Наиме, поред самог печата сачуваног у целини или у облику већих или мањих остатака, о његовом присуству и појединим особинама могу да сведоче и различити трагови које је његово присуство оставило на документу, али и његови описи или помени у документу и другим изворима. Тек ако ничег од тога нема, може се закључити да печата на документу није било, мада и тада треба имати у виду могућност да је део документа на ком је печат био причвршћен одстрањен. Такође, физичка посебност печата омогућавала је да се он скине са документа на који је првобитно постављен и премести на други документ или чува посебно. Свим тим се донекле замагљује значај који при анализи има разлика између оригинала и преписа, па и фалсификата – на пример, за документ сачуван само у препису може да постоји опис или помен печата који се налазио на оригиналу, док је печат са оригиналног документа могао да буде скинут и премештен на препис или фалсификат. Најзад, у случају српских владарских докумената, при анализи печата се нарочито штетно испољава непостојање устаљених начела описивања својстава печата код ранијих истраживача, што у спрези са отежаним приступом изворној грађи онемогућава да се подаци које нуди сачувана грађа још потпуније искористе.¹

Имајући све то у виду, подаци који се могу добити ипак наводе на неке јасне закључке. У погледу заступљености печата на документима српских владара, податак да потврде или наговештаји његовог присуства постоје за 308 докумената (65%) указује да се ради о веома честом, ако не и најраспрострањенијем средству аутентификације. Тај утисак додатно оснажује податак да се такве потврде или наговештаји могу наћи за 204/247 оригинала (82,5%). Такође, упадљиво је да заступљеност печата, за разлику од већине других састојака, укључујући сведоке и потпис, мало зависи од језика документа – она се креће од 60% код докумената издатих на грчком, преко 62% код латинских до 66% код српских. Разлика није много већа ни ако се документи разделе према статусу – на оригиналима печат је

¹ G. Čremošnik, *Studije*, 45–117, подробно расправља о материјалима и начинима израде и причвршћивања средњовековних воштаних печата, са примерима из српске и босанске средњовековне праксе.

заступљен код 84% латинских, 83% српских и 75% грчких, а на преписима ти постотци износе 41, 46 и 36. Једина јасна разлика постоји код фалсификата, где се разлика од 9/12 српских јединица са подацима о печату према 5/12 латинских и 0/1 грчке може објаснити околношћу да су српски фалсификати увек тежили да се представе као оригинални документи, док они на другим језицима неретко претендују да буду само преписи тобожњих српских оригинала. Посматран на тај начин, овај податак може да се узме за још једну потврду великог значаја печата као аутентификационог средства на оригиналним документима.

С друге стране, општи подаци о печатима на српским владарским документима веома добро одражавају све различите облике у којима су ти подаци могли да буду сачувани. Од поменутих 308 случајева, само у њих 119 стварно постоје у целини или већим делом сачувани печати који су причвршћени на одговарајуће документе или се могу поуздано довести у везу са њима. Код још 25 случајева печати су такође присутни, али у облику који се пре може назвати остацима, док се код 80 може говорити само о траговима печатења. За преосталих 85 докумената постоје искључиво посредна сведочанства – 14 описа и 71 помен. При том, 32 помена немају у виду конкретни печат, него се претпоставка о његовом присуству изводи на основу тога што се за дотични документ користи назив који подразумева печатење – израз *златопечатно слово* у разним српским и грчким варијантама. Очекивано, ове врсте података веома су јасно повезане са статусом докумената. Удео оригинала међу јединицама које имају печат износи 101/119, међу оним са остацима 24/25, а међу оним које садрже трагове печатења 59/80. Поред тога, шест фалсификата (пет српских) имају печате а још три (сви српски) трагове печатења. Насупрот томе, од 84 докумената са посредним подацима, оригинално је само 20, међу којима 16 једини податак о печатењу носи у називу.¹ Најзад, веома је упадљиво да је стопа сачуваности печата на оригиналима најнижа у раздобљима од 1276. до 1402. године (24–30%), док пре тога износи 56%, а после 61%.

Образложења појединих резултата које даје овај статистички преглед добијају се увидом у саме обрасце употребе печата током његовог тровековног

¹ Занимљиво је да се у овој последњој скупу налази чак десет грчких оригинала, што би могло да буде последица веће склоности ка скидању печата (нарочито путем одсецања дела материјала), у срединама које су чувале грчке документе. На то указује и удео примерака са сачуваним печатима међу оригиналним грчким документима, који износи само 18% (5/28), према 41% код српских и 58% код латинских.

присуства у сачуваном фонду српских владарских докумената. У великој разноврсности појединих својстава, која се мора очекивати с обзиром на дужину посматраног раздобља, ипак пада у очи доследност у једном погледу – не може се приметити значајнија веза између разноврсности печата и језика документа на који су причвршћивани. Ова појединост говори да је печат, можда и смишљено, био у највећој мери изузет из тројезичности српске дипломатичке продукције, одражавајући том својом устаљеном особином њено суштинско јединство по пореклу. Штавише, није искључено да у овој особини лежи део објашњења за уједначену заступљеност печата у документима све три језичке скупине – као што је сам печат био „исти“ за све језике, тако су и правила за његово прикључивање документу била једнака.¹

Кроз сва три века овај универзални језички образац печата може се означити као српски, јер су натписи на печатима, где год су сачувани, исписани на српском језику. Једини прави изузетак среће се већ на печатима Стефана Немање (бр. 13, 14), најранијим о којима се може нешто више рећи.² Оба ова примерка данас су недоступни – један је забележен на цртежу из 17. века, а другом се траг изгубио почетком 20. века заједно са документом на којем је био причвршћен. Ипак, на основу расположивих података може се закључити да се радило о печатима кружног облика, сачињеним од метала, у првом случају олова, а у другом злата. Упркос разлици у материјалу садржај им је био истоветан, сведен на грчки натпис σφραγς Στεφανου μεγαλου ζουπανου του Νεμανια који тече у неколико хоризонталних редова преко аверса и реверса. Иако пречник није могуће утврдити, потпуно истоветан распоред текста упућује на закључак да се ради о отисцима истог типара. Такође, с обзиром на материјал, јасно је да су оба печата према начину причвршћивања били висећи, а за други је сачуван и снимак на ком се види да је висио на врпци тамне боје причвршћеној испод потписа по средини листа провлачењем кроз рупе чији се број и међусобни положај не могу утврдити.³

¹ *Лексикон*, 512 (Д. Синдик), помиње да је око 1990. године пронађен један Душанов печат са натписом на грчком, али он није причвршћен на неки владарски документ.

² Пре тога постоје само врло оскудни помени печата у два латинска фалсификата (бр. 1, 3).

³ Поред ових, позната су још два Немањина печата сачувана одвојено од докумената, који се данас налазе у музеју Ермитаж у Санкт Петербургу и београдском Народном музеју. Поново се ради о округлим оловним печатима са натписима на грчком, али постоје велике разлике у представама у односу на печате са докумената бр. 13 и 14, као и мање међусобне разлике које

Из раздобља Немањиних синова и унука, до 1276. године, подаци о печатењу сачувани су за само 48% документа (15/31), али код оригинала тај удео износи много убедљивијих 68% (9/13). При том се на осам оригинала и два преписа може говорити о печатима сачуваним у целини, један оригинал и два преписа показују трагове печатења, а само код једног преписа и јединог фалсификата (бр. 24) подаци о печату своде се на помен у документу. За разлику од Немањиног доба, из ког су сачувани само метални печати, код примерака из овог раздобља, метал као печатни материјал заступљен је само са два златна примерка на једном оригиналу и једном препису краља Уроша (бр. 37, 42), док су печати од воска потврђени у осам случајева код шест различитих ауктора – примерци Стефана Немањића (бр. 19), Радослава (бр. 25), Владислава (бр. 28, 35), Андрије Хумског (бр. 32), Уроша (бр. 41) и краљице Јелене (бр. 44) делују као да су остављени у природној жуто-смеђој боји воска, а само први примерак Андрије Хумског (бр. 29) оставља утисак намерне пребојености у тамно смеђе или црно. Печатне представе су све кружног облика, али димензије су неуједначене – бр. 28 и 29 са пречницима од око 18–19 мм указују на мале типаре који су највероватније имали облик печатног прстена, бр. 25 и помало овални бр. 44 са око 30–35 мм, као и метални бр. 37, на ком је пречник представе око 32 мм, већ спадају у типаре средње величине, док се остали примерци, са пречницима 50–65 мм сврставају у масивне (бр. 32, 35, 41, 42).¹

Садржај ликовних представа је због оштећења теже утврдити, али расположиви подаци потврђују оно што разлике у величинама наговештавају – сви сачувани примерци потичу од различитих типара, чак и код четири сачувана примерка истог ауктора (краљ Урош). Ипак, могу се уочити одређене правилности. Главна аверсна представа је људска фигура са владарским обележјима – стојећа (бр. 25, 28, 42), седећа на престољу (бр. 35, 44) или сведена

указују да се не ради о истом типару. Видети прегледни рад Б. Зарковић, *Печати Стефана Немање*, Баштина 13 (2002) 245–254, ради упута на обимну старију литературу.

¹ Потпун преглед сачуваних печата српских средњовековних владара не постоји. Примерке који се налазе у дубровачком архиву са кратким описима и снимцима издао је још А. Ивић, *Стари српски печати и грбови*, Нови Сад 1910. Г. Штемошник, *Студије*, 119–148, поново је обрадио воштане печате из овог фонда. Богату збирку металних печата сачуваних у манастиру Хиландару представио је А. Соловјев, *Два прилога проучавању Душанове државе. I. Повеље цара Душана о метохији Св. Петра Коршког. II. Печати на Душановим повељама*, Гласник СНД 2 (1927) 37–42, практично потпун каталог са одличним илустрацијама и кратим објашњењима доноси Д. Синдик, *Српски средњовековни печати у манастиру Хиландару*, Осам векова Хиландара, Београд 2000, 229–239. Станојевићев оглед о печатима (*Студије* 16, 21–25) говори само о поменима печата у текстовима докумената.

на попрсеје (бр. 37). Она упадљиво изостаје код Андрије Хумског, где се јављају мотиви који се могу описати као хералдички – на бр. 29 назире се крст, док се на бр. 32 јасно ради о орлу – као и на једном примерку краља Уроша (бр. 41), где је приказан коњаник с копљем. Ова последња представа претходно је искоришћена на реверсу Владислављевог бр. 35. Осим њега, реверсну представу имају само два златна примерка и она оба пута приказује светог Стефана, заштитника Немањића, у формату који одговара владарској представи на аверсу – попрсеје (бр. 37) и стојећа фигура (бр. 42).

Текстови легенди налазе се по правилу на ободу, осим на бр. 29, где је текст изгледа био распоређен у пољу, између кракова крста, док су на реверсу бр. 37 заступљена оба решења. Потпуно читке на златним печатима, легенде се на воштаним примерцима услед оштећења и хабања могу само назрети (бр. 25, 28, 29, 32, 41) или делимично прочитати (бр. 35, 44).¹ Уз аверсне владарске представе оне садрже развијене интитулације које се понегде лепо уклапају са познатом интитулационом и потписном праксом дотичних владара, али јој у другим случајевима противрече. Као пример за први случај може се навести помен назива Рашка, код томе у интитулацијама и потписима склоног краља Владислава (бр. 35),² а за други употреба епитета у *Христа Бога верни* и имена Стефан без додатка Урош на печату краља Уроша (бр. 42). На реверсу, коњаник са Владислављевог печата бр. 35 такође је изгледа био пропраћен интитулационом легендом, која можда опет садржи помен појединих области српске државе, док се уз две представе светог Стефана налазе његове „интитулације“ – свети Стефан у пољу печата бр. 37 и свети Степагњ првомученик агрьхидиџконь и постол на ободу печата бр. 42. Поред тога, натпис на ободу бр. 37, хрисовуљ светаго Стџфана, доноси својеврсну „интитулацију“ самог печата.

Упркос преовлађивању воштаних печата, начин причвршћивања је готово искључиво висећи. Једино бр. 25 има утиснути печат, причвршћен на „српски“ начин – обостраним наливањем воска преко и кроз два паралелна хоризонтална

¹ На сачуваном одломку усамљеног примерка Стефана Немањића, који потиче из времена пре него што је понео краљевску титулу, налазила се изгледа легенда на ободу са обе стране, док је ликовну представу веома тешко протумачити.

² Додуше, читање је несигурно због оштећења – G. Čremošnik, *Studije*, 121.

прореза на листу.¹ Овај печат се издваја и по томе што је смештен у доњи десни део листа, док се на свих осам преосталих оригиналних докумената који имају печате или, у случају бр. 17, трагове печатења, место причвршћивања налази тачно на средини доњег дела или незнатно у страну. Ипак, у односу на текст, место је различито – на бр. 37 и 44 оно се налази између делова потписа, који су у другом случају очевидно намерно размакнути, док је у осталим случајевима печат причвршћен испод потписа или краја текста, али уз знатне разлике у удаљености од текстуалног поља. Причвршћивање је извршено помоћу печатне врпце, за коју се у пет случајева може утврдити да је црвене боје (бр. 28, 32, 35, 41, 44), док је двапут плава (бр. 29, 37). Врпца је провлачена кроз рупе или мале прорезе који су у ту сврху прављени на листу – најчешће две (бр. 17, 28, 29, 32, 41), али понекад и једну (бр. 44), три (бр. 35) или четири (бр. 37). Рупе се по правилу налазе близу једна другој, и то једна поред друге ако су две, а распоређене у квадрат ако су четири.² Најзад, у најмање пет наврата присутна је слика, преклоп који је добијан пресавијањем материјала на месту причвршћивања ради постизања веће дебљине и, самим тим, способности подношења тежине печата.

У раздобљу краљева Драгутина и Милутина удео докумената са подацима о печатењу расте на чак 85% (33/39), уз преко 92% међу оригиналима (24/26) и необично високих 7/10 међу преписима. Међутим, упркос више него двоструко већем броју уочених случајева печатења, бројка од 11 печата сачуваних у целини готово је једнака као у претходном раздобљу. Додуше, на једном препису и једном фалсификату из Душановог краљевског раздобља (бр. 120, 129) налазе се печати који би титулом и именом могли да одговарају Милутину, али зато четири печата на Милутиновим документима (оригинал бр. 58, преписи бр. 69, 78, фалсификат бр. 84) према назначеном владаском имену и/или титули никако не могу бити његови, док је печат на фалсификату бр. 63, јединствен у српској грађи по томе што не помиње никакво владарско име, највероватније и сам

¹ Овај особени начин постављања воштаног печата подробно је проучио и описао Г. Чремошник, који му је и дао назив имајући у виду да такав поступак није запазио нигде другде (G. Čremošnik, *Studije*, 87–88)

² Необично широко размакнуте рупе код бр. 28 последица су потребе да се избегну дугачки хоризонтални прорези који су направљени по средини доњег дела, највероватније зато што је за документ првобитно био предвиђен утиснути печат причвршћен на српски начин – G. Čremošnik, *Studije*, 54.

фалсификован.¹ То значи да остаје највише осам у целини сачуваних печата, од тога шест на документима из овог раздобља који у свих шест случајева важе за оригиналне. Још 17 оригинала и један препис носе остатке или трагове печатења, док се код једног оригинала и седам преписа подаци практично свде на помињање печата, од чега седам пута кроз употребу израза *златопечатно слово* и његових синонима.

Може се рећи да је главно обележје овог раздобља велики продор металног, тачније златног печата – међу 25 примерака за које је могуће дати основану претпоставку о материјалу, однос воштаних и златних износи 15:10. Истовремено, код воштаних печата, који су, иначе, увек природне боје, запажа се неупоредиво већа учесталост причвршћивања утискивањем – оно се јавља у 11 случајева, од тога шест уз употребу српског начина, а пет простим утискивањем. Овај потоњи начин јасно је повезан са првих пет сачуваних примера печатења на полеђини, између два дела ту записане адресе (бр. 62, 64, 65, 71, 81), које је осим аутентификационе печату давало и практичну улогу средства за затварање пресавијеног документа. У осталим, далеко бројнијим случајевима када је печат, било утиснути или висећи, стављан спреда, његово уобичајено место остаје средина доњег дела листа – међу 17 оригинала, од тога одступају само бр. 51, 56 и донекле 60, чији су печати причвршћени више улево, односно удесно. Нешто више колебања још увек има у положају печата према тексту, јер се поред најчешћег решења са причвршћивањем испод краја текста/потписа, у четири наврата јавља причвршћивање између два управо с том наменом размакнута дела потписа (бр. 53, 56, 72, 74), док су једном (бр. 46) четири рупе за печатну врпцу пробушене по две испод и изнад потписа у облику квадрата. Четири рупе у квадратном распореду биле су и најуобичајенији начин причвршћивања врпце висећег печата за лист документа – од девет за ову анализу употребљивих оригинала, он се запажа на пет, док се трипут (бр. 51, 60, 61) срећу три рупе у облику V, а једном две рупе једна изнад друге (бр. 68). При том, за разлику од претходног раздобља, употреба пликe за ојачање приметна је само двапут (бр. 66, 68), али је зато печатна врпца на оригиналима увек црвена (осам пута), а само на

¹ Д. Синдик, *Српски средњовековни печати*, 233. В. Мошин, *Повеље краља Милутина Карејској келији 1318. године*, Гласник СНД 19 (1938) 59–78, и у више наврата касније заступа тезу да печати који носе царску титулу а налазе се на Милутиновим документима заиста припадају том владару и представљају одраз његових политичких амбиција.

једном препису плава (бр. 69). На крају, два досад непоменућа оригинална документа (бр. 75, 76) пружају изгледа пример једног сасвим особеног начина причвршћивања – у предњој корици рукописне књиге у облику које су ови документи можда и изворно настали налазила су се два удубљења чија је сврха могла бити управо да чувају печате двојице ауктора.¹

Као и пре 1276. године, у свим расположивим случајевима облик печата и представе на њему је кружни, али су димензије различите. Остаци или трагови воштаних печата на полеђини, јасно видљиви у три случаја (бр. 65, 71, 81), пречницима од 18–20 мм упућују на мале типаре са печатног прстена. Од воштаних печата причвршћиваних спреда, за благо овални примерак краљице Јелене (бр. 65) може се утврдити пречник типара од око 30–35 мм, колико је, према сачуваним траговима, могао имати и примерак бившег краља Драгутина (бр. 72), али су зато једина два доступна примерка који припадају врховном владару српске државе, оба Милутинова (бр. 51, 53), отисци великог типара пречника 80 мм. С друге стране, међу металним печатима, који су забележени само код врховних владара, величином одскаче примерак на бр. 61, чији је пречник плочице око 55 мм, док једини други аутентични печат сачуван на документима из овог раздобља (бр. 46), као и они са бр. 120 и 129 који би могли да припадају Милутину, имају пречник од око 40 мм. Међутим, док су код бр. 61 и 129 ово уједно и пречници представе, на друга два печата остављен је празан руб од око 4 мм, тако да сама представа, то јест, типар, има пречник од 32 мм.²

Распоред и садржај ликовних представа и легенди нуди најмање могућности за анализу. Од воштаних примерака, бр. 66 је неупотребљив,³ веома излизани бр. 56 може се доста поуздано поистоветити са Јелениним ранијим примерком на бр. 44, док код бр. 51 и 53 велика истрошеност овог другог спречава да се коначно потврди веома изгледна претпоставка да је реч о отисцима истог Милутиновог великог типара са представом владара на престолу и рубним интитулационим натписом од којег се не може разабрати ниједна смислена целина. Међу металним примерцима истоветних нема, али сва четири примењују исто основно ликовно решење, познато већ у претходном раздобљу – представу стојећег владара на

¹ Видети стр. 21, нап. 2.

² Занимљиво је да и фалсификат са документа бр. 63 верно подражава ово друго решење.

³ Уп. Г. Чремошник, *Оригинални документи јужнословенских владара у Млетачком архиву*, Споменик СКА 93 (1940) 125.

аверсу и стојећег светог Стефана на реверсу, с тим што је уз владара на бр. 129 додата и Божја рука која га благосиља. Разлике су далеко изразитије код легенде, која се на бр. 46 са обе стране налази у пољу, на бр. 61 обострано по ободу, на бр. 120 у пољу аверса и по ободу реверса, док бр. 129 има са сваке стране по један натпис у пољу и по ободу. У свим случајевима реч је о интитулацијама владара, односно светог Стефана, осим што легенда уз Божју руку у пољу аверса печата на бр. 129 гласи ИС ХС. Интитулације у пољу су сажете (*Стефан краљ, Урош краљ, свети Стефан првомученик*), док су оне по ободу код владара проширене епитетима (бр. 61: Степанъ о Христе Бозе веръни краљ съ Богомъ ...) или девоцијом (бр. 129: Стефанъ Урвшъ милостію Божиимъ краљ), а код светог Стефана додатком *и архиђакон*. Док се владарски епитети из бр. 61 поклапају са интитулационом праксом у документима, девоција користи израз *милошћу* уместо тада много чешћег *по милости*. Такође, владарско име *Стефан* на печату Милутиновог документа бр. 61 одудара од за овог краља уобичајеног Стефан Урош, отварајући могућност да је реч о премештеном печату или, чак, у средњем веку не тако ретком случају употребе печата претходног владара – Милутинов брат и претходник Драгутин користио је то владарско име и њему највероватније припада печат на бр. 46 са легендом Степан крал.

Међу документима из времена владавине Стефана Дечанског и Душана, удео оних за које постоје подаци о печатењу знатно опада (96/137, или 70%). Ипак, пошто код оригинала тај удео остаје готово непромењен (50/54, или 93%), јасно је да нема говора о опадању значаја печата као средства аутентификације. То на својеврсан начин потврђује и околност да подаци о његовој употреби постоје за чак 8/9 фалсификата из овог раздобља, при чему три имају причвршћене печате, а четири јасне трагове печатења. У ствари, пад удела печатењих докумената у укупном броју може се готово у потпуности „оправдати“ недостатком података о печатењу за документе сачуване у преписима – скоро 88% докумената из овог раздобља о чијем печатењу нема података (36/41) потичу из ове групе. Слика из претходног раздобља понавља се и по питању квалитета расположивих података. У целини сачуване печате имају само 22 документа (уз три фалсификата, ту је и 13 оригинала и шест преписа). Већ поменута могућност да два од њих (бр. 120, 129) припадају претходном раздобљу смањује број самих сачуваних печата на 20, али ако се узму у обзир печати из овог раздобља који се

налазе на документима из времена пре 1321. и после 1355, као и на разним секундарним примерцима, тај број достиже 31.¹ Остаци или трагови печатења видљиви су на 27 оригинала, осам преписа и четири фалсификата, а за девет докумената сачуваних у преписима постоје описи печата који су се налазили на оригиналима. Најзад, за 15 преписа, један фалсификат и чак 10 оригинала подаци о печатењу своде се на помене, укључујући 21 случај када се документ без других података о печатењу назива изразима попут *златопечатно слово*.²

Ако је претходно раздобље било обележено успоном златног металног печата, онда је после 1321. године наступила његова убедљива превласт. Од 80 случајева у којима постоје подаци о материјалу печата, 63 указују на златне, а само 17 на воштане. При том, упадљиво је да се воштани печати много чешће од металних помињу у описима (6:2), као и да се срећу код свих шест оригиналних докумената са печатењем на полеђини, где су причвршћивани простим утискивањем између два дела адресе. На предњој страни, њихово присуство потврђено је само на пет примерака, од којих један препис (бр. 100) и један оригинал (бр. 95) носе трагове српског начина печатења. Преостала три оригинала који имају воштане печате (бр. 110, 116, 146), као и још 35 оригинала чији су печати били златни или им се материјал не може утврдити, користе у овом раздобљу неупоредиво најзаступљенији начин причвршћивања – висећи. Због већег броја оригинала о чијим печатима сведоче само помени, узорак за анализу појединих обележја овог начина причвршћивања знатно је мањи од укупног броја забележених примерака, али је ипак довољан да јасно укаже на уобичајене поступке. Тако, од 25 случајева за које се може утврдити број рупа, њих 14 имају четири рупе, код седам се примећује пет рупа, док су остало појединачни случајеви са две, седам и десет рупа, односно, са провлачењем врпце кроз прорезе који делују као да су намењени за српски начин утискивања печата (бр. 85). При том, код примерака са за четири рупе у осам случајева разазнаје се распоред у

¹ Поред четири већ помињана примерка на документима Милутиновог времена (бр. 58, 69, 78, 84), печати који се могу приписати Дечанском и Душану налазе се и на три документа настала после 1355. године (бр. 230, 247, 257), као и на секундарним примерцима докумената бр. 63, 100, 115, и 217.

² У чак осам случајева може се претпоставити да су разлог изостанка трагова печатења на оригиналима оштећења доњег дела листа, која су често вероватно настајала управо услед скидања печата. Као што је већ напоменуто, ова појава је посебно честа на грчким документима, па не изненађује што су шест јединица из ове групе грчке. За преостала два „златопечатна“ документа који немају трагова печата (бр. 106, 139), није сигурно да су их уопште имали, јер је реч о документима приређеним у облику кодекса као „проширени оригинали“ свитка бр. 105.

облику квадрата, једном ромба (бр. 102), а једном слова Т (бр. 198), док се пет рупа распоређује у облицима слова Х (четири пута) или Ц (трипут). Плика се поново среће ретко – код само четири оригинала (бр. 176, 200–202).¹ Код боје врпце, која је доступна за само 13 оригинала, црвена остаје далеко најзаступљенија са девет примерака, али јављају се и љубичаста (бр. 124, 152), плава (бр. 146) и црна (бр. 154). Најзад, у погледу места причвршћивања, и висећи и утиснути печати поново упадљиво теже средини доњег дела листа – тако је на 25/27 расположивих оригинала, а и код два изузетка померање улево може се описати као умерено (бр. 155, 176).² Положај према тексту такође остаје строго у оквирима из претходног раздобља, са 11/27 примера причвршћивања печата између два дела потписа,³ док се у свим осталим случајевима печат причвршћује испод последњег исписаног реда, био то потпис или неки од састојака који су издајани после њега.

Круг остаје једино решење за облик печатне представе, а стару праксу настављају и димензије. Трагови печата утиснутих на полеђину поново потврђују искључиву употребу малих типара од око 20 мм, док сва три сачувана предња воштана печата припадају врховном владару, краљу Душану, и имају пречнике представа од 65 мм и више. С друге стране, од 23 златна примерка доступна за анализу,⁴ већу масивност показује само њих пет – један од 60 мм (бр. 174), два од 50 мм (бр. 84 и секундарни примерак бр. 100) и два од 44 мм (бр. 101, 216). Од преосталих 18, један примерак има пречник представе од 35 мм на плочици пречника 41 мм (бр. 152), на једном је пречник представе једнак плочици и износи 34 мм (бр. 247), за један димензије нису доступне (бр. 257), а чак 15 чине скупину примерака са пречником представе од 30–32 мм, при чему се, за разлику од примерака истог пречника у претходном раздобљу, врло ретко оставља знатнији вишак плочице по ободу (бр. 158, 162 и, нарочито, 204). Што је још значајније, у овом раздобљу може се приметити да подела на масивније и мање златне печате у

¹ Последња три издата су истог дана. Поред тога, плику имају још два фалсификата (бр. 129, 162), као и латински примерак документа бр. 111, који можда представља оригиналну латинску верзију документа изворно издатог на два језика.

² Иначе, најдрастичније је померање далеко удесно, у продужетку потписа, на препису бр. 120, чији би печат могао да буде Милутинов.

³ С. Ђирковић, *Хиландарски игуман Јован*, 65, сматра овај начин провлачења неаутентичним.

⁴ Укупан број примерака докумената са којима се могу довести у везу у целини сачувани златни печати ауктора из овог раздобља износи 28, али пет њих је изгубљено пре него што су печати описани или фотографисани (бр. 142, 143, 183, 214, 220).

потпуности прати промену у титули владара – сви печати чији су ауктори титулисани као краљеви припадају масивнијем типу, док сви они са титулом цара имају пречнике 30–35 мм.

Појављивање појединих истоветних димензија типара код већег броја различитих примерака наговештава можда најупечатљивију особину печата овог раздобља – високу формализованост ликовних и текстуалних садржаја. Тако сва три сачувана воштана печата имају владарске представе престоног типа, са интитулационим натписима по ободу, али и у пољу, изнад владаревих рамена. Штавише, два од њих (бр. 116, 146) представљају отиске истог типара, са опширном интитулацијом Стефанъ по милости Божиѐи млади краљ српски по ободу и сажетом Стефан млади крал у пољу. Осим тога што сведочи да је Душан практично кроз цело своје краљевање користио свој младокраљевски типар, овај двојац занимљив је и стога што његов старији примерак представља први забележени случај српског владарског печата који је израђен од црвеног воска док је млађи примерак, као и бр. 110, остављен у природној боји.¹ Чак и када се узму у обзир остаци воштаних печата, којих има на документима печатеним са полеђине, као и описи са поменом боје печата (бр. 93, 131, 164), на печатима врховних владара овог доба нема друге боје осим природне. Ипак, на одређени значај боје указује упадљиво описивање печата на документу Владислава II, тада владара северних српских области, као белог (бр. 89). С обзиром на интитулациони натпис, који у преводу састављача опису гласи *Stephanus a dio fidele e servo*, сматра се да је реч о печату Владислављевог оца Драгутина из времена после напуштања врховне власти, чиме се релевантност овог примера протеже и на претходно раздобље. Из истог описа види се да је ликовна представа на овом примерку такође била другачија – мушко попрсје без јасних владарских ознака (*ymago unius teste cum capello super capud*).² Поређења ради, опис печата Дечанског на бр. 93 помиње *краљевску слику*, а Душановог на бр. 131 недвосмислено указује на престони тип – *седећа владарска фигура и слова око печата*. На крају, један опис ипак опомиње да су и врховни владари имали печате са другачијим представама – *представу шлема са крстом, са плаштом одозго, а*

¹ О црвеној боји воштаних печата у Србији видети G. Čremošnik, *Studije*, 77–78.

² Н. Порчић, *Писмо краља Владислава II*, 39–40.

изнад плашта гране дрвећа, описану на Душановом бр. 128, по свему судећи треба сврстати у хералдички тип.¹

Ликовни и текстуални садржаји на златним печатима додатно продубљују разлику између краљевског и царског типа наговештену величинама типара. Основно решење представе свих пет сачуваних краљевских печата увек се састоји од стојећег владара на аверсу, стојећег светог Стефана на реверсу и интитулационих натписа који се са обе стране налазе на ободу. Уз то, печат на бр. 84 има обострано изван круга текста још један појас са низом декоративних крстова и цветова, док бр. 101 и 216, који потичу од истог типара, додају с десне стране представа владара и светог Стефана њихове сажете интитулације, а с леве стране владара руку која благосиља са легендом ИС ХС, чиме се приближава решењу на „Милутиновом“ печату са бр. 129. Текстови интитулација, нарочито владарских, на четири заступљена типара показују велике међусобне структуралне и садржинске разлике, а посебно је упадљива неусаглашеност печата са аукторима докумената на којима се налазе. Само печат на оригиналу бр. 101 одговара ауктору тог документа, Стефану Дечанском, али није јасно шта његов двојник ради на препису документа с краја Душановог царевања (бр. 216). Исто тако, печат на фалсификованом Милутиновом документу бр. 84 јединствен је по томе што придодаје владарском имену *Стефан Урош* бројну ознаку *трећи*, која може да одговара само Дечанском. Владарско име *Стефан* на секундарном примерку бр. 101 могло би да одговара ауктору Стефану Дечанском, код којег је оно забележено у неколико наврата уз уобичајеније Стефан Урош, али сенку на овај печат баца крупан пропуст у виду изостанка атрибута *свети* у реверсној интитулацији светог Стефана. Најзад, примерак са преписа Душановог царског документа бр. 174, који је истоветан печату са бр. 42, осим неподударности титула поставља питање појаве отисака истог типара на документима чији је међусобни размак готово сто година, а ту је и врло неспретна структура интитулационе формуле.²

Супротну слику коју одају царски печати наговештава већ податак да на 18 примерака долази само шест различитих типара. Такође, већина ових примерака

¹ Г. Џретошник, *Studije*, 131–132, повезује овај типар са представом на једном типу Душановог новца.

² Печат са бр. 174 у међувремену је изгубљен заједно са документом. Као истоветан печату на бр. 42 описује га Миклошич у белешци уз своје издање (видети *Прилог 1* на крају рада).

налази се на документима свог ауктора цара Душана или његовог непосредног наследника, цара Уроша, који је могао да користи његов типар (11/18, од тога осам оригинала). У изгледу печата најупадљивија разлика састоји се у томе што сви ови типари текст доносе у пољу, распоређен у редовима с обе стране ликовних представа. Поред тога, само два од шест типара користе образац са представом владара који стоји на аверсу и светог Стефана који стоји на реверсу, док се код свих осталих типара на реверсној страни налази Христ. У обе ове групе постоји по један типар који се издваја великом заступљеношћу. Тако се типар на чијем аверсу стоји легенда *ω* Христe Бозе правоверни цар Стефане все земли српске, препознатљив и по томе што на крају реверсне интитулације свети Стефане првомученик има још слова *орз*, можда као лоше изведену скраћеницу за реч архиђакон, јавља на шест докумената (бр. 58, 200, 201, 204, 230 и секундарни примерак бр. 115). С друге стране, типар са владарском интитулацијом Стефанъ царъ србскихъ и поморскихъ и грчкѡхъ земл, и реверсним натписом који, као и код свих осталих типара са представом Христа, гласи једноставно ИС ХС, среће се, изгледа, на једном примерку више (бр. 78, 136, 154, 214, 257 и секундарни примерци бр. 63 и 217).¹ Од осталих типара, варијанта са Христом на реверсу чији аверсни натпис гласи Стефанъ въ Христа Бога вѣрни царъ среће се двапут (бр. 158, 162), а она са натписом Стефанъ благоверни царъ једном (бр. 152), као и друга „светостефанска“ варијанта, која нуди још једно особено решење владарске интитулације (бр. 247).² Најзад, међу свима њима упадљиво штрчи печат на бр. 69. Уз кратке натписе блговѣрни царъ Стефанъ и ИС ХС, он уместо стојећих фигура приказује владарево и Христово попрсје, и то на начин који потпуно одудара од стилски уједначених решења на осталим примерцима, али управо штурост натписа сужава основу за анализу која би могла да покаже да ли је реч о фалсификату.³

¹ Припадност печата са бр. 257 овој скупини није сасвим извесна, јер његов расположиви опис није најјаснији – видети А. Соловјев – В. Мошин, *Српске повеље*, 269.

² Њен аверсни натпис гласи Стефанъ царъ все срѣбске земље и поморске и грѣкѡм, при чему реконструкција последње речи није извесна јер се на печату налази само почетно слово г. Д. Кораћ, *Повеља краља Стефана Душана*, 153, сматра да натпис не садржи последњу одредницу. Супротно тумачи Д. Синдик, *Српски средњовековни печати*, 234–235, и за њим Р. Михаљчић, *Хрисовуља цара Уроша манастиру Хиландару о дару калуђера Романа*, ССА 5 (2006) 143–144. Занимљиво је да упркос неодговарајућем владарском имену, оба истраживача беспоговорно прихватају овај печат као Урошев.

³ Д. Синдик, *Српски средњовековни печати*, 234, задовољава се запажањем да је печат „необичан“.

Очекивало би се да је употреба печата после 1355. године задржала висок ниво успостављен у ранијим раздобљима. За цара Уроша, па и његове рођаке који су завладали грчким областима царства, она је представљала наслеђену праксу, додатно разрађену и формализовану у време Душановог царевања, док је за обласне господаре који су почели да се уздижу у време пропасти немањићке државе она могла да представља једно од делотворнијих средстава објављивања новостечене моћи и власти. Ипак, иако је укупно присуство печата могуће установити на око 70% докумената (75/107), што се подудара са претходним раздобљем, када се узму у обзир оригинали примећује се пад са 92–93% на 77% (53/69). Разлози ове промене нису сасвим јасни. Могуће је да она нема толико везе са смањеном употребом печата колико са сразмерно краткотрајном и бледом историјском улогом појединих ауктора овог доба, што је могло утицати на то да су њихови документи с мање оклевања „скраћивани“ у доњем делу да би се скинули печати – најмањи удео печатањених примерака међу оригиналима имају управо цар Урош (8/12) и браћа Мрњавчевићи (6/11), чије су владарске тековине практично нестале заједно са њима. Уосталом, и удео од 77% оригинала са подацима о печатању довољно је велики да оправда тврдњу да печат у овом раздобљу није изгубио улогу једног од главних аутентификационих средстава. Штавише, с обзиром на много осетније опадање употребе потписа код обласних господара овог времена, не би било неоправдано закључити да је печат у овом раздобљу остварио првенство.

Структура података о печатима овог раздобља готово је равноправно подељена између у целини сачуваних печата (24 примерка), остатака и трагова (27) и описа и помена (23). Према очекивању, у прве две групе преовлађују оригинали, уз сасвим мали удео преписа и фалсификата (21:2:1, односно 22:5:0), док је у трећој, слично претходном раздобљу, превласт преписа мања него што би се очекивало (9:13:1). Међутим, за разлику од претходних раздобља, када су се обрасци печатања развијали кроз неколико нараштаја у оквиру јединствене дипломатичке праксе владара из династије Немањића, сада се они појављују као састојак више независних дипломатичких пракси које делују истовремено на тлу бивше немањићке државе. Када се у обзир узме та околност, складност структуре података о печатању озбиљно се нарушава. На пример, о три печата на документима Симеона Сенише (бр. 235, 239, 252) сведоче само помени из којих

се може закључити тек толико да су били златни, док се за печате поменуте у вези са четири документа Мркше Жарковића (бр. 318, 324, 327, 338) не зна ништа осим тога да су постојали. Ниједан печат није сачуван ни на 10 докумената породице Драгаш. Помињање златних печата у називима три њихова документа (бр. 271, 278, 292), од којих први има и црвену врпцу провучену кроз четири рупе испод потписа по средини листа, показује да су они такође користили ту врсту печатења. С друге стране, за печате који се помињу у бр. 281 и 286 нема назнака да су били златни, као ни за печат који је био причвршћен кроз рупе на бр. 300. Штавише, напомена и утврдисмо знамениємъ и бѣлѣгомъ царскимъ и въ мѣсто злата своеручно сиѣ подьписасмо у короборацији бр. 281 као да упућује на могућност да се на овом документу Драгаша налазио воштани печат.

С обзиром на овакво стање, скромни фонд цара Уроша од четири цела печата, два у остацима, шест у траговима и четири у поменима, може се сматрати богатим. Он углавном показује континуитет са Душановом праксом. Изузев трагова једног воштаног печата утиснутог на полеђини листа (бр. 224), сви остали чији се материјал може утврдити (12 примерака, од којих седам везаних за оригинале) били су израђени од злата. Печатна врпца, која је црвена у свих шест случајева када постоје подаци о њеној боји (оригинали бр. 226, 230, 231, 237, препис бр. 247 и фалсификат бр. 233), на пет оригиналних примерака била је провучена кроз четири рупе (бр. 226, 227, 230, 231, 237), увек распоређене у облику квадрата, осим што се у последњем случају јавља облик ромба. Од осталих решења, може се поменути само бр. 244, на ком се називу три рупе у облику троугла који показује надоле. Занимљива разлика у односу на Душанову праксу може се приметити код места причвршћивања – на свих шест поменутих оригинала оно се налази испод потписа, али само код бр. 244 по средини листа, док је на бр. 237 приметно лево, а на осталим десно од средине. Најмање се може рећи о изгледу печата – на два сачувана примерка (бр. 230, 247) налазе се отисци типара који се могу приписати цару Душану, док бр. 237 збуњује појавом и на аверсу и на реверсу стојеће фигуре светог Стефана са пригодним натписом, која пречником и стилским одликама одговара познатим Душановим царским типарима али не потиче од њих. Најзад, печат који се налази на фалсификату бр. 233 са представама стојећег владара и светог Стефана ни пречником (око 50 мм), ни стилем, ни постављањем натписа по ободу не одговара царским примерцима, а

због бројних грешака у изради, укључујући потпуно нејасно место где је исписана титула владара, који иначе користи владарско име Стефан Урош, највероватније је и сам фалсификован.¹

Од Урошевих савременика међу обласним господарима, највећи број података о печатима везан је за краља Вукашина и деспота Угљешу, али ти подаци су веома штурни – за четири примерка постоје само помени који указују на присуство златних печата, на једном су поред тога видљиве подеротине изнад и испод потписа по средини листа, док један који није изричито назван златопечатним има Душанов царски печат (бр. 257). То оставља само масивни печат од воска тамније природне боје (пречник грудве 65 мм) причвршћен на Вукашиновом оригиналу бр. 264 црвеном врпцом кроз четири рупе распоређене у квадрат, две испод и две изнад потписа, кроз сам текст, приметно десно од средине, као и већина Урошевих оригинала. Мада је Вукашин у ово време већ носио краљевску титулу, о чему сведочи натпис по ободу благовјерна кралџ Вљкашина пръстењ, представа шлема са украсом у облику крунисане женске главе уоквиреног гранама припада хералдичком типу, а с обзиром на пречник представе од 54 мм свакако се не ради о типару који је Вукашин носио на свом печатном прстену.²

На отиске печатних прстенова уобичајене величине указују места предвиђена за печате на полеђини докумената кнеза Војислава Војиновића (бр. 243, 245), при чему је на једном видљива трачица папира провучена кроз два прореза која је служила да додатно причврсти печат за подлогу. Печат истог типа на полеђини јединог сачуваног оригинала Војислављевог синовца Николе Алтомановића (бр. 261) може се и детаљније описати – слој тамно смеђег воска са црвеним тоновима који указују на бојење причвршћен је за подлогу утискивањем и трачицом, а на њему се налази отисак типара пречника око 17 мм, са нечитким натписом по ободу и представом на којој се разазнаје предњи део коња. С друге стране, једини оригинал Александра Валонског (бр. 256) носи утиснути воштани

¹ Д. Синдик, *Српски средњовековни печати*, 235; Ђ. Бубало, *Фалсификована повеља цара Стефана Уроша о Стонском дохотку*, ССА 2 (2003) 118–120.

² Израз прстен овде је употребљен као потпуни синоним за печат – уп. Г. Ћремошник, *Studije*, 45, са освртом на дугу словенску традицију употребе печатног прстена. За сачуване примерке видети М. Ћоровић-Љубинковић, *Представе грбова на прстењу и другим предметима материјалне културе у средњовековној Србији*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 171–183, и Б. Иванић, *Прстење српске средњовековне властеле. Збирка народног музеја*, Београд 1998.

печат на предњој страни испод текста по средини листа, али овде је реч о отиску великог типара, пречника око 70 мм. Преко печата је налепљен заштитни листић папира, што је први познати српски пример примене овог у европској дипломатици уобичајеног поступка. Можда баш у покушају да се заштита скине, скоро половина печата је одломљена, откривајући да је восак испод био тамније природне боје. Упркос оштећењу, може се разазнати хералдичка представа крилатог шлема и нажалост нечитак натпис по ободу.¹

Повратак воштаног печата и особености његове употребе код обласних господара посебно добро одсликава пример Балшића. До 1402. године присуство печата може се утврдити на 9/17 докумената ове владарске породице, укључујући 8/8 оригинала. Пет оригиналних докумената имају целе печате, два остатке, а један трагове, док о печату на једином препису сведочи његов помен (бр. 299). Сви примерци сачувани у целини или остацима јесу утиснути воштани печати. Само трагови на бр. 294 у виду четири рупе распоређене у квадрат између краја главног текста и белешке о милоснику по средини листа сведоче о присуству другог начина причвршћивања, па можда и другог материјала.² Ипак, све друге одлике печатења ове групе докумената показују велику разноврсност, која при том не успоставља никакву јасну повезаност са смењивањем различитих личности из породице Балшића у улози ауктора (Страцимир, Ђурађ I, Балша II, Ђурађ II, Константин). На пример, од шест печата на предњој страни листа (печат бр. 302 налази се на полеђини), само два се налазе испод текста по средини (бр. 285, 314), један је померен нешто удесно (бр. 273), један је постављен сасвим на десној страни, на крају од остатка текста издвојене комплеције (бр. 272), док су два уметнута у последњи ред текста (бр. 253, 293). Такође, утискивање је на три најранија примерка извршено на српски начин, на бр. 314 простим притискањем, док на осталим примењени поступак није јасан, мада има назнака да је употребљена трачица.

Велике разлике постоје и у изгледу балшићких печата. Упадљиво је често јављање тамно зелене боје (бр. 253, 273, 302, 314), али присутна је и црвена (бр. 272, 293), док је један нанос воска, иначе знатно већи од представе која је у њега

¹ О печатима са листићем поново G. Čremošnik, *Studije*, 81, 83–84.

² Помен у препису бр. 299, који гласи *miser Gorgi mese el so sigillo e conferma questo scritto de so man*, такође се вероватно односи на воштани печат утиснут печатним прстеном.

утиснута, делом црвен а делом црн (бр. 285).¹ Према очекивању, примерак на полеђини има мали пречник (око 18 мм) и највероватније потиче од печатног прстена. Међутим, том типу припадају и два предња печата са пречницима око 22 мм (бр. 253, 285), док један има уобичајени пречник царских печата од 32 мм (бр. 293), два од око 37–40 мм (бр. 272, 314), а један чак 60 мм (бр. 273). Као што већ ове разлике наговештавају, не постоји отисак једног истог типара, мада је основно графичко решење једнообразно, са легендом по ободу и хералдичком представом у средини. Прецизнији садржај појединачних речења тешко је утврдити услед оштећења и хабања, али на три примерка (бр. 273, 285, 302) налази се глава вука, познати симбол Балшића, бр. 293 носи шлем, док се у средишту сложене композиције на бр. 314 назире двоглави орао. Једини натпис који се може растумачити такође се налази на бр. 314 и припада типу „интитулације“ печата – си печатъ господина Костадина. На крају, овај примерак је особен и по облику, који је само одаје утисак круга, а у ствари је седмоугао.²

Опредељење Балшића за воштане печате делили су у овом раздобљу и Бранковићи. Четири од пет њихових оригиналних докумената из овог раздобља имају на себи или целе воштане печате или њихове остатке.³ У три случаја ради се о утиснутим печатима, од којих је један причвршћен на полеђини простим притискањем (бр. 301), а два спреда, отприлике по средини листа, комотно испод текста (бр. 279, 306), при чему се код првог виде трагови српског начина. На бр. 297 налази се viseћи воштани печат, причвршћен на истом месту црвеном врпцом провученом кроз четири у ромб распоређене рупе. Док прва два печата делују као да су намерно пребојени у тамно смеђе, чак црно, друга два су у природној боји. Упркос томе, сви су отиснути малим типарима – за три се може утврдити пречник представе од око 20 мм, која је у случају viseћег примерка утиснута у грудву пречника око 32 мм, док је иза бр. 306 остала рупа пречника 28 мм са неколико комадића воска. Две представе које се могу разазнати (бр. 297, 301) састоје се од слике лава у средини и углавном неразговетних натписа по ободу (на бр. 297

¹ G. Čremošnik, *Studije*, 77–78, то приписује неспретности творца.

² Особеност облика показује и бр. 302, који је у целини изгледа био благо овалан, али је поље са ликовном представом уобличено као усправни правоугаоник.

³ Као траг печатења може се тумачити и велике подеротине на средини доњег дела једног преписа (бр. 308).

можда: печат Вљка), али не потичу од истог типара.¹ Ову сразмерно складну слику нарушава присуство на најстаријем оригиналу Бранковића (бр. 268) сребног печата причвршћеног на уобичајеном месту жутом врпцом кроз четири прореза – примерак на аверсу има необично стилизовану стојећу владарску фигуру са натписом у пољу *господин Вук*, а на реверсу попрсје Богородице с Христом у наручју и идентификационим грчким легендама поред њих (MP ΘΥ и ИС ХС).²

Право преплитање употребе воштаних и златних печата могуће је у овом раздобљу пратити само код кнеза Лазара и његових наследника, чији је фонд докумената са подацима о присуству печата највећи – 13/14 оригинала и 4/8 преписа, при чему сви осим три преписа имају сачуване целе печате или њихове остатке и трагове. Од тог броја, присуство воштаних печата може се утврдити или претпоставити на осам примерака, а златних на пет. Од воштаних, утиснута су само четири на оригиналним документима – на српски начин један (бр. 288), а простим утискивањем три (бр. 276, 303, 307), од којих последња два на полеђини. Насупрот томе, на осам оригинала били су причвршћени висећи печати, од којих најмање четири воштана. Мада је начин провлачења врпце, која је у три случаја црвена (бр. 284, 291, 312), једном црна (бр. 289) и једном плава (бр. 312), понекад немогуће поуздано утврдити, чини се да су шест пута употребљене четири рупе, најчешће распоређене у ромб, а трипут три рупе у различитим распоредима, при чему бр. 319 представља једини пример употребе плике на оригиналима из овог раздобља. Најмање осам спреда причвршћених печата, висећих и утиснутих, налазе се на средини доњег дела листа,³ док је онај на бр. 311 померен мало удесно, а на бр. 289, чији је лист при дну сужен с десне стране, улево. У положају печата према тексту, документи кнеза Лазара упадљиво се враћају немањићком обичају да се печат причвршћује између два дела потписа – то је јасно видљиво у четири случаја (бр. 284, 288, 289, 298), у једном је изгледа потпис избледео (бр. 276), а једном је врпца провучена кроз само поље потписа (бр. 291). Касније се

¹ Мада је већ А. Ивић, *Стари српски печати*, 28, видео на овим печатима представу лава, што потврђују каснији печати и традиција о грбовима Бранковића (уп. А. Палавестра – Д. Спасић – Д. Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд 1991, 121) Г. Сремтошник, *Studije*, 135, сматра да је реч о кентауру.

² М. Грковић, *Хрисовуља Вука Бранковића Хиландару*, Прилози КЈИФ 44, 1–2 (1977) 63, 66. Занимљиво је да се на секундарном примерку најстаријег документа Бранковића (бр. 248) такође налази сребрни печат, али византијски из 13. века (уп. Р. Михаљчић – И. Шпадијер, *Слово браће Бранковића манастиру Хиландару*, ССА 6 (2007) 162–163).

³ Овој групи можда треба додати бр. 296, код ког је велики део листа на том месту отцепљен, вероватно управо услед уклањања печата.

печат увек ставља испод текста (бр. 311, 312, 319), осим на бр. 322, где је причвршћен између два дела потписа невладарског документа који је исписан испод владарског.

Највеће разлике између воштаних и златних печата ове аукторске скупине тичу се ликовних и текстуалних садржаја. С обзиром на ранију праксу са воштаним печатима, необично је присуство на сва три сачувана Лазарева примерка, једном висећем (бр. 289), једном утиснутом с предње стране (бр. 288)¹ и једном утиснутом са полеђине (бр. 303), отисака истог типара пречника 43 мм, са представом шлема са роговима и натписом по милости Божије Стефанъ въ Христа Бога блговѣрни кнез Лазар по ободу. Код његовог наследника Стефана, већ је приметно уобичајено двојство – његов документ печатањен са полеђине (бр. 307) носи траг печата пречника 17 мм, док је његов предњи висећи печат (бр. 311) масиван примерак са представом пречника 58 мм, која поред рогатог шлема окренутог другачије него Лазарев има и ободни натпис на чијем се крају разазнаје реч бѣлѣгъ, што га сврстава у печатне интитулације. Најзад, једини сачувани печат кнегиње Милице (бр. 319), тада већ монахиње, користи средњи, „царски“ пречник од 32 мм, утиснут у скоро двоструко већу грудву, а представа је сведена на натпис у четири реда Евгеніа монахі кнегиніа. Насупрот овој, Лазарев златни печат, сачуван на бр. 284, али и на Стефановом деспотском документу бр. 359, опонаша немањиће краљевске узорне двостраношћу, масивношћу (55 мм), представама стојећег владара и стојећег светог Стефана и правим интитулационим натписима по ободу. Другачији Лазарев златни печат налази се на позном препису бр. 290, али стилске одлике и садржај интитулације обележавају овај изузетно масивни примерак (95 мм) као неаутентичан.² Последњи сачувани златни печат на документима из овог раздобља (бр. 312) садржи у натпису деспотску титулу, што указује да је реч о примерку насталом после 1402. године.

Раздобље Деспотовине у целини обележено је повратком заступљености печата на ниво пре 1355. године – 66% укупно (71/107), уз 91% на оригиналима (53/58). У тим бројкама деспот Стефан Лазаревић учествује са 16 оригинала, од којих 12 са целим печатима, а четири са остацима и траговима, и шест преписа за

¹ Према *Archives de l'Athos* XII, 174–175 (С. Ћирковић), печат са примерка овог документа који важи за оригинал премештен је на секундарни, интерполирани примерак. Уколико се ово решење прихвати, то значи да је успешно извршен веома сложен захват премештања печата причвршћеног на српски начин са једног документа на други.

² В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 27.

чије печате постоје само помени. Мада су златни печати остали присутни, у расположивом узорку превласт воштаних је веома изражена (11:2). Шест воштаних печата (бр. 367, 372–375, 389) утиснути су уз помоћ трачице, први на полеђини, а остали спреда по средини доњег дела листа, испод или код краја текста. Девет оригинала, као и један помен уз препис (бр. 394), сведоче о viseћим печатима, при чему се у шест наврата уочава употреба новог начина причвршћивања са шест рупа распоређених у усправан правоугаоник (бр. 336, 344, 360, 362, 370, 396).¹ Врпца је црвена у свих седам случајева када је боја позната, а место причвршћивања је шест пута испод текста, двапут између два дела потписа (бр. 362, 396) и једном између два дела белешке о милосницима, испод потписа (бр. 336).

Представе на Стефановим деспотским печатима надовезују се у потпуности на решења из времена пре 1402. године. Свих шест утиснутих печата отисци су малог типара пречника око 19 мм. Мада су три прекривена заштитним листићима, јасно је да су сви отиснути у слоју црвеног воска, као и да се представа увек састоји од рогатог шлема и натписа по ободу, али због листића и оштећења није могуће утврдити да ли међу некима постоји потпуна подударност. Мали типар искоришћен је и за viseћи печат на бр. 360, само утиснут у масивну грудву пречника 50 мм, при чему је грудва остављена у природној боји, док је на месту отиска восак црвен. Преостала четири viseћа воштана печата (бр. 336, 344, 362, 396) направљени су великим типарима, опет уз употребу црвеног воска на површини отиска или целог горњег дела печата. Први, пречника 70 мм, повезује представу рогатог шлема са натписом распоређеним по ободу у два концентрична круга, јер титулише и Стефана и његовог брата и судеоника у власти Вука – благоверни и христороубиви господинь деспоть Стефань | и благоверни и христороубиви господинь Влькъ Стефань. Три познија већ потичу од једног истог типара, такође пречника 70 мм, који одражава време деспотове самосталне владавине, са проширеном интитулацијом у једном кругу (въ Христа Бога благоверни і христороубиви господинь Срѣбљемь і Подунавію деспоть Стефань) и ликов-ном представом на којој је испод рогатог шлема додат штит, а између рогова двоглави орао. Најзад, на бр. 353, као и на секундарном примерку бр. 344 и

¹ Преостала три случаја нуде по један пример са две рупе (бр. 359), четири рупе у квадратном распореду (бр. 353) и пет прореза распоређених у облику слова Ц (бр. 331).

Стефановом кнежевском документу бр. 312, налазе се сачувани примерци његових златних печата. Они показују слично двојство као Душанови златни печати – бр. 312 и 353 припадају типару пречника 63 мм, са аверсном представом стојећег владара и интитулацијом по ободу у два круга и реверсном представом стојећег Христа са легендом ИС ХС у пољу поред главе, а нешто већи типар на бр. 344 (66 мм), уз веома слично аверсно решење, на реверсу има представу светог Стефана са легендом у пољу.

Док је деспот Стефан неговао своју високо формализовану праксу печатења са малим и великим воштаним типаром који се прилагођавају политичким променама и најмање два масивна репрезентативна типара за златне печате, фонд докумената Балшића са подацима о печатењу допуњава пре гашења мушке лозе још седам примерака. Пет од њих су само помени у преписима, али на два оригинала сачувани су сами печати (бр. 350, 356), који се својим особинама јасно надовезују на ранију балшићку праксу – оба су утиснута испод текста, други мало лево од средине, у воску црне, односно тамнозелене боје, са представама вучије главе.¹ У исто време, употребу печата наставили су и Бранковићи. Срећу се подаци о печатењу за шест њихових преписа, из којих се може извући само толико да је у два наврата употребљен утиснути (бр. 393, 395), а у два вероватно висећи печат (бр. 351, 385). Ипак, постоје и три оригинала са сачуваним печатима (бр. 329, 337, 342) и један са нејасним траговима печатења на полеђини (бр. 390). У ствари, уз први документ, на ком су испод текста по средини видљиве две вертикално постављене рупе, чува се сам метални типар пречника 33 мм са простим натписом Вљкь и неколико украсних детаља, свакако наслеђен од утемељивача породичне моћи, Вука Бранковића.² Типар са истоветним решењем, само пречника око 19 мм, утиснут је у двапут већу грудву воска природне боје да би се добио висећи печат на бр. 337, причвршћен црвеном врпцом испод текста по средини листа, кроз шест правоугаоно распоређених рупа као што је истовремено био обичај код деспота Стефана. Тек са бр. 342 појављује се примерак који одражава породичне прилике свог времена, златни печат пречника 46 мм, поново окачен о црвену врпцу знатно испод текста по средини листа, али, чини се, кроз

¹ Подаци се у заснивају искључиво на саопштењу Г. Чремошник, *Оригинални документи*, 128, 129.

² Опис ове занимљиве појаве са снимком доноси Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, Мешовита грађа 6 (1978) 191–192.

четири рупе. На његовом аверсу стоје три мушке фигуре поред којих су у пољу исписана имена тројице браће Бранковића (Гурьгъ – Гргур – Лазрь), док је на реверсу поновљен мотив Богородице са малим Христом и грчким натписом $\mu\alpha\tau\eta\rho$ $\Theta\epsilon\omicron\upsilon$ и IC XC, који се јавља и на Вуковом печату са бр. 268.

Са оваквим шаренилом у сопственој пракси, Ђурађ Бранковић је 1427. године наследио деспотски положај. Од тада до 1459. године подаци о печатима постоје уз 33 докумената које су издали он и његови наследници, укључујући 31 оригинал. Прилагођавање је било брзо и темељно. Међу 22 печата сачувана у целини, 10 у остацима и траговима и једним о ком сведочи само помен, једино је за онај на бр. 403 у 18. веку забележено да је имао златан печат који је потом нестао.¹ Штавише, два оригинала који сами себе називају златопечатним документима (бр. 406, 424) имају воштане печате. Од укупно 23 печата Бранковића из овог раздобља о којима постоје подаци да су воштани, за десет се може утврдити да су утиснути (бр. 400, 407, 408, 413, 418–421, 423, 435), при чему се као средство за боље пријањање поред трачица (трипут) примећује и употреба троуглих рупица (двапут).² Сви ови печати отиснути су малим типарима (око 18–22 мм), шест пута на полеђини и четири пута спреда (бр. 400, 407, 413, 418). Поред тога, мали типари употребљени су и за шест висећих печата, махом познијих (бр. 401, 422, 429, 430, 432, 434), и тада су увек утиснути у масивније грудве воска. Најзад, најмање шест висећих печата потичу од великих типара (бр. 398, 405, 406, 416, 424, 431).³ Како висећи тако и спреда утиснути печати по правилу су причвршћени на средини доњег дела листа испод текста, мада три стоје нешто улево (бр. 398, 401, 418), а на четири печат је причвршћен између два дела потписа (бр. 402, 405, 415, 416). Такође, код висећих печата распоред са пет рупа у облику слова Ц временом потпуно преовладава над шест рупа у облику Н из времена деспота Стефана (укупно 8:3). Сасвим је особен начин причвршћивања на бр. 422, са две рупе кроз плику која је пресавијена тако да поклапа доње редове

¹ Бележи га само руски путописац из 18. века Барскиј, чије је дело штампано крајем 19. века (В. Г. Барский, *Второе посещение Святой Горы*, Санкт Петербург 1887, 225).

² Упадљива је употреба дуже и јаче, вероватно пергаментне траке која држи печат на бр. 400. Ако се не ради о накнадној интервенцији, ово решење одаје утисак улагања посебног труда у обезбеђивање трајне везе печата са документом.

³ За печат на бр. 402 није било могуће одредити којој врсти типара припада.

текста. Овај поступак, чест у угарској пракси, може се објаснити тиме да се ради о латинском документу за угарске дестинатаре.¹

Формализацију изражену у присуству три основна облика печата – малог утиснутог, малог висећег и великог висећег – додатно су наглашавали упечатљиви чиниоци спољног изгледа, као што је боја. Од 13 печатних врпци чија се боја може утврдити, све су црвене, осим једне ружичасте, која би могла да буде и временом избледела црвена (бр. 415), и једне зелене, која се, можда не случајно, налази на документу невладарске личности, Стефана Бранковића (бр. 430).² Такође, сви утиснути печати којима се може утврдити боја (од бр. 408 надаље) израђени су у црвеном воску, а међу висећим печатима само су прва два у целини природне боје (бр. 398, 401), док је на свим каснијим део где се налази отисак обојен у црвено.³ Код представа, пада у очи постојаност Ђурђевог великог типара. Он је настао већ на почетку Ђурђеове владавине, задржавајући величину и основно решење Стефановог типара, уз замену двоглавог орла између рогова шлема бранковићким лавом и изостављање титуле деспота, коју Ђурађ тада још није носио. Мада је ускоро добио титулу, типар није променио и он је употребљен за свих пет његових сачуваних великих печата. С друге стране, мали типар је често мењан – међу свега четири примерка чије се представе могу јасно разазнати (бр. 408, 418, 421, 422), налазе се чак три варијанте решења са рогатим шлемом у средини и натписом господинь деспоть Гјургъ по ободу. Ђурђев наследник Лазар такође је брзо ставио у употребу свој велики типар од 68 мм (бр. 431), који само обогаћује стара решења великим бројем декоративних детаља. Његови мали типари (бр. 432, 435) не могу се јасно разазнати, али се у другом случају ипак види да је стару представу рогатог шлема заменио штит са роговима и лавом између њих. Тежњу да убаци у печатну представу обележје Бранковића показује и Лазарев брат Стефан, чији је мали типар од 24 мм (бр. 430, 434), поред украсних детаља, обогаћен и појавом лава између рогова шлема.

Бранковићи су били главни настављачи употребе печата и после 1459. године. У том раздобљу удео докумената са печатима опао је на 46% (18/39), уз 67% код оригинала (16/24). Од тог броја, другим аукторима припадају само три –

¹ На исти начин печат је причвршћен на два Ђурђева документа које су издали каптоли (бр. 412, 414).

² Ипак, на другом Стефановом документу (бр. 434), врпца је црвена као и оне „владарске“.

³ Разлика би могла да има везе са раздобљем на самом почетку Ђурђеове владавине када он још није добио титулу деспота.

на документу Ивана Црнојевића бр. 453, на црвено-златној врпци провученој кроз две рупе испод текста по средини листа, налазио се данас одвојен златни печат пречника 46 мм са интитулационим натписом преко поља аверса и представом двоглавог орла на реверсу, препис бр. 458 истог ауктора само помиње печат, а на документу Јакшића бр. 473 кружна рупа пречника 35 мм испод текста по средини представља једини траг утиснутог воштаног печата који се ту очигледно налазио.

Утиснути печати потпуно преовлађују и у сачуваном фонду позних Бранковића – тај начин печачења употребљен је на 10/14 оригинала, од тога пет пута на полеђини (бр. 441, 449, 455–457), а пет спреда (бр. 440, 442, 443, 460, 468), испод текста на средини или мало у страну. Као помоћно средство могу се уочити трачице (пет пута) и трогугласте рупе (двапут), а у свих шест случајева када је могуће утврдити боју воска, она је црвена. Штавише, за шест представа може се утврдити да потичу од малих типара из претходног раздобља – Стефан Бранковић на бр. 442 користи свој типар са бр. 430 и 434, док Мара Бранковић на пет својих примерака користи трећи мали типар свог оца деспота Ђорђа (са бр. 421 и 422). Дотад непознати мали типар на ком је изгледа представа орла без икаквог натписа искоришћен је на документу браће Ђорђа и Јована бр. 468, док њихов печат на бр. 460, сада са уобичајеном представом рогатог шлема и ободним натписом, делује нешто већи, као и неразговетни печати Вука II (бр. 443, 449).

Подаци о иначе малобројнијим висећим печатима Бранковића из овог раздобља углавном су штури. У целини је доступан само златни примерак пречника 40 мм на бр. 467 који виси на црвеној врпци провученој кроз две рупе у плики испод текста по средини. Његова аверсна представа са три крунисане стојеће фигуре и идентификационим интитулацијама распоређеним у редовима по околном пољу (госпогиа деспотица Ангелина – господинь деспот Гњургіе – господинь деспоть Ивань) подсећа на „породични“ печат Бранковића са бр. 342, али представа на реверсу са приказом светог Ђорђа који убија змаја и молитвеним натписом по ободу (светї великомучениче Гњургіе помилуи раби свое), потпуно је нова.¹ Ипак, таква представа помиње се у опису висећег печата на документу Маре Бранковић (бр. 437), иза ког су остали трагови у виду три или пет рупа испод текста по средини. На бр. 454 такође се виде само три широко размакнуте рупе дуж доње ивице, можда за три висећа печата Ангелине и њених синова, док о

¹ Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, 202–203.

висећем печату Вука II на бр. 446 нема других података. Најзад, на фалсификату бр. 470 утврђено је присуство висећег печата деспота Јована, од ког је доступна само интитулација типа *ово је печат*, итд, необична за Бранковиће али недовољна да би се донео суд о аутентичности.

У целини посматрано, међу три састојка који су издвојени као могући носиоци аутентификације српских владарских докумената, најширу и најдоследнију примену у том својству имао је печат, чија заступљеност задржава висок ниво у свим раздобљима и код практично свих ауктора. Потпис такође показује велики значај, до те мере да се изједначава са печатом, али мора да буде стављен на друго место, пре свега због кризе у коју је запао за време обласних господара и малог присуства у документима на латинском језику. Насупрот томе, учешће сведока је ограничено и превасходно изражено кроз посебне улоге учесника у настанку документа или извршењу онога што је њиме прописано. Ипак, сва три састојка успевала су током три века постојања да успоставе, па и да на дуже време одрже, одређене обрасце свог учешћа у документима. Тако се код сведока, упркос слабој заступљености, може говорити о раздобљу „присутних лица“ до Душановог времена и раздобљу милосника после тога, при чему је нарочито у овом другом случају структурна и садржинска формализација састојка достигла висок ниво. То још више важи за гушће распоређене потписе и печате, који код појединих ауктора, па и у целим раздобљима, развијају веома устаљене обрасце. Као примери код потписа могу да послуже „увођење“ црвеног мастила почетком 14. века или нешто касније замењивање под западним утицајем уобличене девоције *по милости/милошћу Божјом* са из Византије преузетим епитетима типа *у Христа Бога благоверни*. Код печата се, пак, издвајају успон и опадање употребе златних печата, са врхунцем током царског раздобља, и замена владарске иконографије хералдичком од друге половине 14. века, док нека обележја као што су употреба округлих типара или тежња ка причвршћивању испод текста по средини листа показују још већу трајност.

Може се, дакле, рећи да средства овере уопште показују већу склоност ка стварању и одржавању образаца од осталих спољних и унутрашњих састојака документа. Међутим, исто тако показује се да скоро у сваком датом тренутку разноврсност постојећих облика надјачава начело формализације, које би код ових

састојака као носилаца обележја аутентичности требало да има посебно снажно упориште. Понекад су то појединачна искакања, изузеци који потврђују правило, али далеко чешће реч је о паралелном постојању више међусобно упадљиво различитих решења, као што су велики и мали типари печата, viseћи и утиснути печати са предње стране документа или развијене и кратке формуле потписа. Такве системске разлике очигледно су постојале са неким разлогом, а први на који се може помислити је присуство различитих образаца самих докумената, који су онда наметали уподобљавање сваког састојка задатом коначном резултату. Потребно је, дакле, досад обрађене састојке свих врста сместити у контекст тих широк образаца, како би се видело да ли разна досад уочена појединачна решења можда на том вишем нивоу остварују повезаност и творе сложеније дипломатичке форме.

2. ФОРМАЛНИ ОБРАСЦИ ДОКУМЕНАТА

Као и сваки други стваралачки подухват, настанак документа полази од одређене представе о томе како би коначни производ требало да изгледа. Код српских средњовековних владарских докумената, та представа подразумевала је избор између два основна решења. Прво се састојало у томе да се документ уобличи као отворена изјава која сваком заинтересованом саопштава неку аукторову поруку. За овако обликоване документе у савременом српском језику користи се назив *повеља*, изведен још у средњем веку од глаголске именице *повеленије* која је означавала владарску наредбу, али се етимолошки може протегнути на свако изражавање владарева воље.¹ С обзиром на то да је у монархијски уређеним политичким организмима средњег века владарева воља у неком званичном чину попримала својства наредбе, тип документа који је добио назив по наређивању могао је да има много разноврснију примену од конкретног издавања наређења. У ствари, због свог отвореног изјавног облика, повеље су најбоље могле да послуже за бележење садржаја чији је значај процењиван као општи и трајан, док је издавање наређења за спровођење одређених управних радњи било подеснији задатак за други основни облик документа – *писмо*. За разлику од повеље, писмо је било уобличено као непосредно обраћање ауктора неком појединцу или скупини, што га је препоручивало као средство за пренос најразличитијих врста података. Осим наређења, то су могли да буду и захтеви, молбе, жалбе и обавештења разних врста, али свим тим садржајима заједничко је било да, пошто би послужили тренутној сврси, углавном нису пружали повода за брижљиво чување на дужи рок. Последица ове начелне разлике у намени повеља и писама јесте и упадљива разлика у заступљености ова два типа међу сачуваним јединицама, која износи скоро 3:1 у корист повеља (357:117).

2.1. Повеље

Поред тога што је обезбедила повељама троструко већу заступљеност у сачуваној грађи, околност да је овај тип докумената углавном служио за бележење

¹ Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских II*, Београд 1864, 323–324; *Лексикон српског средњег века*, 529–532 (Р. Михаљчић).

садржаја којима је придаван већи и трајнији значај имала је и своје наличје. Управо услед такве природе њиховог садржаја, повеље су неупоредиво чешће него писма биле предмет прерађивања и фалсификовања – овом типу припада чак 24 од укупно 25 доказаних или вероватних фалсификата, као и сви документи за које се сматра да су прерађени. Упркос томе, са скоро 200 неспорних и вероватних оригинала и око 100 неспорно или вероватно аутентичних преписа српске средњовековне владарске повеље углавном су способне да пруже довољно чврст ослонац за утврђивање главних својстава и развојног пута овог типа докумената.

Далеко најмање сазнајне могућности постоје за владарске повеље првог раздобља, закључно са Стефаном Немањом. Иако свих 14 докумената овог раздобља припадају типу повеље, девет „најстаријих“, као што је већ помињано, чине фалсификати срочени на латинском језику (бр. 1–9). Њихова ионако ограничена вредност за проучавање дипломатичких образаца српских владарских докумената додатно је окрњена њиховом шароликошћу – у улози тобожњих ауктора јавља се чак седам различитих личности, времена „настанка“ протежу се од 1039. године до почетка друге половине 12. века, а сами расположиви предлошци датирају из 13, 14. или, чак, 18. века.¹ Када се овој разноврсности дода непостојање аутентичних докумената српских владара из преднемањићког времена, задатак препознавања у овим фалсификатима својстава која можда опонашају аутентичне дипломатичке обрасце постаје практично немогућ. На пример, повеља *Љутовида, протоспатара хрисотриклинијума, ипата и стратега Србије и Захумља* (бр. 1), има занимљив образац са протоколом у облику наслова (назив документа + интитулација + инскрипција + датум), текста у ужем смислу (експозитивно-диспозитивни део), духовном санкцијом и короборацијом, при чему назив документа (*sigillum* – *στυλλων*) и формуле датума и короборације носе снажан грчки печат – ове појаве могу да буду одраз фалсификаторове тежње да документу чији је наводни издавач домаћи

¹ Најстарији су предлошци докумената бр. 1, 2, 3 и 7, из 14. века потичу бр. 8 и 9, док су бр. 4–6, чији су изворни предлошци вероватно такође настали у 13. веку, сачувани само као преписи из 18. века. Искрпну анализу ове скупине докумената извршио је Ф. Шишић, *Летонис*, Београд 1928, 202–255. Потоње обелодањивање још једне повеље из ове скупине (бр. 8) пружио је подстицај за преиспитивање и допуну Шишићевих резултата, при чему се истичу М. Динић, *Повеље кнеза Десе о Мљету*, Прилози КЈИФ 28, 1–2 (1962) 5–16, и Н. Klaić, *Mljetski falsifikati*, *Arhivski vjesnik* 10 (1967) 185–234.

властодржац окићен византијским достојанствима подари одговарајућа обележја, али не може се потпуно искључити ни могућност да су српски владари под византијском врховном влашћу у првој половини 11. века заиста издавали такве документе.¹ Код три повеље приписане хумском кнезу Деси из средине 12. века ово ионако нерешиво питање додатно је усложњено присуством два битно различита обрасца – један (бр. 7) почиње вербалном инвокацијом, после које следе интитулација, текст, санкција и комплација с датумом, док друге две (бр. 8, 9), иначе упадљиво дуже, имају на почетку датум, затим интитулацију, текст у ужем смислу и, на крају, списак сведока, с тим што прва иза датума има и краћу аренгу. Чак се и у погледу латинског језика, јединог заједничког обележја свих девет докумената, може поставити питање у којој мери његова употреба одражава некакво аутентично стање, с обзиром на то да већ од првих сачуваних аутентичних и аутохтоних примерака с краја 12. века преовлађује српски.

Ни наредне три повеље (бр. 10–12), мада оригиналне, немају већу употребљивост, јер су их у ствари саставили Дубровчани на латинском језику.² Штавише, само је повеља кнегиње Десиславе (бр. 11) цела срочена као њена лична изјава – документ састављен у име Стефана Немање и његовог брата Мирослава (бр. 10), тече као објективни исказ све до пред крај, када се претвара у субјективну изјаву састављача Дубровчана, док документ иза којег стоји сам Мирослав (бр. 12) много раније прелази са објективног на субјективно дубровачко казивање, да би на самом крају обухватио и кратку Мирослављеву изјаву у субјективном облику, али написану истим језиком и руком као претходни текст. У ствари, једини видљиви дипломатички допринос српске стране представљају потписи српских владара на бр. 10 и 12, док на документу бр. 11 нема ни тога.³ Стога као једина вредност ових докумената за историју уобличавања српских владарских докумената остаје то што они пружају примере аутентичних образаца

¹ Документ као свој тобожњи датум настанка намеће јул 1039. године. Иначе, повеља хумског владарца Хранка (бр. 2) понавља истоветну структуру и изразе, осим изостанка короборације, али то опет не мора да буде показатељ некакве аутентичне праксе, него „образац“ који у недостатку аутентичног материјала уводи сам фалсификатор.

² На бр. 11 и 12 као састављач је изричито наведен дубровачки нотар, Ђакон Марин.

³ Немањину и Мирослављеву повељу обрадио је М. Кос, *Дубровачко-српски уговори*, 1–10, а Немањиним се посебно опширно позабавио V. Foretić, *Ugovor Dubrovnikā sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina*, Rad JAZU 283 (1951) 51–72.

које су српски владари у датим околностима сматрали прихватљивим начином изражавања своје владарске воље.¹

Тек последња два примерка из овог раздобља, Немањине повеље бр. 13 и 14, представљају аутентичне дипломатичке производе српских владара, али ни они не нуде истраживачу велике погодности – прва је сачувана само у исквареном латиничном препису из 17. века,² док је изворни, највероватније оригинални, предложак повеље бр. 14 данас доступан једино преко старих фотографија и прецрта.³ Ипак, они заслужују посебну пажњу, не само зато што су најстарији, него и због тога што међу њима постоје крупне и за даљи развој веома значајне разлике. Бр. 13 је кратак текст (око 365 словних знакова), срочен као субјективна изјава, и практично има само два састојка – интитулацију и диспозицију, у коју је уметнута најпростија могућа инскрипција. Потпис није забележен, али је зато потврђено присуство оловног печата. Повеља бр. 14, коју је Немања издао већ као светогорски монах Симеон, неупоредиво је дужа (око 4700 словних знакова), а прве две трећине њеног текста чини аренга у чији је ток уклопљена и интитулација. С друге стране, и ова повеља срочена је од почетка до краја као субјективна изјава, док је њен формулар нешто сложенији – после аренге долазе диспозиција, у коју је, као и у бр. 13, укључена инскрипција, затим духовна санкција, потпис и печат са отиском истог типара као онај на бр. 13, само сада начињен од злата. Као и сви српски документи до почетка 14. века, написана је на пергаменту, а од осталих спољних обележја могу се уочити уставно писмо, углавном правилна лева и прилично немарна десна маргина, лист облика усправног правоугаоника и, као једини украсни састојак, иницијално слово текста, које је нешто више и крупније од осталих слова и делује као необојени нацрт неког иницијала из рукописних књига.

Боље могућности за праћење образаца у састављању српских владарских повеља настају већ у следећем раздобљу – до 1276. године. Из тих скоро осам

¹ Опиљиву подлогу претпоставци да се заиста радило о накнадном прихватању већ написаног документа пружа боја мастила на бр. 10, која је код потписа другачије нијансе него у основном тексту. На бр. 12 такве разлике нема, јер се Мирослав лично налазио у Дубровнику када је документ састављан.

² М. Динић, *Три повеље*, уз издање доноси и коментар овог документа.

³ Прецрт повеље сачинио је и објавио Д. Аврамовић, *Света Гора са стране вере, художества и повестнице*, Београд 1848, 40–46. Фотографију и друге податке, са издањем и преводом, доносе Ђ. Трифуновић – В. Бјелогрић – И. Брајовић, *Хиландарска оснивачка повеља Светог Симеона и Светог Саве*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 49–60.

деценија сачувало се 26 повеља, од тога само једна која важи за фалсификовану (бр. 24), 14 преписа и 11 оригинала. При том, изузев усамљеног фалсификата и бр. 18, чији је језик настанка латински, све јединице су изворно настале на српском и могу се са више или мање вероватноће означити као аутентични производи српске дипломатичке средине. Ни присуство осам различитих ауктора не представља тако велики проблем, јер 22 примерка повезује то што одражавају дипломатичку праксу властодржаца из династије Немањића, од чега 20 припада четворици врховних владара из овог раздобља, а и ауктори преостале четири јединице су њихови блиски сродници, хумски кнежеви Мирослављеве лозе.

Анализа ових повеља открива снажну повезаност са обрасцима уоченим у једина два употребљива примерка из Немањиног времена. Тако прва повеља из овог раздобља, чији је ауктор Стефан Немањић (бр. 17), понавља практично сва спољна и унутрашња својства Немањиног бр. 14. Лист је поново у облику усправног правоугаоника, са знатно уреднијом левом маргином, украсним иницијалом, уставним писмом и траговима истог начина печатења, мада сам печат није сачуван. Текст је скоро двапут дужи (8700 знакова), али је опет сручен као субјективна изјава са истим и истоветно поређаним састојцима – прве три четвртине запрема аренга са интитулацијом, а за њом следе експозитивно-диспозитивни део са инскрипцијом, духовна санкција и потпис чији је крст овога пута посебно декоративно обрађен.¹

Овај образац дугачког документа са почетном аренгом на коју се надовезује експозитивно-диспозитивни део среће се до 1276. године у још седам случајева (бр. 20, 24, 27, 34, 39, 42, 45). Пошто само један од њих важи за оригинал (бр. 34), а и он је у међувремену изгубљен, о спољним особинама не може се рећи ништа више него што пружају бр. 14 и 17. Међутим, његова унутрашња обележја јасно се оцртавају. Дужина текста се у шест случајева креће између 3300 и 5300, док у бр. 42 достиже 13500 знакова, а почетни блок аренга – експозиција – диспозиција, којим су обухваћене и интитулација и инскрипција као кључни протоколски састојци, среће се у сваком примерку. Варијабилност том делу дају једино положаји интитулације и инскрипције – друга се колеба између експозиције и диспозиције, а прва између аренге и експозиције, с тим што у три наврата (бр. 24, 39, 42)

¹ Подробно о овом и у историјском смислу веома значајном документу А. Соловјев, *Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200–1202*, Прилози КИФ 5 (1925) 62–89.

успева да се избори за посебан положај између њих. У есхатоколу су поново незаобилазни духовна санкција и потпис, који је увек у опширном облику, али поред њих продиру и други састојци. На пример, већ у бр. 17 уз санкцију се јавља адмониција, на крају текста апрекација, а испод потписа датум. У каснијим примерцима, датум се јавља само у бр. 34, и то пре потписа, на крају текста, док је апрекација посведочена двапут (бр. 42, 45), а адмониција трипут (бр. 20, 34, 39). Такође, чест додатак постају световна санкција (бр. 27, 34, 42) и короборација (бр. 20, 24, 34, 39), али зато за комплецију постоји само пример из неаутентичног бр. 24.¹

Док повеља Стефана Немањића бр. 17 предводи групу јединица које се својим обрасцем надовезују на Немањин бр. 14, повеље бр. 18 и 19, чији су ауктори Стефанов синовац Ђорђе и сам Стефан, делују као најранији наследници обрасца оличеног у Немањином бр. 13. Мада знатно дуже од овог узора (1080, односно 900 знакова), оне су му сличне као субјективне изјаве скромнијег формулара чију окосницу чине интитулација, инскрипција и диспозиција. Међутим, у обе ове повеље интитулација и инскрипција повезане су глаголом заклињања, што целу субјективну изјаву која чини формални оквир документа практично претвара у заклетву. У латинском бр. 18, који је можда изворно настао од руке страног састављача,² овај препознатљиви склоп налази се на самом почетку документа и има структуру: глагол заклињања + интитулација + инскрипција + диспозиција, док се у есхатоколу налазе објективно сročени датум и помен присутног дестинатаревог представника. С друге стране, на српском састављени препис бр. 19 на почетку има вербалну инвокацију, па тек иза ње заклетвени блок у ком интитулација долази пре глагола, док је есхатокол сведен на санкцију уперену против самог ауктора у случају кршења заклетве.

¹ Ова појединост занимљива је као пример посебно упечатљивог разилажења фалсификата са познатом аутентичном праксом. Наиме, док аутентични примерци уопште не помињу непосредне састављаче докумената, овде помен састављача изазива прави распад дотадашњег тока владареве субјективне изјаве – најпре сам писар узима реч да би саопштио појединости о састављању и уручењу документа, укључујући датум, затим у короборацији поново проговара аутор, а на крају долази потпис. О овој повељи недавно је посебно расправљао М. Антоновић, *Повеља краља Радослава и манастир Светог Михаила на Превлаци*, Краљ Владислав и Србија 13. века, Београд 2003, 107–114.

² Уп. стр. 67, нап. 1.

До 1276. године овај „заклетвени“ образац јавља се у још осам примерака (бр. 28–30, 32, 36, 40, 41, 44),¹ што га чини најзаступљенијим начином уобличавања повеља у овом раздобљу. Код свих ових примерака заклетвени блок има исту структуру као у бр. 19 (интитулација + глагол заклињања + инскрипција + диспозиција). У четири јединице, тај блок стоји на самом почетку текста, док у сва три примерка чији су ауктори хумски кнежеви (бр. 29, 32, 40), као и у примерку краља Уроша сачуваном у латинском преводу који можда представља дестинатарски концепт (бр. 36),² почетно место заузима вербална инвокација. Такође, сви примерци осим најпознијег у есхатоколу имају духовну санкцију уперену против ауктора. Њој се у шест случајева придружују помени сведока или присутних лица, четири пута датум, а само изузетно апрекација (бр. 40) и короборација (бр. 44). Од пет јединица сачуваних у оригиналу потпис нема само најранији хумски примерак (бр. 29). Уопште узевши, каснији примерци теже да буду дужи и сложенији, али ниједан не прелази 3000 знакова, док просечна дужина остаје нешто испод 1600.

Присуство већег броја оригинала омогућава да се за овај тип утврде и неке спољне одлике. Облик листа је трипут усправни (бр. 29, 32, 41), а двапут положени правоугаоник (бр. 28, 44). Код првог положеног примерка стиче се утисак да је облик последица краткоће текста, али трећи је очигледно одмах тако замишљен јер је ширина листа скоро 500, а дужина само 55 мм. Маргине су углавном уске – на скали од 0 до 6 просечна ширина леве маргине износи 1,32, горње 0,4, а десне 0,8. Изузетак је доњи маргинални простор (2,8) који у свих пет случајева носи viseћи печат од воска. Символичка инвокација испред текста јавља се у три наврата (бр. 28, 29, 41), али украсне тежње нису озбиљније испољене, ни у оквиру ње ни другде на документу. Писмо се само у два примерка хумских кнежева (бр. 29, 32) може одредити као устав који опонаша књишке узоре, док остали документи показују минускулне и пословне склоности.

Мада најраспрострањенији, аренгални и заклетвени тип нису једини обрасци повеља забележени у овом раздобљу. У бр. 33 поновљен је оскудни „интитулациони“ формулар Немањиног бр. 13 (интитулација + диспозиција са инскрипцијом), и то, ако је судити по расположивом позном препису, у једва 130

¹ То су у ствари они исти документи у којима се јавља заклетва као протоколски састојак (видети горе, стр. 62).

² М. Кос, *Дубровачко-српски уговори*, 19–23.

знакова, што га чини најкраћом познатом српском средњовековном владарском повељом. Њему је најближи оригинални документ краља Владислава бр. 35, који на тај формулар додаје само скроман есхатокол у виду духовне санкције и потписа (укупно 450 знакова). По тим додацима, као и по спољним одликама – облик положеног правоугаоника условљен краткоћом текста, скромне маргине, минускулно писмо, одсуство декоративности и висећи воштани печат – он је сличан и заклетвеним изјавама. Ипак, од њих га одваја то што се у улози главног диспозитивног глагола самостално употребљава израз *дати милост*, па је сходно томе и духовна санкција усмерена према прекршиоцима уопште, а не према ауктору.¹ У оригиналу сачувана повеља краља Радослава бр. 25 такође почиње интитулацијом, али потом креће другим, сложенијим путем – има јасно издвојену експозицију са подацима о дестинатару, па тек онда диспозивицију са инскрипцијом заменичког типа,² и потом развијен есхатокол са световном и духовном санкцијом, короборацијом, датумом и потписом, што све заједно доводи до 2500 знакова. Услед такве дужине документ има облик усправног правоугаоника, а одликују га скромно украшен крст симболичке инвокације, комотне и уредне маргине, лепо уставно писмо и утиснути воштани печат средње величине. Низ интитулација – експозиција – диспозивиција понавља и повеља бр. 26 краља Владислава, али је њен есхатокол сведен на помен заклетве и потпис са датумском белешком испод њега, што се може објаснити опонашањем бр. 17, на чијем је листу дописана као допунски документ.

С друге стране, бр. 37 краља Уроша, који исто тако стоји на дну листа као додатак аренгалној повељи бр. 27, представља потпуну новину, јер се блоку експозиција + диспозивиција + духовна санкција + потпис додаје промулгација у улози почетног састојка. Штавише, ако је тачна претпоставка да је бр. 37 оригинал приликом чијег записивања је направљен и препис бр. 27,³ онда велику новину представљају и спољне одлике листа на ком су ова два документа исписана – квадратни облик огромних димензија (560x540 мм), комотне и изузетно уредне маргине, уставно писмо, веома богата декорација и употреба

¹ Овај израз се први пут појављује у повељи бр. 30 истог ауктора, али у спрези са заклетвом – *давају суогиу милост і суогиу обитованије*. Због духовне санкције усмерене према ауктору тај документ се ипак сврстава у заклетвене изјаве.

² Видети стр. 79–80.

³ В. Мошин, *Повеља краља Владислава Богородичином манастиру у Бистрици и златне буле краља Уроша*, Гласник СНД 21 (1940) 22–24.

црвеног мастила за иницијале, подиницијале и потписе. Случај за себе представља и Урошев у препису сачувани документ бр. 38. Са почетком сије моје повелџне пише краљевство ми + инскрипција, иза којег следе још само диспозиција и потпис, он би могао да се сврста у писма. Ипак, употреба назива *повеленије* и околност да дестинатара углавном помиње у трећем лицу представљају га као повељу, док приликом оцене необичности формулара треба узети у обзир могућност да се поново ради о дестинатарском концепту.¹

На крају, ово раздобље нуди и пример две повеље чији је дипломатички образац очигледно прилагођен нарочитом облику у ком су записане – фреско техником на зидовима црквене установе којој су намењене (бр. 22 и 23).² Обема недостају завршни делови, али оно што је остало довољно је за закључак да се ради о прерађеним преписима верзија које су постојале на меком материјалу, при чему су у нови текст увршћени одабрани делови изворних докумената и извршене промене у редоследу, па и изгледу састојака. Тако обе повеље, после почетне симболичне инвокације, имају као први састојак инскрипцију која својим обликом подсећа на ктиторске натписе (сему же прѣсветому храму; си же свети и прѣосвештени храмь), да би тек после тога дошле интитулације, а одмах за њима диспозиције, која код прве повеље обухвата цео сачувани остатак текста, док друга има још и готово целу духовну санкцију. С обзиром на дужину сачуваних одломака (око 4900, односно скоро 5200 знакова), може се претпоставити да су у изворном облику документи припадали аренгалном типу, али да су његова препознатљива обележја, попут опширне аренге и експозиције, жртвована нарочитој намени сачуваних преписа.³

Према томе, до 1276. године у дипломатичкој продукцији српских владара учврстила су се два препознатљива обрасца уобличавања повеља, аренгални и заклетвени, али у оптицају су била и друга, типолошки још увек неодређена решења. У наредним раздобљима ова слика је изоштрена, тако да се до краја средњег века, поред ова два, може говорити о још пет формалних образаца

¹ М. Кос, *Дубровачко-српски уговори*, 24, непажњом проглашава овај примерак за оригинал.

² Д. Синдик, *Једна или две жичке повеље*, ИЧ 14–15 (1963–65) 309–315. На зидовима исте цркве била је изгледа исписана још једна повеља, али од ње су сачувани тако мали фрагменти да је и њен идентитет као засебног документа тек недавно истакнут – Г. Суботић, *Трећа жичка повеља*, Зограф 31 (2006–2007) 51–58.

³ О овом „натписном“ формулару видети Г. Томовић, *Повеља манастира Леснова*, ИЧ 24 (1977) 83–86.

повеља, који се према почетном састојку формулара могу назвати промулгационим, интитулационим, датумским, диспозиционим и експозиционим. Поред особеног изгледа, сви они имали су и свој нарочити развојни пут, са битно различитим степеном примене, како у целини фонда тако и у појединим раздобљима и областима. Посебан печат том путу давале су разлике између језичких група докумената – поред 255 повеља на српском из времена после 1276. године сачувано је још 40 јединица на грчком и 22 на латинском. Ипак, ове друге две групе пружају мање погодности за анализу, пре свега због концентрације сачуване грађе у ужим раздобљима – грчке у средини и другој половини 14. века, а латинске од краја 14. и током 15. века. Због тога, свеобухватна слика развоја формалних образаца може да се стекне само на основу српских примерака, док грчки и латински остају да служе као донекле статични модели за поређење са преовлађујућом српском продукцијом.

Међу повељама изворно насталим на српском језику кроз сва раздобља најбројнији и најприсутнији остао је **аренгални тип**. На девет примерака насталих пре 1276. године, до краја средњег века придодало се још 146. Ако се има у виду да седам од 255 српских повеља из тог раздобља није сачувано у облику који омогућава поуздано утврђивање формалног обрасца, онда укупни удео аренгалних докумената у овом фонду после 1276. износи скоро 59%, при чему ни у једном ужем раздобљу не пада испод 50% – до 1321. и после 1459. године задржава се на тој граници, у раздобљу Деспотовине износи 58%, 1355–1402. године 64%, а највећу заступљеност од 67% достиже за владавина Стефана Дечанског и Душана. Додуше, овај тип показује и највећу осетљивост на угрожавање аутентичности, са свих 12 српских фалсификата и већим бројем прерађених примерака, али пошто је и настанак свих њих везан за српску дипломатичку средину њихов образац задржава одређену меродавност.

Најупечатљивије обележје фонда аренгалних докумената је велика постојаност основних одлика. Дobar и лако уочљив пример пружа дужина – пошто су се већ пре 1276. године представили као просечно, а готово увек и појединачно, знатно дужи од повеља осталих типова, аренгални документи задржавају ову особину до краја. Штавише, у време краља Милутина међу њима се појављују изузетно дугачки документи са 32000, 37000 и преко 43000 знакова (бр. 84, 57, односно 75), а у време Дечанског и Душана и њих вишеструко надмашују

бр. 106 са скоро 113000 и бр. 139 са 123000 знакова, док бр. 177, иако није сачуван у целини, има близу 71000. Приметно је, међутим, да су ове изузетне дужине својствене раздобљу тројице најмоћнијих владара из лозе Немањића – док је између 1282. и 1355. године, поред шест наведених, дужину од 10000 словних знакова прешло још 12 аренгалних повеља, касније то чини само један примерак кнеза Лазара (бр. 290). Ипак, чак и ако се изузму сви примерци дужи од 10000 знакова, просечна дужина аренгалних повеља износи 4100 знакова, при чему треба имати у виду и то да 12 обухваћених докумената нису сачувани у потпуности. Такође, мање од 2000 знакова има само девет примерака, сви из времена после 1355. године, али чак се ни најкраћи од њих (бр. 263) не спушта испод 1300.

Ова одлика, која је само делимично била условљена присуством аренге у формулару,¹ већ се може узети као наговештај да су документима овог типа састављачи посвећивали нарочит труд и пажњу. То се још боље може уочити на спољним обележјима. У ствари, пошто осим бр. 14 и 17 до 1276. године није доступан ниједан оригинални аренгални документ, увид у та обележја може да се стекне тек на основу 83 оригинала из каснијих раздобља – 23 до 1355, 32 до 1402. и 28 после тога. Прво што пада у очи је склоност аренгалних докумената према свечанијој врсти материјала – пергаменту. До 1355. године забележена су само два примерка на папиру, оба из времена после Душановог царског крунисања (бр. 160, 166). Додуше, у следећем раздобљу папир односи превагу са 16:15 примерака, али то је иначе време његове изразите превласти, тако да се може рећи да наведени резултат више говори у прилог вези између аренгалног типа и пергамента него против ње, поготово ако се има у виду да је укупан број оригинала на пергаменту из овог раздобља 17. Уосталом, после 1402. године однос два материјала поново износи убедљивих 24:4 у корист пергамента, при чему три папира припадају Ђурђу Бранковићу (бр. 379, 403, 404), а један Јакшићима (бр. 473).²

Утиску свечаности аренгалних докумената доприносило је и изразито преовлађивање међу њима облика усправног правоугаоника. Ово обележје

¹ Просечна дужина аренги у српским документима, укључујући и оне чија укупна дужина прелази 10000 знакова, износи 1350 знакова.

² Схватање о томе да је пергамент „природна“ подлога за ову најсвечанију врсту докумената постојала је изгледа и међу дестинатарима – уп. Ћ. Бубало, *Писана реч у српском средњем веку*, Београд 2009, 28.

проистицало је добрим делом из велике дужине јединица овог типа – сва четири српска дипломатичка кодекса такође су настала да би се у њих сместили најдужи документи аренгалног типа (бр. 75, 106, 139, 177).¹ Ипак, околност да усправни облик има и свих девет аренгалних примерака краћих од 2000 словних знакова, као и 12/16 примерака чија ширина стоји на горњој граници онога што се може сматрати уобичајеним распном за српске владарске документе (335 мм) или изнад ње, указује на одређену склоност да се тај облик подари документима овог типа чак и када околности не иду на руку таквом решењу.² На крају, поред ова четири примерка необично великих ширина (бр. 197, 278, 286, 416), од облика усправног правоугаоника одступа само још један аренгални документ (бр. 294). При том, чак четири од њих, укључујући бр. 416 са ширином од 720 мм, остају у границама квадрата, а само бр. 286 са димензијама 270x365 доспева до положеног правоугаоника.

Уређење маргиналног простора одликује се већ у раздобљу до 1321. године натпросечном уредношћу (лево 2,4, горе 2,2, десно 1,2, доле 2) и, још више, ширином (лево 2,2, горе 2,7, десно 2,3, доле 3,25). Са изузетком нешто осетнијег повећања доње маргине, ове високе вредности се задржавају до 1355, да би у раздобљу до 1402. уредност незнатно опала. Међутим, после 1402. показатељи за оба обележја поново расту, тако да у погледу уредности достижу ниво из времена Милутина, Дечанског и Душана (2,32 – 2,18 – 1,12 – 2,07), а код величине га местимично и премашују (2,55–2,43–2,22–3,8). Укорак са тим иду и склоности ка украшавању, које се могу приметити на чак 74 примерка – до краја 14. века оне имају тежиште на крстовима, калиграфији и шарама потписа, да би се у 15. веку усредсредиле на почетак документа, то јест, крст симболичне инвокације и иницијал. У петнаестак случајева, ови састојци заслужују да буду названи раскошним, при чему се истичу оба сачувана кодекса (бр. 75, 139), најдужи свитак (бр. 105), јединствени примери аукторског портрета (бр. 403) и уоквиравања текста златном бојом (бр. 467), као и неколико решења из 15. века за симболичку инвокацију и иницијале (бр. 329, 331, 369, 416, 424). Иначе, симболичка

¹ О питању њихове оригиналности видети горе, стр. 21.

² Упечатљив је пример бр. 61, сразмерно кратког аренгалног документа (2150 знакова) чија ширина листа износи 180 мм – избором те ширине овај сразмерно кратки текст смештен је на лист чија је дужина више него троструко већа од ширине, као да се тежило да коначни производ буде издужени усправни правоугаоник који чак може да се савија у свитак.

инвокација је прилично нередовна до последњих година Душановог краљевања (8/16), али од тада је много доследнија (55/67).

Као препознатљив чинилац општег изгледа аренгалних повеља одмах се намеће и писмо. У првих 17 примерака закључно са кодексом бр. 139, оно је увек на нивоу важних рукописних књига – у основи уставно, мада понекад са већим присуством минускулних обележја. Међутим, са последњим Душановим краљевским документом (бр. 151) започиње низ аренгалних повеља писаних пословном минускулом који ће се наставити кроз његову царску владавину (бр. 160, 165, 197, 198, 214), па и у документима његовог сина и обласних господара – до 1402. године, о уставу или бар књишком писму може се говорити само у три повеље Лазаревића (бр. 317, 319, 322) и по једној Вука Бранковића (бр. 268) и Драгаша (бр. 300). После тога књишко писмо се исто тако нагло враћа, додуше, углавном у ублаженој минускулизованој варијанти („полуустав“), којој припада 18 јединица, насупрот осам уставних и само два права пословна примерка (бр. 368, 379).

Веза између аренгалних докумената и златних печата, наговештена већ у аренгалној повељи Стефана Немање, потврђује се у пуној мери под Немањиним наследницима. До 1371. године, златни печати су сачувани на шест оригинала и 14 неоригиналних аренгалних докумената немањићких владара, док се код још 31 јединице помињу у називима или на друге начине. Насупрот томе, воштани печат носи само један, додуше, оригинални аренгални документ (бр. 66), а једини други траг ове врсте печатења представља хоризонтални прорез какав је обично остајао иза утиснутог печата причвршћеног на српски начин на препису бр. 100. Тек на документима обласних господара превласт златних печата озбиљно је нарушена – њихово присуство може се утврдити на три и претпоставити на још седам јединица, али се зато на четири јединице јављају воштани печати, а на три њихови трагови. Новина се може довести у везу са Лазаревићима – 6/7 воштаних примерака односи се на повеље кнеза Лазара (бр. 276, 288, 289, 291) и његових наследника (бр. 311, 319) – али околност да од Лазаревића потиче и 5/10 јединица којима се могу приписати златни печати, укључујући два сачувана (бр. 284, 312), показује да су се они сами још увек колебали.¹ Упркос скромнијем материјалу,

¹ Слично је и са ауктором јединог преосталог воштаног печата, краљем Вукашином (бр. 264), чији се други сачувани документ (бр. 250) захваљујући свом називу убраја у оне који су могли носити златне печате.

ови воштани печати и даље воде рачуна о свечаном карактеру аренгалних докумената, јер сва четири сачувана примерка припадају висећем типу, при чему су три отисци најрепрезентативнијих, великих типара.¹ У време Деспотовине воштани печати већ односе јасну превагу – према само четири забележена златна печата² стоји 12 воштаних, који су опет сви висећи и махом (9/12) потичу од великих типара. После 1459. године назнаку повратка старој пракси, али на врло скромном узорку, дају два сачувана златна печата (бр. 453, 467) насупрот траговима једног воштаног са отиском типара скромније величине који је, по први пут на једном оригиналном аренгалном документу, причвршћен утискивањем испод текста (бр. 473).

Спољни изглед аренгалних докумената углавном је, дакле, представљао спој најсвечанијих могућности које нуди сваки састојак – дужина текста је велика, облик је усправни правоугаоник, свитак или, чак, кодекс, материјал је пергамент, писмо је књишко, величина и уредност маргина су на високом нивоу, украси су чести и понекад раскошни, а печати златни или бар висећи отисци великих воштаних типара. Свечаност једног броја ових састојака, попут материјала, писма и донекле маргина, доведена је у питање средином и у другој половини 14. века, али то није угрозило општи утисак тежње ка репрезентативности. Таквом утиску на свој начин доприносио је веома постојан унутрашњи образац, састављен од наративног блока аренга + експозиција + диспозиција, у који су уклопљене интитулација и инскрипција, и сразмерно богатог есхатокола. У раздобљу до 1321. године, овај блок у „чистом“ облику има 9/14 аренгалних повеља (бр. 57, 59, 61, 69, 73, 75, 78, 79, 84), три му додају промулгацију, било на споју аренге и експозиције (бр. 52, 63) или истакнуту унутар експозиције (бр. 83), а само две (бр. 46, 66) показују нешто веће одступање у виду изостанка праве експозиције.³ Сличан однос јавља се у избору између праве, опширне интитулације и употребе интитулационе заменице *краљевство ми*. У претходном раздобљу ова друга могућност искоришћена је само у две „атипичне“ повеље (бр. 37, 38), али сада се

¹ Мањи типар налази се само на документу кнегиње Милице (бр. 319), која као монахиња вероватно није ни имала свечанији.

² Онај на бр. 403 је у међувремено нестало – видети стр. 233.

³ Бр. 66 има завршни део аренге у облику молитве за победу над непријатељима, што се, с обзиром на околност да документ настаје у јеку грађанског рата, може сматрати и неком врстом експозиције (уп. С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Милутина опатији Свете Марије Ратачке*, ССА 1 (2002) 22–24).

јавља у четири аренгалне, рачунајући и фалсификат, док у бр. 46, чије је аукторство спорно, на месту интитулације стоји обична заменица *аз*. У есхатоколу незаобилазна остаје духовна санкција – ње нема само у бр. 61, чији се есхатокол, сасвим неоубичајено, своди на опширну датумску формулу, и у бр. 79, којем завршни део текста недостаје. Уз духовну санкцију уобичајена је адмониција (9/12), али је световна санкција ретка (трипут). Короборација се среће седам пута, најчешће у спрези са за ово раздобље особеном есхатоколском промулгацијом, датум пет пута, сведоци и апрекације по трипут, а комплеције двапут. Такође, свих шест оригинала имају црвеним мастилом исписане потписе, који својим опширном формом настављају праксу повеља од пре 1276. године.

Под Дечанским и Душаном заступљеност наративног блока аренга + експозиција + диспозиција још је убедљивија, поготово када се има у виду да је расположиви узорак аренгалних повеља четири пута већи (52 примерка). Ако се оставе по страни три документа код којих се изглед овог дела формулара не може прецизно утврдити због оштећења (бр. 99, 138, 141), поменути низ уочава се у свим примерцима осим бр. 121, где изостаје права експозиција. Варијабилност доносе само вијугања наративног тока која у једном мањем броју примерака доводе до цепања диспозиције секундарним експозиционим или аренгалним деоницама (бр. 106, 136, 177, 188, 207) и местимично осамостаљивање протоколских састојака. Интитулација се тако осамостаљује у пет случајева на прелазу између аренге и експозиције (бр. 100, 117, 160, 206, 211), а једном чак истискује аренгу са њеног уобичајеног места на почетку документа (бр. 132), док се промулгација самостално јавља трипут – по једном на почетку (бр. 197), испред експозиције (фалсификат бр. 129) и испред диспозиције (бр. 163). Ипак, у највећем броју случајева промулгације у наративном блоку уопште нема (47/52), а интитулација се уклапа у аренгу (35 пута). При том, главни облик интитулације је опширни или, у најмању руку, проширени (име + титула + још један чинилац, најчешће епитет) – он је заступљен у 44 примерка (осам проширених), насупротив варијанти сведеној на владарску заменицу, која се јавља само четири пута.¹

У есхатоколу током овог раздобља задржава се висока заступљеност духовне санкције, која изостаје само у три документа, не рачунајући два чији је завршни део оштећен (бр. 99, 160). Два од њих (бр. 181, 214) имају замену у виду

¹ Штавише, два од ова четири изузетка везана су за фалсификате (бр. 107, 129).

адмониције, која се иначе у 31 случају јавља уз духовну санкцију. Најупадљивија промена је снажан пораст присуства датумске белешке и короборације – прва се среће у 42 документа, што даје скок са 36% у раздобљу Драгутина и Милутина на 80%, а друга у 37 (са 50% на 71%). Апрекација се такође јавља нешто чешће (15 пута), као и комплеција (13), за коју је особено да се у царском раздобљу четири пута спушта испод потписа, као што то пет пута чини и датум. Насупрот томе, сведоци и световна санкција постају још ређи него раније са по шест забележених примерака, а драстично опада и употреба есхатоколске промулгације, од чијих пет јављања само једно потиче из времена после проглашења царства. Присуство потписа, који се у овом раздобљу исписују искључиво црвеном бојом,¹ може се установити не само на свим оригиналима, него и на готово свим у целини сачуваним преписима и фалсификатима, при чему само потписне формуле на два оригинала (бр. 86, 127) не припадају опширном типу. На крају, у вези с употребом црвеног мастила, треба истаћи да се у овом раздобљу међу аренгалним документима јавља већи број покушаја прилагођавања византијске логос-формуле српској пракси – до Душановог царског крунисања они се јављају само у два фалсификата (бр. 107, 115) и два преписа чији је статус оспораван (бр. 118, 142),² али после тога забележени су у девет преписа и 3/5 оригинала (бр. 160, 165, 214), при чему сазнања о овој особини код преостала два (бр. 197, 198) нису сасвим поуздана.

Помало неочекивано с обзиром на децентрализацију дипломатичке продукције и колебање неких спољашњих обележја, формулар аренгалних докумената наставља да показује велику доследност и после 1355. године. Од 44 примерка сачувана из раздобља до 1402, низ аренда + експозиција + диспозиција изостаје само у три случаја када нема праве експозиције (бр. 223, 258, 263). Штавише, уклапање протоколских састојака спроведено је неупоредиво доследније него у претходном раздобљу – међу примерцима који садрже овај низ нема ниједног случаја да интитулација, инскрипција или промулгација стоје самостално, а ова последња се и јавља само у једном примерку Балшића (бр.

¹ Видети стр. 198.

² Ђ. Бубало, *За ново критичко издање трескавачких хрисовуља краља Душана*, ССА 7 (2008) 207–229; Д. Живојиновић, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хрусијском пиру о поклону села Гаидарохора*, ССА 6 (2007) 83–95.

295).¹ Такође, интитулације у 42 случаја припадају опширнијем типу,² а њихов најчешћи положај поново је у оквиру аренге (33/44 пута). У есхатоколу, најчешћи састојак сада постаје датум, са 39 јављања. Духовна санкција је незнатно ређа (35), при чему је упадљиво да чак пет повеља без овог састојка припада цару Урошу (бр. 225, 226, 230, 231, 236). У 24 случаја уз духовну санкцију стоји адмониција, присутна и у четири документа у којима ове санкције нема (бр. 225, 236, 264, 296). За духовну санкцију везано је и свих 15 есхатоколских апрекација од којих се већина (по шест) налази у документима Драгаша и Лазаревића. Удео у претходном раздобљу готово незаобилазних короборација, пада на само 17/43,³ од којих 13 код цара Уроша и Мрњавчевића, док заступљеност комплеција расте на 20/43, уз много уравнотеженију расподелу по аукторима. При том, комплеција и датум се чак по 14 пута спуштају испод потписа, најчешће заједно. Исту склоност показују и белешке о сведоцима, то јест, милосницима, које остају ретке – јављају се седам пута, од тога три испод потписа. Највеће одступање у односу на претходно раздобље представља девет случајева изостанка потписа, али они се махом могу приписати оштећењима или статусу документа.⁴ О извесној „кризи свечаности“ код овог састојка пре се може говорити због пет примера употребе кратке варијанте и присуство чак 12 проширених примерака међу 30 опширних.⁵ Ипак, као и у случају интитулације, ове промене не представљају нужно показатељ одступања од образаца аренгалног типа, него пре последицу измењеног начина владарског титулисања који се појавио са обласним господарима – речиту потврду тога пружа податак да свих 11 аренгалних докумената цара Уроша имају праве опширне интитулације. Истим разлозима може се објаснити чест изостанак употребе црвеног мастила и нестанак логос-формуле, која се после 5/5 оригинала и четири преписа цара Уроша, као и 2/2 оригинала краља Вукашина и 1/4 његовог брата Угљеше, више не појављује.

Најкрупнија промена у формулару аренгалних повеља везана је за раздобље Деспотовине, из ког је сачувано 27 махом оригиналних примерака. У првом делу

¹ Пример осамостаљене промулгације налази се само у латинском фалсификату бр. 221, који настоји да опонаша српске оригинале, али не улази у фонд српских докумената.

² Сажете су само у бр. 267 и 280.

³ Есхатокол бр. 317 је углавном неупотребљив.

⁴ Једина два оригинала за које се може тврдити да нису имали потписе јесу бр. 268 Вука Бранковића и бр. 294 Ђурђа Балшића, док би код Лазаревих бр. 276 и 296 изостанак могао бити последица оштећења.

⁵ Поређења ради, у претходном раздобљу удео оваквих потписа износи 8/51.

раздобља, који се практично поклапа са владавином деспота Стефана Лазаревића, и даље се као препознатљиво обележје јавља низ аренга + експозиција + диспозиција са уклопљеним протоколским састојцима. Он се у том „чистом“ облику јавља у 10 докумената – шест Стефана Лазаревића, два Бранковића, једном Балшића и једином сачуваном документу кесара Угљеше (бр. 384). Поред тога, у Стефановом бр. 359 испред тог низа извлачи се самостална интитулација, а у бр. 362 права експозиција изостаје, док примерак Бранковића бр. 342 сједињује ова два приступа тако што почиње интитулацијом иза које следи аренга непрекидана експозитивним и диспозитивним исказима, а затим права диспозиција. Ипак, најзначајнијим изузетком показаће се Стефанов бр. 336, који после уобичајеног почетка аренгом са интитулацијом, има самосталну промулгацију за којом следе експозиција са описом петиције и диспозиција. Присуство протоколске промулгације само по себи није необично, јер се она јавља у десетак аренгалних докумената од Милутиновог времена, а поред овог имају је још три Стефанова примерка. Међутим, после 1427. године, образац примењен у бр. 336 понавља се у потпуности у 8/11 аренгалних докумената, који сви припадају Ђурђу Бранковићу. Поред тога, још два документа могу се сматрати његовим варијацијама – у бр. 398 испред промулгације осамостаљује се и интитулација, док је у бр. 405 самостална промулгација премештена између експозиције и диспозиције. Само последњи сачувани Ђурђев аренгални документ (бр. 424) потпуно изоставља промулгацију и следи образац већине аренгалних повеља деспота Стефана.

Овај продор самосталне промулгације у блок који је од најранијих примерака чинио срж аренгалних повеља српских владара могао је да има шире последице по свечаност формулара. Наиме, промулгациона формула пишеть господство ми въ свѣдѣніе въсемь садржала је у себи заменичку интитулацију, чиме је претила да истисне аренгалним повељама тако својствену опширну интитулацију у оквиру аренге или експозиције. Ипак, нађено је решење које је у формулару створило место и за једну и за другу, тако да у овом раздобљу по први пут нема ниједног аренгалног документа без опширне или бар, у пет случајева, проширене интитулације.¹ Континуитет са ранијим решењима долази до изражаја

¹ Састав ове скупине докумената са за нијансу скромнијом интитулацијом говори сам за себе – у њој се налазе сви примерци Балшића (бр. 328, 358, 368) и кесара Угљеше, две повеље

и у есхатоколу, са високом заступљеношћу духовне санкције, адмониције (по 22/27) и датума (21/27). Ранију праксу одражава и знатно ређе јављање апрекације (осам пута, увек уз духовну санкцију), комплеције (седам), короборације (шест) и сведока (трипут), при чему се само једно навођење сведока спушта испод потписа (бр. 336). Сам потпис поново изостаје у најмање шест, а можда и девет примерака, преваходно због несклоности Бранковића ка његовој употреби, али тамо где га има он је увек у опширној варијанти, изузев у документу Бранковића бр. 342, који као потпис користи датум.

Десет сачуваних аренгалних повеља из времена после 1459. године упућују на закључак да је убацивање самосталне промулгације у низ аренга + експозиција + диспозиција било само аукторска склоност Ђурђа Бранковића – то решење не појављује се више ниједном. Уместо њега, осам докумената поново користи формулар у ком је поменути низ непоремећен, док у преостала два (бр. 454, 474) изостаје експозиција. Једина забележена протоколска промулгација уклопљена је, као својевремено код Немањића, у експозицију (бр. 472). Ипак, у овом раздобљу политичке пропасти наступа колебање код интитулација, које су махом само проширене, по двапут чак кратке (бр. 454, 469) и заменичке (бр. 467, 473), док се једини опширни примерак јавља у једном од фалсификата (бр. 470). Есхатоколи такође постају сиромашнији утолико што се духовна санкција јавља само пет пута, од тога трипут са адмоницијом и једном са апрекацијом. Остали есхатколски састојци углавном задржавају ранији степен присутности – датум је незаобилазан (10/10), док се короборација и комплеција јављају по три-четири пута, самостална апрекација и оживљена есхатколска промулгација по двапут, заклетва једном (бр. 472), а сведоци само у фалсификату бр. 470. Потпис је редован и на оригиналима црвен. Такође, за разлику од интитулације, он задржава опширни облик мада само четири од девет расположивих примерака користе праве, опширне варијанте, док су остали упадљиво скромнији. Упркос томе, може се закључити да промене које су наступиле у овом раздобљу, с обзиром на драстично измењене околности, нису битније нарушиле препознатљива обележја аренгалног формулара. Примерено свечаном спољном изгледу, он је кроз три века углавном задржавао веома високу доследност у избору свечанијих облика унутрашњег уобличавања – дугачког

Бранковића из времена пре 1427. године (бр. 329, 379) и најранији деспотски документ Стефана Лазаревића.

наративног тока који упечатљиво почиње аренгом, опширних интитулација, адмониција, духовних санкција, апрекација и опширних потписа.

Заклетвени тип, који се у раздобљу до 1276. године наметао као преовлађујући образац докумената скромнијег обима и свечаности, имао је потпуно другачију судбину – од 1276. до 1355. године он није забележен ни у једном примерку. Разлог за то је свакако пораст моћи и угледа немањићких владара и њему сразмерно смањивање броја дестинатара према којима су се Немањићи осећали дужним да им издају документе срочене као заклетве. У том смислу, није нимало случајно што је заклетвени образац оживео тек у доба обласних господара са пет забележених примерака до 1402, као ни то да у 15. веку поново нестаје. Овим краткотрајним и не нарочито снажним повратком заклетвене повеље обухваћена су четири ауктора – по један примерак припада цару Урошу (бр. 242), Бранковићима (р. 306) и Црнојевићима (бр. 315), а два Балшићима (бр. 273, 314). Иако мали, расположиви узорак омогућава свестрано поређење са старијим примерцима, јер је свих пет докумената сачувано у оригиналу.

Дужине заклетвених повеља друге половине 14. века крећу се од око 440 знакова (бр. 306), преко 600–650 (бр. 273, 315) до нешто изнад 1000 (бр. 314) и 1350 (бр. 242), што се подудара са обрасцима из 13. века. Услед малих дужина, лист у облику положеног правоугаоника јавља се у бр. 273 и 315, бр. 242 и 306 су квадратни, а само бр. 314 усправни. Према обичајима времена, маргинални простори су већи и уреднији него раније, али углавном за 0,1–0,3 оцене ниже него код аренгалних докумената овог доба. Општим одликама времена настанка може се приписати и доследна употреба пословног писма, док се скромне декоративне тежње примећују само код бр. 242 и 314. Симболичка инвокација присутна је увек, али потпис се јавља само код Уроша, који једини користи и црвено мастило, без логос-формуле. С друге стране, једино за Урошев примерак нема података о печатењу, док остали сви носе спреда утиснуте воштане печате или њихове трагове, али различитих величина – велики, средњи и мали.

Окосница старих заклетвених повеља са низом интитулација + глагол заклинања + диспозиција доследно је поновљена само у бр. 306 и 314, док је у осталим случајевима глагол измештен на почетак.¹ Међутим, обласни господари

¹ У бр. 315 целом низу претходи вербална инвокација.

користе кратке интитулације (Вук Бранковић проширену необичном девоцијом по изволенију и милости владики спаса Христа), а цар Урош заменичку. Такође, упадљиво је потпуно изостављање некада најубичанијег глагола *клетти се* и његово замењивање са *обећавати* или, у примерцима Балшића, *дати веру*. Ни есхатокол не задржава стара обележја – само у бр. 242 јавља се некадашња препознатљива заклетвена духовна санкција, допуњена апрекацијом. Бр. 306 ни нема есхатокол, у бр. 273 и 315 они су сведени на датум, односно короборацију, а само бр. 314 шири овај део тако да обухвати белешку о милоснику, комплецију и датум. Тек употреба опширне варијанте потписа у бр. 242 поново показује сличност са обрасцем од пре 1276. године, али код осталих, у складу са склоностима ауктора, ово средство овере изостаје.¹ Укратко, измењене околности у односу на време када је овај образац уживао широку примењивост довеле су до тога да његова друга појава у српској дипломатичкој пракси, са изузетком примерка последњег Немањића, показује само начелне сличности са типом из 13. века.

Уместо заклетвеног, после 1276. године међу неаренгалним повељама на српском језику већину чини скупина од осам повеља (бр. 47, 48, 49, 51, 53, 55, 56, 60) које повезује један дотад незабележени образац, који се по свом почетном састојку може назвати **промулгационим**. Он делује као спој две „нетипске“ повеље из претходног раздобља (бр. 35, 37), јер почиње блоком промулгација + диспозиција који обухвата заменичку интитулацију *краљевство ми* (6/8 пута у оквиру промулгације) и инскрипцију (увек у диспозицији), а као носећи глагол диспозиције користи израз *дати/створити милост*. У два наврата (бр. 48, 51) текст се ту завршава, али остали примерци ипак имају мањи или већи есхатокол. Најредовнији састојак тог есхатокола је световна санкција, која се јавља пет пута, док се датум среће трипут, сведоци и завршна промулгација двапут, а духовна санкција, тако честа у аренгалним и заклетвеним повељама, само једном. Такође, у овој групи јављају се и прва четири примера повеља са сажетом варијантом потписа (бр. 49, 55, 56, 60), док у још две јединице (бр. 48, 53) потписи стоје на доњој граници опширне формуле. Просечна дужина достиже око 825 знакова, али понајвише захваљујући знатно дужем последњем примерку (2250 знакова), док су сви остали између 380 и 830 знакова.

¹ О потписима Балшића и Бранковића, видети стр. 207–208.

Пошто су сви примерци новог типа изузев бр. 49 сачувани у оригиналу, могуће је уочити и његова спољна обележја. Тако, 6/7 оригинала има облик положеног правоугаоника, али ширине листова, које се крећу око, па и испод, доње границе уобичајеног (130–260 мм) упућују на претпоставку да је такав облик превасходно последица краткоће текста.¹ С друге стране, код печата нема никакве случајности – свих шест о којима постоје подаци су воштани, од тога четири утиснута. За печате је у доњем делу увек остављен већи простор (3,57), али остале маргине су уске (лево 1,22, горе 0,71, десно 1,14), дотле да их у бр. 47 практично ни нема. Уредност маргина такође је уочљиво нижа него код аренгалних повеља (лево 2,08, горе 1,92, доле 1,79), осим на десној страни где је немар према поравнавању краја реда био подједнак (1,25). Писмо се може описати као уставно једино код бр. 51 и 53, док је у бр. 47, 48 и 60 изразито минускулизовано – последњи случај чак важи за најстарији примерак развијене српске пословне минускуле.² Пет докумената нема никаквих украсних састојака, код бр. 51 и 53 они су сведени на скромне захвате везане за крст симболичне инвокације (присутан у свим примерцима), а нешто су израженији само код бр. 60, чија симболична инвокација, иницијал и потпис представљају и једине примере употребе црвеног мастила у овој скупини.

Мало по страни од наведених осам примерака стоји Милутинов документ бр. 74. Са очигледно малом ширином листа, тесним, неуредним маргинама, пословном минускулом и скромном декоративношћу он се сасвим уклапа обележја новог типа, а ни нешто већа дужина (1010 знакова) ни употреба црвеног мастила не издвајају га сасвим, јер се већ срећу код бр. 60. Изнутра, међу промулгационе повеље одлучно га сврставају присуство промулгације на почетку, есхатокол у ком световна санкција добија много више простора од такође присутне духовне и сажети потпис. Ипак, иза промулгације уметнута је права експозиција, у диспозицији се не употребљава израз *створити милост*, а есхатокол показује необично богатство, са датумом, короборацијом и комплецијом. Тим својим обележјима овај примерак помера оквире обрасца успостављеног у првих осам јединица, што долази до изражаја у преосталих 25 примерака промулгационог типа чији су ауктори последња тројица немањићких владара.

¹ Уосталом, нешто дужи примерак бр. 60 спремно поприма облик усправног правоугаоника.

² Уп. стр. 32.

Помак се може уочити већ по просечној дужини која износи 1540 знакова. Додуше, она је опет делом последица присуства четири примерка необично великих дужина (3070–5120 знакова), али поред њих још 10 јединица прелази просек из претходног раздобља са дужинама у распону 900–2300 знакова. Сходно томе, међу 13 употребљивих оригинала сад се јавља седам усправних правоугаоника, три положена и три квадрата.¹ При том, ниједан облик није уживао начелну наклоност, о чему сведоче случајеви попут бр. 116, који упркос дужини од 3070 знакова има положени облик јер је писан на листу ширине 370 мм, или бр. 110, који при дужини од 800 знакова и ширини листа од 230 мм има изразито усправан облик, јер су $\frac{2}{3}$ листа у доњем делу остављене празне да би се причврстио печат. Овај други пример може се довести у везу с тим да је документ написан на папиру, а носио је велики, тешки воштани печат.² Наиме, још пре проглашења царства поред пет промулгационих повеља писаних на пергаменту, јављају се и две на папиру (бр. 110, 119), а после 1346. године на том материјалу настаје их још шест, уз само један пергамент (бр. 203). Исто тако, до проглашења царства уз промулгационе повеље бележе се само воштани печати (бр. 93, 110, 116, 131, 146), који у сва три случаја када су сачувани припадају отисцима великих типара. Међутим, четири помена из царског времена (бр. 202, 219, 227, 244) указују на златне печате, а на бр. 237 један је и сачуван, док воштаним више нема трага. У исто време, један од ових примерака (бр. 227) пружа и једини пример међу промулгационим документима дотад незабележене логос-формуле.

Од осталих спољних обележја, значајнија промена у односу на промулгационе документе Драгутиновог и Милутиновог времена видљива је у величини маргина чије просечне вредности скачу за 0,7 и више (лева 2,38, горња 2,04, десна 1,88), а нешто мањи помак остварује се и у уредности, највише захваљујући царским примерцима (лево 2,19, горе 2, десно 1,16, доле 1,88). Ипак, чак и пре 1346. године, писмо је готово искључиво пословна минускула – устав користи само бр. 102. Такође, израженије декоративне тежње показује само бр. 85, док се код шест примерка оне јављају у скромном облику. Све то показује да извесно приближавање спољних обележја промулгационог типа аренгалном, оличено у повећавању маргиналног простора и појави златних печата, па и логос-

¹ Оригинал бр. 119 је изгубљен, тако да подаци о већини његових спољних обележја нису доступни.

² G. Čremošnik, *Studije*, 130.

формуле, код првих, те употреби пословног писма и папира код других, није одражавало спонтани дипломатички развој, већ је било условљено променама везаним за Душанов чин из 1346. године. Мада су споља почели да личе, ови типови ипак су остали представници „свечаног“ и „обичног“ типа докумената.

Потврду тога пружају формулари промулгационих повеља, који у целини посматрано задржавају сведеност и једноставност својствену раздобљу пре 1321. године. Без обзира на промену њеног изгледа у доба царства,¹ почетна промулгација у свим примерцима осим два (бр. 85, 228) садржи заменичку интитулацију. После ње, 14 докумената има експозицију па диспозицију, док 11 прелази непосредно на диспозицију, при чему главни диспозитивни глагол само у четири случаја (бр. 102, 166, 203, 246) не користи израз *створи милост* или његове варијације. После тога, два документа немају више никаквих састојака (бр. 119, 125), али у осталима се увек се јавља датум, а 17 пута комплеција, с тим што четири пута ови састојци долазе испод потписа (бр. 102, 203, 228, 246). Висок степен присуства задржава и световна санкција, некадашњи најчешћи састојак есхатокола промулгационих повеља, са 14 појављивања. Насупрот томе, остали састојци су толико ретки да се могу сматрати неубичајенима – короборација се јавља седам, а духовна санкција пет пута, док се адмониција и белешка о сведоцима срећу само по једном, још у примерцима Стефана Дечанског (бр. 102, односно 95). Најзад, потпис у краљевском раздобљу остаје веран ранијим обичајима са пет кратких, једним проширеним (бр. 102) и само једним правим опширним примерком (бр. 85), да би се у царском раздобљу свео на избор између опширне варијанте (пет пута) и менологема (трипут).

Све ово потврђује утисак да промулгациони тип, уз промене проузроковане Душановим хијерархијским скоком, у начелу задржава улогу обрасца за обичне, то јест, мање свечане повеље. Штавише, његова заступљеност у немањификим примерцима од 1276. до 1371. године, када његове 34 јединице чине скоро 71% свих неаренгалних повеља, показује да он представља главни такав образац. Међутим, са појавом обласних господара његова употреба нагло опада – код њих и потоњих владара до краја средњег века забележено је само девет промулгационих повеља или 17% неаренгалних докумената тог доба. По две припадају Балшићима (бр. 285, 378), Мркши Жарковићу (бр. 323, 327) и

¹ Видети стр. 105.

Црнојевићима (бр. 463, 465), а три Лазаревићима (бр. 320, 321, 325). Једина сачувана у оригиналу је она најстарија, која пословним писмом на папиру у облику усправног правоуганика са пространим али неуредним маргинама и малим утиснутим печатом испод текста верно подражава скромну традицију типа.¹ Изнутра, дужина остаје у раније успостављеним границама (570–2200 знакова), а окосница формулара и даље је почетак промулгацијом иза које следе експозиција и диспозиција – ако се оставе по страни два појављивања вербалне инвокације на почетку докумената Лазаревића (бр. 320, 321), тај образац нарушен је само у примерцима Балшића, и то изостанком експозиције и, у првом случају, осмостаљивањем интитулације. Приметно је, међутим, да те интитулације, сходно дипломатичким склоностима и потребама обласних господара, више нису заменичке, него кратке или проширене, уз један пример опширне (бр. 378). То представља тешкоћу при њиховом уклапању у промулгационе формуле, па се у више наврата уместо унутар промулгације оне селе у експозицију. Осим два примерка Балшића, диспозитивни израз *створи милост* више се не појављује. У есхатоколима такође практично нестаје један од старих знакова распознавања промулгационог типа, световна санкција, која се јавља само једном (бр. 378), као и духовна санкција (у истом примерку) и адмониција (бр. 465). Уместо тога, чак пет пута помињу се сведоци, који тиме постају други најучесталији састојак иза незаобилазног датума, а испред короборације и комплеције (по четири пута). Већина ових колебања и новина поново се може довести у везу са измењеним положајем ауктора после нестанка Немањића, што само потврђује закључак наговештен већ податком о наглom опадању заступљености промулгационих повеља – промене нису условљене еволуцијом типа, него његовом неприлађеношћу новим околностима.

Док је промулгациони образац тонуо у кризу, као ново решење за уобличавање мање свечаних докумената наметнуо се **интитулациони тип** повеље. До 1276. године већ се појавило пет примерка који почињу интитулацијом – бр. 13 и 33 као веома кратки документи крајње оскудног формулара, бр. 25 пружа пример вишеструког продужавања и структурног обогаћивања те основе, бр. 35 у кратку варијанту уноси диспозициони израз

¹ С друге стране, за оригинал бр. 465, изгубљен у 19. веку, постоји податак да је био написан на пергаменту (Ф. Радичевић, *Старине*, Србско-далматински магацин за 1870–1, Задар 1870, 134–135).

створи милост, а бр. 26 представља допунски документ дописан испод аренгалног бр. 17. После тога, све до краја немањићке епохе, оскудна и обogaћена варијанта више се неће појавити, а варијанта оличена у бр. 35 утопиће се у промулгациони образац, тако да ће као примери интитулационог типа остати само још два допунска документа уз аренгалне повеље – Милутинов бр. 68 уз аренгалну повељу Стефана Немањића бр. 20 и бр. 212 престолонаследника Уроша дописан испод Душанове царске аренгалне повеље бр. 211.¹ Њима је својствено да оба попримају свечана спољна обележја главних докумената са којима деле лист (пергамент, уставно писмо, маргине, калиграфија потписа), док се формулар своди на интитулацију, експозицију, диспозицију и есхатокол, који у првом случају обухвата короборацију и, можда опет под утицајем аренгалног типа, духовну санкцију, а у другом короборацију и датум. Потписи су оба пута опширни, али док је сама интитулација у првом случају веома дуга и сложена, у другом је проста заменичка, што се може објаснити тиме да је реч о документу младог савладара а не владајућег монарха који се надовезује на повељу претходника.

Повратак самосталних интитулационих докумената поклапа се са појавом обласних господара у другој половини 14. века. Из раздобља до 1402. године сачувано је осам примерака овог типа – по један Балшића (бр. 293) и Мркше Жарковића (бр. 324), два Лазаревића (бр. 304, 326) и чак четири Бранковића (бр. 248, 279, 297, 308), што је посебно упечатљиво јер су од те породице из овог раздобља сачувани још само по један аренгални (бр. 268) и заклетвени примерак (бр. 306).² Улога овог типа као новог решења за мање свечане документе може се уочити већ код спољних обележја, које дочаравају три расположива оригинала (бр. 279, 293, 297). Сви су исписани пословним писмом, на папиру, са магиналним просторима скромне величине и уредности, при чему се маргине на бр. 297 могу чак описати као скучене и неуредне. Такође, само бр. 279 показује тежњу ка украсној обради. Печати су у сва три наврата воштани са отисцима малих типара, двапут утиснути (бр. 279, 293) и једном висећи (бр. 297). Дужина веома варира, са пет примерака у распону 660–1670 и три у распону 3400–5600 знакова, што уз

¹ *Споменици на Македонија III*, 407–411 (Л. Славева).

² При том заклетвени такође почиње интитулацијом иза које долази заклетвени глагол (видети горе, стр. 244).

употребу уобичајених ширина листова код оригинала даје два усправна правоугаоника и један квадрат (бр. 279).

Интитулације којима почиње формулар свих докумената овог типа, углавном су опширне или проширене – кратке се јављају тек у два најпознија примерка. Штавише, почетак интитулације девоцијом у четири документа Бранковића даје њиховим јединицама одређени свечани призивок. Ипак, веза са мање свечаним обрасцем успоставља се већ на другом месту формулара, где сви примерци осим најранијег имају промулгацију, за којом следи експозитивно-диспозитивни блок.¹ Есхатоколи су веома сиромашни, али иначе не показују угледање на промулгациони тип, већ нуде наизглед насумичну мешавину састојака² – среће се шест датума, по четири белешке о сведоцима и комплеције, три духовне санкције (бр. 248, 279, 308), од којих последње две са адмоницијом, а прве две са апрекацијом, и само по једна короборација (бр. 326), световна санкција и заклетва (обе у бр. 293). Потписи се такође налазе само на два документа (бр. 279, 324), оба пута у проширеном облику.³

Упадљивим присуством промулгације у формулару готово свих примерака, као и другим спољним и унутрашњим обележјима, интитулациони тип се већ до 1402. године представио као функционални наставак и наследник промулгационог типа, настао из жеље и потребе нових владара да се, уместо титуларном заменицом, у својим документима представљају својим именима, то јест, правим интитулацијама. Као такав, он ће се после 1402. године појавити још 22 пута, од којих 17 до 1459. године. Разноврсност према пореклу једнака је као раније – 12 докумената Бранковића, по четири Лазаревића и Црнојевића и по један Балшића (бр. 356) и Мркше Жарковића (бр. 338). Удео оригинала је знатно већи (11/22), али само бр. 440 Маре Бранковић потиче из времена после 1459. Управо тај примерак једини је на папиру, што представља потпун преокрет у односу на слику коју пружају три оригинала из претходног раздобља. Исти документ је и једини са утиснутим печатом – преосталих шест сачуваних печата су viseћи, додуше, увек

¹ Код бр. 326 иза интитулације-промулгације *wtъ* господиѣ Евгѣниѣ да је въ свѣдѣнїѣ долази замѣничка инскрипција, што документу даје у први мах обележја писма, али се она у даљем тексту губе.

² Завршни део бр. 304 није сачуван, тако да је за анализу есхатокола расположиво седам јединица.

³ Сматра се, додуше, да је Вук Бранковић крајем 14. века потписао секундарни примерак бр. 248 великим црвеним словима и формулом *въ Христа Бога благовѣрни господињ Стефанъ Влькъ*.

воштани, а један је чак отисак великог типара (бр. 431). На повећану свечаност спољашњег изгледа указују и оцене за величину и уредност маргиналног простора, које су практично на нивоу аренгалног типа (у просеку 2,44–2,56–2,44–3,89 и 2,28–2,17–1,28–2,17), па и продор књишких стилова у писмо – бр. 337, 415 и 429 могу се описати као полууставни, а бр. 347 пружа пример устава. Нарочито је упадљива тежња ка украшавању иницијала, подиницијала и крстова симболичке инвокације, који у чак шест наврата попримају сложен и често раскошан облик са Христовим монограмом.¹ Најзад, једино се за облик листа може рећи да није доживео крупније измене и да прати разноврсност у дужинама докумената – шест примерака имају усправни облик, четири квадратни, а један положени.

Ово приближавање свечаним спољним обележјима праћено је одређеним променама унутрашњег обрасца. Протоколска промулгација као кључна карика која је повезивала интитулациони тип са наслеђем мање свечаних докумената задржала је велики удео – 13/22 пута јавља се одмах иза почетне интитулације, најдоследније код Црнојевића (4/4), а по једном је потиснута нешто дубље у формулар инскрипцијом (бр. 346) или раним почетком диспозиције (бр. 333). Ипак, с обзиром на продор промулгације у аренгалне документе после 1427. године, оваква структура већине интитулационих докумената више не представља разлику између њих и аренгалног типа, него постаје једна од тачака повезивања. Веза два типа, само са утицајем у обрнутом смеру, може се препознати у великом порасту заступљености опширних интитулација у повељама интитулационог типа – оне се јављају у 12 примерака, уз још четири прширене, тако да кратке интитулације опстају само у шест случајева. Све то ипак не значи да су се типови поистоветили. Упркос склоности Црнојевића ка необично дугачким документима, чија сва четири примерка спадају у распон 3100–6060 знакова, интитулационе повеље остају у просеку двоструко краће (1980:3910), са седам примерака испод 1000 знакова, укључујући бр. 330 са само 175. Такође, опстају и неке разлике у есхатоколу, где адмониција и духовна санкција остају сведене на пет, односно два појављивања, док је сам есхатокол поново веома оскудан, тако да осим датума, којег нема само у кратком бр. 330 и бр. 466, сви остали састојци остварују заступљеност до 50% или знатно мање. Комплекција се јавља у 11 примерака, белешка о

¹ У овом погледу поново је изузетак бр. 440, на ком нема никаквих украса.

сведоцима у девет, а короборација у шест, од којих четири (бр. 430, 431, 433, 434) користе потпуно истоветан формулар са короборацијом и датумом у есхатоколу. Овакав скроман изглед есхатокола представља и најјачи доказ опстајања разлике између аренгалних и интитулационих повеља као формалног израза суштинске поделе на свечаније и мање свечане документе. Уосталом, из овог раздобља сачувано је још само осам повеља на српском језику које не припадају ниједном од ова два обрасца – три припадају старом промулгационом типу, док пет одражава обрасце чија је улога у овом фонду углавном остала маргинална.

Експозициони тип први пут се појављује са Милутиновом повељом бр. 58. Сачувана у оригиналу, она има сва спољна обележја аренгалног типа – дужину од скоро 4300 словних знакова и одговарајући облик усправног правоугаоника, простране и уредне маргине, лепо књишко писмо, украшен крст инвокације и иницијал, калиграфисан црвени потпис и златан печат.¹ Том типу изнутра одговара и есхатокол чији су једини састојци адмониција и духовна санкција. Међутим, уместо аренгом текст почиње експозицијом у коју је уклопљена заменичка интитулација и опширна посредна инскрипција: понеже обрѣте краљевство мы, иако господинь ми втцъ светопочивши краљ приложиль бѣше манастироу _ келию, итд. Збуњујуће одлике овог обрасца остају без могућности ширег поређења све до царског раздобља, када се јавља још седам докумената који почињу експозицијом – четири Душанова (бр. 200, 201, 204, 217), два Урошева (бр. 229, 240) и један деспота Угљеше (бр. 259). Њихове дужине крећу се махом у распону 1400–2900 знакова, при чему два тешко оштећена примерка силазе и испод 1000, али на могућност већег обима упозорава бр. 217, са 7100 знакова. Услед тога, међу пет оригинала јављају се три усправна правоугаоника и два квадрата. Такође, сада су у већини примерци на папиру (3:2) и они писани пословним писмом (4:1), а украси се јављају само двапут, у скромном облику. Ипак, све ове промене захватиле су и аренгалне документе овог доба, тако да се не могу узети као знаци ускумњавања експозиционих примерака. Напротив, њихови маргинални простори по уредности и величини не заостају за аренгалним

¹ Додуше, Душанов златни печат свакако је накнадно додат, али употреба назива хрисовуљ ипак указује да је документ изворно носио печат те врсте.

типом, а сачувана су и три златна печата (бр. 200, 201, 204), уз још два поменућа, као и један случај употребе логос-формуле (бр. 204).¹

Провера ових спољних наговештаја свечанијег статуса експозиционих повеља у њиховом формулару доноси половичне резултате. Један образац уобличен је у бр. 200 и 201, чија експозиција као први састојак документа почиње речима пише царство ми како доходи, итд, обухватајући на тај начин и заменичку интитулацију. Потом долази диспозиција, а иза ње у првом случају одмах потпис менологемом, док у другом постоји прави есхатокол са световном санкцијом, опширном датумском белешком и, најзад, белешком о милоснику испод менологема. Њима је близак бр. 259, који почиње са како приде кь царьству ми, итд, после диспозиције има санкције обе врсте и датум сличан менологему уколико што се своди на месец, дан и индикт, а на крају сажету потписну формулу и комплецију испод ње. Насупрот њима, Душанове повеље бр. 204 и 217, почињу описом сабора на ком су издате (сьбравшу царство ми зборь),² да би после диспозиције уследио богат есхатокол који у првом случају обухвата адмоницију и короборацију, као и комплецију и датум испод потписа, док се у другом нижу адмониција, духовна санкција са апрекацијом, комплеција, датум и поново потпис. При том, мада су интитулације у тексту заменичке, оба потписа припадају опширном типу. На крају, два Урошева примерка разликују се и од ових образаца и међусобно. Први као да намерава да почне диспозицијом (има хотѣнне и благоизволи царьство ми), али ипак скреће ка експозиционим садржајима, да би завршио короборацијом, датумом и менологемом, а други има решење протокола слично Милутиновом примерку (понеже иже ... посноподвизаюштеи се иноци показаше ... ц(а)рству нашему вѣру праву и истин`ну любовь, итд) и есхатокол веома налик бр. 259, са короборацијом, датумом сведеним на чиниоце менологема и потписом који се само епитетом верни издиже изнад сажетог облика. Када се све сабере, долази се до закључка да су бр. 204, 217 и 240 у ствари свечане повеље без аренге, с тим што је код прве две особен почетак последица особености у настанку, док се преостале четири могу сврстати у ранг промулгационих повеља –

¹ Логос-формулу користи и бр. 240, чији се статус колеба између оригинала и званичног ауторског преписа – А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, CVI–CXIV.

² О овом почетку А. Соловјев, *Два прилога*, 31–32. За издавање повеља као чинилац делокруга српских средњовековних државних сабора видети Б. Недељковић, *О саборима и законодавној делатности у Србији у време владавине цара Стефана Душана*, Законик цара Стефана Душана: Струшки и Атонски рукопис, Београд 1975, 46–48.

заиста, да се испред или иза њихових почетних формула нашао препознатљиви промулгациони израз *да је на знање сваком/свима*, оне би се сасвим добро уклопиле у тај тип повеља.¹

Можда услед ове нејасне улоге, експозициони докуметни се поново јављају тек после 1459. године. Два примерка који су тада забележени показују да нејасноће нису разрешене. Повеља Црнојевића бр. 448 представља својеврсно дипломатичко безобличје – почиње експозицијом приповедног типа са уметнутим списком сведока (милостию Божию прилучи се прити мнѣ _ въ мѣсто _ са властели моими, итд), после диспозиције има праву сведочку изјаву у првом лицу, да би за комплецију и датум реч узео састављач. Формулар другог документа, бр. 437 Маре Бранковић, почиње необично слично (по милости господина цара великога ... што ми даде села у баштину, итд), али постаје много складнији и може се рећи да представља озбиљан покушај стварања свечаног документа у овом обрасцу. После експозиције и диспозиције у којима је интитулација потпуно избегнута коришћењем прости заменице *ја*, јављају се списак сведока, заклетва, развијена духовна санкција, короборација, комплеција и датум. Пошто се ради о оригиналу, може се утврдити да и спољна обележја неодољиво подсећају на царска времена – 4300 знакова исписано је пословном минускулом на папиру облика усправног правоугаоника, са невеликим али уредним маргинама и траговима висећег печата чији материјал није познат, мада има назнака да је био златни, што би пружило крунски доказ о томе да је ауктор овај примерак експозиционог типа схватао као свечану повељу.²

Из Милутиновог времена, али од његовог брата Драгутина, тада већ бившег врховног владара, потиче и најранији примерак повеља **диспозиционог типа** (бр. 72). Њених 240 словних знакова састоји се у целини од диспозиције која почиње изразом *створи милост* и обухвата заменичку интитулацију и инскрипцију; осим тога, јавља се само кратки потпис у чијој је средини био утиснути печат. По свему томе, она делује као промулгативна повеља која је регресирала у правцу простог

¹ О многобројним примерима таквог повезивања за пише царство ми видети стр. 105, за има хотѣнне ту је бр. 228, а за како приде бр. 219. Везу са промулгацијом уочава и С. Станојевић, *Студије 6*, 254.

² У короборацији се каже да је на печату представљен свети Ћорђе како пробада змаја, а управо таква представа среће се на златном печату Бранковића из Угарске уз документ бр. 467. Документ је објавила и коментарисала Р. Ћук, *Повеља царице Маре манастирима Хиландару и Св. Павлу*, ИЧ 24 (1977) 103–116.

обрасца Немањиног бр. 13, изгубивши при том и саму промулгацију, али остала спољна обележја, попут употребе лепог уставног писма, уредности и наглашене декоративности не стоје у складу с таквом оценом. У том погледу он се приближава другом Драгутиновом документу из времена после напуштања врховне власти (бр. 76), који је такође диспозитиван, али знатно другачији – без посебних израза одмах прелази на излагање чина због ког настаје, обухватајући и интитулацију опширног типа, а на крају долазе богата духовна санкција и раскошно украшен црвени потпис, што све даје скоро 1200 знакова. У овом случају, међутим, примесе свечаног типа објашњава околност да се ради о додатном документу дописаном у продужетку Милутинове велике повеље аренгалног типа у облику кодекса (бр. 75).

После тога, повеља које почињу диспозицијом нема све до друге половине 14. века, када у препису сачувани документ Балшића бр. 275 поново отвара диспозитивни глагол *створи милост* на који се сада надовезују сажета интитулација и инскрипција, а скоро 60% текста дугачког једва нешто више од 400 знакова запремају помен сведока, датум и комплеција. Балшићима припада и диспозитивни бр. 364, али његова анализа отежана је тиме што је сачуван у два знатно прерађена преписа, од којих је старији, мада не увек и поузданији, на италијанском језику.¹ Због тога није јасно да ли на почетку долази проста интитулација, промулгација или израз *учини милост*, али изостанак експозиције и оскудан есхатокол који је ограничен на набрајање сведока и, изгледа, датум, свде окосницу документа на диспозицију. За препис важи и документ Бранковића (бр. 351), који почиње као веома добар пример овог типа, са изразом *учини милост* на који се надовезују сажета интитулација и инскрипција, али појављивање духовне санкције са адмоницијом, као и само богатство есхатокола (садржи још датум, комплецију и помен милосника), дају нешто свечанији призив.

У сваком случају, пада у очи да се као нит која повезује ове примерке са мање свечаним повељама јавља изражавање диспозитивне радње „стварањем милости“. Тај израз, који се у аренгалним повељама јавља само десетак пута у улози главног диспозитивног глагола, забележен је у око 30 промулгационих и још десетак интитулационих, експозиционих и диспозиционих повеља, представљајући

¹ М. Антоновић, *Оснивачка повеља Балше III Балшића манастиру Светог Николе на Прасквици*, ССА 5 (2005) 216–220.

се на тај начин врло јасно као једно од обележја мање свечаних докумената. Ипак, управо од друге половине 14. века он постепено излази из употребе и у исто време показује мање доследности у везивању за неаренгалне типове – од око 30 неаренгалних према четири аренгална документа Немањића са изразом *створи милост*, тај однос после њих износи знатно уравнотеженијих 10:6.¹ Уосталом, овај израз изостаје и у последњем диспозитивном примерку који потиче из времена након 1459. године и припада Црнојевићима. Његова типолошка припадност такође остаје под знаком питања, јер се ради о прерађеном препису који показује многе необичности – почетак *по заповједи* + проширена интитулација могао би да се схвати и као врста комплације, али она стоји и на крају текста, иза списка сведока, док је датум углављен између два дела диспозиције. Мада остављају недоумицу у погледу прецизног типолошког одређења, ове необичности јасно поручују да се ради о документу коме састављач није посветио нарочиту пажњу.

Никакве недоумице у погледу своје припадности документима скромније врсте не оставља последњи, **датумски тип**. Његови први примерци су Душанови царски преписи-преводи бр. 168 и 169, кратке повеље (1150, односно само 480 знакова) чијем оскудном формулару препознатљиво обележје даје почетак опширном датумском формулом, иза које долазе само још експозиција и диспозиција са уклопљеном заменичком интитулацијом. Он се касније јавља само у раздобљу обласних господара, и то у три примерка Балшића (бр. 272, 274, 282) и једином сачуваном документу Александра Валонског (бр. 256). Њихове дужине такође се крећу у скромном опсегу (420–1620 знакова), а спољна обележја две јединице сачуване у оригиналу (бр. 256, 272) не одударају од других типова обичних повеља – обе су писане на папиру, пословним писмом, уз употребу симболичке инвокације, али без украса, а имају и утиснуте воштане печате, од којих је Александров отисак великог типара, а балшићки средњи. Једина разлика тичу се маргиналних простора, који је код бр. 256 простран и уредан, а код бр. 272 упадљиво мањи и неуреднији, и облика листа, који је упркос приближно једнакој дужини текста (1540:1620 знакова) и ширини (300 мм) код бр. 256 благо усправни, а код бр. 272 уочљиво положени правоугаоник. Доследност формулара, пак, на први поглед квари појава вербалних инвокација на почетку прва два примерка, пре датумских формула. После датума у три наврата одмах се

¹ Треба имати у виду да су аренгалне повеље око 1,3 пута бројније од осталих.

прелази на експозитивно-диспозитивни блок са уклопљеном интитулацијом и инскрипцијом (бр. 256, 274, 282), док једном на том месту долази осамостаљена интитулација. Интитулације су иначе код Балшића кратке, али Александар Валонски користи опширну. У есхатоколу пажњу привлачи неизоставно присуство комплеције и белешке о сведоцима, поред којих се још само у два наврата јавља датум. Ово присуство есхатоколске датумске белешке упркос датуму на почетку ипак није сасвим сувишно – у бр. 272 она делимично понавља већ саопштене датумске податке, али их у бр. 274 допуњава податком о месту (бр. 279).

Околност да су датумски документи остварили значајно присуство у документима обласних господара из јадранског приморја, као и да се у њима срећу „латински“ састојци као што су вербална инвокација и доследно навођење сведока, отвара питање **типологије латинских повеља** српских владара и њиховог односа са документима насталим на српском. Остављајући по страни фалсификате, укључујући два који опонашају српски аренгални тип (бр. 24, 221), као и неаутохтоне примерке и већ помињану заклетвену повељу бр. 18, остаје само 15 латинских повеља насталих крајем 14. и током 15. века. Њихов типолошки пресек јасно открива типове којима је ова пракса нагињала – девет спадају у интитулационе, три у датумске, а по једна у заклетвене и експозиционе, док се припадност бр. 446 не може утврдити због непотпуног издања.

Хронолошким редом посматрано, најраније се појављује усамљени заклетвени примерак Балшића, сачуван у званичном препису (бр. 299). Он би се могао посматрати и као датумски, јер почиње тим састојком у пуном облику, иза чега следи опширна интитулација, али после ње долази заклетвени глагол који одређује цео остатак овог кратког документа (665 знакова). Слично српским заклетвама познијег времена, које такође махом потичу од господара из јадранског приморја,¹ ни овај примерак нема у есхатоколу заклетвену санкцију. Уместо ње ту је двострука комплеција – једна у име писара и друга, на српском, у име ауктора, којој се придодаје короборација са поменом печата. У овом погледу, он је сличан исто тако у преписима сачуваним правим датумским примерцима који припадају Ђурђу Бранковићу (бр. 385, 391, 409) – први и последњи од њих, као и њима веома сродни али по настанку неаутохтони документи бр. 313, 345 и

¹ Видети горе, стр. 257.

393, имају у есхатоколима комплеционе белешке састављача.¹ Сличност потиче управо отуд што су сви састављачи били нотари школовани у истој традицији латинске јавне писмености. Поред увршћивања комплеције у облику изјаве састављача, она се огледа и у короборацијама са поменом аукторовог печата (присутна у бр. 391 и 409, као и у свим „страним“ примерцима), уметању белешке о сведоцима одмах иза почетног датума (бр. 385 и „страни“ бр. 345 и 393) и прикључивању заклетве крају диспозиције (бр. 385, 409 и „страни“ бр. 345), а нарочито у обликовању опште структуре документа, чију окосницу чини низ датум + експозиција (са опширном или бар проширеном интитулацијом) + диспозиција. Чак се и код дужина може успоставити веза – тако је бр. 391 готово једнак бр. 345 (2600:2660), а и изузетно велике дужине „српских“ примерака бр. 385 и 409, од 15500–16500 знакова упоредиве су са 7000 и 21000 код бр. 345 и 393.

Једина експозициона латинска повеља – у препису сачувани документ Ђурђа Бранковића бр. 395 – личи на варијанту датумске повеље код које је датум пребачен у есхатокол, јер се у њених 10700 знакова поново редом јављају експозиција са опширном интитулацијом, диспозиција, комплеција, короборација са поменом воштаног печата и датум. Ипак, реч је о удаљавању од типа нотарског документа, јер у њему од почетка до краја реч држи ауктор, тако да и комплеција остаје без помена састављача (*nos Georgius antedictus nomine quo supra presentes fieri iussimus*), иако је и он лако могао бити нотар. Такав приступ својствен је и најраспрострањенијем типу међу латинским повељама српских владара – интитулационом. Заступљен у продукцији Балшића (бр. 350, 356), Стефана Лазаревића (бр. 394), Ђурђа Бранковића (бр. 413, 418, 422) и његових наследника (бр. 443, 460, 468), он коначно нуди оригиналне примерке – штавише, сви наведени документи осим бр. 394 су оригинали. То омогућава да се њихово описивање и поређење са такође веома добро заступљеним одговарајућим српским типом прошири и на спољна обележја.

У том погледу, као практично једине подударности уочавају се доследно опредељење за пергамент пре 1459. године (6/6), а папир после (2/2), као и искључива употреба воштаних печата, превасходно са отисцима малих типара

¹ Ове белешке пружају практично једини основ за одређивање аутохтоности примерака. Из њих се, на пример, сазнаје да је бр. 409 настао заједничким трудом српског и страног састављача, док је бр. 385 сам створио састављач у служби српске стране. Код бр. 391 не само што нема ових података, него није до краја јасно ни ком типу он припада, јер је у почетном делу тешко разлучити стварни текст документа од напомена преписивача.

(4/6).¹ После тога, ређају се само разлике. Већ код печата може се приметити да су латински печати у 5/6 случајева утиснути. Такође, сви латински оригинали имају облик положеног правоугаоника, осим једног који једва прелази границу између квадрата и усправног (бр. 418). Потврду да се овде ради о намерном поступку твораца латинских докумената пружају документи бр. 356 и 422, који, упркос великим дужинама од 5900 и чак 14600 знакова, попримају положени облик, јер ширине листова на којима су написани износе 410, односно 660 мм. Супротно ономе што би се очекивало на основу облика листова, латински примерци су у целини посматрано неупоредиво дужи од српских – поред поменуто два, три имају 2900–3300, а још три 1500–2100 знакова. Осетна разлика постоји и код маргиналних простора, где су оцене за величину и уредност латинских докумената углавном знатно више (3,5–3–2,5–4,75 и 2,75–2,33–0,67–2). Писмо је теже упоредиво, али је с друге стране очигледан различит приступ украшавању, које је присутно у свим латинским примерцима, само скромно и ограничено на иницијал.

Број и дубина ових разлика јасно сведоче да спољни изглед латинских докумената српских владара није уподобљаван домаћој пракси, него дипломатичким обичајима који су тада владали у земљама латинске писмености – довољно је само извршити поређење са два каптолска документа створена за потребе Ђурђа Бранковића на листовима пергаментна намерно постављеним у положени облик, са великим маргинама и скромним украшавањем (бр. 412, 414).² Штавише, може се претпоставити да поједина обележја српских интитулационих докумената која се не уклапају у дотадашњу слику повеља скромнијег ранга, као што су доследна употреба пергаментна и маргинални простор „аренгалне“ величине и уређености, представљају производ латинског утицаја. Пошто су пергамент и „боље“ маргине у контексту српских дипломатичких образаца представљали обележја веће свечаности, могуће је да је управо њихово увођење покренуло и неке друге искорак у том правцу, попут књишког писма и раскошније декоративности, додатно приближавајући спољна обележја интитулационих повеља аренгалном типу. Ипак, српске интитулационе повеље остале су упадљиво кратке,

¹ Велики печат Балшића употребљен је на бр. 356, док печат Бранковића на бр. 460 делује као да је средње величине. Повод за његову употребу можда је дало то што се ради о документу у ком се браћа Бранковићи појављују као најистакнутији међу више коауктора који су поставили своје мале печате.

² На бр. 414 остало је празно место за украсни иницијал.

што с једне стране наговештава да се сачувала разлика између њих и аренгалних докумената, док с друге упозорава да коначни одговор на питање њиховог типолошког односа према латинским интитулационим примерцима треба потражити међу унутрашњим обележјима.

Ту одмах привлачи пажњу сличност у виду снажног присуства протоколске промулгације – она се јавља у 7/9 латинских интитулационих повеља, од тога шест пута као део низа интитулација + промулгација + експозиција + диспозиција. Пошто се поменути низ јавља често у страниј латинској пракси, укључујући, на пример, оба Ђурђева каптолска документа, намеће се претпоставка да је и његов продор у српске документе плод латинског утицаја. Потпуно доследна употреба у латинском фонду опширних интитулација отвара могућност да се и пораст примене овог састојка у српској пракси објасни истом спрегом. У есхатоколу је, пак, слична висока учесталост датума, чије је присуство у латинском фонду 100%, али је зато српска короборација неупоредиво ређа од латинских 8/9, док је комплеција знатно чешћа од 3/9 у латинским примерцима, који других есхатоколских састојака ни немају, насупрот појавама санкција и бележака о сведоцима у документима на српском. Значај ових разлика остаје у крајњем збиру мањи од посведочених сличности, тако да се може речи да према унутрашњим обележјима српске и латинске интитулационе повеље припадају истом типу. Разлика у спољним обележјима, па и у дужини, може се приписати непостојању у тадашњој латинској пракси аренгалног типа повеље, због чега је интитулациони тип коришћен и за свечаније документе. Као такав, он је подстакао увођење свечаних спољних обележја у одговарајући српски фонд, али она нису поништила суштинску разлику између аренгалних и неаренгалних докумената унутар српске праксе, у којој су интитулационе повеље у овом раздобљу остале главни образац мање свечаних докумената.

Показани утицај латинских образаца природно покреће питање истог таквог уплива грчке дипломатичке праксе. Особеност **типологије грчких докумената** српских владара, како у односу на латински тако и на српски фонд, видљива је већ из заступљених типова и степена њихове заступљености – од 40 грчких повеља 13 припада аренгалном типу, 22 експозиционом, четири интитулационом, док је бр. 140 превише оштећен да би се могао поуздано одредити. Пажњу најпре може да привуче значајно присуство у српском фонду преовлађујућег аренгалног типа.

Наизглед скроман, узорак од 13 јединица овог типа прилично је репрезентативан – састављен од у основи аутентичних докумената, он обухвата осам Душанових примерака, међу којима је шест оригинала, и пет примерака обласних господара, од којих су оригинална три. Осим два Душанова (бр. 152, 179), сви оригинали писани су на папиру, што додатно поткрепљује став да је појава првих српских аренгалних докумената на папиру после Душановог царског крунисања надахнута византијском праксом. Исто се може рећи и за прелазак српских аренгалних докумената тог доба на пословно писмо и њихову упадљиво већу доследност у употреби инвокације – сви грчки документи писани су слободним минускулним писмом, а симболична инвокација на оригиналима изостаје само једном (бр. 179). Сличности су нешто слабије изражене код величине маргиналног простора, који је код грчких примерака у просеку за 0,2 до 0,3 мањи, осим за доњу маргину која је за око 0,5 већа. Грчки примерци показују и мању склоност ка уредности, нарочито доње маргине, што је последица употребе некалиграфисаног потписа, мада је занимљиво да је њихова десна маргина знатно уреднија и од српске и од латинске. С тим у вези стоји упадљива разлика у присуству украсних састојака, које се може уочити на само једном грчком оригиналу, и то у виду калиграфске обраде на српском написаног потписа (бр. 176). Најзад, иако се и грчке аренгалне повеље јасно сврставају у дугачке документе са просеком од близу 3700 знакова, оне у овом погледу показују много већу уједначеност – изузев два примерка обласних господара са 5500 (бр. 252), односно 7430 знакова (бр. 254), све се крећу у распону 2700–4300. Сходно томе, уз употребу „разумне“ ширине листова (230–330 мм), међу њима преовлађује облик усправног правоугаоника, мада два најпознија оригинала попримају облик положеног правоугаоника (бр. 262) и квадрата (бр. 266).

Заједничка типска обележја откривају се тек на унутрашњем плану, кроз заступљеност препознатљивог наративног блока аренга + експозиција (седам пута са петицијом) + диспозиција у који су уклопљени и протоколски састојци. Штавише, док код српских повеља постоји неколико изузетака, у грчким почетни положај и континуитет овог блока ниједном нису нарушени, што се може узети као показатељ веће уходаности праксе са дужом традицијом. Одступања готово да нема ни од обичаја употребе интитулације владарском заменицом, који у српском фонду није прихваћен – једини изузетак је увођење опширне интитулације у

последњи сачувани грчки аренгални документ чији је ауктор Константин Драгаш (бр. 310).¹ Душанови аренгални документи на грчком показују потпуну доследност и у избору есхатоколских састојака – сви имају короборацију, датум, потпис у опширној форми и ништа друго. Тек код обласних господара, уз и даље обавезне короборацију и датум, четири пута јавља се једно од препознатљивих обележја формулара српских докумената овог типа – духовна санкција. Она се среће у сва три грчка аренгална документа Јована Угљеше (бр. 254, 262, 266), као и у једином примерку Драгаша (бр. 310), а изостаје само у повељи Симеона Сенише. Штавише, у Угљешиним бр. 266 уз њу стоји и световна санкција, која ни у српским аренгалним документима не представља уобичајен налаз. Исти ауктор издваја се из остатка фонда доследном употребом у сва три своја примерка сажете потписне формуле, али то се, као и у случају сличних појава у српској пракси, може приписати измењеном начину владарског титулисања који се појавио са обласним господарима.

Као што се види, разлике у спољним обележјима између грчких и српских аренгалних повеља временом су премошћаване, а тамо где то није био случај, оне су ипак остајале у границама варијације једног истог свечаног дипломатичког типа. О томе речито сведоче два досад непоменута, али можда најупадљивија обележја грчких повеља аренгалног типа. На Душановом бр. 152 сачуван је примерак најсвечаније, златне врсте печата, док све Душанове повеље, међу којима је и једна из краљевског раздобља (бр. 148), као и повеља Симеона Сенише и једна од Угљешиних (бр. 266) користе за себе назив *златопечатно слово*. Такође, на свих осам оригинала који га садрже, овај назив уклопљен је логос-формулу, још једну од тековина грчке праксе која је прешла у српске документе, превасходно оне најсвечаније – аренгалне. Само оригинал бр. 262 не пружа податке о златном печату нити садржи логос-формулу.

Дакле, у великој већини златом печатени и логос-формулом оверавани грчки аренгални документи представљали су свечани образац грчких повеља. То отвара питање обрасца који је коришћен за мање свечане грчке документе. Као логичан избор намеће се интитулациони тип, који је управо у време када су настајале грчке повеље српских владара преузимао ту улогу у српској пракси. Четири

¹ Такође, у Душановом бр. 179 заменичка интитулација је поткрепљена девоцијом – ἡ ἐκ θεοῦ βασιλεία μου.

његова сачувана примерка ипак не дају јасан одговор. Први, у препису сачувани Душанов краљевски документ бр. 149, заиста делује скромно – после заменичке интитулације, одмах прелази на диспозицију најављену изразом *ἔχει θέλημα καὶ διορίζεται*, док се есхатокол своди на короборацију и кратки потпис, што га изједначава са царским примерцима потписаним менологемом. Међутим, оригинал бр. 157 има готово сва обележја свечаног документа – већ на почетну заменичку интитулацију додата је девоција, иза чега следе експозиција са петицијом, диспозиција, короборација, датум и опширан потпис, све то у 7050 знакова на пергаменту са златним печатом и логос-формулом.

Два примерка обласних господара, Симеона Синише (бр. 241) и Марије Ангелине (бр. 295), оба сачувана у оригиналу, донекле разјашњавају недоумицу. Папир као материјал на ком су писане није у грчкој пракси јасан знак, велике дужине (скоро 6300, односно преко 3800 знакова) које условљавају облик усправног правоугаоника при ширинама листова од 280 и 300 мм упућују на свечани образац, али изостанак логос-формуле и помена начина печачења говоре супротно, као и упадљиво скромна величина и просечна уређеност маргина другог примерка.¹ Заиста, упркос великој дужини, кључна унутрашња обележја бр. 241 иста су као код бр. 149, осим што је ауктор који је себи присвајао царску титулу кратки потпис заменио менологемом. Бр. 295 је нешто сложенији – почиње вербалном инвокацијом, има проширену интитулацију и неку врсту протоколске короборације, а у есхатоколу, поред праве короборације и датума, и духовну санкцију и кратки потпис, што га све донекле издиже изнад скромних докумената, али не сврстава у потпуности у свечане.

Закључак да је интитулациони образац у грчким примерцима био у основи намењен обичним документима остаје несигуран с обзиром на скромност узорка и околност да је међу четири примерка један ипак изразито свечан. Тим више пажње захтева најзаступљенији, експозициони тип. Од његових 22 примерка, 16 припада Душану, а шест обласним господарима. Додуше, међу њима се налазе и једини грчки фалсификат (бр. 195) и преводни препис (бр. 134), али је зато осам Душанових примерака и свих шест познијих сачувано у оригиналу, мада од ових последњих један није употребљив.² Њихова спољна обележја већ код питања

¹ Бр. 241 није био доступан за ту врсту анализе.

² За бр. 239 постоје само непроверени подаци о месту где се налази (А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, 231).

материјала не наговештавају скромност – чак 6/8 Душанових и 1/5 познијих написани су на пергаменту. Такође, свих седам за ту анализу доступних Душанових примерака имају логос-формулу, али од позних она се среће само у 1/5 примерака (бр. 235).¹ Ако се узму у обзир и помени у преписима, златни печати могу се везати за 13 јединица овог типа, при чему су два или три сачувана (бр. 154, 158, 257).² Ни слаба заступљеност украса, који се јављају само у српским потписима на две повеље (бр. 154, 186) и у облику цртежа на дну бр. 234 који можда има аутентификациони значај, не поткопава утисак свечаности, јер се подудару са аренгалним повељама. У ствари, сенку на тај утисак баца једино слабија уредност маргина, која остаје око 1,9 за леву, горњу и доњу и 1,28 за десну, док је код величине занимљиво да су бочне маргине далеко уже од горње (1,5 и 1,78 према 2,75). Ипак, пажњу привлачи дужина. У просеку, она је чак већа него код аренгалних докумената (3940), али је и знатно неуједначенија, тако да поред девет примерака са дужинама у распону 4600–10500 знакова, постоји и шест са 1100–1400.³ Од ових су само три сачувана у оригиналу и то су управо примерци написани на папиру, без података о печату, а уз то једини којима се може приписати облик положеног правоугаоника⁴ – осим једног квадрата (бр. 197), сви остали оригинални листови су усправни.

Последње упозорење везано за постојање скупине краћих експозиционих докумената за које оскудни подаци о спољним обележјима наговештавају да су мање свечани потврђују сазнања о унутрашњим обележјима. У целини, грчки експозициони документи показују изузетно висок степен формализације. Њихов формулар практично се разликује од аренгалног само по изостављању аренге – после експозиције са почетним *пошто*,⁵ из које само трипут изостаје петиција, он прелази на диспозицију у коју је уграђена заменичка интитулација и завршава короборационо-датумским блоком и опширним или бар проширеним потписом.

¹ Постоје нејасни наговештаји да се логос-формула налази и у бр. 239 (видети претходну напомену).

² Забуна настаје око једног или два Душанова печата у манастиру Зограф који се везују за документе бр. 154 и 257 (А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, 269; L. Mavromatis, *Le chrysobulle de Dušan pour Zographou*, *Byzantion* 52 (1982) 351–356).

³ Фалсификат бр. 195 је најкраћи са 720 знакова.

⁴ Бр. 269 и 270 написани су један испод другог на листу усправног облика димензија 350x290 мм, и тако уручени дестинатару, али ако се посматрају засебно при датој ширини листа попримили би би положени облик. О обичају писања два документа за истог дестинатара на истом листу уп. N. Oikonomides, *Support*, 393.

⁵ Видети стр. 56.

Међу 16 Душанових докумената, од овог формулара одступа пет, али пошто се изостанак датума и потписа у фалсификату бр. 195, као и короборације и датума у картуларском препису бр. 218 могу приписати управо статусу ових докумената, једини прави изузеци везани су за начин потписивања у три јединице које припадају групи најкраћих – бр. 144 има кратки потпис, а бр. 159 и 208 спајају датум и потпис у облику менологема. После 1355. године, убацивање духовне санкције у есхатоколу бр. 234, као и појава два експозиционо-диспозициона блока у бр. 235 могу се описати као ситне варијације, али три најкраћа документа поново имају потпис менологемом, при чему бр. 234 уз њега има и кратки потпис.

Прилагођавањем есхатокола и потписа, а према наговештајима сачуваних оригинала, и спољних обележја, исти експозициони образац коришћен је очигледно у грчком фонду српских владарских докумената за обликовање како свечаних тако и обичних примерака. При том, постојање аренгалног обрасца као искључиво намењеног свечаним документима служило је само да се направи додатна разлика између свечаног и свечанијег. Околност да ову слику потврђује и компаративни византијски дипломатички материјал говори да је реч о готовом решењу које су српски владари преузели из византијске праксе. Штавише, ако се у светлости тога поново обрати пажња на српске експозиционе документе, постаје јасно да је то решење нашло одјека и у њој. Најпре падају у очи два примерка који почињу изразом понјеже, као дословним преводом грчког *επει* (бр. 58, 240), да би потом, уз мања одступања у есхатоколу првог од њих, практично до краја испратили свечанији грчки есхатоколски образац.¹ Други српски експозициони примерци не држе се овако верно грчких узора, али прате њихов основни смисао – тако, на пример, бр. 229 такође узима једну честу, додуше, диспозициону, грчку формулу (*има хотење и благоизволи царство ми*) за почетак своје експозиције и потом тече до завршетка потписом у облику менологема који му даје обележја мање свечаног документа. Уосталом, ослоњеност српског експозиционог типа на грчки видљива је и из његове везаности за 14. век и аукторе који су имали посебан однос са грчким наслеђем – Милутина чији се бр. 58 појављује управо у време његовог великог заокрета у правцу византинизације око 1300. године, српско-

¹ Бр. 240 сачуван је и у грчком примерку, што је изазивало недоумице око њиховог међусобног односа (уп. А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, CVI–CXIV). Као што се види из овог приказа, формална обележја су изразито византијска, па се чини вероватнијим да првенство по настанку припада грчкој варијанти.

грчке царење Душана и Уроша и деспота Угљеше, обласног господара крајева који су такорећи до јуче били у саставу Византије.¹ У ствари, и последњи „успели“ примерак српске експозиционе повеље – бр. 437 Маре Бранковић – може се довести у везу са византијском дипломатичком традицијом простора где је документ настао, а то је иста територија којом је век раније владао Угљеша.

Повеља Маре Бранковић стоји на крају прегледа развоја формалних образаца српских владарских докумената тог типа као снажан двоструки симбол – отворености српске дипломатичке праксе за усвајање страних обележја и постојаности оних обичаја који су се у српској пракси одомаћили. Што се самих образаца тиче, полазећи од ауторове или сопствене процене значаја повеље чијем су стварању приступали, састављачи су се опредељивали за одговарајућа обележја за која се може рећи да су превасходно била естетске природе. У том смислу, посебан значај имала су спољна обележја – избор материјала, писма, начина печатења, уређења маргиналних простора, украшавање – али могла су се употребити и нека унутрашња, попут звучније формуле интитулације и потписа, присуства адмониције, врсте и разрађености санкције и, нарочито, присуства, обима и садржаја аренге као састојка који представља текстуално отеловљење појма дипломатичке свечаности. Наравно, естетика је била само плашт којим је заогртан један у суштини врло практичан производ, јасне и често врло значајне намене. Из тог разлога, погрешно би било говорити о лепим и мање лепим повељама, јер су чак и оне недопадљиве, ако су биле добро састављене, достигале својеврсну лепоту функционалности. Уместо тога, као најпогодније намећу се одреднице свечана и мање свечана, или обична, јер је циљ посебне „естетске“ обраде значајнијих докумената било управо то да се оне издвоје из уобичајене дипломатичке продукције.

У пракси, ови захтеви претварали су се у потребу да се на одређеном документу примене одређена формална решења. Успешна решења су понављана и тако су настајали обрасци. На спољном плану практично су постојала само два обрасца – један обичан и други у којем је све било више драгоцено, украшено, уредно. Ни изнутра ствари нису биле много сложеније – место где је падала

¹ Угљешиним облашћу и њеним особеностима на споју српског и византијског политичког простора бави се студија Г. Острогорског, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965.

одлука био је почетак документа, а знак распознавања присуство аренге. У свим раздобљима њена појава на почетку документа без много колебања одређује остатак његовог формулара и чини га свечаним изнутра. Само за време најснажнијег утицаја грчке дипломатике, током 14. века, а нарочито после 1346. године, појављује се почетак експозицијом као прихватљива алтернатива аренгалном типу, али он у документима на српском језику никада није остварио ни приближно толики удео као у грчким. Уосталом, ни грчки аренгални тип као препознатљиви унутрашњи образац није успео озбиљније да се наметне свом српском пару. Грчки утицај био је много успешнији у мењању спољних обележја српских документа. Та промена, која је ишла у правцу уклањања чисто естетских средстава разликовања и њиховом замењивању мањим бројем обележја код којих је препознатљива естетска обрада (формула потписа, употреба црвеног мастила и златног печата) имала званичну сврху, довела је до приметног спољашњег „ускромњавања“ српских свечаних повеља и њиховог приближавања обичним. У 15. веку, са јачањем западног утицаја догодило се обратно – пошто је на западу аренга одавно готово потпуно ишчезла, формулар није давао никакав подстицај рангирању повеља, па су оне све тежиле да делују једнако свечано. Имајући пред собом тај узор, и српске повеље крећу истим путем, утолико лакше што је грчки утицај већ претходно учинио крупне кораке ка уједначавању спољног изгледа.

Унутрашњи обрасци мање свечаних докумената пружају веће шаренило. Готово да нема раздобља у ком се не може пронаћи бар четири од пет различитих начина на које почињу њихови формулари – интитулациони, заклетвени, диспозициони, промулгациони и датумски. Ипак, неки од њих истицали су се великом учесталашћу, чак правом превлашћу у појединим раздобљима. Тако је било са заклетвеним обрасцем у првој половини 13. века, а после тога са промулгационим. У ствари, с обзиром на то да се интитулациони образац, који од друге половине 14. века односи превагу, у већини случајева показује као варијанта промулгационог настала његовим прилагођавањем интитулационим потребама обласних господра, не би било погрешно рећи да је повеља са промулгацијом или интитулацијом-промулгацијом на почетку основни тип српских мање свечаних докумената. Штавише, блискост тог типа са западном дипломатичком праксом, у којој вероватно треба тражити његово порекло, омогућила му је да у време деспота Ђурђа чак оствари видан утицај на уобличавање аренгалних докумената.

Други типови остали су поред њега углавном ограничени на посебне случајеве, као што су то допунски документи састављени према диспозитивном обрасцу, или представљају временски и просторно ограничене наносе спољних обележја, попут датумског обрасца у документима обласних господара у приморју.

Укратко, обрасци српских владарских повеља појављују се већ у првим сачуваним примерцима подељени на обичне и свечаније. Свечани су одмах пригрлили аренгални образац, док су се обични после нешто дужег лутања определили за промулгацију као препознатљиву протоколску формулу. Порекло првог је вероватно грчко, мада су у то време аренге још увек имале примену у латинској пракси, други је извесно дошао са запада, а само постојање овакве поделе може се поново сматрати последицом грчког утицаја. Како год било, оба обрасца пустили су дубок корен у српској средини и добили аутохтоне изданке. Стога, када се у 14. и 15. веку јављају сразмерно бројни фондови грчких и латинских повеља српских владара, између њих и српских постоје и опстају јасне формалне разлике – прихватајући заједно са страним језицима и одговарајуће дипломатичке обрасце, српски аутори показали су се несклоним да им у некој већој мери прилагођавају српску праксу, нарочито по питању унутрашњих обележја. Због тога је у њиховом развојном путу могуће пронаћи и пратити нит на основу које се Немањина повеља бр. 14 и повеља бр. 467 позних Бранковића, упркос три бурна века који их деле, лако препознају као примерци истог формалног обрасца.

2.2. Писма

Окренута садржајима чији је значај био временски ограничен, чак дотле да су у многим случајевима испуњавала своју сврху чим би их прималац прочитао, писма су углавном била незанимљива за фалсификовање или прераду, па чак и за преписивање, осим ако се није радило о званичним преписима које су већ средњовековни властодршци имали обичај да праве да би обезбедили накнадни увид у своју преписку. Из тих разлога, у фонду српских владарских докумената само једно писмо важи за фалсификат (бр. 162), а због високог удела званичних преписа скоро да нема недоумица око статуса осталих примерака – 54 су оригинали, од којих само три под знаком питања, а 62 аутентични преписи. У ствари, најкрупније нарушавање аутентичности скупине српских владарских

писама представља сразмерно велики удео преписа преводног типа – 13 јединица или 11%, према 5 % код повеља. Ипак, код анализе формулара околност да је документ сачуван у аутентичном препису на другом језику представља мање тешкоће него при анализи образаца појединих састојка. Зато као највећа препрека на путу ка утврђивању формалних својстава овог типа докумената и његовог развојног пута на крају остаје сама ограничена количина расположиве грађе.

Идеално распоређен на раздобље од три века, фонд српских владарских писама достиже густину мању од 0,4 јединице годишње. Међутим, стварни распоред је далеко од идеалног – из раздобља Стефана Немање и његових предходника није сачуван ниједан документ овог типа, а до 1276. године има их само пет. Ни девет јединица из времена Драгутина и Милутина не достижу просечну густину, али је зато 30 примерака из времена Дечанског и Душана више него двоструко премашују. После тога, до 1402. године наступа нова осека са само 14 јединица, да би се у 15. веку циклус успона и опадања поновио са 47 примерака до 1459. године и само 12 после тога. При том, у последња три раздобља проблем може да представља и издељеност на најмање седам ауторских пракси – једно писмо припада последњем Немањићу, цару Урошу, два Црнојевићима, три Мркши Жарковићу и његовој удовици Руђини, четири кнезу Војиславу и Николи Алтомановићу, шест Балшићима, 23 Лазаревићима, од чега 19 Стефану, а 34 разним Бранковићима, укључујући 16 Ђурђевих, шест деспота Вука и четири царице Маре. Најзад, целовитост фонда нарушава и чинилац који се већ код повеља показао као веома битна линија поделе између појединих образаца – језик. Од укупног броја јединица 85 је изворно настало на српском, 29 на латинском, а три на грчком.

Сваки од ових фондова има своје особености, али један број обележја може се сматрати заједничким и тиче се начелних разлика између писама и повеља. Наиме, пошто су писма срочена као непосредно обраћање дестинатару, интитулација, а нарочито инскрипција, добијају много више простора за самостално појављивање него што је то био случај у повељама. Поред тога, овај вид обраћања подстицао је укључивање поздравних садржаја, то јест, салутација, за коју се у српским повељама није налазило место. С друге стране, пошто првенствена намена писама није било писмено утврђивање неког владарског чина него пренос података, подела суштинског дела докумената на експозицију и

диспозицију углавном је губила смисао, јер је тај део често у целини био експозитивне природе. Та подела се само може условно поистоветити са уводом у предмет писма, где су излагани разлози или околности његовог настанка, и самим предметом, али за потребе анализе формулара овај део писама може да се рачуна као један јединствени блок – *садржај*. Најзад, поново услед превасходне намењености преносу података, есхатоколски део писма био је много мање захтеван него код повеља. Ретко јављање диспозитивних одредби повлачило је са собом и ретко јављање санкција за случај њиховог кршења, па тиме и адмониција и апрекација које су у српској пракси махом ишле уз санкцију. Једнако ограничену применљивост имале су белешке о сведоцима, а и релевантност короборације, комплеције, па и датума, није била тако велика, нарочито ако се радило о већ уходаној преписци, када су за аутентификацију сасвим довољна била основна средства, попут печата и потписа.

Прва **латинска писма**, упућена од раних Немањића папама (бр. 15, 16, 21), одражавала су ове особености формуларом чији је протоколски део чинио низ инскрипција – интитулација – салутација, иза њих долази садржај, а после њега, бар у сачуваним преписима, нема ничега. Инскрипције и интитулације у сва три примерка припадају опширном типу, а као једина разлика може се навести то што прва два писма имају јасније изражен уводни део садржаја у виду позивања на поруке које су папе претходно упутиле српским владарима, док у трећем писму такве „експозиције“ нема. Такође, дужине два Стефанова примерка (бр. 15, 21) износе око 890, односно 690 знакова, док је Вуканов знатно дужи (3100), али пошто за такву разлику нема оправдања у формулару, она се може једноставно објаснити тиме да је порука коју је требало пренети била опширнија или сложенија.

Следећа скупина латинских писама среће се тек више од једног века касније, у раздобљу 1330–1348. године. Њу чини пет писама која су млетачким дуждевима упутили Стефан Дечански (бр. 104) и Душан (бр. 109, 130, 145, 182), а такође су сва сачувана у званичним дестинатарским преписима. Прво од њих по формулару је идентично оним која су раније упућивана папама, осим што је на крају додат датум. Код Душана, пак, долази до замене места инскрипције и интитулације – можда услед пробуђене самосвести, српски владар сада ставља себе испред дестинатара, мада обе формуле остају опширне. Иза садржаја поново се јавља

само датум, осим у последњем примерку када нема ни њега. За тај исти примерак везан је и једини расположиви податак о спољним обележјима, а то је присуство златног печата. У условима практично истоветних формулара, разлике у дужини опет се могу приписати обиму порука, али њихов распон није превелики – од 950 (бр. 130) до мало преко 2000 знакова (бр. 145).

Међу латинским писмима овог доба, мимо две скупине аутентичних примерака, налази се фалсификовано писмо цара Душана Дубровнику (бр. 162). Упркос оваквом дипломатичком статусу, документ је необично занимљив јер је сачуван у протографу за који постоје наговештаји да је настао још за Душановог живота, тако да, у недостатку сачуваних оригинала, пружа најпотпуније сведочанство о могућем изгледу тадашњих латинских писама српских владара. Његових 2600 словних знакова написано је на пергаменту у облику положеног правоугаоника доста брижљивом готичком минускулом са декоративним иницијалом и подиницијалима, и веома пространим и уредним маргинама, а посебну уверљивост дају црвеним мастилом исписана опширна потписна формула на српском језику и аутентичан Душанов златни печат. У недостатку оригиналних писама на латинском језику из овог раздобља, могуће је проверити само употребу златног печата, која је потврђена напоменом о присуству таквог печата уз бр. 182. Пошто се формулар у потпуности поклапа са писмима млетачком дужду, осим што у есхатоколу уз датумску формулу стоји и короборација, фалсификат се преко дипломатичких образаца може „напипати“ тек на нивоу појединих састојака, док уверљиве доказе да је реч о лажном документу успевају да пруже само сачувани подаци о његовој судбини.¹

Подаци о спољном изгледу латинских писама срећу се тек у групи од 20 јединица насталих од краја 14. до друге половине 15. века – једна потиче од Балшића, две од Црнојевића, шест од деспота Стефана, а 11 од Бранковића, од којих 10 од деспота Ђурђа и једна од деспота Вука. Овај фонд обухвата чак 17 оригинала, али је услед проблема са доступношћу, па и са оштећењима, за већину анализа употребљиво њих 14–15, махом оних чији су ауктори деспоти Стефан и Ђурађ, а дестинатари са простора Угарске. Код материјала, изразиту превласт има

¹ Дубровчани су у пуном напону Душанове царске моћи садржај писма одбацили као неаутентичан и то није произвело никакве видљиве последице. Уп. дипломатичку анализу и историјат употребе документа у С. Ћирковић, *Повеља цара Душана општини дубровачкој о исплати 200 перпера годишње цркви Светог Николе у Барију*, ССА 4 (2005) 87–98

папир – само је један примерак деспота Ђурђа (бр. 400) написан на пергаменту. Писмо је увек мање или више уредна пословна готица, без употребе црвеног мастила и симболичких инвокација, док се украшавање примећује само у пет наврата код иницијала (бр. 389, 407, 408, 409, 428). Лева и доња маргина истичу се пространошћу (2,79 односно 4,14), а десна неуредношћу (0,84), док се све остале оцене за оба својства крећу између 1,96 и 2,11. Величина доње маргине има везе с печатењем – на 13 оригинала потврђено је присуство утиснутих воштаних печата (10/10 малих пречника), од којих је седам смештено испод текста, а шест на полеђини. Избор је очигледно зависио од тога да ли је писмо требало да буде испоручено отворено или затворено – ниједан примерак са печатом испод текста нема на полеђини адресу, док је код свих шест са печатима на полеђини адреса присутна. Писма су затварана тако што је лист пресавијан уздуж и попреко да би се добио приближно квадратни облик на чијој је „глаткој“ страни исписивана адреса, док су на страни где су се превијени крајеви преклапали они повезивани танком папирном траком на коју је утискиван печат. Листови у чак 12 случајева имају облик положеног правоугаоника, а и преостала два остају у границама квадрата (бр. 419, 428). Мада је положени облик био дубоко усађен у латинску дипломатичку традицију, његову примену поспешивала је сразмерно скромна дужина ових докумената – шест примерака има мање од 1000 знакова, укључујући најкраћи са 580 (бр. 423), још десет је распоређено између 1000 и 1800 знакова, а три између 2200 и 3200. Дужином одскачу два примерка Стефана Црнојевића (бр. 425, 436) са 4100 и чак 10900 знакова, али њихов облик није било могуће утврдити јер се ради о преписима.

Ако би се искључио овај очигледно нетипично дугачки последњи примерак, добила би се просечна дужина од 1600 знакова, практично једнака просеку дужине латинских примерака из времена пре 1355. године (1580 знакова). Већ тај податак као да наговештава да код унутрашњих обележја није било крупнијих промена. Ипак, низ интитулација – инскрипција – салутација који је, уз могућност замене места прва два састојка, чинио протокол свих примерака претходног раздобља, сада се среће само у три деспотска документа – двапут са интитулацијом на почетку (бр. 373, 421), а једном са инскрипцијом (бр. 389). Сви остали документи одражавају нека друга протоколска решења која се крећу између додавања једног новог и избацивања једног старог састојка. Највећу

сличност са старим протоколом показује пет примерака код којих је поменути низ у потпуности очуван али је иза њега, на почетку садржаја, убачена промулгација једноставног облика – *povertis* (бр. 372, 374, 375, 400, 407). У још два наврата иста промулгација долази након што је стари почетни низ скраћен за салутацију (бр. 419, 420). Најзад, у последња два појављивања (бр. 427, 445), промулгација стоји у протоколима који пружају пример још једне велике новине – нестанка праве интитулације. Наиме, већ у најранијем писму овог времена, документу Балшића бр. 316, протокол се своди на инскрипцију и салутацију, бр. 367 деспота Стефана и четири примерка деспота Ђурђа (бр. 408, 423, 426, 428) имају само инскрипцију, а бр. 427 и 445 инскрипцију и промулгацију, односно инскрипцију, салутацију и промулгацију. На крају, утисак нереди који је захватио протоколе латинских писама употпуњавају оба примерка Црнојевића, који имају самосталну инскрипцију и интитулацију уклопљену у почетак садржаја, као и Ђурђев бр. 421, чији протокол има само интитулацију и инскрипцију.

Нешто јаснија слика ових кретања може да се добије ако се састојци прате појединачно. Интитулација се укупно јавља 12 пута, и то увек у опширној варијанти. При том, закључно са бр. 421 њени изостанци могу се сматрати спорадичним, али после тога је нема у четири узастопна писма деспота Ђурђа, а онда и у једином примерку деспота Вука (бр. 445). Салутација се, пак, среће у 8/9 докумената закључно са бр. 407, да би се потом јавила само у бр. 445. Једино промулгација не показује посебну склоност ни према неком мањем временском одсечку ни према одређеним аукторима – њених 11 примера распоређено је на све аукторе, осим Црнојевића.

Ове сложене варијације протокола стоје у потпуној супротности са есхатоколом, чији садржај остаје крајње једноставан – два документа Црнојевића, можда услед изостављања приликом преписивања, немају никаквог есхатокола, а сви остали примерци имају само датум, при чему се као занимљив наговештај утицаја праксе из српских повеља, у балшићком бр. 316 датум наводи после потписа. Присуство потписа у осам примерака, од којих четири спадају у познија писма деспота Ђурђа (бр. 316, 367, 408, 423, 426–428, 445), посебно је вредно пажње с обзиром познату уздржаност латинске праксе према овом састојку, а постаје јасније када се утврди да је реч управо о примерцима у чијем протоколу

нема интитулације. Такав поступак није био непознат у тадашњој угарској пракси, па његов извор треба и тражити у њој, а не у некаквом утицају српских образаца.

Поред четири латинска преписа и једног фалсификата, из Душановог времена потичу и једина три сачувана примерка српских владарских **писама на грчком језику**. Два преписа (бр. 150, 178) и један тешко оштећени оригинал (бр. 180) према мерилима грчких повеља јасно одају утисак скромности. Оно што је остало од оригинала сведочи о папирном листу који је био у облику положеног правоугаоника, са доста комотним и уредним маргинама, неукрашеном симболичком инвокацијом и црвено исписаним менологемом. Белешке уз преписе такође помињу црвене потписе, од којих је ранији, настао у доба Душановог краљевања, прави потпис у краткој варијанти, док се на другом, царском, поново налазио менологем. Формулар је у сва три случаја сличан – инскрипција + садржај у ком је прелаз ка предмету писма јасно одређен формулом *има вољу краљевство/царство ми и наређује*, док једини траг некаквог есхатокола представља недоречена короборација у првом примерку.

Један од најкрупнијих формалних разлога за сумњу у аутентичност латинског примерка бр. 162 састоји се у чињеници да су сва остала немањихка писма Дубровнику писана на српском језику. Управо она чине лавовски део писама сачуваних из овог језичког фонда – на пример, од 32 сачуване јединице из времена до 1355. године, само бр. 54 није упућен Дубровнику. Поред овакве уједначености према дестинатару, овај фонд раних **писама на српском језику** при анализи пружа и ту предност што је скоро половина примерака (15/32) сачувана у оригиналу, а сви остали у званичним и стога аутентичним преписима дубровачких власти, при чему је, додуше, 12 преписа преводног типа. Највећу сметњу у анализи могла би да представља неравномерна хронолошка распоређеност грађе, која при том није усаглашена са структуром према дипломатичком статусу – из времена пре 1276. године потичу само два примерка, али оба су оригинали, током владавине краљева Драгутина и Милутина настало је девет јединица, од којих седам оригинала, док на 21 писмо настало после 1321. године долази само шест оригинала, а чак 10 преписа преводног типа. Ипак, ова околност можда није тако неповољна, јер концентрација оригинала у раздобљима са мањим бројем сачуваних јединица омогућава да се бар о њиховим спољним обележјима стекне једнако добра представа као о примерцима из познијих времена.

Најупечатљивија особина спољног изгледа писама на српском језику је готово потпуно одсуство свих оних својстава која су се на примеру повеља издвајала као обележја свечаности. Три примерка из 13. века (бр. 31, 50, 54) писана су на пергаменту, али је он у бр. 31 и 54 тако немарно обликован да делује као крајак неког већег комада.¹ Уосталом, одмах од почетка 14. века, знатно пре повеља, писма прелазе на папир и од тада па све до 1355. године без изузетка користе тај материјал. Истовремено, оцене за величину и уредност маргина, које код повеља почињу осетно да расту већ током 13, а нарочито од почетка 14. века, код писама остају веома ниске. То нарочито важи за величину (лево 1,11, горе 0,93, десно 0,54, доле 1,54), али и уредност остаје, у најбољем случају, на нивоу мање свечаних повеља (лево 1,79, горе 1,92, десно 1,2 и доле 1,58). Писмо свих примерака припада пословним варијантама одговарајућих раздобља, укључујући и потписе који су присутни на свим примерцима, а почев од бр. 62 у примерцима врховних владара исписују се увек црвеним мастилом (10/10). Употребом пословног писма искључена је могућност украсне обраде потписа, али прилику за испољавање декоративних тежњи пружају симболичке инвокације које су присутне без изузетка. Ипак, само једна од њих искоришћена је у ту сврху (бр. 64), па и она веома скромно.

Додатну особеност писмима давао је нарочит начин њиховог завршног спољног уобличавања. Са просечном дужином од 600 знакова, српска писма су знатно краћа од латинских – преко 1000 знакова имају само бр. 112 (1270) и бр. 89 (2140), а чак 17 примерака краће је од 500 знакова, укључујући два најкраћа са 240 (бр. 64, 82). Када се то повеже са склоношћу ка штедљивом опсецању материјала, не изненађује податак да сви расположиви оригинали имају облик положеног правоугаоника. Већ код првог пергаментног примерка може се запазити како је такав положени лист после записивања текста пресавијен неколико пута по ширини тако да је на крају остао видљив само један део полеђине листа у облику уског положеног правоугаоника. На том делу исписивана је адреса истоветна инскрипцији самог писма, али при том се на средини увек примећује празан простор, свакако зато што је на том месту писмо било стегнуто траком на коју је био наливен и утиснут воштани печат. Преостала два расположива пергаментна

¹ Тако G. Čremošnik, *Studije*, 39. Оригинал бр. 43 остао је недоступан за анализу спољних обележја.

примерка не показују трагове овог начина приређивања – напротив, печата су попут тадашњих повеља, воштаним печатима причвршћеним на српски начин испод текста по средини листа, при чему остаци воска на бр. 54 сведоче о печату пречника већег од 32 мм. Међутим, после преласка на папир сви сачувани оригинали приређени су на исти начин као бр. 31, с тим што се код осам њих могу видети трагови печата који својим пречницима од 15 до 22 мм указују на употребу малог типара са печатног прстена.¹

Препознатљиво уобличена споља, српска писма су изнутра такође показивала нарочита обележја, битно различита чак и од докумената истог типа састављаних на латинском језику. У протоколу најпре пада у очи готово потпуно одсуство самосталне интитулације. Наиме, после проширене интитулације која се јавља на почетку бр. 31, српска писма махом немају праву интитулацију, а у свих 11 случајева када се она може уочити, реч је о интитулацији владарском заменицом. Разлог овоме била је пракса која се први пут запажа већ у бр. 43, да се писма почињу инскрипцијом у чијем је саставу владарска заменица постојала само део епитета придаваног дестинатару – на пример, любовному суроднику краљевства ми, итд. Овако структуриран почетак писма запажа се у 12 примерака, а код још шест, од којих су, можда не случајно, три из царског времена, заменица је извучена испред придева. Као ређе али опет уобичајено решење за почетак писама, забележено у седам примерака од којих четири царска, јавља се образац *пише* + заменичка интитулација у номинативу + инскрипција. Мада је овде положај интитулације нешто снажнији, због појављивања на самом почетку глагола који је везан за изношење експозитивно-диспозитивног дела писма, и она и инскрипција могу се формално сврстати у његов састав. Ван ова два обрасца остали су само бр. 113, код којег је протокол изгледа изостављен приликом преписивања, бр. 62, који почиње простом инскрипцијом без епитета, па и пратеће заменичке интитулације (властеломъ дубровъчкимъ), и три временски блиска преписа-превода (бр. 88, 89, 94), који делују као да почињу самосталном заједничком интитулацијом – *lo reame al caro parente*, итд. Међутим, пошто овај облик није посведочен ниједном у примерцима сачуваним на српском, највероватније је да се овде ради о слободнијем преводу формуле *краљевства ми*

¹ О спољним одликама немањихких писама уп. В. Мошин, Повеље, 54–56, и нарочито Г. Ћремошник, *Studije*, 37–39, 82, 127–132.

љубљеном сроднику, тако да се и ови случајеви могу сврстати међу примере најбројнијег обрасца за почињање писма на српском језику.

Осим интитулације, у протоколима српских писама раздобља до 1355. године упадљиво је слабо заступљена и латинским писмима тако омиљена салутација. Да ли због осећања да је епитетима придодатим уз инскрипцију дестинатар на неки начин већ поздрављен, она се јавља само у два Милутинова примерка с краја његове владавине (бр. 80, 81) и у недуго после тога насталом писму Владислава II (бр. 89), сва три пута на крају протокола. Насупрот томе, почев од бр. 54, протоколи писама на српском у 19 наврата садрже у истовременим латинским примерцима потпуно незабележену промулгацију. Реч је о краткој варијанти овог састојка и она најчешће стоји на почетку садржаја у примерцима који почињу инскрипцијом (12 пута), мада се двапут умеће и између „експозиционог“ и „диспозиционог“ дела садржаја (бр. 62, 82). Такође, она се јавља и у сва четири царска писма која почињу изразом *пише царство ми*, опет на свом природном месту, пре преласка на излагање садржаја.¹

Још једно препознатљиво обележје формулара српских писама је крајња оскудност есхатокола. У чак 19 случајева овај део уопште не постоји, при чему податак да већину тих јединица чине оригинали говори да се сигурно не ради о преписивачком немару. Одражавајући праксу познату из раних српских повеља, у два наврата у есхатоколу се налази секундарна промулгација (бр. 128, 189), док се у два најстарија примерка јављају и есхатолске салутације. Осим тога, у бр. 89 Владислава II бележи се присуство за писма сасвим неуобичајеног набрајања сведока. Ова јединица, иначе најдужа у фонду, има још и датум и комплецију, а у њеном садржају налази се и заклетвена формула, која се иначе на истом месту среће у још једном документу чији аутор није врховни владар (бр. 65 караљице Јелене). Мимо тога, јавља се још само пет короборација и по шест комплеција и датума, с тим што су три датума из времена царства уједно и потписи, то јест, менологеми (бр. 189, 190, 215). Од осталих 16 забележених потписа само два рана су опширна (бр. 43, 50), онај код Владислава II убраја се у проширене, а сви други су сажети, одсликавајући и на тај начин скроман ранг који су писма очигледно уживала у хијерархији српских владарских докумената.

¹ Промулгација се такође налази у бр. 113, где због изостанка инскрипционог дела стоји на самом почетку сачуваног текста, опет испред садржаја.

Услови за анализу владарских писама на српском после 1355. године знатно се мењају. Сачувано је знатно више примерака (53:32), али издељених не само на више ауткорских пракси (23 примерка Бранковића, 17 Лазаревића, пет Балшића, четири кнеза Војислава и Николе Алтомановића, три Мркше Жарковића и његове удовице Руђине и један цара Уроша), него сада и на више дестинатара – Дубровник, додуше, још увек изразито преовлађује са 42 примерка, али ту су и пет писама Лазаревића и једно Балшића која су упућена сопственим потчињеним органима власти, као и четири писма деспота Вука за султана Бајазита II и једно за турског намесника у Србији, Алибега.¹ Ни хронолошки распоред није уравнотежен – 30 примерака потиче из раздобља 1402 – 1459. године, према 13 насталих пре и 10 после тога – при чему се на њега надовезује обрнуто неуравнотежен распоред и онако сразмерно малобројних оригинала, чији удео пре 1402. године износи 9/13, после 1459. савршених 10/10, али у средишњем раздобљу крајње оскудних 2/30.

Начелно, овакав распоред ставља у изглед велике тешкоће, нарочито при анализи спољних обележја. Ипак, захваљујући доследности самих обележја, последице се готово и не осећају. Сви за анализу расположиви оригинали са оба краја хронолошког низа написани су на папиру (16/16),² пословном минускулом (19/19), уз доследну употребу симболичке инвокације (21/21), али без украса, ако се изузму цртежи испод текста оба писма кнеза Војислава (бр. 243, 245) који можда имају аутентификациони значај.³ Такође, забележено је само пет потписа – четири на примерцима деспота Вука (бр. 447, 449–451), написани, попут латинских, истом бојом и величином слова као и основни текст, и један на усамљеном примерку последњег немањићког владара, цара Уроша (бр. 224), који у исто време пружа и једини пример употребе црвеног мастила. Ипак, на опрез при закључивању упозоравају дубровачки преписи 15 докумената, махом из времена деспота Стефана, у којима се појављују пажљиво изведени иницијали, а у седам наврата и деспотови потписи који очигледно опонашају изглед, мада не и црвену боју, његових потписа познатих са повеља. Пошто је тешко поверовати да би преписивач уносио ове састојке ако они заиста нису били присутни на

¹ Овом групом писама деспота Вука посебно су се бавили Н. Радојчић, *Пет писама с краја 15. века*, ЈФ 20, 1–4 (1953–1954) 343–355; К. Митровић, *Пет писама деспота Вука Гргуревевића*, БГ 3–4 (2006) 63–83.

² Папир као материјал помиње се и у вези са преписом бр. 318.

³ Видети стр. 38.

предлошку са којег је радио, може се врло основано претпоставити да је у овом раздобљу непокривеном оригиналима постојала другачија пракса у промени украса, па и црвеног мастила, што онда неизбежно баца сенку сумње и на друге налазе.¹ Најзад, да није све остало непромењено сведоче и сами оригинали по питању величине и уређења маргиналног простора. Ако се посматра цело раздобље, примећује се да су ове вредности углавном готово удвостручене у односу на писма пре 1355. године – оцене за величину сада износе 2 лево, 2,1 горе, 1,63 десно и 3,9 доле, а за уредност 1,97 лево, 1,94 горе, 1,23 десно и 2 доле, што је већ на нивоу мање свечаних повеља немањићког времена. Међутим, ако се погледају само примерци до 1402. године, уочава се да су њихове вредности за величину 0,3 до 0,7 мање него просечне, што говори да је повећавање маргиналног простора ишло постепено и да су вредности из друге половине 15. века у ствари знатно изнад датог просека.

Обе групе оригинала показују високу подударност и у погледу обликовања листа – 16 примерака има облик положеног правоугаоника, а само три позна (бр. 442, 447, 450) попримају усправни облик. Избор показује доста чврсту повезаност са дужином документа јер наведена три примерка, са дужинама од 1400 до 1920 знакова, спадају међу дужа писма – веће дужине имају само бр. 435 (2000) и бр. 452 (2310), а свих 48 осталих краћа су од 1400 знакова, укључујући 29 краћих од 600 знакова, међу којима је и најкраћи сачувани српски средњовековни владарски документ уопште (бр. 376), са само 120 знакова. Печаћење је такође уједначено утолико што се на расположивим оригиналима користе искључиво утиснути воштани печати (14/14), од којих су 12 отисци малих типара, док су на примерцима кнеза Лазара (бр. 303) и деспота Лазара Бранковића (бр. 435) употребљени средњи. Такође, у 12 случајева печати су постављени на полеђини, где је уз њих редовно и адреса, али по један рани и позни примерак (бр. 253, 442) сведочи да су била присутна и писма са печатом испод текста, која нису затварана ни адресирана на полеђини. Иначе, начин затварања писама из времена пре 1355. године нестаје у овом раздобљу са последњим немањићким примерком (бр. 224), а уместо њега примењују се варијанте начина употребљаваног на латинским писмима, с тим што се преклопљени крајеви често не повезују трачицом него самом воштаном масом печата – као најзанимљивије од ових решења може се

¹ Видети стр. 207.

издвојити бр. 261 Николе Алтомановића, који је изгледа био пресавијен до облика троугла.

Формулар српских писама овог раздобља, као и латинских, захватиле су бројне промене. Међутим, док је латински образац у свим лутањима задржао у суштини једноставан изглед, српски се знатно усложио. Једна од промена примећених у латинској грађи која долази до изражаја и међу српским примерцима јесте губљење самосталне интитулације. Ипак, ово се у српској грађи јавља тек после 1459. године, у свих пет српских писама деспота Вука и последња два примерка Маре Бранковић (бр. 456, 457). До тада сва српска писма доследно почињу самосталном интитулацијом и инскрипцијом, најчешће управо тим редом, мада 13 примерака, укључујући ту 7/11 писама Бранковића из времена пре 1427. године и сва три примерка Мркше Жарковића, стављају на прво место инскрипцију. Разлози за овај велики повратак самосталне интитулације били су исти као и у случају истовременог замењивања промулгационог обрасца обичних повеља интитулационим – потреба нових властодржаца из редова обласних господара да се представљају именом, уместо владарском заменицом. Заиста, осим писма цара Уроша, које почиње заменичком интитулацијом, све остале интитулације су именске и, у већини случајева, сажете – само један примерак Балшића (бр. 346) и девет примерака деспота Стефана имају интитулације опширног типа. Ова околност, да деспот Стефан као обласни господар који је успео да наметне своју превласт на читавом преосталом српском политичком простору користи у писмима опширну варијанту потписа, што Немањићи ни на врхунцу моћи никада нису радили, док у исто време Бранковићи, као господарска породица свесна свог скромнијег ранга, препуштају дестинатарима својих писама првенство у навођењу, један је од најречитијих дипломатичких показатеља утицаја конкретних политичких прилика на дипломатичку праксу.

Протоколе српских писама нису толико усложњавала питања присуства, положаја и изгледа интитулације, колико састојци који су се често убацивали иза ње и инскрипције, а испред почетка садржаја. Промулгација која се на том месту код Немањића јављала у 59% јединица сада је заступљена са 60% (32/53), како за време Деспотовине тако и пре и после, код свих ауторских група.¹ Међутим, уз

¹ Протоколску промулгацију има и бр. 349, али она се једина јавља на другом месту у формулару – између интитулације и инскрипције.

њу се после 1355. године по учесталости сврстава салутација, која се у протоколима појављује 29 пута, такође у свим раздобљима, готово свих ауктора и, за разлику од немањићке епохе, најчешће у разним сажетим варијантама. Однос ова два састојка ипак није био такмичарски у смислу узајамног истискивања јер је њихова различита намена омогућавала да оба пронађу одговарајуће место. Стога се оне у 21 случају затичу у истим документима, код Стефана Лазаревића, Ђурђа, Маре и деспота Вука Бранковића и породице Балшић, при чему је салутација увек на свом природном месту иза интитулационо-инскрипционог блока, а промулгација на почетку садржаја.

Продор салутације није остао ограничен на протокол. За разлику од промулгације, која у овом раздобљу не бележи ниједан есхатоколски примерак, есхатоколска салутација јавља се чак 35 пута, од тога 25 као секундарна, дакле, у документима који већ имају једну салутацију у протоколу. При том је упечатљиво њено присуство у сва три документа Мркше Жарковића и нарочито у свим документима Бранковића изузев јединог примерка Стефана Бранковића и 2/5 примерака деспота Вука (укупно 20/23), док се код деспота Стефана и Балшића јавља недоследно. Са оваквом заступљеношћу, салутација далеко превазилази други најучесталији есхатоколски састојак – датум. Он се јавља 26 пута, без нарочитог везивања за било коју аукторску групу или раздобље. Тек мало ређа је короборација са 21 појављивањем, најчешће код Лазаревића (9/17, од тога 8/13 код деспота Стефана), а најређе код Бранковића (6/23), и то искључиво пре 1427. године. Један од ретких састојака који се јављају ређе него у време Немањића јесте комплетија, која се среће само шест пута, али у пет аукторских група. Необично често с обзиром на начелну намену писама наилази се на заклетву – у документима кнеза Војислава и његовог синовца Николе Алтомановића (бр. 243, 260), Балшића (бр. 253) и деспота Вука (бр. 450, 452). Исти Војислављев документ садржи и духовну санкцију, док се у два рана примерка деспота Стефана (бр. 341, 348) среће права апрекација, а код његове мајке у бр. 334 белешка о сведоцима. У ствари, поред оваквог отварања есхатокола писама за разне састојке делује зачуђујуће да на крају остаје осам јединица код којих есхатокола уопште нема. Подсећања ради, та категорија била је у време пре 1355. године у апсолутној већини и можда није случајно што од ових осам примерака један припада цару Урошу, а чак шест Лазаревићима, који су преузели улогу настављача немањићких владарских традиција.

Обележена већ у најранијим сачуваним примерцима као врста документа у чије је спољно и унутрашње уобличавање улагано најмање труда, владарска писма на српском језику изградила су током немањићког раздобља препознатљиве обрасце који су потом од друге половине 14. века претрпели значајне промене у правцу обогаћивања и усложњавања да би се током 15. века, мерено поново пажњом ауктора и трудом састављача, примакли сасвим близу повељама скромнијег реда. У том процесу, као узор су могла да послуже решења која су у стварању писама, а пре свега у уобличавању њихових спољних обележја, нудили латински обрасци, тим пре што су их тадашњи српски владари успешно користили у одржавању сопствене доста обимне продукције писама на латинском језику. У одређеном тренутку сличан подстицај могла је да пружи и грчка пракса која је у фонду српских владарских докумената оставила траг управо у облику писама чије се особине приближавају мање значајним повељама. Како год било, писма на српском језику успешно су усвојила промене у спољашњем изгледу и врло добро прилагодила формулар проширењима, дотле да он показује више склада и смисла него код писама на латинском. Ипак, анализа формалних образаца не може да пружи одговор на многе необичности које се у њима јављају, попут великог броја короборација, па и заклетви, у есхатоколима. Објашњење за та и друга одступања од очекиваних спољних и унутрашњих обележја писама и повеља може да понуди једино анализа усклађивања појединачних докумената са наменом којој је требало да одговоре.

3. НАМЕНСКИ ОБРАСЦИ ДОКУМЕНАТА

Сва дипломатичка својства српских средњовековних владарских докумената, спољна, унутрашња и она намењена оверавању, показивала су мању или већу склоност на формализацији, најчешће у облику неколико различитих варијанти. Исту склоност показивали су и документи у целини, како кроз постојање два основна документарна обрасца, повеље и писма, тако и кроз поједине уже типове одређене формалним обележјима и прилагођене дипломатичкој пракси језика на којима су настајали. Примена свих ових формалних образаца у оквиру сваког појединачног документа била је подређена једном вишем циљу – његовој намени. Приступајући свом послу, састављачи документа нису насумице бирали било који тип повеље или варијанту интитулације, јер су поједини типови или варијанте били уобичајенији или подеснији од других за саопштавање садржаја одређене врсте. Управо ово привођење форме намени давало је смисао постојању различитих типова и варијанти, претварајући се у трећи, практично најзначајнији скуп дипломатичких образаца.

Једна намена заједничка свим владарским документима била је та да владара на одговарајући начин представи дестинатару, као и другим корисницима или читаоцима документа. Она се делом преплитала са овером, јер је представљање подразумевало и уверавање да документ заиста потиче од наведеног ауктора, али је поред тога обухватала и могућност преношења одговарајуће политичке и идеолошке поруке. Овој намени посебно су погодвали поједини дипломатички састојци – поред потписа и печата, који говоре сами за себе, довољно је подсетити се како су немањићке аренге често наглашавале порекло владара од Немањине и Савине лозе или како је нови властодржачки слој у другој половини 14. века напустио немањићку праксу заменичке интитулације у мање свечаним повељама и писмима и почео да се представља именованом интитулационом формулом. Међутим, дипломатичка слика владара могла је да се прилагоди и политичком тренутку – неће бити случајно да Милутин баш у писму поводом штете коју је претрпео од једног њиховог суграђанина (бр. 62) своди инскрипцију Дубровчанима на властеломь дубровъчкимь, без уобичајеног набрајања чинилаца власти и

почасних епитета, а настојања деспота Вука да и својим салутацијама и потписима на писмима турском султану стекне његову наклоност сасвим су очигледна.

Исто тако, поједине особине докумената прилагођаване су дестинатару. Сви сачувани примерци грчког језика у српским владарским документима тичу се хеленофоних дестинатара, и то готово искључиво оних који су се услед српског ширења на рачун Византије нашли у оквиру српске државе. Штавише, раздобље из ког документи потичу прецизно се поклапа са трајањем таквог политичког стања – од краја 14. века, када је проширење српског политичког простора у хеленофоне крајеве већ припадало прошлости и када су документи које су српски владари наставили да издају неким од ових чинилаца могли да имају употребну вредност само на српском језичком подручју, у њима се користи српски језик.¹ С друге стране, латински се среће у документима намењеним чисто латинским иностраним поднебљима, попут Италије и Угарске, док су они који се тичу латинских чинилаца на источној јадранској обали, било унутар српске државе или ван ње, издавани на српском.² За ову другу групу везују се, међутим, примери једног другог вида прилагођавања документа дестинатару – сви случајеви саопштавања године по Христовој ери у датумима српских докумената Немањића и Лазаревића, ауктора који су иначе доследно користили еру од стварања света, срећу се у примерцима чији су дестинатари Дубровчани.³ У оквиру самог латинског фонда пример прилагођавања датума дестинатару пружа употреба празника као датумског чиниоца, која је везана искључиво за документе намењене угарским дестинатарима.⁴ Најзад, као посебно занимљива издваја се могућност да

¹ Поједини документи за неке од ових истих чинилаца којима српски није био у тој мери туђ – на пример, за руски и бугарски светогорски манастир – издавани су на српском већ у Душаново време (бр. 198, 205), а из Урошевог времена постоји документ који је можда изворно издат у оба језичка примерка (бр. 240).

² Осим три рана неаутохтона примерка (бр. 10–12), сви изузеци од овог правила су фалсификати. Додуше, услед непостојања аутентичних докумената са којима би се могло извршити поређење, група раних латинских фалсификата чији су дестинатари монашке заједнице латинског обреда на источној јадранској обали (бр. 1–9) оставља отворену могућност да је у том раздобљу за такве документе коришћен латински језик, иако су из не много каснијег времена сачувани документи за дестинатаре те врсте писани на српском (бр. 20, 66, 68). Такође, један број махом раних докумената намењених Дубровнику (бр. 19, 28, 36, 41, али и 111) имају секундарне примерке на латинском, али реч је о концептима (уп. М. Кос, *Дубровачко-српски уговори*, 14–26). О два оригинала на различитим језицима може се говорити само у случају бр. 111 (Г. Чремошник, *Студије из српске палеографије и дипломатике*, 11–18).

³ Видети стр. 156 и 160. Дубровчанима је намењен и документ Маре Бранковић (бр. 440), у ком су заступљена оба начина – стр. 161.

⁴ Видети стр. 151.

је код немњићких царских докумената на основу дестинатара одређиван тип представе на печату – дестинатарима из крајева освојених од Византије следовао је печат на чијем је реверсу представљен Христ, а онима из старих српских области печат са реверсном представом светог Стефана.¹

Наведена прилагођавања владарских докумената везана за њихову намену представљања неког ауктора и служења неком дестинатару ипак су остајала ограничена на поједине дипломатичке састојке. Права веза намене са дипломатичким обликом докумената у целини могла је да настане само на основу предмета документа. Теоретски, тих предмета било је онолико колико је било различитих чинова које је владар вршио у улози највишег носиоца власти. У стварности средњовековног управног система, многи, вероватно чак већина, тих чинова нису остављали траг у виду докумената, али и они који јесу довољно су бројни да омогуће уочавање дипломатичких образаца докумената намењених њиховом бележењу. Признајући могућност другачијег груписања владарских чинова и докумената који су из њих произлазили, у дипломатичкој заоставштини српских средњовековних владара издваја се седам таквих наменских група.

3.1. Даровнице

Један од кључних типских чинова средњовековних владара било је даривање – дарујући својим оданим поданицима нове земљопоседе, приходе и повластице, или потврђујући старе, владар је обезбеђивао њихово учешће у вршењу послова неопходних за деловање државног организма. При том, пошто уживање дарова често није било временски ограничено, него је преношено на нове нараштаје докле год су то допуштала начела наслеђивања, чин даривања имао је потенцијално веома далекосежан значај. Из та два разлога, он се снажно препоручивао не само као повод за настанак докумената, него и за њихово чување. Када се ово има у виду, нимало не изненађује податак да међу сачуваним српским владарским документима, они чија је намена била да забележе владарске дарове чине далеко највећу појединачну скупину – има их укупно 235 или два мање од половине целог фонда. Додуше, значај ових докумената садржан у њиховој способности да дугорочно производе благотворне последице материјалне

¹ На ову могућност пажњу је скренуо Д. Кораћ, *Повеља краља Стефана Душана*, 147–155. Ипак, постоје најмање два случаја који се не уклапају у ту слику (бр. 154, 247).

природе по свог дестинатара налази одраз и у податку да од 25 владарских докумената који важе за фалсификате овој скупини припада 24, као и да је од 84 јединице сачуване у препису бар свака четврта прерађена. Но, чак и ако би се фонд даровница свео само на оригинале, он би са 127 примерака остао скоро двоструко већи од било које друге наменске групе докумената.

Први важан податак који одређује овај тип веома је уверљив – 234 даровна документа су повеље, а само један писмо. Ипак, значај тог усамљеног писма за општу представу о типу много је већи него што би се на први поглед могло претпоставити. Реч је о латинском документу којим деспот Ђурађ грађанима Дебрецина, једног од својих поседа у Угарској, даје потврду повластица (бр. 400). Поред овог, у фонд даровних докумената убраја се још 15 латинских примерака и сви се сврставају у повеље. Међутим, девет њих отпада на групу преднемањићких фалсификата у којима су забележена даровања хумских и дукљанских владара тог доба католичким манастирима на острвима Локрум и Мљет (бр. 1–9), а за фалсификате важе и повеље краља Радослава и цара Уроша о давању и потврди поседа граду Котору (бр. 24, 221).¹ Од преостале четири, пак, две су каптолски документи састављени за деспота Ђурђа (бр. 412, 414) и не могу се сматрати одразом српске праксе у издавању даровних докумената на латинском, а даровница деспота Вука Бранковића супрузи Барбари (бр. 446), није доступна у целини, па се не може поуздано одредити, не само њена припадност него ни аутохтоност. Све ово као једини поуздани пример аутентичне српске владарске даровнице на латинском језику у облику повеље оставља документ деспота Ђурђа о давању поседа двојници угарских племића (бр. 413). С обзиром на такво стање грађе, закључак о обрасцима даровних докумената на латинском мора да се сведе на то да до 15. века о њима нема аутентичних података, а да су у 15. веку они издавани и у облику повеље и у облику писма, с тим да је писано бележење тог владарског чина када је реч о даровима угарским дестинатарима, неретко поверавано каптолима као установама чији су документи у тој средини уживали нарочиту правну снагу. На крају, може се приметити да два документа чији је аутор српски владар, упркос различитом унутрашњем устројству, показују велику сличност спољних обележја, при чему писмо прави два значајна искорака у правцу повеље – мали воштани печат утиснут је и уз помоћ траке додатно

¹ Видети стр. 243, нап. 1, и 186, нап. 1.

причвршћен испод текста, чиме се документ сврстава у отворена писма и, друго, управо је ово једино латинско писмо сачувано из овог раздобља за које је употребљен пергамент.¹

Док се фонд латинских даровних докумената колебао већ по питању основног формалног обрасца, српски и грчки фонд потпуно су доследни у ставу да је право решење за документе ове намене образац повеље. Штавише, код грчких докумената пада у очи да је удео даровница међу њима изузетно висок – чак 36/43. Када се то повеже са податком да у састав ове групе не улази ниједно од три грчка писма, произлази да даровном типу припада равно 90% грчких повеља српских владара (36/40). Тај удео превасходно произлази отуд што сачувани документи ове групе махом потичу из манастирских архива, где јединице другачије намене нису имале много повода ни да стигну ни да буду трајније чуване. Још једна значајна последица ове околности јесте и то што се међу 36 сачуваних примерака само пет односе на дарове световним дестинатарима, док су у свим осталим дестинатари црквене установе.

Са становишта прилагођавања докумената намени значајно је да су међу грчким даровницама заступљена сва три забележена формална обрасца грчких повеља српских владара, али да при том ниједан од њих није искључиво везан за даровне документе – оне обухватају 11/13 јединица уобличених према аренгалном обрасцу, 21/22 експозиционе, 3/4 интитулационе, као и једини грчки документ који се не може поуздано типолошки одредити (бр. 140). Из овога је јасно да формални образац сам по себи није нужно повезан са даровном наменом уопште, али се зато отвара питање да ли можда поједини формални типови одсликавају некакве разлике између самих даровних чинов. Наиме, аренгални тип је у свим дипломатичким праксама важио за најсвечанији, превасходно управо због способности аренге да узвишеним мотивима и отменијим језичким изразом подигне чин забележен у документу на посебан ниво. У поређењу с њим, експозициони и интитулациони тип грчких докумената представљају се као мање свечани и, могло би се претпоставити, мање значајни. На пример, светогорски манастири Ватопед, Есфигмен и Филотеј сачували су сваки по две даровнице цара Душана – једну са потврдом свих ранијих поседа у областима које је српски владар освојио од Византије и једну која се тиче даровања, потврђивања или

¹ Видети стр. 286.

враћања неких појединачних поседа. С обзиром на то да је први „дар“ свакако имао већи значај, могло би се помислити да је он бележен у аренгалном облику, а други у експозиционом. Међутим, то решење спроведено је само у случају Ватопеда (бр. 161, 186), док је код Есфигмена и Филотеја управо обратно (бр. 156, 157, 173, 175). Овоме се могу додати случај манастира Ивирон, који је у кратком размаку добио две опште потврдне повеље, при чему је прва аренгална, а друга експозициона (бр. 152, 158), као и примери из докумената каснијих владара – деспот Угљеша налази поводе за аренгу у даровањима Ватопеду годишњег прихода од 120 перпера и једног рибњака (бр. 262, 266), али Симеон Синиша за потврду свих поседа манастиру Светог Ђорђа у Завлантији користи експозициони образац (бр. 235).¹

Разлози за ове привидне нелогичности постају јасни када се у обзир узму и друга обележја свечаности у документима грчког фонда – логос-формула и, нарочито, начин потписивања. Од свих наведених примера само Угљешин бр. 262 нема логос-формулу, а ниједна није потписана на најскромнији начин, менологемом.² У ствари, када се анализом обухвати цео фонд, уочава се једно правило које је спроведено са високим степеном доследности – обележја мање свечаности у даровницама црквеним установама срећу се преваходно у примерцима који се тичу даровања појединачних поседа, прихода или права дестинатарима изван Свете Горе. То је нарочито упадљиво код Душана, код ког свих 14 аутентичних даровница светогорским манастирима имају логос-формулу и опширан (или у најмању руку проширен) потпис,³ а седам томе додају и аренгу – једини изузетак је управо једини фалсификовани грчки документ српских владара (бр. 195), којим Душан без аренге, логос-формуле и потписа,⁴ наводно преузима за свог сина ништа мање него ктиторство над светогорским манастиром Есфигмен! Насупрот томе, међу седам даровница несветогорским црквеним установама нема ниједне аренгалне, четири имају логос-формулу и опширни

¹ О историјском контексту даровница српских владара светогорским манастирима Д. Кораћ, *Света Гора*, посебно 58–93, 123–132.

² Додуше, на двема Угљешиним потпис има сажету форму, али то је потпис који српски деспот користи на већини својих докумената, укључујући три српске аренгалне повеље – видети стр. 204.

³ Присуство логос-формуле није утврђивано само на оригиналима, него и према присуству израза од којих је она састављена у текстовима докумената сачуваних у препису.

⁴ Потпис није сачуван у било ком облику. Уп. *Archives de l'Athos* VI, 191.

потпис, док су три које се тичу горе описаних чинова мањег значаја без логос-формуле и са кратким потписом или менологемом.

После 1355. године доследност попушта, јер Симеон Синиша и Јован Урош, који присвајају царску титулу, немају приступ Светој Гори, док деспот Угљеша и Драгаши, чије су даровнице светогорским манастирима сачуване, показују уздржаност према свечаним обележјима докумената због својих скромнијих владарских обележја. Најбољи пример је без сумње повеља коју је Угљеша као велики војвода издао светогорском манастиру Кутлумуш (бр. 234) – без аренге и логос-формуле, потписана је и менологемом и кратким потписом, а тиче се давања једног поседа. С друге стране, Симеон Синиша ради потврде свих поседа Стагијском скиту у Тесалији издаје скроман документ потписан менологемом (бр. 241), а манастиру Светог Ђорђа код Завлантије аренгалну повељу са свим обележјима свечаности за давање једног и потврду једне групе поседа (бр. 252). Додуше, као што је већ речено, Угљеша касније светогорском манастиру Ватопеду сразмерно скромним поводом издаје најпре полусвечани бр. 262, а онда и аренгални бр. 266, док повеља Драгаша за исти манастир (бр. 310) има аренгу, али нема логос-формулу, нити су у расположивом препису забележени било какав датум или потпис.

Дакле, наменско прилагођавање грчких даровних повеља вршено је и према даровном чину и према дестинатару. У њему одлучујућу улогу нису имали формални обрасци као такви, него препознатљива појединачна обележја свечаности, која се показују као прави кључ за одређивање значаја даровних докумената ове језичке групе. Наменско прилагођавање формалног обрасца ипак се може наслутити у једном погледу – иако је византијска аренга својом склоношћу ка излагању општих побуда за настанак документа не само кроз верске, него и кроз правно-политичке мотиве, пружала широке могућности за употребу у даровним документима намењеним световњацима, све аренгалне даровнице међу грчким документима српских владара намењене су црквеним дестинатарима. Ипак, овај налаз треба прихватити опрезно, јер 4/5 даровница световним дестинатарима имају логос-формулу и опширан потпис, при чему једној недостаје почетни део у ком се аренга могла налазити (бр. 140), а један је сачуван у прерађеном препису преводу (бр. 134).¹ Пошто ни у византијској пракси овог времена ситуација са сачуваним

¹ Овај примерак убројан је међу повеље са логос-формулом, јер се на одговарајућим местима у његовом тексту јавља латински израз *privilegium*, који готово извесно представља превод за златопечатно слово. Иначе, као једина сигурно скромна грчка даровна повеља српских владара

световним даровницама није ништа боља,¹ једини начин да се сазна нешто више о повезаности присуства аренге са врстом дестинатара остаје фонд даровница на српском језику.

Подесност српског фонда даровних докумената за боље упознавање веза између аренгалног обрасца и даровне намене превазилази сва очекивања – од 183 јединице колико фонд укупно броји, формални образац могуће је утврдити за њих 176,² а од тог броја чак 142 несумњиво припадају повељама аренгалног типа. Други тип по бројности, интитулациони, заступљен је готово десетоструко мање, са 15 примерака, промулгациони и експозициони имају по шест, диспозициони четири, један би се могао подвести под датумске, а даровним повељама припадају и два примерка сачувана на зидовима цркве манастира Жиче, јер су у њима забележени дарови Стефана Немањића том манастиру. Штавише, врло је вероватно да су у склопу прилагођавања текстова та два примерка форми зидног натписа изостављене управо почетне аренге,³ као што постоје снажни показатељи да је и једини примерак датумског типа, прерада повеље којом Балша III дарује поседе манастиру Светог Николе на Прасквици (бр. 358), такође почињао аренгом.⁴ Уз ова три, удео аренгалних примерака међу даровним повељама на српском језику код којих је одређивање формалног обрасца могуће прелази 82%, док истовремено удео даровница међу укупно 155 повеља аренгалног типа издатих на српском језику достиже 93,5%.

Ова необично снажна веза између аренгалног обрасца и даровне намене може се објаснити управо његовом повезаношћу са црквеним даровницама. Наиме, из истих разлога као у случају грчког фонда, скоро 91% сачуваних даровних докумената на српском језику (166/183) намењено је црквеним установама или лицима, било да је реч о непосредним владарским даровима или о

световном дестинатару издваја се прва Душанова даровница властелину Ђорђу Фокопулу (бр. 159).

¹ Летимичним прегледом неколико томова серије *Archives de l'Athos* коришћених у овом истраживању није пронађена ниједна византијска владарска повеља световном дестинатару.

² Пет даровница различитих владара манастиру Светог Николе у Врањини (бр. 70, 77, 438, 439, 459) и даровнице цара Душана граду Скадру (бр. 153) и светогорском манастиру Зограф (бр. 205) сачуване су у таквом стању да их је немогуће типолошки одредити. О несрећној судбини за српске прилике изузетно богате збирке средњовековних докумената манастира Врањина писно је у више наврата – најновије и најпотпуније: Ђ. Бубало, *Средњовековни архив манастира Врањине (прилог реконструкцији)*, ССА 5 (2006) 243–276.

³ Видети стр. 246.

⁴ Аренгом почиње позни српски препис овог документа – уп. М. Антоновић, *Оснивачка повеља*, 219. У претходном поглављу све три наведене јединице обрађиване као аренгалне.

владаревим потврдама дарова које су давали његови поданици световног сталежа. Од тог броја, за 160 њих могуће је утврдити документарни образац, а у 140 случајева тај образац је аренгални. Насупрот томе, од 16 типолошки одређених даровница намењених световним дестинатарима, аренгалних има само пет. Једна од њих је Душанова грубо прерађена повеља Котору (бр. 207), али је зато повеља цара Уроша о даровању острва Мљет двојници которских властелина у најмању руку аутентичан препис (бр. 225), док су његова повеља кесарици Јерини (бр. 226) и две повеље деспота Ђурђа челнику Радичу (бр. 397, 402) оригинали.

Дакле, 96,5% аренгалних даровних повеља на српском језику било је непосредно или посредно намењено црквеним дестинатарима, а преко 87% даровних повеља за ту скупину дестинатара припадало је аренгалном типу. Објашњење за овако висок степен поистовећивања аренгалног типа са даровницама црквеним дестинатарима не треба тражити само у прожетости аренги верским мотивима, мада је та особина код српских примерака још израженија него код грчких. Оно можда чак и више лежи у средњем веку својственој тесној повезаности између владара, хришћанске вере и цркве. Владари су своју власт држали, као што саопштавају девоције њихових интитулација и потписа, милошћу и помоћу Божијом. Посредник у прибављању те милости била је црква, тумач Божије поруке међу људима и водич и заступник људи, укључујући владаре, на њиховом путу ка спасењу у Богу. Стога владар даровима црквеним установама и лицима није вршио само чин којим је обезбеђивао укључивање дестинатара у систем власти, него је том систему обезбеђивао небеско покровитељство и подршку, а себи као водећој личности система и хришћанском вернику божанску милост за живота и у векове векова. Такав чин, који је значајем и далекосежношћу надрастао све друге типске владарске поступке, није само „захтевао“ да буде писмено забележен у облику владарског документа него је наметао потребу да тај документ изрази његов значај одговарајућом свечаношћу. Аренга је иначе била одлично средство за то, а код докумената на српском њена изразита окренутост верским мотивима само ју је чинила још подеснијом.

Улога аренге као кључног мерила свечаности документа посебно је видљива у најстаријој сачуваној даровници на српском језику, повељи којом Немања оснива манастир Хиландар и дарује му поседе (бр. 14). Тај документ би без аренге

имао око 1500 словних знакова у једноставном обрасцу експозиција – диспозиција – духовна санкција – потпис, при чему би само присуство духовне санкције и златног печата међу спољним обележјима упозоравали на то да му се придаје нешто већи значај. Са аренгом, међутим, он утростручује своју дужину и достиже упечатљиву величину листа, чиме у великој мери преокреће скроман утисак који оставља већина спољних обележја. Што је још много важније, када корисник приступи читању, аренга срочена са књижевним претензијама, препознатљиво другачије од језика неке диспозиције, доводи га до спознаје да забележени чин даривања представља врхунац дуге и садржајне приче о Немањиној богоугодности и божанској милости коју је тиме заслуживао. У том контексту, духовна санкција такође добија прави смисао и додатну тежину, јер је изриче осведочени богоугодник и миљеник Божји. Уместо недоумице или нераздевања правог значаја који је забележени чин имао, документ са аренгом јасно предочава кориснику аукторово осећање посебности таквог даривања.

Мада су у потоњим аренгалним документима обележја свечаности, нарочито она спољна, постала бројнија, сама аренга задржала је улогу главне споне између тих обележја и намене документа. Поред навођења општих мотива даровања, аренге су веома често ту везу наглашавале још непосредније, уношењем у свој садржај мотива који су се непосредно тicali конкретног чина. Тако, на пример, употреба аренге која почиње речима *земаљска земљи остављајући* у даровницама краља Душана (бр. 124) и Драгаша (бр. 287) може да се повеже са чином потврђивања дарова двојице у међувремену умрлих властелина, а необично помињање *малог удела* којим владар господари у аренги даровнице деспота Јована Бранковића манастиру Есфигмену (бр. 472) постаје јасно када се види да се чин даровања састоји у неодређеном годишњем износу *према нашим могућностима*. Овај поступак се чак нарочито често запажа у грчким примерцима (4/11), због тога што је већа тематска разноврсност мотива грчких аренги омогућавала лакше прилагођавање чиновима чија је суштина била превасходно правне природе – тако аренга Душанове повеље којом потврђује и повећава поседе и повластице осиромашеног манастира Ватопед говори о богоугодности обнављања цркава (бр. 161), а она којом се враћа један посед манастиру Филотеј (бр. 173) о исправљању неправди, док две грчке аренге докумената издатих на

молбу дестинатара говоре о владаревој дужности да удовољи онима који га моле (бр. 210, 252).

Посебно згодно и стога често коришћено средство за повезивање аренге са даровним чином у повељама црквеним дестинатарима било је њено делимично или потпуно посвећивање установи која је предмет даривања. Понекад овај поступак поприма облик осврта на прошлост установе – у аренги Милутинове повеље за Карејску келију (бр. 78) налази се опширан састав о њеном оснивању са биографијом оснивача, Светог Саве, док аренга једне повеље позних Бранковића Хиландару (бр. 471) препричава настанак тог манастира. Ипак, много чешће аренга садржи похвалу или молитву небеским лицима којима је установа-дестинатар посвећена – овај поступак чија је популарност бар делимично била условљена тиме што је чин даровања смештао у верницима блиску узрочно-последичну спрегу може се запазити у нешто преко 70 српских даровница црквеним установама што чини око половине укупног фонда тих докумената, као и у обе грчке аренгалне даровнице деспота Угљеше. Према истом начелу, неколико српских даровница из царског времена које потврђују дарове световне властеле црквеним дестинатарима у аренгама помињу владареву благонаклоност према властели и склоност да им издају повеље (бр. 163, 199, 232, 247, 249, 250).

Поред садржајних мотива, аренга је могла да се прилагоди намени даровнице и својом оригиналношћу и обимом. Код грчких аренги, које су по правилу биле кратке (просечно 490 знакова у даровним документима) и увек другачије, то, додуше, није случај, али је зато у српском фонду веома приметно да документи намењени бележењу даровних чиновца од посебног значаја за ауктора често имају аренге које су сасвим јединствене или бар нису забележене никад раније, као и да те аренге дужином одскачу од просечних 1350 знакова. На пример, најдужа српска аренга, која, мада није сачувана у целини, има нешто преко 6800 знакова углавном оригиналног текста, налази се у повељи најмоћнијег српског средњовековног владара, цара Душана, о оснивању манастира Светих арханђела код Призрена, његове главне задужбине, намењене да служи и као владарски маузолеј (бр. 177). На другом месту по дужини, са свега стотинак знакова мање, налази се аренга повеље којом Стефан Немањић после очеве смрти

преузима старање над његовом задужбином, манастиром Хиландаром (бр. 17),¹ а на трећем са око 5400 знакова оригинална аренга из повеље краља Стефана Дечанског манастиру Дечани (бр. 105), у којој се поново ради о оснивању и обдаривању аукторове главне задужбине и маузолеја.² После тога од 5300 до 4500 знакова нижу се оригиналне аренге у Милутиновој повељи о преузимању ктиторства над Карејском келијом (бр. 78), повељи Јакшића о преузимању ктиторства над Хиландаром (бр. 474) и Милутиновој повељи за његову главну задужбину и маузолеј, манастир Бањска (бр. 75), а ту се по укупној дужини убрајају и две аренге у повељи краља Душана о обнови манастира Богородице Тетовске, од којих је друга сигурно а прва вероватно оригинална (бр. 136).³

Насупрот овоме, употреба кратких, а нарочито неоригиналних аренги, начелно се може узети као наговештај мањег значаја који је придаван чину даривања. При том, међутим, треба бити опрезан, јер је аренга сама по себи од времена обласних господара све више тежила скраћивању и понављању. Дobar пример пружају аренге даровних повеља кнеза Лазара – свих осам примерака креће се између 350 и 900 знакова, а пет их је неоригинално, али је зато аренга у повељи за манастир Раваницу, владареву главну задужбину и маузолеј (бр. 290), једна од три оригиналне и једна од две које достижу око 900 знакова. Уосталом, чак и неоригиналне аренге могле су помоћу малих додатака да се повежу са наменом документа – тако аренга са почетком *мноме цареви царују*, забележена у даровницима деспота Стефана (бр. 360, 362, 396), у три повеље његовог наследника Ђурђа добија наставак у ком се говори о угледању на дарежљивост *пре мене бивше благодостиве госпoде српске*, што се може повезати са тим да се радња ових јединица надовезује на даровне чинове претходног владара (бр. 399, 401, 406).

Други уобичајени састојак аренгалног обрасца који је нудио могућност повезивања са наменом бележења чина даривања црквених дестинатара била је духовна санкција. Од 140 аренгалних даровница црквеним дестинатарима, духовна санкција изостаје само у њих 18, али пошто се у седам случајева ради о

¹ Ова аренга великим делом понавља оригиналну и такође опширну (3200 знакова) аренгу Немањине оснивачке повеље за Хиландар (бр. 14), али је обогаћује новим садржајима и мотивима који у крајњем збиру чине већи део текста.

² Ова аренга је у практично несмањеном облику поновљена у потоњим проширеним верзијама ове повеље (бр. 106, 139).

³ Скраћене верзије прве аренге ове повеље срећу се у Милутиновом бр. 63 и Душановом бр. 129, али ова два документа важе за фалсификате, па су и њихове аренге у ствари највероватније управо преузете из бр. 136. О томе Д. Кораћ, *Повеља краља Стефана Душана*, 160.

документима чији је есхатокол изгубљен или оштећен, прави број изостанака износи 11, од којих пет отпада на раздобље после 1459. године, када овај састојак иначе показује знаке посустајања. Већ сам овај податак издваја духовну санкцију као најредовнији есхатоколски састојак аренгалних даровница црквеним дестинатарима, али њена веза са наменом ових докумената могла је да буде додатно продубљена на један врло упадљив начин – увршћивањем небеских покровитеља установе-дестинатара међу извршиоце казни којима је у санкцији прећено прекршиоцима даровних одредби документа. Та појава запажа се већ у прва два нараштаја Немањиних наследника, са помињањем *светих родитеља* (Немање и Саве) у једном документу намењеном Хиландару (бр. 27), светог Николе у даровници манастиру Светог Николе у Врањини (бр. 34) и светог Павла у повељи за манстир Светих апостола на Лиму (бр. 42), а посебно је занимљиво појављивање Саве Немањића као живог и владајућег архиепископа у документу намењеном седишту архиепископије, манастиру Жичи (бр. 23).¹ Укупно, овај поступак може се уочити у скоро 60% духовних санкција аренгалних даровница црквеним дестинатарима, уз највећу учесталост у примерцима цара Душана и Уроша (15/20). При том, треба имати у виду да је за велики број даровница намењених установама посвећених Богородици тешко одредити да ли је ово прилагођавање санкције спроведено, јер је Богородица врло често убрајана у извршиоце независно од посвете установе – да су у горњи збир ушли сви ти случајеви, а не само они када се уз Богородицу јављају одговарајући епитети (Хиландарска, Ватопедска, итд) резултат би био знатно убедљивији.²

Управо примена ових средстава за повезивање аренге и духовне санкције као препознатљивих састојака аренгалног формулара са конкретним чином даривања представља главну разлику између аренгалних даровница црквеним дестинатарима и мале групе аренгалних даровних повеља намењених световњацима. Са својом окренутошћу верским мотивима, српска аренга била је

¹ Иначе, увршћивање „заинтересованих“ светитеља међу извршиоце санкције запажа се и у раним латинским фалсификатима бр. 2 и 7.

² Постоје и други гранични случајеви. На пример, иако свети Никола изостаје из списка извршилаца у санкцији документа који се тиче цркве Светог Николе у Хвосну (бр. 45), та санкција почиње кратком молитвом овом свецу. Такође, свети Ђорђе се помиње у четири од пет санкција укључених у диспозицију документа намењеног њему посвећеном манастиру код Скопља (бр. 57), али не и у главној, завршној санкцији. Занимљиво је, најзад, да се једном као извршилац јавља сама дестинатарска установа – таковице да разорити црквљу възнесеница Господа и Бога и спаса нашего Исоу Хрїста (бр. 300).

много мање подесна за укључивање садржаја који би одржавали везу са чином даривања световних дестинатара – тако две световне даровнице деспота Ђурђа, обе намењене потврђивању дарова деспота Стефана великом челнику Радичу (бр. 397, 402), преузимају аренге које су познате од раније (са почецима *благовољењем оца*, односно *мноме цареви царују*), а једина веза коју успостављају са чином састоји се у укључивању мотива угледања на дароживост раније господе, што се запажа и у примерцима истог ауктора намењеним црквеним дестинатарима.¹ Слично томе, даровница цара Уроша которској властели (бр. 225) на већ познату аренгу са мотивом Божије дарожљивости према владару (почетак: *испрва беше таква љубав божанска*) надовезује мотив владарског саветовања са важним чиниоцима унутар државног система ради издавања правоваљаних докумената, који се среће у оквиру различитих састојака у другим даровницама, укључујући оне намењене црквеним дестинатарима.² Оипљивије везе са наменом докумената показује даровница истог владара деспотици Јерини (бр. 226), где другде забележена аренда међу Божјим благодетима које цар ужива истиче држање земаља и градова и покровитељство над властелом, а нарочито такође „оригинална“ аренда Душанове даровнице Котору (бр. 207), која истиче како Бог градове же многе у стражу намъ предаде, и пастира надъ всѣмъ постави. Ипак, ниједан од ових примера не може се мерити са посвећивањем читавих оригиналних аренда или њихових већих делова заштитницима појединих црквених установа, док сразмерно уједначене, просечне величине од 800 до 1600 знакова не показују нарочиту склоност ка употреби обима аренда као мерила значаја даровног чина. Најзад, код духовних санкција нема баш никаквих трагова прилагођавања намени – напротив, два Урошева примерка уопште немају овај састојак чиме се његова заступљеност у пет аренгалних даровница световним дестинатарима своди на 60%, на супрот скоро 92% код црквених дестинатара.³

Арегалне даровнице су очигледно представљале основни облик српских докумената даровног типа, намењен бележењу даровних чинова којима су српски ауктори придавали највећи значај, а то су готово искључиво били дарови црквеним дестинатарима. Такође, може се уочити да је и унутар самог овог фонда

¹ Видети горе, стр. 308, као и бр. 404.

² Бр. 64, 185, 197, 199, 292.

³ Овде треба напоменути да Душанова даровница Скадру (бр. 153), једини такав документ световним дестинатарима који се не може поуздано типолошки одредити, има духовну санкцију у којој се као извршиоци помињу и градски заштитници свети Сергије и Вакхо.

постојало раслојавање на јединице већег и мањег значаја, при чему су као главни одређујући чиниоци служили управо оригиналност и обим саме аренге, уз помоћ спољних састојака. Значај докумената истицан је и тежњом да се у аренгу, па и духовну санкцију, укључе мотиви непосредније повезани са његовим предметом. Све то давало је као резултат један смислен и складан наменски образац. Ипак, тај образац није био потпуно доследан, јер, с једне стране, постоји неколико примера његове примене на даровнице световним дестинатарима, а с друге, већи број даровница намењених црквеним установама и лицима користио је друге формалне обрасце, поново их делећи са даровним документима за световњаке. Анализа тих других образаца даровних докумената треба да покаже да ли су и у којој мери они представљали одговор на некакве нарочите наменске захтеве.

Међу осталим формалним обрасцима који су заступљени у фонду докумената даровне намене налази се и најближи сродник аренгалних повеља – експозициони тип. Заиста, шест његових примерака показује сличну наменску структуру као аренгалне даровнице – пет их је намењено црквеним дестинатарима (бр. 58, 240, 259, 437, 448), а само једна световном лицу (бр. 204). Њихова спољна обележја не садрже крупније особености у односу на опште одлике типа, док се код унутрашњих може приметити да све осим бр. 448 показују додирне тачке са грчким експозиционим обрасцем, дотле да се за бр. 58 и нарочито бр. 240 може рећи да му и припадају. Грчком утицају отрже се духовна санкција која је присутна у три повеље црквеним дестинатарима (бр. 58, 259, 437), при чему у прва два прибегава помињању међу извршиоцима небеских заштитника дотичних установа. Ипак, чини се да је управо грчки утицај био пресудан за уобличавање прве четири даровнице црквеним установама у експозициони тип – међу чиновима које оне уређују нема оснивачких или ктиторских даровања, што је искључивало обимне, оригиналне аренге, а околност да је у сва четири случаја предмет везан за „грчки“ дипломатички простор,¹ наметнула је експозиционо решење уместо неке скромније аренгалне варијанте, која би такође била примерена. Насупрот томе, код бр. 204 изостанак аренге може се објаснити скромним рангом дестинатара који припада најнижој властели (*властеличић*), док експозитивност произлази отуд што је настанак документа везан за крупан догађај

¹ У бр. 58 реч је о области Скопља крајем 13. века, а у осталим о југоисточној Македонији и Тракији.

– државни сабор.¹ У случају повеље бр. 448 може се рећи тек толико да њени ауктори Црнојевићи ионако нису показивали велику склоност према аренги, а да избор експозитивног обрасца можда најпре треба сматрати случајношћу произашлом из непостојања код ове аукторске групе некаквог омиљеног или уходаног обрасца повеље.

Од три „скромна“ обрасца заступљена међу српским даровним повељама, једино се диспозициони показује као превасходно опредељен за ту намену, јер од укупно шест српских повеља диспозиционог типа, четири су даровнице. Додуше, на тако малом узорку овај податак тешко да може послужити као основ за неке далекосежније закључке, а исто важи и за податак да су од поменуте четири даровнице, три намењене црквеним дестинатарима (бр. 76, 351, 364), а само једна световним (бр. 462).² Разлози за прибегавање диспозиционом обрасцу најјаснији су код бр. 76, који представља потврду бившег краља Драгутина уз изузетно значајну и свечану даровницу његовог брата Милутина за манастир Бањску (бр. 75) – то објашњава свечана спољна обележја и присуство сложене духовне санкције у овом примерку иначе скромног диспозиционог типа. У ствари, код бр. 351 и 364, избор диспозиционог обрасца може се довести у везу управо са скромношћу повода – у првом случају реч је о даровању једног села а у другом о две парцеле. Ипак, први дар претвара се у задушје једног у међувремену преминулог члана аукторске породице Бранковића, што је пружало снажан повод за састављање аренге, па њен изостанак можда најпре треба тумачити извесном несклоношћу ове групе ауктора према том састојку. Иначе, развијени есхатокол овог документа, са опширном духовном санкцијом, сасвим је достојан аренгалне повеље. С друге стране, аренда би била потпуно неочекивана у световној даровници Црнојевића бр. 462, а њен диспозициони образац вероватно поново треба приписати дипломатичкој недоследности ауктора.

Највећи број неаренгалних даровница на српском језику припада интитулационом типу. Међутим, тих 15 примерака чини 40% укупног броја српских интитулационих повеља, што значи да веза овог обрасца са даровном наменом није превише јака. При том, присуство у овој скупини шест даровница

¹ О властеличјима: *Лексикон српског средњег века*, 91–92 (Р. Михаљчић, са старијом литературом). О издавању докумената на саборима видети стр. 267.

² Ово тим пре што је јединица бр. 364 сачувана у грубо прерађеним преписима који остављају доста простора за сумњу у погледу њеног одређивања као диспозиционог документа.

световним дестинатарима сведочи о одређеној прилагођености том задатку, бар у пракси деспота Ђурђа и Лазара Бранковића (бр. 410, 411, 432) и Црнојевића (бр. 461, 464, 466) – код ових последњих то је и најдоследније употребљавани образац. Штавише, приметно је да даровнице црквеним дестинатарима срочене у овом облику махом показују врло јасне разлоге за такав избор. Сва три примерка чији су ауктори Немањићи (бр. 26, 68, 212) јесу допунски документи уз даровне повеље аренгалног типа, а од осталих шест четири припадају раним Бранковићима (бр. 248, 279, 308, 347), код којих је овај образац без аренге али са богатим есхатоколом, уз обавезну духовну санкцију, чешћи вид уобличавања црквених даровница од аренгалног (бр. 268, 329, 342). Насупрот томе, примерак бр. 429 представља изузетак међу, иначе, листом аренгалним црквеним даровницама Бранковића из деспотског раздобља – разлог би могло да буде то што се ради о даровању личног поседа једном митрополиту који је приморан да напусти своју митрополију.¹ Примена интитулационог обрасца делује најнеобичније у повељи деспота Стефана Лазаревића којом даје 10 села влашким манастирима Тисмени и Водици (бр. 343), јер би тако крупан дар значајним установама захтевао свечанији дипломатички приступ. Пажљивији увид открива да је такав приступ у ствари и спроведен, не само у спољним одликама које су у ово време иначе свечаније, него и у формулару – иза почетне интитулације налази се експозиција са аутобиографским мотивима која има и обележја аренге, док есхатокол, иако нема духовну санкцију, садржи адмоницију, као и комплецију, датум и опширни потпис.²

Повезаност са световним дестинатарима најснажније је изражена код даровница промулгационог типа, међу којима на три намењене црквеним дестинатарима (бр. 37, 228, 378) долази исто толико за световњаке (бр. 49, 74, 246). Ова друга група, иако малобројна, сведочи о примењивости промулгационог обрасца на разне врсте владарских дарова, обухватајући редом давање поседа и повластица становницима једног села са посебним задужењима, потврду поседа једне властелинске породице и потврду замене поседа између два крупна

¹ Р. Грујић, *Лична властелинства српских црквених представника у 14. и 15. веку*, Гласник СНД 10 (1934) 50–58.

² А. Веселиновић, *Три повеље из 15. века за манастире Тисмена и Водица*, ССА 8 (2009), 200, сматра ову експозицију аренгом.

властелина.¹ У исто време, промулгационе даровнице црквеним дестинатарима, као и интитулационе, по правилу одражавају неку необичност даровног чина. Тако бр. 37, најстарији сачувани документ састављен у овом обрасцу, представља додатак аренгалној даровници бр. 27, док се у бр. 228 необичност састоји у томе што се документ о приходу који српски владар даје манастиру Богородице Синајске издаје на захтев власти града Дубровника, где ће се приход убирати – да је издата самом манастиру, ова повеља би вероватно завредила једну надахнуту оригиналну аренгу. Најзад, код документа којим Балшићи потврђују манастиру Врањини једно село (бр. 378), на скроман образац могла је да утиче скромна величина самог дара, али и окренутост диспозиције прецизирању обавеза сељана.

Иако нема потпуне доследности, велики фонд даровних докумената на српском језику недвосмислено потврђује да су у њиховом састављању поштоване одређене правилности. Најбоље је утемељен налаз да су даровнице црквеним дестинатарима по правилу састављане у облику аренгалних повеља – од даровница тог типа које су доступне за анализу, аренгалних је 140/160. Изузетака је приметно мање у немањићком раздобљу (8/86) и они се могу лако „оправдати“ одређеним особеностима тих даровних чинова. У пет случајева реч је о допунама дарова који су већ претходно забележени на истом листу у облику аренгалних даровница. Тада су за допунске документе коришћени мање свечани унутрашњи образци – трипут интитулациони и по једном диспозициони и промулгациони. У два случаја када је даровни чин био опипљивије везан са византијским наслеђем, документи су уобличени као експозициони, што је одговарало грчкој дипломатичкој пракси. Најзад, један документ у корист црквене установе, али намењен световној власти у чију је надлежност владар ставио старање над извршавањем свог дара, срочен је у промулгационом облику. У време после Немањића изузеци су бројнији (12/74) и, чини се, више везани за дипломатичке склоности ауктора, него за некакве особености чина. Тако се могу протумачити четири интитулационе и једна диспозициона даровница Бранковића, као и диспозициони примерак Црнојевића и повеља деспота Стефана са „аренгализованом“ експозицијом. Ти разлози могли су имати уплива и на једну

¹ О предметима ових повеља: А. Соловјев, *Сељаци-племићи у историји југословенских права*, Архив ПДН 25 (1935) 457; исти, *Повеља краља Милутина барској породици Жаретића*, Архив за арбанаску старину, језик и етнологију 3, 1–2 (1926) 117–125; Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, 212–214.

интитулациону повељу деспота Ђурђа и по један диспозициони и промулгациони документ Балшића, мада ту има основа за већи удео природе даровног чина. Насупрот томе, само у два наврата, код деспота Угљеше и Маре Бранковић, запажа се експозициони образац који се може приписати утицају грчке традиције, док допунских даровница уопште нема.

Закључци о даровницама световним дестинатарима морају се износити много опрезније услед неупоредиво мањег фонда сачуваних примерака. Обесмишљене падом Србије под турску власт, као и физичким нестајањем средњовековног српског племства, владарске даровнице овој групи дестинатара, које су вероватно чиниле највећи део српске средњовековне продукције докумената те намене, броје само 17 примерака, од којих је један практично неупотребљив за типолошку анализу. Аренгални тип се јавља само 5/16 пута, и то изгледа зависно од значаја дара и дародавца, али и ширих околности. Дobar пример даје поређење даровнице цара Душана граду Котору са даровницама деспота Ђурђа граду Будви – Душан на врхунцу моћи издаје свом најзначајнијем поседу на јадранској обали повељу која, додуше, у знатно прерађеном препису, има 5500 знакова и почиње оригиналном аренгом од 1500 знакова, док Ђурађ, као изгнаник после првог пада Деспотовине, за Будву пише две интитулационе повеље укупне дужине мање од 1500 знакова у италијанском преводу. Колико се може утврдити, ако нису постојали одговарајући подстицаји за писање аренге, уобичајени образац за даровнице световним дестинатарима био је код Немањића промулгациони, чија сва три „световна“ примерка потичу управо од немањићких владара, а после њих интитулациони, заступљен у 15. веку са по три примерка Бранковића и Црнојевића. Ова слика поклапа се са раније запаженим развојним путем мање свечаних докумената, код којих је током друге половине 14. века промулгациони тип уступио место интитулационом. Тиме као једина два изузетка остају бр. 204, чији се експозициони образац може повезати са околностима даровног чина, и бр. 462, код ког диспозициони образац највероватније одражава особености дипломатичке праксе ауктора. Постоје, дакле, озбиљне назнаке да је и састављање световних даровница подлегало одређеним правилностима. То што се такав закључак не може саопштити са већом сигурношћу није толико „кривица“ самих докумената колико њихове малобројности. Ипак, поткрепљење је могуће пронаћи у једном другом наменском типу чији је један огранак у српској пракси попримио обележја даровности.

3.2. Уговори

Ако је даровање било најзначајнији типски чин који је један средњовековни владар извршавао унутар своје државе, онда је споразумевање са страним властодршцима представљало његов најзначајнији вид иступања на спољном плану. Штавише, пошто су производили како тренутне тако и потенцијално дугорочне последице за све чиниоце који су у њима учествовали, споразуми су нудили посебно јаке разлоге за писмено бележење и чување, често у више примерака и на више места. Томе у прилог говори податак да у фонду српских средњовековних владарских докумената јединице у којима су забележени споразуми, и које се једном речју могу назвати уговорима, чине другу по величини наменску групу докумената са укупно 78 примерка. Околност да су садржавали споразум који је заинтересованим странама био добро познат чинила је уговоре отпорним на покушаје кривотворења, тако да међу њима нема фалсификата. Напротив, чак 54 примерка сачувано је у оригиналу, док међу преписима само три показују знаке прераде, и то зато што их је преписивач из 17. века забележио латиничним писмом уз местимично неразумевање изворног текста.

Фонд јединица употребљивих за анализу наменских образаца српских уговорних докумената ипак је нешто мањи од наведеног броја и то управо због једне особине која је својствена баш уговорима – стране које су склапале споразум могле су да се договоре да састављање уговора на себе преузме једна од њих, док би друга само на крају потврдила да коначни текст верно одражава оно што је договорено. Таквим уговорима припадају они латински документи Стефана Немање и његовог брата Мирослава које су саставили Дубровчани, а српски владари само потписали на српском (бр. 10, 12), као и документи бр. 345 и 393, које су написали млетачки писари, док су српски „коауктори“ Балша III и Ђурађ Бранковић придодали своје печате. Постоје довољно убедљиви показатељи да је и Милутинов латински документ бр. 67 такође под печатом српског владара саставио неки члан посланства титуларног латинског цара Карла Валоа, док је у уговору кнегиње Десиславе (бр. 11) као творац изричито наведен дубровачки нотар, при чему изостанак било какве овере са кнегињине стране можда треба приписати околности да је у документу наведен већи број сведока.¹ Није искључено да је оваквих случајева било још, и то не само међу документима на

¹ Видети стр. 240.

латинском језику, али списак оних за које се поуздано може утврдити да су их створили странци зауставља се на поменутих шест.

Умањење фонда погађа, дакле, искључиво латинске примерке чији број са 18 пада на 12. Ипак, и тако ограничен узорак показује велику разноврсност начина на које су уговорни документи могли да буду сročени. Као одраз тога заступљена су чак четири различита формална обрасца – седам интитулационих повеља, три датумске, једна експозициона и једна заклетвена. Употреба заклетвеног обрасца, везана за најранији примерак с почетка 13. века (бр. 18), заснивала се на могућности да се споразум забележи у облику изјаве којом се једна страна заклинје другој да ће поштовати одређене изричито наведене ставке. Идеју за то свакако је дала усмена заклетва којом је по средњовековном обичају постигнути споразум потврђиван.¹ Ипак, до почетка 15. века, када се наставља низ сачуваних примерака, овај начин уобличавања уговора се изгубио. Уместо тога, три уговора које су са Венецијом склопили Балшићи (бр. 350, 356) и деспот Стефан (бр. 394) и четири уговора деспота Ђурђа Бранковића и његових наследника са разним чиниоцима у Угарској (бр. 418, 422, 443, 468) имају облик интитулационе повеље којом српски владари у првом лицу саопштавају и, како стоји у Стефановом и сва четири примерка Бранковића, *памћењу поверавају*, садржај споразума сваком заинтересованом. У овако уобличеном протоколу чак шест пута јавља се промуглација, диспозиција је у свим „млетачким“ и једном „угарском“ примерку поткрепљена заклетвом, док се есхатокол код деспота своди на короборацију и датум (у бр. 418 само датум), а код Балшића уз ова два састојка обухвата и комплецију са поменом владаревог налога да се документ сачини. Насупрот томе, преостала четири примерка који представљају уговоре Ђурђа Бранковића с Венецијом (бр. 385, 391, 395, 409) користе датумски и експозициони образац да постигну равноправно учешће оба ауктора. У експозиционом примерку (бр. 395) то је учињено тако што се оба саговорника представљају субјективним изјавама да би потом заједнички или „на смену“ саопштавали одредбе око којих су се сагласили, а Ђурађ на крају и комплецију и короборацију, док једини објективно сročени састојак остаје датум. Датумски примерци, пак, од почетка користе објективни тон, саопштавајући околности настанка споразума

¹ Опширан опис овог поступка даје у својим мемоарима византијски цар Јован Кантакузин када говори о споразуму који је постигао са краљем Душаном у лето 1342. године – *Византијски извори* VI, 400–406.

(почев од датума), имена саговорника и, потом, одредбе, које су поново у два случаја пропраћене помињањем положених заклетви. Тек на крају бр. 385 и 409 прелазе на прво лице, али ту је реч о комплетионим изјавама нотара који су саставили документе.

Иако сразмерно малобројни, латински уговорни документи одражавају чак три различите могућности писменог бележења споразума – једнострану субјективну изјаву у облику заклетве, којој је одговарао заклетвени формални образац, исту такву изјаву, само срочену у слободном облику, која је попримала изглед интитулационе повеље, и субјективну или објективну заједничку изјаву уговорних страна, уобличену у експозициони или датумски образац. Ипак, списак могућности није се тиме исцрпљивао. То потврђују једина два сачувана грчка документа који се могу сматрати уговорним – споразуми између краља Душана и заједнице светогорских манастира о условима признавања непосредне власти српског владара над Светом Гором (бр. 148) и између деспота Угљеше и Цариградске патријаршије о враћању црквене организације на територији деспотове државе, коју је Душан својевремено потчинио српској цркви, под надлежност Цариграда (бр. 254). Мада се у оба случаја радило о правим дипломатским споразумима, њихови садржаји преточени су у аренгални образац и попримају обележја владарског дара. Тако аренга Душанове повеље подсећа на дарове владаревих предака светогорским манастирима, а и остатак документа, мада избегава да сам чин назове даром, следи формални образац грчких даровних аренгалних повеља, укључујући употребу логос-формуле. Угљешин документ је много мање типичан – његова аренга, смишљено посвећена правди и исправљању неправде као владарској врлини, вишеструко је дужа од осталих на грчком језику (преко 3200 знакова), за њом следи такође врло опширна експозиција која са пуно горчине говори о Душановом поступку и описује преговарачке напоре, а есхатол поред уобичајене короборације и датума садржи и духовну санкцију која, опет нимало случајно, прети изопштењем и проклетством 318 никејских отаца као небеских заштитника црквених закона. Ипак, у контексту диспозиције којом владар дословно *враћа* патријаршији одузете надлежности, и овај чин се своди на владарево вољно отуђивање нечег „свог“ у корист цркве.¹

¹ О околностима настанка ових споразума Д. Кораћ, *Света Гора*, 45–58; Г. Острогорски, *Серска област*, 129–140.

Уобличавање уговора као даровница, које је овде само наговештено због особености споразумних чинова и дестинатара, могло је да буде још израженије у случајевима када су споразуме склапале световне власти. Мада може да делује чудно са данашњег становишта, такав приступ био је сасвим природан у средњем веку, који није познавао начело равноправности међународних субјеката него је, напротив, неговао схватање о постојању утврђене хијерархије земаљских властодржаца.¹ То је омогућавло да се споразум између власти различитог ранга представи као дар више власти нижој, у основи једнако као дарови које владари дају својим поданицима. У уговорним документима српских владара он долази до нарочито снажног изражаја у скупини од 57 примерака на српском језику. Наиме, сви ови примерци одражавају случајеве када је друга уговорна страна имала скроман статус у средњовековној хијерархији власти. У чак 53 јединице ради се о граду Дубровнику, самоуправној градској општини под врховном влашћу страних сила, до 1358. године Венеције, а потом Угарске,² три случаја тичу се споразума са друга два града сличног статуса, Сплитом (бр. 13, 30) и Трогиром (бр. 33), док је један уговор Балшића (бр. 299) склопљен са млетачким трговцима који су пословали на територији под влашћу ове породице.

У 14 сачуваних уговора српских владара са Дубровником, Сплитом и Трогиром из времена пре 1276. године, скроман ранг друге уговорне стране не оставља дубљи траг. На то указује већ чињеница да 9/14 ових докумената има облик заклетвене повеље – српски владари се непосредно заклињу дубровачким кнежевима, а то су у ово време млетачки племићи постављени из Венеције да управљају потчињеним градом, и другим чиниоцима градске власти. Штавише, утисак да се стране доживљавају као равне једна другој додатно поткрепљују четири случаја (бр. 28, 36, 40, 41) када су, уз заклетве српске стране, сачувани и посебни заклетвени документи дубровачких власти упућени српском владару.

¹ Та схватања била су посебно теоријски осмишљена и разрађена у суседној Византији – уп. G. Ostrogorsky, *Stratordienst der Herrschers in der byzantinisch-slavischen Welt*, *Seminarium Kondakovianum* 7 (1935) 187–204 (=Сабрана дела V, 318–352) и исти, *Србија и византијска хијерархија држава*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 125–137. Занимљиво је да су, с друге стране, поједине даровнице црквеним установама у 15. веку попримиле обележја уговора, због обичаја да се прецизно наводи на који ће начин манастир давати помен дародавцу (бр. 396, 424, 437, 471, 473, 474). Уговорна обележја има и повеља деспота Стефана о куповини од манастира Хиландара „братских удела“, аделфата (бр. 353). Подробно о овом начину помагања манастира који је дародавцу омогућавао да у случају потребе у манастиру нађе уточиште пише М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*, ЗРВИ 11 (1968) 241–270.

² Природу положаја Дубровника према његовим врховним господарима описује V. Foretić, *Povijest Dubrovnika* I, 59–81, 131–151.

Уговор се, дакле, састојао из две заклетвене изјаве које су стране међусобно размењивале, одражавајући на тај начин једнак удео и одговорност у спровођењу споразума.¹

Поред заклетвеног обрасца, чија се употреба до 1276. године потпуно поистовећује са наменом бележења уговора (9/9 примерака), међу уговорима овог раног раздбља јављају се и четири интитулациона примерка (бр. 13, 25, 33, 35), као и један (бр. 38) чији је сачувани предлогак вероватно дубровачки концепт, а формално стоји између писма и повеље. Уговори забележени на овај начин разликују се од заклетвених по намени – док сви заклетвени примерци, изузев бр. 30 који се своди на споразум о савезу, теже општем уређивању међусобних односа, пет незаклетвених примерка тичу се ужих питања чије је решавање у надлежности српског владара. Тако је у бр. 13 и 38 реч о условима деловања сплитских/дубровачких трговаца у Србији, у бр. 33 и 35 о опраштању одређених дажбина Трогиру/Дубровнику, док у бр. 25 краљ Радослав као прогнани владар уређује своје односе са Дубровчанима у случају свог повратка на власт. Овакви чиновници су већ снажније потстицали схватање споразума као даровања, и мада у бр. 13 и 33 главни диспозициони глаголи немају јасан даровни призив, него описују конкретну радњу (*пуштам, опраштам*), бр. 25 већ користи *ово им учиних*, док се код краља Владислава у бр. 35 налази израз *дајем милост*, препознатљива ознака владарског дара. У ствари, овај израз јавља се код истог владара већ у заклетвеној изјави о савезу са Сплићанима (бр. 30), која иначе у погледу намене представља изузетак међу заклетвеним документима.

Ови појединачни случајеви припремали су терен за велику промену која се у обрасцу уговора може приметити од времена краља Драгутина. Од тада па до Душановог царског крунисања, 12/15 уговорних докумената припадају промугационом обрасцу, а он без изузетка представља те споразуме као чиновне којима српски владар Дубровчанима даје, ствара или чини милост. Исти израз јавља се у улози главног диспозиционог глагола и у прва два примерка који одступају од промугационог обрасца. Један од њих, бр. 50 краља Драгутина, представља необичан случај и у ширем смислу, јер нуди пример бележења једног уговорног, па и даровног текста, у облику писма. Ипак, слично латинском даровном писму бр. 400, он је прилагођен оваквој намени тиме што је добио

¹ Истцрпну анализу овог поступка даје М. Кос, *Дубровачко-српски уговори*, 14–40.

спољна обележја отвореног писма, а околност да после протокола сроченог потпуно у складу са праксом немањићких писама Дубровнику прелази на помињање дестинатара у трећем лицу може се протумачити као последица несналажења творца документа у овом необичном решењу. Од Драгутина, али као бившег краља, потиче и други изузетак, диспозациона повеља бр. 72, чији почетак изразом *створи милост* чини да делује као типични промулгациони уговор који је из неког разлога остао без протокола. Најкрупнији је последњи изузетак, Душанов уговор о уступању Дубровнику полуострва Пељешац, тада познатог као Стонски рат (бр.111). Овај документ почиње кратком (950 знакова) али јединственом аренгом чији садржај наглашава легитимност владара који је сразмерно недавно устоличен превратом и не садржи алузије на предметни чин, диспозацију најављује глаголом *дати*, а има и духовну санкцију. Реч је, дакле, о аренгалној повељи сродној даровницама тог типа, превасходно оним намењеним световњацима. Ипак, у датумској формули користи се израз *учини милост*, есхатокол садржи световну санкцију која се у аренгалним даровницама на том месту јавља у само 13/145 случајева, а као обележје уговорне намене може се истаћи и навођење имена дубровачких посланика. Тај састојак може се запазити у 5/14 уговора насталих пре 1276. године, као и 4/8 из Драгутиновог и Милутиновог времена, где има улогу есхатоколске белешке о сведоцима, да би се после 1321. јавио у 4/7 примерака, само ближе почетку документа и обично у улози петиције.

Проглашење царства није у већој мери нарушило превласт промулгационог обрасца међу уговорним документима иако се међу 10 уговора царева Душана и Уроша налази само пет који се могу назвати промулгационим. Од преосталих пет, три спадају у експозиционе, али међу њима су два Душанова примерка настала истог дана (бр. 200, 201) чија припадност том типу делује готово као случајност – после почетка са *теше* + заменичка интитулација, који се среће у 9/12 ранијих промулгационих уговора, они немају препознатљиви промулгациони наставак *даје на знање свакоме*, него одмах прелазе на петицију.¹ Мимо тога, ови примерци у свему одговарају промулгационом обрасцу, осим што бр. 200, једини међу промулгационим уговорима пре и после тога, не користи у диспозацији израз *створи милост*, али то се може објаснити тиме да је предмет споразума враћање нагомиланих дугова српског владара према дубровачким трговцима. Само

¹ Видети стр. 267.

Урошев експозициони примерак (бр. 229) представља уистину другачији образац документа који следи узоре византијских обичних експозиционих повеља, али га то не спречава да и диспозицију почне са *учини милост*.¹ Најзад, преостала два царска уговора, оба Урошева, припадају аренгалном типу (бр. 230, 231). Делом свакако зато што су настали истог дана, ови примерци показују велику сличност образаца. Прво, имају исту, у Урошевим документима и српској грађи уопште најчешћу аренгу (*по неизрецивом милосрђу*, итд), мада у верзији која на крају помиње дарове црквеним и световним дестинатарима.² Такође, експозиције садрже петиционе помене дубровачких посланика, а као главни диспозициони глагол користи се *дати*, док се *створи милост* изричито не јавља иако у више наврата „лебди“ над оба текста. Најзад, есхатоколи су сведени на короборацију и датум, без иједне санкције.

Оно што код два аренгална уговора највише привлачи пажњу су сами уговорни чиновници који су овим документима забележени. Бр. 231, као и Душанов бр. 111, тиче се уступања дела српске територије Дубровнику, што упућује на закључак да је појава аренгалног обрасца у овим уговорима била изазвана сличношћу чина са владарским даровима значајној властели, као што је вероватно и промулгациони образац уговора представљао аналогију „обичним“ даровима световњацима.³ Међутим, бр. 230 нема никакве везе са даровањем земљопоседа, већ је у њему потврђен и готово дословно преписан Душанов уговор бр. 202, који на дотад најсвеобухватнији начин уређује главну тему српско-дубровачких односа – правни статус дубровачких трговаца у Србији. Душан је ту своју повељу издао у промулгационом облику, а додатак аренге у Урошево време може се тумачити као својеврсно признање његовог посебног значаја, слично као што је то у раним уговорима био заклетвени образац.

Овако уобличене уговорне обичаје Немањића наследили су обласни господари, који су још пре изумирања светородне династије почели самостално да уређују своје односе са Дубровником. У први мах, раскорак између висине са које су на Дубровник гледали немањићки даровни уговори и скромног угледа, титула,

¹ Видети стр. 258, 261.

² Овај додатак особен је управо за примерке из Урошевог времена, јављајући се у потврдама дарова световних лица црквеним установама (бр. 247, 249, 250). У каснијој употреби, тај наставак се не среће, осим што се у једној непосредној црквеној даровници Драгаша (бр. 294) помињу само дарови црквама, без властеле.

³ Уп. горе, стр. 315.

па и моћи, обласних господара изазвао је праву пометњу у уобличавању уговора, нарочито код оних који су са Дубровником задржали непосредан или бар близак географски додир. Најупечатљивији пример свакако пружају Балшићи, чијих шест сачуваних уговора са Дубровником користи исто толико различитих формалних образаца. Први (бр. 253), посвећен укидању једне царинарнице, има облик отвореног писма са непосредним обраћањем дубровачким властима које је доследно спроведено кроз цео текст и диспозиционим глаголом уског значења (*простисмо*). Други (бр. 272), који тежи уређивању укупних међусобних односа, има протокол датумског типа али цела диспозиција срочена је као заклетва. Тај датумско-заклетвени образац, само са још наглашенијим уделом заклетве, Балшићи ће применити и у уговору са млетачким трговцима из Улциња (бр. 299), док ће варијанту са истакнутијим протоколом и експозицијом, а мање разрађеном заклетвеном диспозицијом, употребити Александар Валонски у свом уговору о пријатељству с Дубровчанима (бр. 256). Балшићи ће дати и пример правог заклетвеног обрасца (бр. 314) који ће готово истовремено употребити и Црнојевићи у свом једином сачуваном уговору (бр. 315), при чему се у оба случаја ради о општим споразумима, као што је то био случај са раним немањићким заклетвеним примерцима. С друге стране, Балша II Балшић своје две повеље о слободи трговине (бр. 285, 293) издао је у традицији немањићких промулгационих повеља, с тим што је прва вернија том узору јер почиње промулгацијом и користи израз *створи милост* као главни диспозициони глагол. Друга, можда да би се истакла новостечена аукторова титула дуге драчког, ставља опширну интитулацију пре промулгације, а користи и слободан превод грчке диспозиционе формуле (имамаъ хотение, пишу и повелевамаъ) на почетку експозиције, док је диспозициони глагол уског значаја (*потврђујем*). Упадљиво је при том да је и у ова два уговора присутна заклетва, само сада издвојена на крају диспозиције као њено поткрепљење. Најзад, 1386. године, нови старешина породице Балшића, Ђурађ, потврдио је Дубровнику раније повеље, не само својих сродника него и цара Душана, у аренгалном документу са кратком али јединственом аренгом чији је кључни мотив сродство са Немањићима, петиционим поменом дубровачких посланика, диспозиционим глаголом *створи милост* и без заклетве.

Овај искорак Ђурђа Балшића био је без сумње подстакнут његовом женидбом са кћерком кнеза Лазара, главног баштиника успомене на Немањиће и

претедента на њихово политичко наслеђе у старом језгру српске државе. Заиста, господари тамошњих области показују много јаснији однос према немањићкој уговорној пракси. Разлог томе може се тражити у њиховој већој блискости њеним извориштима, али и у непостојању непосредног географског додира са Дубровником, чиме су међусобни односи били сведени на дубровачко пословно присуство у њиховим областима, а ту се као незаобилазан узор наметала Душанова велика повеља. С обзиром на све то, сасвим је очекивано што је први претедент на немањићко наслеђе и званични савладар последњег Немањића, краљ Вукашин, своју потврду Душанове повеље уобличио у аренгални образац (бр. 264). Штавише, аренга овог документа иста је као код Уроша, само уз додатно приближавање намени увођењем уместо помена црквених и световних дестинатара мотива издавања повеља не текмо вь зем`ли краљевства ми ну паче и вкр`стнимь поморьскимь градввомь. После тога доследно се наставља аренгални уговорни образац са посланицима у петицији, *потврди* на месту главног глагола и *учини милост* у комплетији. Када је 1387. године на Лазара дошао ред да учини исто, и он се природно определио за аренгални образац (бр. 296), али је при том немањићка аренга са безосећајно скраћена за део који би је повезао с наменом. С друге стране, *створи милост* долази на место главног глагола, а у есхатоколу се појављује адмониција. Међутим, када су исти дубровачки посланици десетак дана касније склопили споразум исте природе са Вуком Бранковићем, властодршцем који није имао другу титулу до *господин* и који је Лазара признавао за себи надређеног, уговор је добио облик интитулационе повеље, и то оног типа насталог из немањићког промулгационог обрасца претварањем заменичке интитулације у праву и њеним извлачењем испред промулгације. Осим тога, иако је садржај споразума практично идентичан, на месту диспозиционог глагола нема израза *створи милост* него само *потврди*, док у есхатоколу изостаје адмониција иако је Вук већ тада имао три сина.¹

Нови показатељ да Вук Бранковић, за разлику од Лазара, није доживљавао себе као вишу власт од Дубровника пружа његова потврда споразума из 1387. године, издата после Лазареве смрти, која има заклетвени облик (бр. 306). Штавише, када су 1405. године Стефан Лазаревић као деспот и Ћурађ Бранковић као његов подложник потврђивали уговорне повеље својих очева, обрасци из

¹ Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 54–57.

1387. поновљени су у потпуности са свим разликама. Тек пошто је наследио Стефана на деспотском престолу, Ђурађ је издао прву аренгалну уговорну повељу Бранковића (бр. 398), потпуно опонашајући Лазарев и Стефанов образац. Још један такав документ Ђурађ ће издати и после обнове Деспотовине 1445. године (бр. 416). Међутим, за истом приликом склопљени споразум уже природе, о положају дубровачке колоније у Сребреници и трговинским повластицама (бр. 415), употребљен је стари бранковићки интитулационо-промулгациони образац, само „ојачан“ употребом израза *створи милост* на месту главног диспозиционог глагола.

Са овим последњим двојцем примерака чија типолошка различитост показује срачунато усклађивање са разликама у намени, низ сачуваних уговорних докумената на српском долази до краја. Док се код малог броја латинских и грчких примерака сачувана решења показују само као кратки исечци на основу којих се тешко може закључивати о развоју докумената ове наменске групе, српски фонд је мање-више равномерно распоређен на сва раздобља од Немање до пада Деспотовине, а његова готово потпуна усредсређеност на односе са Дубровником, мада делује ограничавајуће, истовремено на извештан начин и изоштрава угао посматрања. Захваљујући томе, развојни пут који су прошли српски владарски документи о споразумима са овим међународним чиниоцем посебне врсте могуће је поделити у три главне фазе. До 1276. године преовлађују обрасци који стране у споразуму посматрају као једнаке – заклетвени за споразуме опште природе, а интитулациони када је реч о споразумима чије је извршење у надлежности српског владара. У другом веку немањићке историје овај однос се мења тако што се немањићки владари у уговорима постављају као виша власт која даје дарове и, евентуално, прима уздарје – преовлађујући образац је промулгациони, а кључна формула диспозициони глагол у облику *створи милост*. При том, као и у случају појединих дарова сопственим световним поданицима, споразуми који су имали посебан значај издвајају се применом аренгалног обрасца, донекле другачијег од оног из даровница. Трећа фаза, која почиње раздобљем обласних господара, показује разлике у приступу између појединих ауктора. Они који нису себе доживљавали као хијерархијски више у односу на Дубровник вратили су се у основи на праксу из првог века државе Немањића, са истакнутом улогом заклетве и без много *стварања милости*. Они,

пак, који су немањићко наслеђе прихватили са већим амбицијама надовезали су се на позну немањићку праксу, задржавајући аренгални образац за најзначајније уговоре, док су за оне друге користили интитулациони дериват промулгационе повеље, заједно са кључним диспозитивним изразом. Уговорна намена показала се, дакле, много изазовнијом од даровне, али динамичност развоја образаца уговорних докумената сведочи да је свест о потреби прилагођавања постојала, па и да резултати у том смислу нису изостали.

3.3. Признанице

Трећа по величини наменска група српских владарских докумената обухвата 71 јединицу чија је сврха била да служе као потврде о закључењу одређених послова везаних за новац и материјалне вредности, па се стога за њих се може употребити општи назив признанице. Ова група показује још изразитију везаност за Дубровник – са изузетком једног грчког примерка, све признанице тичу се послова са Дубровчанима и све су изворно настале на српском језику, иако је 18 њих сачувано у преводу на италијански. Такође, мада оригинала укупно има само 11, међу којима је и грчки примерак, свих 60 неоригиналних јединица су званични преписи дубровачких власти, што обезбеђује чврсту аутентичну подлогу, бар када је реч о унутрашњим својствима. На крају, временски опсег из ког потиче сачувана грађа сразмерно је узак, ограничавајући се на време од почетка 14. до средине 15. века, али обухвата раздобља најдинамичнијих промена у српским дипломатичким обрасцима, тако да се слика развоја ове наменске скупине може сматрати репрезентативном.

Добар увод у тип питања којима су се ови документи бавили, али и у особеност дипломатичких решења која су користили, пружа усамљени грчки примерак (бр. 295). Њиме „царица“ Марија Ангелина потврђује да јој је њен брат Јован Урош, замонашен под именом Јоасаф, вратио све драгоцености које му је она својевремено поверила на чување, изузев неколико прецизно наведених предмета који остају у Јовановом власништву. Прилично дугачак документ (преко 3800 знакова), формално припада повељама интитулационог обрасца, мада на почетку има вербалну инвокацију што га у грчкој дипломатичкој пракси повезује са приватноправним документима. Извесна „приватност“ огледа се и у чињеници да се документ непосредно обраћа Јовану – када би на месту главног глагола

уместо *одређујем* стајао неки заклетвени израз, била би то права заклетвена изјава. Најзад, у есхатоколу се налази уобичајена короборационо-датумска формула грчких повеља, испред које је уметнута и духовна санкција, што у грчким документима обласних господара није редак случај, а може се објаснити и околношћу да се у улози дестинатара налази угледни монах, па и цео његов манастир.

У суштини, документ Марије Ангелине представља потврду о подизању депозита или поклада, како су у средњовековном српском језику називане драгоцености дате на чување у неком сигурном месту.¹ За једно од таквих места важио је и Дубровник, па су у дубровачкој грађи такође сачуване четири оригиналне признанице те намене, које су у вези са подизањем поклада деспота Ђурђа Бранковића у два маха током 1457. године издали његови синови деспот Лазар (бр. 431, 433) и Стефан (бр. 430, 434). Ови не само формално, него и садржајно готово идентични документи, дугачки 1600–2000 знакова, уобличени су као интитулационо-промулгационе повеље, са есхатоколом сведеним на короборацију и датум, док се изостанак потписа, чак и на документима владајућег деспота, може довести у везу са латинском праксом и приписати свесној тежњи ка прилагођавању пословног документа намењеног Дубровнику одговарајућим латинским обрасцима. О томе да је овим документима ипак придаван велики значај сведоче масивни висећи воштани печати и, свуда осим на бр. 434, раскошне симболичке инвокације и иницијали.

Много скромније делује на папиру написана и малим утиснутим печатом оверена признаница којом Мара Бранковић потврђује да је примила од Дубровчана новац намењен српском манастиру у Јерусалиму (бр. 440). Срочена у свега 670 знакова, она такође следи интитулациони образац, мада без промулгације. Ипак, у богатом есхатоколу јављају се сведоци, што би могао да буде одраз аукторове посредничке улоге у овом послу, док навођење датума и по ери од стварања света и по Христовој ери несумњиво представља уступак дестинатаревим обичајима. Још скромније интитулационе обрасце нуде две у препису сачуване признанице деспота Стефана Лазаревића – једна којом признаје свој дуг једном Дубровчанину (бр. 330) и друга која практично представља уговор

¹ О покладима: *Лексикон српског средњег века, 537–539* (М. Маловић-Ђукић), са старијом литературом.

српског владара са двојицом Дубровчана о закупу права на убирање владаревих прихода (бр. 382). Штавише, прва са дужином од 175 знакова представља једну од најкраћих српских повеља, свдећи се на проширену изјавну реченицу у коју су стали интитулација, експозиција са именовањем дестинатара и диспозиција са износом дуга. Други документ је нешто дужи (580 знакова) због потребе да се у диспозицији наведу услови закупа, а као једини есхатоколски састојак јавља се датумска формула, сведена на месец и дан, која се може тумачити као нужни минимум, јер је закуп уговорен на једну годину.

Због своје наменске шароликости и ограничености на 15. век, наведени примери не омогућавају да се стигне до значајнијих општих сазнања о обрасцима признаница. Очигледно је да ови документи нагињу интитулационом обрасцу, у то време главном начину уобличавања повеља којима због мањег значаја или световне намене није следовала аренда, као и да међу њима самима постоји подела у којој се свечаношћу истичу потврде о подизању поклада. Међутим, све преко тога остаје у наговештајима или чак потпуно нејасно. На срећу, преостале 63 признанице чине једну велику, у ужем наменском смислу јединствену целину која се протеже од почетка 14. до краја прве четвртине 15. века. Попут примерка бр. 382, и оне дугују свој настанак склоности српских владара да убирање појединих својих прихода, пре свега царина на промет робе на својим трговима, дају у закуп дубровачким пословним људима. Страхујући да би се могући спорови око ових закупа лоше одразили на односе самог града са владарима, дубровачке власти су статутарном одредбом обавезале грађане укључене у такве послове да измире сва своја дуговања према владарима-закуподавцима, што је доказивано владаревом писменом потврдом.¹ Пошто се чин који је потврдом уређиван састојао у разрешењу закупца од свих дуговања и обавеза према закуподавцу, на ову врсту признаница може се применити ужи назив разрешница.²

Већ два примерка настала пре 1321. године, као најстарији сачувани разрешни документи (бр. 65, 82), показују крупну формалну разлику у односу на

¹ *Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272* (ed. V. Bogišić et C. Jireček), Zagrabiae 1904, 79–80.

² Тако Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1*, Београд 1929, бр. 30, 48, 49, 58, 59 и даље. Уп. С. Ћирковић, *Осумњичене повеље кнегиње Милице и деспота Стефана*, ИЧ 6 (1956) 139–140. Позадину настанка разрешних докумената уочио је и образложио А. Соловјев, „Градски закон“ у средњовековној Србији, Архив ПДН 16 (1928) 344–346. О пракси издавања царина у закуп: А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1–2 (1984) 11–19, са старијом литературом.

друге признанице – оба су сročена у облику писма насловљеног на дубровачку општину и њене органе власти. Штавише, први примерак, који је сачуван у оригиналу, сведочи да се ради о затвореном писму, са адресом и малим утиснутим воштаним печатом на полеђини. Изнутра, упадљива је веома скромна дужина од 525 знакова код првог и само 240 код другог примерка, а промулгација *знате ви*, која се појављује у бр. 65, показује да је састављач сматрао да се основна улога документа састоји у преносу података. Заиста, као највероватније објашњење за употребу облика писма може се навести управо то што су ови документи настајали практично на захтев дубровачких власти, који је закупац само спроводио у дело.

Ипак, одмах у следећем раздобљу ова основна обележја доживљавају крупну промену, са појављивањем решења према којем је бележење истог разрешног чина вршено у облику два одвојена документа – једног који је поново сročен као кратко писмо дубровачким властима и другог, уобличеног као повеља којом владар оглашава да је измирио рачуне са закупцем и да нема више никаквих потраживања од њега. Од укупно 17 разрешења о којима постоје документи из времена Дечанског и Душана, парови писмо-повеља сачувани су у девет наврата, док у још пет случајева текстови сачуваних разрешница и белешке дубровачких преписивача дају мање или више основа за претпоставку да је, уз преписани, постојао и други документ чији препис није забележен. Ова промена најпре се може објаснити излажењем у сусрет жељи самих закупца да поред потврде за градске власти добију и доказно средство општије намене које ће моћи да користе у другим приликама. На то указује уобичајени поступак дубровачких власти приликом пријема ових докумената – после њиховог преписивања у општинске канцеларијске књиге, при чему је у овом раздобљу најчешће вршен и превод на италијански, писмо је задржавано у канцеларији, док је повеља враћана закупцу. Стога није случајно то што сва четири преостала оригинала у породици признаница припадају управо разрешним писмима овог раздобља (бр. 96, 98, 189, 190).¹

Захваљујући сачуваним оригиналима, могуће је утврдити да су разрешна писма задржала спољна обележја затвореног писма, што одговара намени

¹ Обичај издавања дводелних разрешница уочио је С. Ћирковић, *Осумњичене повеље*, 140–141. Нови, подробнији осврт дат је у Н. Порчић, *Писмо краља Владислава*, 37–39.

обавештавања, а не дугорочног чувања као доказног средства. Код унутрашњих одлика, употреба промулгације, сада у облику *да знате*, среће се 2/4 пута код Дечанског, да би у десет Душанових примерака постала незаобилазна. Такође, од првог Душановог документа (бр. 113) јавља се короборација у облику помена личности по којој владар шаље писмо, што се после јавља у још једном краљевском и 3/5 царских примерака. Најзад, као најупечатљивије прилагођавање форме намени, у царском раздобљу у диспозицији се увек изричито напомиње да се разрешница издаје у складу са дубровачким обичајима и законима. Услед тих додатака, писма су у просеку постала нешто дужа (540 знакова), али и даље се ради о документима који су просечно неупоредиво краћи од даровница, уговора, па и признаница о подизању поклада.

У недостатку оригинала, о спољним обележјима 12 разрешних повеља Душана и Дечанског зна се само толико да су два краљевска примерка (бр. 93, 131) носила viseће печате од воска природне боје са представом владара, док је један царски примерак имао *una bolla d'argento indorada* (бр. 219). Ипак, већ то пружа добар основ за претпоставку да су разрешне повеље по спољним одликама следиле изглед тадашњих немањихких повеља уопште, што значи да су у доба краљевства писане на пергаменту и да су, уз viseћи печат, носиле потпис владара изведен крупним црвеним словима. Уосталом, на то упућују и унутрашње одлике, према којима се ови документи сасвим добро уклапају у немањихку праксу састављања уговорних даровница за град Дубровник и мање значајних даровних повеља за световне дестинатаре – шест краљевских и четири царске јединице доследно следе образац промулгационих повеља, при чему се у 9/10 случајева среће диспозициони израз *створи милост*, док преостале две царске (бр. 168, 169) на место промулгације стављају датум, претварајући се у неку врсту експозиционо-датумског обрасца. Поред тога, они показују и знаке наменског прилагођавања, почев од тога да као документи који бележе један уходани чин везан за појединце имају осетно мању дужину (од 1300 до свега 370 знакова). Уз то, могу се навести много већа учесталост световне санкције у односу на духовну (6:1), честа појава комплације (8/12), при чему се као издавачи налога за записивање докумената чак четири пута јављају управници владаревих финансија, као и врло ревносно бележење датума (11/12), који чини посебан искорак према

дестинатарима употребом Христове ере за означавање година у свих седам краљевских и првом царском примерку.

Упркос овој наоко врло јасној подели са бројним и уочљивим наменским додацима, постоје примери мешања својстава разрешних повеља и писама. То се лакше дешавало у случајевима када преовлађујући обичај издавања дводелних разрешница није примењен, па је један документ преузимао намену оба. Тако је разрешница Владислава II (бр. 89), једина из овог раздобља чији ауктор није врховни владар државе Немањића, срочена у основном облику писма, али са преко 2100 словних знакова и таквим неуобичајеним састојцима као што су развијена салутација, заметак аренге, кратка заклетва, списак сведока, потпис у дужој варијанти и воштани печат за који се може претпоставити да је био велики и висећи.¹ Међутим, у једној Душановој дводелној разрешници чије се писмо само помиње, документ који су Дубровчани назвали повељом и преписали (бр. 128) почиње као писмо типа *пише краљевство ми*, да би после промулгације попримило сва обележја повеље – диспозицију са изразом *створи милост*, уопштеном короборацијом, датумом, комплецијом, кратким потписом крупним црвеним словима и великим печатом.

Показујући да се разрешној намени може одговорити једним документом који ће преузети на себе обе улоге, ова повремена искакања из уобичајених образаца немањићког раздобља остварила су велики утицај на даљи развој разрешница, јер је са појавом обласних господара у другој половини 14. века обичај издавања дводелних разрешница готово ишчезао – од 30 документима пропраћених разрешења забележених после 1355, он је примењен само у три случаја. Чак и тада, немањићи образац је доследно поновљен само у једном случају, код Мркше Жарковића (бр. 338, 339), док се код Ђурђа Балшића срећу две разрешне повеље (бр. 274, 275) уз једно писмо (бр. 277), а код Лазаревића два писма (бр. 334, 335) уз једну повељу (бр. 333). До промене вероватно ипак није дошло због несналажења твораца докумената нове српске господе, него због тога што је стари образац постао непотребно гломазан – опште околности тог времена учиниле су шире заплете због спорова око закупа мање вероватним, а изгледа и да су дубровачке власти почеле да сматрају званични препис довољним доказним средством, па више нису задржавале никакве разрешне документе.

¹ Уп. Н. Порчић, *Писмо краља Владислава*, 39–45.

Дакле, после 1355. године чин разрешења по правилу је бележен у једном документу који је уобличаван као повеља или писмо. На тај избор утицале су склоности појединих ауктора, али и општи развој дипломатичке праксе – до 1402. године однос је 10:3 у корист повеља, а после тога 19:2 у корист писама, при чему су обе повеље тог времена пропраћене писмима. Најупечатљивији показатељ промене у оквиру исте аукторске групе пружају Лазаревићи, који до 1402. године издају повеље (4/4), затим повељу пропраћену са два писма, да би потом деспот Стефан наставио да издаје искључиво писма (6/6). Слично томе, Мркша Жарковић, чији сви сачувани документи припадају разрешницама, до 1402. издаје три повеље и једно писмо, а после тога једну дводелну разрешницу, да би његова удовица касније издала још једно писмо. Три повеље и једно писмо пре 1402. године издали су и Балшићи, али једина разрешница Николе Алтомановића, која такође потиче из тог доба, има облик писма. С друге стране, свих девет разрешница Бранковића настало је после 1402. и све имају тада уобичајени облик писма.

Настављајући да делују као самостални разрешни документи, повеље и писма наставили су и да користе и развијају наменска прилагођавања својих образаца. Код разрешних повеља овог доба у пет случајева задржава се промулгациони образац, четири пута је примењена његова интитулационо-промулгациона варијанта, а само код Балшића на делу су другачија решења – двапут датумско (бр. 274, 282) и једном диспозиционо (бр. 275). Ипак, осим на почетку диспозиционог примерка, израз *створи милост* јавља се само још у бр. 333, што би могло да укаже на измењен однос према разрешном чину, с обзиром на смањивање хијерархијске разлике између ауктора и дестинатара. Сасвим доследно помињање сведока у повељама Балшића и Лазаревића (али не и код Мркше), при чему се у 6/8 наврата појављују милосници, такође сведочи о потреби да се за разрешне чинове нових властодржаца обезбеде додатна јемства и поткрепљење. С друге стране, појава да датум, који је иначе незаобилазан код свих ауктора, у 4/5 докумената Лазаревића садржи годину по Христовој ери може се сврстати у уступке обичајима дестинатара,¹ док се за употребу вербалне инвокације у два примерка Лазаревића поред тог објашњења може помишљати и

¹ То је учињено двапут и код Балшића, али код њих је овакво датирање често и у другим документима.

на утицај српских приватноправних докумената, којима разрешнице по својој намени нису биле далеке.¹ Ипак, најзанимљивије за развој разрешница је појављивање помена доносиоца у по три примерка Мркше Жарковића и Лазаревића, као и укључивање у два Мркшина примерка непосредног позива Дубровчанима да документ препишу у своје књиге. Ови састојци били су природно везани за писма и код Немањића су тамо и смештани, а њихов незграпни прелазак у повеље последица је потребе да оне сада преузму и улогу обавештавања дубровачких власти о разрешном чину.

Код писама, слични примери преузимања својстава повеља могу се наћи у заклетви укљученој у документ Николе Алтомановића (бр. 260) и навођењу сведока у једном примерку Лазаревића (бр. 334). Ипак, писма су у целини била погоднија за овакве захвате – све што је саопштавао *на знање свакоме*, владар је могао да поручи и непосредно дубровачким властима, утолико пре што је тај документ преписивањем у градске књиге постајао опште доступан. То су осетили већ састављачи повеља Лазаревића који у чак три случаја своје документе не насловљавају на *свакога*, него на дубровачке власти. У ствари, вероватно је баш та спознаја на крају довела до преовладавања писама као обрасца за разрешне документе. Када се власт обласних господара после 1402. године учврстила и хијерархијски уздигла, отклањајући потребу за навођењем сведока, било је довољно само да се помену доносиоца дода датум и да разрешно писмо добије неопходне унутрашње састојке да самостално одговори намени. Од 16 самосталних разрешних писама Бранковића, Лазаревића и Руђине Мркшине са којима се завршава низ сачуваних докумената овог типа, 14 имају помен доносиоца, а 12 датум.²

Одлука да писмо преузме на себе и улогу повеље морала је, међутим, да се одрази и на његова спољна обележја. Ако је требало да уједно служи и као обавештење за дубровачке власти и као доказно средство у рукама „разрешеног“ закупца, оно више није могло да буде затворено, као код Немањића, него отвореног типа, са предњим печатом који неће бити оштећен приликом отварања. У недостатку сачуваних оригиналних примерака, па и корисних података у

¹ Тако С. Ћирковић, *Осумњичене повеље*, 145. Уп. Ђ. Бубало, *Српски номици*, 255–261.

² У овом низу датума упадљиво је да се чак осам примерака своди на помињање месеца и дана. Та појава запажа се у само још три разрешнице настале после 1355. године, а пре тога само једном (бр. 191).

дубровачким белешкама о пријему ових докумената,¹ занимљив наговештај пружа околност да су у дубровачким преписима већине разрешних писама Бранковића иницијална слова јасно издвојена висином која заузима два или три реда текста, док су у преписима писама деспота Стефана иницијали и деспотови потписи, који припадају опширном типу, изведени крупним калиграфским словима. Оба ова поступка одступају од скромног изгледа и кратких потписа немањићких писама, а поклапају се са праксом која се може уочити у сачуваним оригиналним повељама поменутих ауктора. Пошто је готово сигурно да ова обележја не потичу од дубровачког преписивача, она се могу узети као сведочанства да су разрешна писма по спољном изгледу личила на интитулационе повеље којима су нешто касније браћа Бранковићи потврдили Дубровчанима да су подигли очев поклад.

Бележење разрешних чиновна било је особено утолико што је наметало потребу да се о њему пружи писмено сведочанство самом закупцу и писмено обавештење дубровачким властима. После првих сачуваних примерака с почетка 14. века, који имају облик кратких писама, у време када је држава Немањића била на врхунцу као одговор на ове две потребе издавана су за један чин два засебна документа – повеља и писмо. Међутим, обласни господари напуштају дводелни образац као непотребно сложен и окрећу се једноделном. Приликом ове промене, српски ауктори су у први мах изгледа били склонији да нове разрешнице састављају у облику повеља, што је деловало као природан избор јер су повеље и у Србији и у Дубровнику сматране за „важнију половину“ дводелних разрешница. Међутим, у пракси Мркше Жарковића и Лазаревића показало се да форма повеље није погодна за обавештавање дубровачких власти о разрешном чину. Пошто је укљученост дубровачких власти у поступак разрешења рачуна била од великог значаја за закупце, разрешнице су морале да јој изађу у сусрет. Услед тога, убрзо после 1402. године у састављању разрешних докумената потпуну превагу однело је разрешно писмо. Уз неопходна наменска проширења, оно је у дипломатичкој продукцији деспота Стефана Лазаревића и куће Бранковића развило препознатљиве образце и израсло у једну од најбоље прилагођених врста српских средњовековних владарских докумената.

¹ Осим напомене да је Мркшино писмо бр. 318 било забележено на папиру, описи само у неколико наврата помињу присуство печата, али без икаквих појединости.

3. 4. Обавештења

Да нису била намењена једној нарочитој врсти владарског чина и повезана са још једним документом са којим су заједнички одговарала тој намени, разрешна писма у дводелним разрешницама могла би да се сврстају у групу докумената чија је првенствена сврха био пренос обавештења у склопу текућих владарских послова. Ипак, чак и без разрешница, фонд сачуваних српских владарских докумената са овом наменом обухвата 39 јединица, од којих је 21 изворно настала на српском, а чак 18 на латинском. Велики удео латинских докумената не представља изненађење, јер су документе ове врсте владари упућивали преваходно страним властима. Уосталом, и сви српски примерци имају стране дестинатаре – 19 Дубровник, а два турског султана. Необичније на први поглед делује број јединица који је, с обзиром на окренутост обавештења текућим питањима, сразмерно велики. Разлог лежи у томе што су поједина обавештења преносила одлуке, намере, захтеве, жалбе, молбе или препоруке од већег и потенцијално дугорочнијег значаја, о којима је било пожељно сачувати писмене трагове. На пример, свих пет сачуваних писама немањићких владара Венецији имају облик обавештења, али прво прописује услове кретања млетачких трговаца у Србији, друго ставља у изглед накнаду штете једном млетачком поданику, треће саопштава одлуку о враћању Млечанима ствари спасених из једног бродолома, а последња два износе ставове српске стране о обнови уговора између Венеције и српском владару потчињеног града Котора.¹ У ствари, обавештења су на овај начин могла у потпуности да замене друге врсте докумената, па их је због тога понекад тешко разграничити од њих – писмо деспота Стефана којим обавештава дубровачке власти о мерама које је предузео да би измирио свој дуг према једном дубровачком трговцу (бр. 380) могло би се сврстати међу признанице, баш као што би већ следеће обавештење истог ауктора, којим саопштава дубровачким властима да је своту коју му је један Дубровчанин оставио тестаментом вратио покојниковој породици (бр. 386), могло да се чита и као даровница. Ипак, намена ових докумената није била да служе као трајно сведочанство него да обавесте, и они су ту своју намену потврђивали не само својим садржајем него и формом.

¹ Ова писма у контексту односа немањићке Србије и Венеције обрађује Р. Ђук, *Србија и Венеција у 13. и 14. веку*, Београд 1986.

Основни вид наменског прилагођавања ове врсте докумената јесте њихова природна и, у расположивом узорку српских владарских докумената, потпуна везаност за формални образац писма – сви примерци, без обзира на језик настанка и предмет, имају тај облик. При том, од 15 српских оригинала чија су спољна обележја доступна, 14 су приређени као затворена писма, а код латинских докумената тај однос је 4/5 – једини изузетак у српском фонду је писмо Стефана Бранковића Дубровчанима које је аутор изгледа доживљавао као свој тестамент (бр. 442) и стога му дао облик отвореног писма, док је у латинском фонду то извештај деспота Ђурђа папском легату о борбама против Турака 1456. године, чији начин приређивања није јасан због оштећења. Дужина докумената такође је упадљива због тога што, с једне стране, углавном остаје скромна у поређењу са даровним или уговорним документима, док с друге показује склоност ка великим разликама између појединих примерака. Код српских докумената на просечну дужину од 925 знакова долазе четири јединице са 200-400 знакова и исто толико са 1800-2300, док код латинских виши просек (2250 знакова) великим делом прилази из присуства два необично дугачка документа Црнојевића, који имају скоро 4100 (бр. 425), односно близу 11000 знакова (бр. 436). Разлог овоме су разлике у обимности самих обавештења чијем је преношењу документ служио. У случају примерака Црнојевића, радило се о нарочитој врсти докумената које су посланици носили са собом у дипломатске мисије како би послужили као основ за преговоре – ти документи, које млетачки писари називају *capitula*, обично су тачку по тачку износили питања и предлоге пошљеоца посланства, често уз образлагање његових ставова, што се нужно одражавало на дужину текста.¹

Наменско прилагођавање унутрашњих обележја обавештења лако може да прође незапажено. Наиме, док је код других наменских типова оно углавном подразумевало увршћивање у формулар појединих дипломатичких састојака, попут аренге или духовне санкције код даровница, заклетве код уговора или короборације са поменом доносиоца код разрешница, код обавештења намена је задовољавана управо тиме што су састојци који не доприносе обавештавању изостављани. Тако се формулар обавештења на латинском језику своди практично на основне састојке латинских писама – интитулацију, инскрипцију, салутацију и експозитивно-диспозитивни део – а једини забележени есхатохолски састојак је

¹ Видети Ђ. Бубало, *Писана реч*, 200–202.

датум, који се јавља у 12/18 примерака. Чак се и промулгација, за коју би се очекивало да ће бити веома честа у документима чија је основна сврха управо да дестинатару „ставе до знања“ одређене податке, јавља у само четири примерка из средине и друге половине 15. века. Разлог делимично лежи у томе што су обавештења неретко настајала као одговор на дестинатарско писмо или поруку, па је прелаз ка експозиционо-диспозиционом делу вршен позивањем на тај претходни додир. Међутим, то није нужно искључивало могућност употребе промулгације – од девет случајева када постоје оваква позивања, три се налазе у документима са промулгацијама.

Српски обрасци показују ове исте особине, само нешто слабије изражене. Тако се у четири случаја појављују још неки есхатоколски састојци мимо датума. Додуше, короборација у бр. 245, у којој кнез Војислав напомиње да му печат није био при руци и да ће га накнадно послати, сигурно не би била употребљена да то није налагао ванредан стицај околности, али у преостала три примера увођење есхатоколских састојака стоји у вези са ужом наменом документа – короборација навођењем доносиоца писма у бр. 386 одговара блискости забележеног чина са даровним документом, комплеција са поменом ауктора као налогодавца издавања документа бр. 442 подудар се са његовим тестаментарним обележјима, а заклетва при крају бр. 452 надовезује се на обавештење деспота Вука султану Бајазиту II о настојањима да се склопи угарско-турски мир. С друге стране, мада датум и у српским примерцима остаје неупоредиво најчешћи есхатоколски састојак, у односу на латински фонд он се јавља знатно ређе (8/21, од чега 0/10 пре бр. 386). Такође, он ниједном не садржи податак о години, него само о месецу и дану, што се може протумачити као својеврсно наменско прилагођавање краткорочној природи обавештења.¹ Промулгација се, пак, среће у чак 12 докумената, укључујући пет од осам оних који се позивају на предходне додире са дестинатарем. То би могло да значи да је њена природна прилагођеност обавештењима била боље схваћена у српској средини, мада се, с обзиром на њену концентрацију у примерцима

¹ На пример, за прецизно датирање писама царице Маре било је неопходно укрштање њихових података са службеним списима дубровачких власти (Р. Ћук, *О хронологији писама царице Маре упућених Дубровнику*, ИЧ 24 (1977) 285–288). Иначе, у латинским датумима година изостаје само у 3/12 примерака.

Немањића, Лазаревића и позних Бранковића, може помишљати и на пресудни утицај аукторских склоности.¹

Тематски необично разноврсна, обавештења као дипломатички наменски тип одају утисак изненађујуће доследности и унутрашњег склада. Уобличавана су по правилу као затворена писма, намењена самом дестинатару, а свест да не служе као доказно средство показивала су сиромаштвом есхатокола у ком чак ни датуми нису били такви да потстичу на дуже чување. Ове особине деловале су растеређујуће на садржај, који је без сувишних стега форме могао да обезбеди преношење сваког податка, од дипломатске поруке преко пословних подухвата до личних завештања. Ипак, међу документима који су настајали из односа са страним властима било је и оних код којих су управо поједине особине садржаја, заједно са одговарајућом формом, омогућавале обављање неких врло прецизно одређених задатака.

3.5. Пуномоћја и пропуснице

Осим преписком, средњовековни владари су међусобну размену порука обављали и тако што су једни другима упућивали посланике. Штавише, у случајевима када је поруке требало шире образлагати или када је требало преговарати с другом страном, посланик је као „живи језик“ свог пошилаоца био много подесније средство од писма. Ипак, извршење посланичког задатка поново је зависило од једног владарског документа – пуномоћја којим је владар потврђивао да је дотично лице заиста његов представник и да има право да иступа у његово име по одређеном питању. С друге стране, већ од тренутка када би домаћин прихватио посланиково пуномоћје као аутентично и веродостојно, а поготово након што би посланичка мисија била окончана, ова врста докумената није пружала повод за пажљивије чување. Тек понекад домаћин би одлучио да их приложи или препише уз друге документе произашле из преговора, као доказ да су они настали из додира са овлашћеним преговарачем. Захваљујући томе, међу

¹ Дobar пример за упоредну анализу пружају обавештења која су поводом исплате Стонског дохотка српском манастиру у Јерусалиму практично истовремено Дубровнику упутили Вук Бранковић, Ђурађ Балшић и кнез Лазар (бр. 301–303). Вуково има 540 знакова, ставља инскрипцију испред интитулације, а има и промулгацију и есхатоколску салутацију, Ђурђево једва достиже 200 знакова и нема промулгацију, али ауктора ставља испред дестинатара, док је Лазарево по величини и форми једнако Вуковом, осим што кнез такође ставља себе испред Дубровчана. За околности овог случаја уп. М. Живојиновић, *Светогорци и Стонски доходак*, ЗРВИ 22 (1983) 168–169.

српским владарским документима ипак је сачувано 18 примерака ове врсте, и то осам оригинала и пет преписа који су изворно настали на српском и четири оригинала и један препис на латинском.

Намењена за остваривање додира са одређеним унапред познатим дестинатаром, пуномоћја су природно тежила облику писма насловљеног на њега. Постојала је, међутим, и могућност да се пуномоћје састави у облику повеље којом се посланичко овлашћење саопштава сваком заинтересованом. То је нарочито било добродошло решење када се због особености политичког уређења на дестинатарској страни није могло поуздано знати који ће појединац или тело примити посланике, али и ако се очекивало да ће посланици током мисије доћи у прилику да још неком докажу свој статус дипломатског представника. Управо типу повеље припада прво сачувано латинско пуномоћје, које је за своје дипломатске представнике упућене у Венецију издао Ђурађ II Балшић (бр. 313). Већ по почетку вербалном инвокацијом и датумом може се наслутити да је реч о нотарском документу.¹ Заиста, после дугачке субјективне Ђурђеове изјаве, испуњене пригодним латинским правним фразама од којих је за чин опуномоћења кључна *facimus, constituimus et ordinamus nostros procuratores, factores, et negociatores et nuncios speciales*, стоји комплециона изјава нотара, иза које следе субјективне потврдне изјаве два сведока, што све укупно износи преко 2600 словних знакова. Оваквом формом, садржајем и избором средстава овере, ово пуномоћје било је сасвим прилагођено обичајима дестинатара – града са комуналним уређењем на простору где је неговано наслеђе римског права, а јавна вера придавана документима које су саставили нотари и јемчили сведоци. Насупрот томе, четири латинска пуномоћја за представнике српских деспота Стефана и Ђурђа (бр. 375, 421, 423, 426) имају облик кратких писама личностима или телима којима се посланици упућују и заједно једва прелазе 2500 знакова. Она по форми личе на обавештења, јер немају других састојака у есхатоколу осим датума, а обележја пуномоћја добијају из садржаја. При том може се уочити разлика између бр. 375 и 426, код којих се користи кратка али речита формула чији је смисао да дестинатар треба да верује ономе што посланик говори као

¹ Документ је саставио нотар у служби друге, млетачке стране, као што је то често био случај и са уговорима.

самом ауктору,¹ и бр. 421 и 423, код којих је само описан задатак посланика, уз молбу дестинатару да им изађе у сусрет. Разлика је у потпуности наменске природе, јер се у првом случају од посланика очекују вербални наступи, док је у другом оба пута реч о извршном задатку – преузимању неких пошиљаочевих ствари. Мада је узорак премали за закључке, може се приметити и то да је прво писмо споља уобличено као отворено, док два „нема“ пуномоћја имају облик затворених писама са спољним печатом и адресом.²

Нешто већи фонд пуномоћја на српском језику само нуди нове примере за обрасце уочене у латинским јединицама. За пуномоћје у облику повеље једини сачувани пример поново потиче од Балшића и поново се тиче преговора с Венецијом (бр. 346). Додуше, протокол документа структурно снажно подсећа на писма, нарочито због салутације на његовом крају, али га инскрипција а садаун, *che vedera questa letera* и тиме условљени изостанак непосредног обраћања дестинатару у целом тексту сврставају у међу повеље интитулационо-промулгационог типа. Уместо сложених нотарских правних формулација, пренос овлашћења и овде се постиже мотивом поистовећивања личности представника са ауктором. Из тог разлога, документ је више него двоструко краћи од латинске пуномоћне повеље, иако су ради поткрепљења аутентичности у есхатокोल, поред датума, увршћене опширна комплеција и короборација са поменом печата. Међу пуномоћјима-писмима, однос „немих“ и оних који користе формулу преноса овлашћења износи 8:4. Подела се готово у потпуности поклапа са поделом према дестинатарима – свих осам „немих“ пуномоћја тиче се односа са Дубровником, док међу четири „изричита“ три припадају писмима деспота Вука турским властодршцима, а само је једно дубровачко. То није нимало случајно, јер је у склопу српско-дубровачких односа постојао читав низ прилика које су захтевале упућивање извршних посланстава са српске стране, од подизања трибута који су Дубровчани до 1377. године исплаћивали српским властодршцима сваког Митровдана до преузимања разних залога и поклона.³ Насупрот томе, посланства

¹ На пример, бр. 426: *rogantes ipsam vestram serenitatem ... quatenus verbis prefati hominis nostri plenam fidem, tamquam nobis, velit impartiri.*

² Бр. 426 остао је недоступан за анализу спољних обележја.

³ О Светодмитарском доходуку видети у М. Динић, *Дубровачки трибути. Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провијун браће Влатковића*, Глас 168 (1935) 225–239. Пуномоћја за Стонски доходак, који су српски владари примали сразмерно кратко (1333–1350) нису сачувана (уп. К. Јирећек, *Dohodak stonski, koji su Dubrovčani davali srpskome manastiru sv.*

деспота Вука била су прави преговарачки подухвати посвећени склапању угарско-турског мира.

Сва „нема“ пуномоћја стварно се тичу подизања трибута, поклада и залога. Њихова прва упечатљива одлика је сажетост (од највише 630 до само 150 знакова у бр. 261), а одмах за њом долази одсечност изражена у захтевима да се примопредаја изврши без задршке, нарочито у шест формула чији су ауктори Немањићи – с тим у вези занимљиво је да се салутација у немањићким пуномоћјима јавља само једном (бр. 81), док је код других ауктора, укључујући деспота Вука, незаобилазна. Као сличност са латинским примерцима може се навести то да су есхатоколи крајње оскудни – у пет примерака они и не постоје, а у остала три ради се о комплецијама са поменом налога за записивање документа. Небитним за ову намену сматрани су очигледно и датуми, јер их практично уопште нема.¹ Најзад, сва четири примерка сачувана у оригиналу показују спољна обележја затворених писама.²

Изричита пуномоћја су у просеку знатно дужа (скоро 800 знакова), делом због посебно китњастих салутација које се могу довести у везу са миротворачком наменом. Датум се јавља само у једном, и то сведен на месец и дан, док других есхатоколских састојака нема. У ствари, мимо формуле преноса овлашћења у смислу *верујте му моје су речи* не може се уочити никаква формална разлика која би се могла приписати намени документа – чак је и једино Вуково пуномоћје чија су спољна обележја доступна уобличено као затворено. За закључак да се разлика практично у потпуности сводила на формулу преноса овлашћења најбољи доказ пружа управо једино немањићко пуномоћје овог типа (бр. 103) – оно се такође тиче подизања трибута и по свим осталим спољним и унутрашњим обележјима потпуно се подудара са немим примерцима те намене, али пошто је у датом случају исплата била повезана са питањем ратне одштете за недавно окончани српско-дубровачки сукоб, посланик је овога пута имао преговарачку улогу која је морала да добије своје место у тексту пуномоћја.³

Arhangjela Mihajla u Jerusalimu i povelje o njemu cara Uroša (1358) i carice Mare (1479), Zbornik u slavu Vatroslava Jagica, Berlin 1908, 527–542).

¹ Јављају се само менологем у бр. 215 и помени места настанка документа у три комплеције.

² Опширно о немањићким „немим“ пуномоћјима за подизање трибута: Н. Порчић, *Писма немањићких владара Дубровчанима о подизању Светодмитарског дохотка*, ССА 7 (2008) 18–23.

³ Н. Порчић, *Писма*, 21–22.

Још један разлог због ког су изричита пуномоћја на српском у просеку осетно дужа од немих лежи у томе што Вукова писма бр. 450 и 451 нису посвећена само преносу овлашћења. На пример, у бр. 451 српски деспот после формуле опуномоћивања обавештава султана да је примио поклоне које му је овај послао и изражава своју захвалност. Мада такав додатак на том месту не доводи у питање одређење документа као пуномоћја, он показује да је кратка формула опуномоћивања могла да се уклопи у документе ширег обавештајног садржаја – ауктор би у тим случајевима писмено пренео део поруке, најчешће уопштени сажетак, а онда упутио дестинатара да саслуша остатак који ће му у својству овлашћеног представника саопштити доносилац писма. Такви случајеви срећу се у три Душанова разрешна писма (бр. 113, 122, 167), а нарочито су чести у правим обавештењима, како латинским (бр. 15, 21, 104, 428) тако и српским (бр. 436, 441, 447, 455, 456, 457).¹

Међутим, у Вуковом писму бр. 450 пуномоћје се не удружује са обичним обавештењем него са заклетвеном изјавом српског деспота којом потврђује да посланик турске стране може безбедно да дође код њега, обави своје посланство и да се врати. Изјаве ове врсте представљале су у ствари још један наменски тип произашао из дипломатских односа – пропусницу којом је ауктор јемчио дестинатару безбедност његових представника на својој територији. Пропусница је била веома значајна за остваривање дипломатских додира у условима међусобних сукоба или неповерења и посланици су је по правилу носили са собом када би кренули на задатак, али после тога она више није имала никакву намену па се њеном чувању није придавала пажња. Из тог разлога, поред примерка уклопљеног у пуномоћје бр. 450 сачуване су само још три пропуснице српских средњовековних владара – две су издали цар Урош и његов најистакнутији великаш кнез Војислав за посланство које су им Дубровчани упутили у циљу окончања сукоба између Србије и Дубровника 1362. године (бр. 242, 243), а једно Балшићи за све поданике босанског бана који иду у Дубровник и враћају се из њега (бр. 273).²

¹ Велики удео примерака царице Маре у овој скупини последица је њеног обичаја да овлашћује дубровачке посланике који су свраћали код ње после посете турском двору да усмено пренесу њене поруке дубровачким властима.

² Уп. Н. Порчић, *Пропусница цара Уроша за дубровачко посланство*, ССА 8 (2009) 87–100, са ширим освртом на типологију. Остала два документа такође су посебно обрађивана: Р. Михаљчић, *Повеље и писма цара Уроша*, 232–234, и С. Рудић, *Повеља Ђурђа I Балшића Дубровчанима*, ССА 7 (2008) 111–117.

Иако издате истим поводом, можда чак и истовремено на истом месту, пропуснице цара Уроша и кнеза Војислава потпуно су различите већ по основном формалном обрасцу – Урошева је повеља, а Војислављева писмо. Ипак, ако се оба ова решења схвате као варијанте за уобличавање субјективне аукторове изјаве, онда се у ствари ради о две структурно практично истоветне заклетвене изјаве са сложеним формулама заклињања и завршном духовном санкцијом упереном против самог ауктора, а као једина разлика остаје то што се у Војислављевом случају испред те изјаве налази протокол писма. Образац заклетве представља основни формални оквир и за пропусницу Балшића, која је, као и Урошева, срочена у облику повеље, мада у њој изостаје санкција, а и формула заклињања је проста. Такође, можда зато што у овом случају није реч о једнократној пропусници за посланство, у њу је унесен и датум у виду месеца, дана и места настанка. Опет, као код Уроша, Војислава, па и деспота Вука, и овде се изричито наводи и заклетвом јемчи безбедност у доласку и повратку, а то су формални састојци који чине препознатљиви вид наменског прилагођавања докумената ове врсте.

3.6. Налози

Упркос томе што су домаћи световни архиви пропали без трага, на разним странама сачували су се и скромни остаци својевремено свакако веома обимног фонда српских владарских докумената намењених обављању унутрашњих државних послова. Штавише, вероватно изворно најбројнија врста ових докумената – налози којима је владар издавао одређене управне задатке потчињеним властима – заступљена је у сачуваној грађи на сва три дипломатичка језика, и то са девет српских, седам латинских и три грчка примерка. При том, околност да су један латински, два грчка и шест српских примерака сачувани у преписима, док је један латински по свему судећи фалсификован, сведочи о томе да је овој врсти докумената придаван на први поглед неочекивано велики и трајан значај. Разлог томе била је могућност да владар у оквиру налога саопшти неку своју одлуку са дугорочним последицама, укључујући даривања. Такође, не треба да збуњује околност што се међу овим документима налази чак девет примерака којима се налози издају властима у страним државама – пет у Угарској и четири у Дубровнику – јер је средњовековни феудални систем омогућавао појединцима, па

и владарима, да на територијама других држава имају своје поседе, приходе и повластице, као и званичнике који ће се старати о њима.

Као што се може претпоставити, природни формални образац за писмено преношење налога било је писмо. Додуше, поједини налози могли су да поприме и обележја повеље ако су се у облику прогласа или расписа обрађали свим ауктору потчињеним властима. Тако Балшићи у документу чији протокол следи образац интитулација + промулгација *дајемо на знање* + инскрипција *свим нашим поданицима, званичницима и властели* обавештавају дотичне о склопљеном миру са Венецијом и о обавези његовог поштовања, при чему на крају стоје короборација са поменом печата и датум (бр. 349). Сви остали примерци на свим језицима ипак су права писма, али њихова посвећеност преношењу налога, као и сам садржај појединих налога, утичу на појаву одређених особености у њиховом формалном обрасцу.

Добар пример за почетак пружају три грчка налога, који уједно чине цео фонд сачуваних грчких писама (бр. 150, 178, 180). У свима њима владар захтева од дестинатара да обезбеде поштовање одређених права или повластица неких црквених установа, а околност да су сви сачувани управо у тим установама говори да су функционално поистовећивани са даровницама. Међутим, у формулару та сличност долази до изражаја само утолико што два од три примерка (бр. 150, 180) имају завршну короборативну напомену да се документ издаје ради сигурности. Насупрот томе, уочљиво је више обележја која се могу повезати са наредбодавном наменом – почетак непосредном и, рекло би се, одсечном инскрипцијом, доследна употреба формуле *има жељу и наређује* на почетку диспозиције и, нарочито, подстицање да се издати налог што пре изврши, које се не уочава само у трећој, тешко оштећеној јединици.

Изразити пример даровног налога представља латински фалсификат бр. 162, којим цар Душан тобоже ставља у задатак Дубровчанима да део његових годишњих прихода у граду убудуће (штавише, *in perpetuum*) исплаћују цркви Светог Николе у Барију. Уз протокол писма и „тело“ и „реп“ повеље, са опширном експозицијом која местимично поприма обележје аренге, короборацијом, пуним датумом и златним печатом, овај документ ипак остаје налог, јер чин даровања поезује с формулом наређивања – *concedimus atque donamus ... mandantes propterea*, итд. Остали латински налози у облику писма тичу се деспотских поседа у

Угарској, немају тако високе претензије и, изнад свега, представљају аутентичне, па и оригиналне, примерке типа. Њихова спољна обележја одају утисак скромних отворених писама, са малим утиснутим печатима с предње стране. Текст је, пак, ако се изузму потпуни и прецизни датуми на крају свих примерака, лишен есхатокола, али је истовремено опремљен уочљивим наменским обележјима. Она су веома јасно формализована у четири примерка деспота Стефана, од којих су три настала истог дана (бр. 372–374, 389). Прво, за разлику од бр. 162, овде је издавање налога главна радња и она се у сва четири случаја најављује практично истоветном сложеном формулом *dilectionibus vestris firmiter precipiendo mandamus*. Осим тога, при крају налога увек стоји поново високо формализовано упозорење да се он има извршити на речени начин (*et aliud in premissis facere non ausuri*). Најзад, у прва три примерка, у завршни део налога уклопљене су световне санкције у којима се прекршиоцима прети жигосањем као „неверника“ и владаревим гневом. Једини примерак деспота Ђурђа донекле одступа (бр. 407), али чини се само због другачијих околности у којима је налог настао – пошто су га представници грађана Дебрецина питали како жели да му исплате годишњи приход, деспот им издаје упутства. У таквим околностима, наредбодавни тон се ублажава (*concessimus et concedimus ... ut premissas collectas ... extradare et persolvere debeatis*), без икаквих претњи казном, али ипак уз упозорење да се нипошто не поступи другачије.

У првој групи примерака на српском, који потичу из знатно ранијих времена (бр. 43, 54, 64, 112), ова обележја налога јављају се само у наговештајима и без такве доследности. Носећи глаголи су у императиву али нису формализовани већ описују радњу, а уместо забрана и претњи на крају стоје разноврсно уобличени подстицаји да се поступи према налогу – њ му прѣдаите или солъ или злато дѣ ви знате, ере ѣ неку пореки иному мое рѣчи (бр. 43), и да види краљевство ми, како ми свршити хекеши сизи посълъ (бр. 54), и немвите му удржати (бр. 64) – или поткрепљења ваљаности налога, е да poi di questa a neuna carta no debie credere (бр. 112). У том погледу, налози показују сличност са немим пуномоћјима, нарочито у случајевима када су у њиховом извршењу учествовали и њихови доносиоци (бр. 64, 112).¹

¹ Пуномоћја за подизање дохотка не би било неоправдано сматрати и налозима, с обзиром на хијерархијску разлику између две власти и околност да је исплата произлазила из дубровачких уговорних обавеза.

Преосталих пет српских налога, којима деспот Стефан (бр. 363, 376, 377, 387) и његова мајка кнегиња Милица (бр. 332) налажу закупцима својих царина да изврше одређене исплате, доводе овај наменски тип до врхунца формализованости – свих пет писама у основи следе образац који почиње кратком интитулацијом *од деспота Стефана / госпође Евгеније* и исто тако одсечном инскрипцијом без икаквих епитета или салутације, затим прелази на диспозицију са императивом глагола који одражава конкретну радњу (*дајте / платите*) и завршава опоменом *ино не учините*.¹ Ти састојци уклопљени су у само 120 до 250 знакова, што додатно наглашава пословни и наредбодавни призвук ових јединица и уједно их чини најкраћом групом сродних јединица у читавом фонду српских средњовековних владарских докумената. Све то заједно одаје утисак потпуне наменске прилагодљивости – владар се представља својим службеницима који га добро познају кратком интитулацијом, ословљава их функцијом и личним именом, обраћа им се у императиву и подстиче на извршење. Нема потребе за короборацијама, комплецијама, па и датумом, а с обзиром на то да је у преписима више других писама деспота Стефана забележен потпис, његов изостанак може се схватити као наговештај да га можда није било ни на оригиналу. У том случају аутентификација налога морала је да зависи од доносиоца, који је могао бити владарев човек познат цариницима, или од спољних обележја самог документа, превасходно печата. У недостатку оригинала и било каквих других података, о томе нема никаквих сазнања, али само присуство ових пет преписа у дубровачким званичним књигама говори да је реч о аутентичном обрасцу налога који су творци деспотових документа сматрали примереним задацима наведеног типа.

3.7. Пресуде

Још једна веома важна унутрашња улога средњовековних владара која је давала повод за настанак владарских докумената било је вршење врховне судске власти. Овакви документи, који се могу називати пресудама, имали су често наглашену доказну улогу везану за нека опипљива права, што их је препоручивало за брижљиво чување. Међутим, пошто су се тициали превасходно дестинатара унутар српске државе, поделили су несрећну судбину домаћих

¹ Изузетке представљају једино кратка експозитивна напомена испред диспозиционог глагола у бр. 376 и изостанак опомене у бр. 363.

средњовековних архива, тако да их се сачувало само 11.¹ Међу њима као огледни образац може се издвојити једини несрпски примерак – на грчком састављена пресуда деспота Угљеше у спору између манастира Зограф и епископа града Јерисоса (бр. 257). У основи она припада типу грчке експозиционе повеље са почетним изразом *пошто*, али ужу намену открива садржај експозиције која саопштава састав судског већа и потом прелази на препричавање тока судског поступка, доносећи кључне ставове странака у управном говору. Та експозиција захвата скоро 85% од 7200 знакова колико има цео документ – тек после тога, пошто се кроз ток спора дошло до закључка која је страна у праву, саопштена је у неколико редова диспозиције сама пресуда. На крају, уобичајени есхатокол свечанијих грчких повеља, са короборацијом, пуним датумом и најопширнијим забележеним Угљешиним потписом нарушен је убацивањем кратке напомене о упућивању судског извршиоца да спроведе пресуду у дело.²

Сви српски примерци пресуда такође имају облик повеље, а четири од њих (бр. 102, 146, 206, 458) деле са Угљешиним документима опис суђења уз навођење ставова странака у управном говору и истражних или извршних судских радњи које су спровели сам владар или судски органи. У прва два случаја, који се тичу спорова између манастира Хиландара и двојице властелина, односно између Дубровника и владаревог намесника у Требињу, примењен је познати немањихки промулгациони образац, уз употребу световне санкције, датума, комплеције која истиче улогу владара у настанку документа, као и за овај образац не тако уобичајене духовне санкције. При том се као својеврсна додатна наменска прилагођавања с обзиром на дестинатаре, а то су Хиландар и Дубровник којима је суд дао за право, могу уочити помен Богородице Хиландарске у санкцији бр. 102 и употреба израза *створи милост* диспозицији бр. 146.

Слично решење представља пресуда Црнојевића у спору између двојице световњака (бр. 458) – ту је експозиција са иступањем странака и истражним радњама уклопљена у интитулационо-промулгациони образац својствен повељама обласних господара, с тим што се од есхатоколских састојака, бар у оштећеном препису у ком је документ сачуван, могу уочити само короборација и потпуни

¹ Најопширније о судству у средњовековној Србији пише Т. Тарановски, *Историја српског права у немањихкој држави IV*, Београд 1935. За позније раздобље видети А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995, 258–272, са новијом литературом.

² О околностима процеса: Г. Острогорски, *Серска област*, 82–87.

датум. У четвртом примеру, који се тиче разграничење поседа града Котора и српског патријарха у корист Которана (бр. 206), употребљен је, међутим, аренгални образац. Иако овај документ предствља у најбољем случају прерађени препис, и то још преводног типа, употреба аренге не делује сумњиво, с обзиром на значај спора и из предходних примера видљиву склоност да се пресуда доживљава као врста даровнице страни која је добила спор. Штавише, аренда која припада типу оних чији је главни мотив дужност владара по милости Божијој да издаје писане потврде поданицима, при чему су посебно истакнути Которани, нема уобичајени благи прелаз ка експозицији, него иза ње долази промулгација после које документ тече као промулгациона пресуда. У оквиру тог тока уклапа се и духовна санкција, па и опширан списак царевих дворана који су наведени као сведоци,¹ али од њега и српске праксе уопште одудара комплетија у којој писар-состављач узима реч у првом лицу, као и датум са годином по Христовој ери.

У преосталих шест српских пресуда, сличности у документарном приказивању чина пресуђивања са приказима чина даровања још су упадљивије. Разлог лежи у томе што се у овим случајевима не ради о пресудама у парницама, него о судским потврдама издатим на захтев једне странке ради поткрепљења већ постојећих али у пракси угрожених права. За типичне представнике ове групе могу се узети три документа цара Душана (бр. 203, 216, 217). Њихов опис судских радњи и завршни део који инсистира на санкцијама и комплетији са помињањем владаревог налога подударају се са изгледом „правих“ пресуда, али пошто у поступку учествује само једна странка, уместо субјективних наступа предмет документа излаже се кроз објективно срочену петицију. Такође, формални обрасци су још разноврснији, указујући на прилагођавање значају који је придаван предмету – бр. 203, који се тиче угрожених хиландарских пашњака, срочен је као промулгациона повеља дужине око 1250 знакова, са световном санкцијом и потписом у облику монологама; бр. 217, који уређује права Хиландара везана за богато властелинство цркве Светог Петра Коришког, уобличен је као „саборска“ експозициона повеља са преко 7000 знакова, опширном даровном диспозицијом, духовном санкцијом са поменом *пустиножителя Петра* и опширним потписом; најзад, бр. 216, посвећен заштити хиландарских права на

¹ Тако и бр. 111, уговор-даровница о уступању Стонског рата Дубровнику.

више различитих места, томе додаје и кратку аренгу са општим мотивом жеље од Бога обдареног владара да и сам буде дарежљив.¹

Овај образац успешно следи и један примерак Црнојевића (бр. 465), уобличен као промулгациона повеља са петицијом, описом судских радњи и адмоницијом уместо санкције, мада склад донекле нарушава појављивање у диспозицији субјективне изјаве извршилаца судских радњи и измештање њиховог списка у есхатокол. Насупрот томе, трећа сачувана пресуда Црнојевића (бр. 463) својом слабом структуром и недореченим садржајем поставља питање оправданости свог сврставања међу документе овог или било ког другог наменског типа. Можда због искварености расположивог преписа, овај документ срочен као промулгациона повеља, приказује владара како без видљивог потстицаја било које странке предузима истражне радње у циљу утврђивања неких међа. Штавише, налази до којих се истрагом дошло не производе никакво друго видљиво правно дејство, нити документ има било каквих састојака иза диспозиције осим датума. У овој скупини једини документ кнеза Лазара (бр. 304) сигурно није пресуда, јер се у његовој сопственој експозицији говори о томе како је кнез странке које су дошле на његов суд упутио да им суди српски патријарх, а да је потом страна која је добила спор дошла кнезу по писану потврду својих судских доказаних права. Међутим, његове дипломатичке особености могу се објаснити само у контексту наменског обрасца пресуде – почетак интитулацијом-промулгацијом, после чега следи веома опширна експозиција са описом судског поступка (3400 знакова), одговара начину на који су уобличаване „праве“ пресуде,² али потом као да усред текста почиње нови документ, даровница са заметком аренге посвећене Богородици, заштитнику цркве о чијем је властелинству реч, петицијом и диспозицијом. Мада остатак документа недостаје, а са њим и могућност јаснијег типолошког одређења, већ структура сачуваног дела довољно снажно наглашава блискост пресуда и даровница. Та блискост са једним врло дубоко укореењеним и прилагођавању несклоним типом докумената обрасцем свакако је отежавала

¹ О овој повељи посебно су расправљали А. Соловјев, *Два прилога*, 25–36, и С. Мишић, *Повеље цара Стефана Душана о манастиру Светог Петра Коришког из 1355. године*, ИГ 1–2 (1993) 121–133, који доноси упоредна издања примерака са оценом статуса.

² На основу ових података спор је приказао А. Соловјев, *Једно суђење из доба кнеза Лазара*, Архив ПДН 35, 3 (1929) 188–197. Занимљиво је да се уместо ставова изречених на рочишту у опису суђења највише говори о документима које су странке приложиле и њиховом садржају. Уп. Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару. Даровнице властеоске породице Вукославић*, ИГ 1–2 (1976) 99–106.

уобличавање препознатљивог наменског обрасца пресуде. Ипак, очигледно међусобно слични примерци парничних пресуда, па и судских потврда на једнострани захтев, сачуваних из прве половине 14. и с краја 15. века, показују да су документи ове намене такође препознавани и уобличавани као посебна дипломатичка врста, те да недоумице које у том погледу могу да се појаве вероватно више представљају последицу ограничености сачуваног узорка него несналажења њихових састављача. Уосталом, високи донети формализације других наменских скупина не остављају простор за сумњу у способност творца српских владарских докумената да пронађу дипломатичке обрасце који ће успешно одговарати и захтевима овог типа.

ЗАКЉУЧАК: ДИПЛОМАТИЧКИ ОБРАСЦИ И ЊИХОВИ ТВОРЦИ

Дипломатички обрасци присутни су у фонду српских средњовековних владарских докумената на сва три нивоа – у оквиру појединачних састојака, у обликовању целих докумената и у прилагођавању састојака и докумената намени због које је документ настајао. При том, међутим, нема иоле сложенијег обрасца који је спроведен са потпуном доследношћу кроз цео фонд, а малобројни су и они чији се степен доследности може описати као врло висок – изнад 80%. Такво стање може се приписати околности да посматрани фонд од првог до последњег аутохтоног аутентичног примерка (бр. 13, 474) захвата преко 310 година, те да јединице које га чине потичу од 71 различитог ауктора или групе ауктора.¹ Додатни извор варијабилности представља присуство три дипломатичка језика, за које се показало да углавном следе сопствене дипломатичке праксе – између грчке и латинске праксе нема практично никаквог додира, утицај српске праксе на латинске документе је врло слаб, а на грчке нешто израженији, нарочито у примерцима обласних господара, док се најотворенијим према страним узорима показује српски фонд. Штавише, и они утицаји који су постојали показују промењиву снагу и трајност – грчка пракса се у српским документима далеко највише осећа током 14. века, нарочито после Душановог царског крунисања, док се јаче присуство латинске праксе бележи у 15. веку, када се грчки утицај готово сасвим губи.

Иако чиниоци који су овде издвојени као отежавајуће околности за постизање веће доследности образаца једнако важе за сва три нивоа на којима се обрасци јављају, њихов реметилачки учинак није био свуда једнак. Најмања је доследност појединачних састојака, пре свега оних вербалних, док је код формалних и наменских типова она знатно већа. На пример, случајеви уподобљавања целих докумената српског језичког фонда латинским или грчким обрасцима могу се описати као ретки – једини примерак који до краја доследно прати препознатљиви грчки образац је бр. 240, али и ту је вероватно реч о препису грчког изворника. Насупрот томе, латинска девоција *милошћу Божјом* и грчки епитет у *Христа Бога благоверни* срећу се у десетинама српских опширних интитулација и

¹ Чак и ако се сви припадници појединих владарских породица сврстају заједно, добија се 14 различитих целина, при чему је, на пример код Бранковића присутно 15 различитих комбинација на 88 јединица, а код Балшића чак 11 на 26.

потписа, тако да се према њиховом распореду може сасвим добро пратити смењивање утицаја ове две праксе. Недоследност на нивоу појединачних састојака долази до изражаја и у случајевима када отежавајуће околности у виду разноврсности по времену настанка, ауктору и језику не постоје. Вероватно је најупечатљивији пример духовних санкција у српским документима краља и цара Душана – присутне у 44 случаја, оне не нуде ниједан пар садржински истоветних примерака, али се зато увек налазе у есхатоколском делу формулара, ближе његовом почетку, 39 пута у саставу јединица које припадају аренгалном формалном обрасцу и 38 пута у документима чија је намена даривање.

Слика појединачних састојака који показују знатну, чак потпуну, унутрашњу варијабилност, али успешно проналазе своје место у целини документа, било да се то место посматра са становишта формалних или наменских образаца, намеће питање начина на који су такви документи могли да настану. У том погледу, истраживачи српских дипломатичких извора преузели су и углавном до данас задржали схватање европских дипломатичара 19. века да су владарске документе стварале уређене канцеларије, дакле, чиновничке службе посебно посвећене том послу које су у састављању докумената користиле писмено утврђене обрасце за различите врсте докумената – формуларе.¹ Не улазећи дубље у питање српске владарске канцеларије, које представља још једну крупну, досад систематски неистражену тему српске дипломатике, мора се приметити да је овакво схватање у великој мери произвољно, јер док је у грађи за историју дипломатичке продукције у европским земљама од 12. до 15. века поменути начин стварања владарских докумената богато посведочен, за Србију се то не може рећи. Извора који би описивали устројство и деловање владарске канцеларије нема, већ се о постојању хијерархизоване чиновничке службе може само посредно закључивати, преваходно на основу различитих звања и радњи које се у комплецијама самих докумената крајње штуро приписују појединим учесницима у њиховом стварању.² Исто тако, из средњег века није сачуван никакав писани формулар, а они који су сачувани из времена 16–18. века не припадају владарској канцеларији, нити одају тежњу да покрију различите типове докумената, свдећи се уместо тога на

¹ Уп. С. Станојевић, *Студије 18. Канцеларија и 20. Састављање повеља*.

² Видети стр. 164–171.

формуларе инскрипција за писма различитим дестинатарима.¹ У ствари, ако се посматрају сами дипломатички производи, веће групе примерака који остављају утисак да су рађени на основу целовитог писаног формулара, а то значи да поседују висок степен сличности образаца како на нивоу документа тако и појединачних састојака, јављају се тек у 15. веку, најупечатљивије у црквеним даровницама деспота Ђурђа.²

Наговештаје о поступку стварања докумената у ранијим раздобљима нуде други примери. Један број њих сведочи о појави да се као формулар употребљавају готови документи које је по истом питању издао други аутор – тако се повеља краљице Јелене Дубровчанима о уступању винограда (бр. 56) ослања на ону коју им је истим поводом издао краљ Милутин (бр. 55), док су истог дана издати документи којима деспот Угљеша и краљ Вукашин потврђују дар властелина Новака Мрасоровића манастиру Пантелејмону (бр. 249, 250) готово дословно исти. Ипак, и у оваквим случајевима видљиве су међусобне разлике у распореду и, нарочито, обликовању појединих састојака, при чему понекад долази и до темељне измене обрасца – довољно је сетити се повеља кнеза Лазара и Вука Бранковића Дубровнику (бр. 296, 297), код којих је дугачка диспозиција практично идентична, али док кнежев документ припада аренгалном типу, са есхатоколом који чине адмониција, датум, помен милосника, а изворно вероватно и потпис, код његовог суседа скромнијег владарског ранга и амбиција он се претвара у интитулационо-промулгациони, у чијем есхатоколу адмониција и потпис изостају.

Значајем и поучношћу издваја се случај пет повеља које је цар Урош издао Дубровчанима у само два дана, 24. и 25. априла 1357. године (бр. 227–231). Последње две – прва која потврђује ранију велику повељу цара Душана (бр. 202) о правном статусу Дубровчана у Србији и друга којом се уступа Дубровнику део српске територије – припадају аренгалним уговорима и практично су дословно исте, при чему се то односи и на експозицију у којој су на истоветан начин описани састав дубровачког посланства и околности његовог сусрета са српским владарем, што указује да преписивање поново није вршено из формулара него из

¹ Краћи преглед ових „формулара“ познатих у његово време дао је Станојевић (*Студије* 20, 185–188). Уп. такође Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 44–46, и *Лексикон српског средњег века*, 183–184 (Б. Јовановић-Стипчевић), где су под одредницама много примеренијег наслова (*Епистолар*, односно *Епистолари*) дати нови осврти са прегледима литературе.

² Уп. налазе за обрасце дипломатичких састојака ових докумената у првој целини рада (стр. 111, 146, 161, 207)

једног у други документ. Разлике постоје у деловима који се тичу конкретног предмета, што је сасвим природно, али, супротно очекивању, и у короборацији. Наиме, изгледа да је писар код бр. 230, преписујући диспозицију Душанове повеље, почео да преписује и њену врло специфичну короборацију, која у Урошевом случају није имала смисла, па је онда грешку исправио тако што је за ту короборацију додао нови завршетак, а онда иза ње дописао још једну, истоветну оној из бр. 231.

Преостале три повеље из ове групе, настале претходног дана, припадају другим формалним типовима – две су промулгационе, а трећа (бр. 229) експозициона са необичним почетком има хотѣннѣ и благоизволи царство ми + инскрипција. Ова необичност може се довести у везу са наменом, која се састојала у томе да документ служи као доказ слобода кретања и пословања Дубровчана у Србији у случају кршења наведених слобода од стране представника српске власти. Из тог разлога овој повељи не само што није следовао почетак промулгационом формулом која садржај документа оглашава свима, него ни пун владарски потпис – уместо њега стоји менологем, као на Душановим грчким писмима-налозима. Друге две повеље, иако истог основног формалног обрасца, такође се знатно међусобно разликују. Једна која се може сматрати значајнијом, јер претендује да трајно реши осетљива спорна питања везана за острво Мљет (бр. 227), има свечанији облик промулгације, опширан потпис и, чак, логос формулу. Друга, пак, представља потврду Душанове одлуке о додељивању дела српских владарских прихода у Дубровнику манастиру Богородице Синајске – она има обичну промулгацију, световну санкцију и потпис менологемом, што одговара намени да служи Дубровнику као доказно средство против двоструких потраживања, али и духовну санкцију, што се може повезати са првенственом наменом даривања једне црквене установе.

Наведени примери само наглашавају оно што свеукупни резултати истраживања дипломатичких образаца показују – процес стварања српских владарских докумената углавном није био тако бирократизован као што се обично замишља. Службеници задужени за састављање докумената свакако су постојали најкасније од почетка 14. века, али осим код владара Српске деспотовине они се највероватније нису ослањали на некакве целовите унапред разрађене и типолошки разврстане писане формуларе, него на кроз праксу изграђене основне

смернице и начелне обрасце, које нису ни морали нужно држати на папиру, него у глави. Дакле, пошто би се упознао са наменом документа, а понекад свакако и нарочитим жељама ауктора, састављач документа није посезао за некаквим припремљеним формуларом. Уместо тога, он би на основу свог фонда наталожених стручних знања „осетио“ одговарајући формални образац и, ако није имао при руци предложак у виду неког другог документа који би се поклапао са његовом идејом, приступао стварању потпуно новог дипломатичког производа. При том је, природно, највише пажње посвећивао почетку, то јест, довођењу документа до садржаја у ужем смислу, док је у завршници остајало више простора за произвољности. Управо из тог разлога формални обрасци се најбоље препознају и одређују према протоколу, као аренгални, експозициони, итд, док есхатокол показује већу неустаљеност по распореду и саставу, укључујући могућност позајмица између различитих образаца. Што се, пак, самих састојака тиче, осим осећаја за њихово њихово место у формулару, творац документа имао је осећај и о томе како би они отприлике требало да изгледају, али са описаним начином рада није могао, нити је тежио, да обезбеди њихову дословну репродукцију.¹

Ако се остави по страни могућност да се из неког разлога намерно тежило варирању појединих састојака, онда само овакав приступ може да објасни случајеве као што су већ помињане Душанове санкције или наизглед неисцрпне варијације на исту тему у инскрипцијама немањихких писама Дубровнику, па и упорност са којом опширне интитулације и потписи, састојци од којих би се могло очекивати да ће бити најформализованији, све до деспота Стефана „одбијају“ да забележе више од три-четири појављивања у потпуно истом облику у документима једног истог владара.² Из ове слике донекле искачу аренге, то јест, присуство међу њима, с једне стране, очигледно наменски писаних и често веома дугачких састава, а с друге уопштенијих и, у начелу, краћих решења за виšekратну употребу. За прве се може претпоставити да су створане са свешћу о намени документа, али независно од њега, па и саме канцеларије, у круговима који су иначе неговали верску књижевност. У ствари, подробнија појединачна анализа

¹ Поучан је у том погледу пример фалсификата бр. 115, који стоји у вези са више других примерака истог или сумњивог статуса у Хиландарском архиву. У расправи којом је показано да се ради о неаутентичном документу (С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982) 103–117) уопште нису узимани у обзир дипломатички састојци документа, већ само његов садржај.

² Видети стр. 64–66.

ових примерака могла би да покаже да неки од њих у целини представљају дестинатарске концепте на којима су аутор и његова писарска служба додавали само средства овере. Друге аренге су вероватно изворно настајале на исти начин, али су због сажетости или прилагодљивијег садржаја улазиле у фонд наталожених стручних знања канцеларијског особља, спремне за примену када је неком документу требало подарити свечанија обележја. С обзиром на то да се ипак радило о сложенијим саставима, очекивало би се да су бар оне сигурно чуване у облику писаних предложака, али готово увек присутне мање или веће варијације поново пре упућују на могућност да се радило само о грубим нацртима, па чак и о ослањању на памћење, као што су памћене основне молитве.

Осим самих образаца на сва три нивоа, драгоценост сведочанство о односу образаца и твораца могли би да пруже називи којима су творци описивали своје производе. Ови називи се често срећу и међу њима је уочљиво понављање појединих израза, што наводи на могућност да су они у кругу састављача владарских докумената означавали поједине документарне обрасце. Ипак, да то није увек био случај потврђују називи латинских докумената српских владара, који одају утисак потпуне типолошке неодређености. Прво, такви називи у овом фонду неретко сасвим изостају – од 44 аутохтона аутентична примерка има их само 26. Затим, од тог броја скоро половину чине уопштени називи без опипљивог значења – девет се задовољава заменицом *ово* (*presentes*), један са *горе речено* (бр. 375: *in premissis*), а у два случаја додаје се тек толико да се зна да је реч о нечем написаном.¹ Тек у преосталих 14 јединица јављају се примерци који личе на праве називе докумената, али и то је само привид, јер назив *писмо* (*littera*), који се јавља шест пута, нема уже значење дипломатичке форме писма већ се изједначава са општим изразом за писани текст – о томе сведочи податак да се чак пет ових примера везује за повеље. Када се најзад дође до осам докумената са правим називима, испоставља се да су ти називи махом описи садржаја докумената – тако су три налога деспота Стефана чиновницима у Угарској обележени као *notitia* (бр. 372, 373, 389), уговори српских деспота с Венецијом као *pratica* (бр. 391), *declaraciones* (бр. 395) и *concordium* (бр. 409), док је једина сачувана латинска даровна повеља *littera donatialis* (бр. 413). Прави називи за формалне обрасце срећу се само у једној уговорној повељи Балшића (бр. 356), која је на једном месту

¹ Бр. 299 има *questo scritto*, а бр. 385 *omnia et singula suprascripta*.

названа управо *повељом* (carta), а на другом *јавним и отвореним писмом* (lettere patente e averte), при чему је појам писмо поново употребљен у ширем смислу.

Насупрот овоме, грчки фонд користи називе докумената практично са потпуном доследношћу – назив се не може наћи само у тешко оштећеном бр. 180. Такође, два најчешћа назива су наглашено типолошки – 24 даровне и једна уговорна повеља са просечном дужином 4400 знакова и свечаним обележјима, попут логос формуле, опширног потписа, назнака о присуству златних печата и, у 12 случајева, аренге, носе назив златопечатно слово (χρυσόβουλλος λόγος), док осам повеља и једно писмо са двоструко мањом просечном дужином и потписима у облику менологема, без логос формула, назнака о печату и аренги, користе назив простагма (πρόσταγμα). Ови називи и типови у потпуности одговарају двома основним врстама византијских докумената које се подударају са суштинском поделом на свечане повеље, с једне, и обичне повеље и писма с друге стране.¹ Штавише, осам примерака са другим називима делују као изузеци који потврђују чврсту одређеност и типолошку заснованост ове поделе. Пошто су у византијској пракси ови називи, а нарочито онај свечанији, везивани за документе владара царског ранга, један број изузетака може се протумачити оклевањем носилаца нижих титула да их користе – два Душанова краљевска примерка користе неодређенији назив ὀρισμός („повеља“) уз израз простагма (бр. 144, 150), док је један примерак деспота Угљеше само ὀρισμός, а примерак Драгаша прибегава називу даровно писмо (δωρεατικὸν γράμμα), који подсећа на латинске „називе по садржају“, поготово пошто израз писмо поново није типолошка ознака, него општи појам за документ. Још три изузетка повезују скромнији ранг владара са наменском особеношћу докумената – Угљешин аренгални уговор са Цариградском патријаршијом је једноставно γράμμα (бр. 254), његова једина сачувана грчка пресуда (бр. 257) носи назив *судска повеља која има снагу хрисовуље* (δικαιωτήριο ὀρισμός, χρυσοβούλλου δύναμιν ἔχον), а признаница Марије Ангелине (бр. 295) даровни и уговорни и потврдни запис (ἐκδοτήριο καὶ ἐξισαστικὸν καὶ ἀποδεικτικὸν ἔγγραφο). На крају, као нејасан остаје једино недо-вољно проучени оригинал Симеона Синише (бр. 239) који показује сва обележја златопечатног слова али се назива златопечатном простагмом.²

¹ Преглед у N. Oikonomides, *Chancellerie*, 190–193, са опширном старијом литературом.

² О типовима и подтипovima који стоје иза ових назива подробно расправљају А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, LXXVI–LXXXVII.

Између ова два из основа различита приступа називању докумената, српски језички фонд још једном показује отвореност за спољне утицаје у спрези са аутохтоним решењима. До краја 13. века називе који говоре нешто о документу има 49% јединица, код још 31% називи се свде на показне заменице или уопштене изразе попут *писано*, *више писано*, *писаније* и *записаније*, а у 20% их уопште нема. У грчким утицајем обележеном 14. веку удео неименованих докумената остаје отприлике исти (22%), али је уопштених назива двоструко мање (15%), што даје 63% јединица са правим називима. Најзад, после 1402. године, када се највише осећа латински утицај, тачно трећина јединица остаје без назива, још 20% има уопштене варијанте, па са правим називима остаје само 47%.

Утицај споља одражава и појединачно најчешћи назив, у ствари група синонима којима је у српској средини превођен грчки израз χρυσόβουλλος λόγος – *златопечатно слово*, *хрисовуљ*, *златопечатни хрисовуљ*, *златопечатник* и сл. Ови изрази употребљени су за 86 јединица, поново у значењу свечаних повеља – чак 77 су даровнице, од којих 73 аренгалне и три уобличене према експозиционом обрасцу, који је управо из грчке праксе преузет као алтернативно решење за грчке документе, три су пресуде са наглашенијим даровним обележјима (бр. 216, 217, 304), а шест посебно значајни уговори царског раздобља (бр. 202, 227, 230, 231, 237, 244). Додуше, обележавање најсвечанијих докумената овим називима није било тако доследно спроведено као у грчком фонду, јер је, на пример, 21 аренгална даровница остала са другим називима заснованим на домаћим изразима – по пет пута *милост* и *слово*, без истицања златопечатности, четири пута *повеленије*, по два пута *књига* и *утврђење*, а трипут су употребљени називи *приложеније* и *приношеније*, који се могу сматрати описним. Међутим, ово одступање објашњава се добрим делом тиме што је употреба златопечатних назива изразито везана за „грчки“ 14. век (70/86), што је упућивало творце докумената у раздобљима пре и после тога на друга решења – два од поменутих 21 изузетка потичу из 13. века, а девет из 15. века, укључујући сва четири *повеленија*, везана за деспотске документе, и обе *књиге*, које припадају владарима у избеглиштву.

За разлику од свечаних, обичне повеље нису усвојиле никакав страни назив, већ су обележаване домаћим изразима.¹ Као најистакнутији поново се јавља

¹ Већ А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, LXXVIII–LXXXIII, а касније и Г. Острогорски, *Простагме српских владара*, Прилози КЈИФ 34, 3–4 (1967) 245–257, проналазе у овој групи српских докумената обележја која их повезују са византијским простагмама, али

милост, али сада не као изузетак – он је употребљен за 35 повеља скромнијих обележја, од којих 18 уговорних и 13 признаница, претежно (25 пута) у документима Немањића. Иако се може сматрати и описним називом изведеним из појма милост као ознаке за врсту владарског чина,¹ оваква његова заступљеност у поменутих обрасцима наводи да се у њему препозна и типолошко обележје, мада у мањој мери него што се златопечатни називи везују за свечане даровнице. Ово утолико пре што после Немањића, он као да добија наследнике у називу *књига*, од чијих се девет употреба шест везује за посленемањићке признанице, и *повеленије*, који је употребљен за три немањићке царске признанице, а после 1371. године за једну признаницу и два уговора.² Од осталих назива, *слово* се четири пута доследно везује за документе који остају на рубу свечаности због природе садржаја или ранга ауктора (бр. 102, 212, 222, 248), док појава назива *отворени лист* у четири по настанку врло сродне признанице о подизању поклада (бр. 430, 431, 433, 434) употпуњује „латински“ утисак који оне остављају.³

Назив *лист* јавља се још трипут за признанице у облику писма (бр. 318, 366, 392). У исто толико случајева писма су такође названа *милошћу*, али једно од њих је писмо уговорног садржаја (бр. 50), а два су признанице типа једноделних разрешница, која су практично имала улогу световне даровнице (бр. 65, 128). Ипак, као основни назив за писма намеће се *књига*, која је заступљена у 18 примерака, почев од царског времена па до краја владавине деспота Стефана. При том, ово не мора да буде коначан број, јер седам писама из ранијег раздобља која су сачувана у италијанским преводима садрже назив *lettera*, за који се не може утврдити да ли је замењује неодређене изразе попут *писаније* или можда управо *књигу*.⁴ На први поглед, прихватању појма *књига* као типичног назива за писма може се приговорити чак 11 његових јављања у улози назива за повеље, али овај однос не може се свести на простих 18:11, не само зато што су писма укупно тро-струко малобројнија од повеља, него и зато што су много ређе садржала називе

поистовећивање је само условно и односи се пре свега на један број обичних повеља немањићког царског раздобља.

¹ Видети стр. 61, нап. 2.

² Овај назив често се истиче као српски превод грчког израза *πρόσταγμα* – *Лексикон*, 530 (Р. Михаљчић); Ћ. Бубало, *Писана реч*, 37. Међутим, као што се види, његова употреба у самим документима била је неупоредиво мање раширена него што је то био случај у грчкој грађи. Изгледа да су га у већој мери прихватили дестинатари – уп. Ћ. Бубало, *Писана реч*, 39.

³ Видети стр. 327.

⁴ Једини српски примерак у ком је овај појам очуван (бр. 81) ипак указује на прво решење – любовном писанију.

(38% : 62% у српском фонду). Ако се ти односи узму у обзир долази се до закључка да је назив *књига* десет пута ређи међу повељама него међу писмима, као и да се код ових других јавља у најмање 56%, а можда и свих 78% фонда.

Мада ни изблиза тако доследни као у грчким документима, типолошки употребљиви називи докумената у српском фонду показују јасно одређење за одређена решења у именовању три главне формалне скупине – свечаних повеља, обичних повеља и писама – као и приметан утицај који је на избор тих решења имала намена конкретног документа. У ствари, знатан број одступања при именовању формалних образаца може се објаснити управо тим утицајем. Дobar пример поново пружају аренгалне уговорне повеље цара Уроша од 25. априла, које поред златопечатних назива „заслужених“ значајем и из њега произашлом свечаношћу, себе називају и *милошћу*, чиме се везују за скупину уговорних докумената којима наменски припадају. Све то потврђује закључак да су творци ових докумената свом послу приступали са осећајем за практичну улогу својих производа и последице које она има по њихов коначни облик. Знатна варијабилност која се при том јавља поново добрим делом вуче корене из разноврсности грађе по раздобљима настанка, ауторима и степену изложености страним утицајима. Ипак, сналажење у пракси не може да сакрије недостатак нечега што би се могло назвати теоријским промишљањем или „филозофијом“ типолошког разврставања, па онда и састављања, докумената. Латинска пракса је, на пример, своју филозофију засновала на садржају који је одређивао да ли ће документ бити отвореног или затвореног типа, ослањајући се на спољна обележја за изражавање значаја и свечаности. У грчкој пракси преовлађивала је форма, оличена у чврстим преваходно унутрашњим обрасцима златопечатних слова и простагми као основних типова свечаних и обичних владарских докумената. Између њих, српска пракса је наставила да се одређује од случаја до случаја, при чему је тренутни степен утицаја из једног или другог спољног правца обично одређивао који ће приступ преовлађивати у одређеном раздобљу. На тај начин, она је усвојила много шири избор решења од оног који је био на располагању суседима, али углавном, осим у деспотским документима, није успевала да се у њиховој примени ослободи високог степена импровизације.

С друге стране, склоност ка импровизацији изоштравала је вештину прилагођавања. У ствари, када би се у једној речи морало одговорити на питање какви

су били дипломатички обрасци српских средњовековних владарских докумената, одговор би био „прилагодљиви“. Довољно је само подсетити се како су различитим околностима и дестинатарским срединама прилагођавани уговори, признанице и налози, док, на пример, црквене даровнице своју постојаност дугују управо устаљеној природи односа између владара и црквених установа која је највећим делом искључивала потребу за прилагођавањем. Поред тога, обрасци су се прилагођавали и самим аукторима. У том погледу најлакше се запажа прелаз са праксе Немањића на праксу обласних господара, а посебно су занимљива поређења између докумената појединих обласних господара, кроз која се, на пример, сјајно оцртавају одлучни узлет Лазаревића до положаја предводника посленемањићког српског политичког простора и тихи успон Бранковића на место њихових наследника. Исто тако, могу се пратити скокови немањићког владарског самопоштовања у другој половини 13. и почетком и средином 14. века, а са нешто мање јасноће, због уже изворне подлоге, и обрнути процес код деспота у избеглиштву и зетских господара Црнојевића у последњим деценијама 15. века.

Имајући посебно у виду ову последњу групу закључака, може се рећи да је истраживање дипломатичких образаца докумената српских средњовековних владара испунило свој двоструки циљ. У дипломатичком погледу, показало се да су ти документи развили обрасце који, додуше, углавном нису много полагали на верно понављање појединих састојака, али су остварили висок степен прилагођавања форме докумената у целини намени због које су они настајали. Као одраз културе владања у средњовековној Србији они такође сведоче о недостатку уходаности, али и високој прилагодљивости. Саображавајући спољни и унутрашњи изглед докумената које су стварали са представама властодржаца у чијој су служби деловали, творци овог изворног фонда оставили су сведочанство о постојању у српској средњовековној средини развијеног осећаја за положај и улогу највише државне власти у суочавању са различитим чиниоцима и околностима према којима је имала потребу да се званично писмено одреди.

ЛИТЕРАТУРА¹

Скраћенице за називе часописа:

Anali HID – Anali Historijskog instituta u Dubrovniku

Архив ПДН – Архив за правне и друштвене науке

Глас – Глас Српске академија наука и уметности и њених претходница

Гласник ДСС/СУД – Гласник Српског ученог друштва

Гласник СНД – Гласник Скопског научног друштва

Годишњак СФФ – Годишњак Скопског Филозофског факултета

Годишњица НЧ – Годишњица Николе Чупића

Зборник МС ФЛ – Зборник Матице српске за филологију и лингвистику

Зборник ФФ – Зборник Филозофског факултета у Београду

Zbornik HI – Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti

ЗРВИ – Зборник радова Византолошког института

ИГ – Историјски гласник

ИЧ – Историјски часопис

Прилози КЈИФ – Прилози за културу, језик историју и фолклор

Споменик – Споменик Српске академија наука и уметности и њених претходница

ССА – Стари српски архив

ХЗ – Хиландарски зборник

Коришћена дела:

Д. Аврамовић, *Света Гора са стране вере, художества и поветнице*, Београд 1848.

Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре Атонске*, Споменик 56 (1922) 6–21.

М. Антоновић, *Оснивачка повеља Балше III Балшића манастиру Светог Николе на Прасквици*, ССА 5 (2005) 216–220.

М. Антоновић, *Повеља краља Радослава и манастир Светог Михаила на Превлаци*, Краљ Владислав и Србија 13. века, Београд 2003, 107–114.

¹ Пошто многи радови који се баве дипломатичким темама доносе и издања докумената, а многа издања садрже податке и ставове који се могу подвести под литературу, обе врсте грађе овде су приказане заједно.

Archives de l'Athos III. Actes de Xéropotamou (par J. Bompaire), Paris 1964; *VI. Actes d'Esphigménou* (par J. Lefort), Paris 1973; *IX. Actes de Kastamonitou* (par N. Oikonomidès), Paris 1978; *X. Actes de Lavra. III. De 1329 à 1500* (par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos et Denise Papachryssanthou), Paris 1979; *XI. Actes de Lavra. IV. Études historiques – Actes serbes – Compléments et Index* (par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, et Denise Papachryssanthou, avec la collaboration de S. Ćirković, Paris 1982; *XII. Actes de Saint-Pantéléèmôn* (par P. Lemerle, G. Dagron et S. Ćirković), Paris 1982; *XIII. Actes de Docheiariou* (par N. Oikonomidès), Paris 1984; *XV. Actes de Xénophon* (par D. Papachryssanthou), Paris 1986; *XIX. Actes d'Iviron. IV. De 1328 au début du XVIe siècle* (par J. Lefort, N. Oikonomidès, Denise Papachryssanthou, Vassiliki Kravari, avec la collaboration d'Hélène Métrévéli), Paris 1995; *XXII. Actes de Vatopédi II. De 1330 à 1376* (par J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros, K. Smyrlis), Paris 2006.

G. Babić, *Les croix à cryptogrammes, peintes dans les églises serbes des XIIIe et XIVe siècles*, Byzance et les Slaves: études de civilisation. Mélanges Ivan Dujčev, Paris 1979, 1–13.

Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 45–63.

Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, Зборник ФФ 12–1 (1974) 357–377.

В. Г. Барский, *Второе посвящение Святой Горы*, Санкт Петербург 1887.

М. Благојевић, *Господари Срба и Подунавља. Прилог српској дипломатици*, ИГ 1–2 (1983) 43–52.

М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997.

М. Благојевић, *Када је краљ Душан потврдио Дечанску хрисовуљу*, ИЧ 16–17 (1970) 79–86.

М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, ЗРВИ 21 (1982) 183–212.

М. Благојевић, *Челници манастира Дечана, Дечани и византијска уметност средином 14. века*, Београд 1989, 21–34.

Д. Богдановић, *Студије из српске средњовековне књижевности*, Београд 1997.

- И. Божић, *Критика на текст Бранислава Бурђева „Када и како су настали деспота Стефана закони за Ново Брдо“*, ИГ 1–2 (1976) 171–175.
- М. Vrković, *Srednjovjekovna Bosna i Hum – identitet i kontinuitet*, Mostar 2002, 202–232
- Ђ. Бубало, *За ново критичко издање трескавачких хрисовуља краља Душана*, ССА 7 (2008) 207–229.
- Ђ. Бубало, *Писана реч у српском средњем веку*, Београд 2009.
- Ђ. Бубало, *Повеље Маре Бранковић и синова јој Гргура, Бурђа и Лазара манастиру Хиландару*, Прилози КЈИФ 65–66 (1999–2000) 77–106.
- Ђ. Бубало, *Средњовековни архив манастира Врањине (прилог реконструкцији)*, ССА 5 (2006) 243–276.
- Ђ. Бубало, *Српски номици*, Београд 2004.
- Ђ. Бубало, *Фалсификована повеља цара Стефана Уроша о Стонском дохотку*, ССА 2 (2003) 99–142.
- А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995, 258–272.
- А. Веселиновић, *Косовске алузије у повељама Стефана Лазаревића*, Зборник ФФ у Београду 18 (1994) 179–196.
- А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1–2 (1984) 11–19.
- Византијски извори за историју народа Југославије I–IV, VI*, Београд 1955–1986.
- Ј. Vrana, *Тко је писао најстарије dubrovačke ćirilске isprave*, Slovo 6–8 (1957) 311–334.
- Ж. Вујошевић, *Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о даривању четири села у околини Врања*, ССА 9 (2010) 135–145
- Ж. Вујошевић, *Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о поклонима војводе Дмитра*, ССА 9 (2010) 111–133.
- Ж. Вујошевић, *Стари завет у аренгама повеља Стефана Душана*, ССА 2 (2003) 227–247.
- Грачаничка повеља* (изд. М. Павловић), Гласник СНД 3 (1927)
- М. Грковић, *Прва хрисовуља манастира Дечани*, Београд 2004.
- М. Грковић, *Хрисовуља Вука Бранковића Хиландару*, Прилози КЈИФ 44, 1–2 (1977) 59–75.

- Р. Грујић, *Лична властелинства српских црквених представника у 14. и 15. веку*, Гласник СНД 10 (1934) 47–67.
- Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских I–III*, Београд 1863–1864.
- Ђ. Даничић, *Три српске хрисовуље*, Гласник ДСС 11 (1859) 130–143.
- Ђ. Даничић, *Хрисовуљ краља Стефана потоњег цара Трескавицу*, Гласник ДСС 13 (1861) 369–377.
- L. Delisle, *Catalogue des actes de Philippe-August, avec une introduction sur les sources, les caractères et l'importance historiques de ces documents*, Paris 1856.
- Деспот Стефан Лазаревић, Књижевни радови* (прир. Ђ. Трифуновић), Београд 1979.
- Дечанске хрисовуље* (изд. М. С. Милојевић), Гласник СУД 12 (1880).
- М. Динић, *Дубровачки трибути. Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провијун браће Влатковића*, Глас 86 (1935) 203–257.
- М. Динић, *За хронологију Душанових освајања византијских градова*, ЗРВИ 4 (1956) 1–11.
- М. Динић, *Повеље кнеза Десе о Мљету*, Прилози КЈИФ 28, 1–2 (1962) 5–16.
- М. Динић, *Српска владарска титула за време царства*, ЗРВИ 5 (1958) 9–18.
- М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, Зборник ФФ 3 (1955) 69–94.
- Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae) I–XVII*, Zagreb 1904–1981.
- F. Dölger – P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453. 3. Teil: Regesten von 1204–1282*, München 1977; *4. Teil: Regesten von 1282–1341*, München 1960; *5. Teil: Regesten von 1341–1453*, München 1965.
- И. Дуйчев, *Из старата българска книжнина II*, София 1944
- Н. Дучић, *Врањина у Зети и хрисовуље на Цетињу*, Гласник СУД 27 (1870) 186–192.
- Л. Ђаповић, *Заклетва на тлу Југославије*, Београд 1977.
- П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, Београд 1971.
- Енциклопедија српске историографије* (ур. С. Ћирковић – Р. Михаљчић), Београд 1997.
- Б. Живковић, *Грачаничка повеља*, Београд 1992.
- Д. Живојиновић, *Карејске хрисовуље Стефана Душана*, ИЧ 50 (2003) 33–52.

- Д. Живојиновић, *Регеста грчких повеља српских владара*, Мешовита грађа 27 (2006) 57–99.
- Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина Хиландару претходно приписивана његовом брату Драгутину*, ССА 9 (2010) 3–17.
- Д. Живојиновић, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хрусијском пиргу о поклону села Гаидарохора*, ССА 6 (2007) 83–102.
- М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*, ЗРВИ 11 (1968) 241–270.
- М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, ЗРВИ 43 (2006) 41–57.
- М. Живојиновић, *Да ли је сачувана повеља краља Драгутина Хиландару?*, ЗРВИ 32 (1993) 129–136.
- М. Živojinović, *De nouveau sur le séjour de l'empereur Dušan à l'Athos*, ЗРВИ 21 (1982) 119–126.
- М. Живојиновић, *Документи о аделфатима за Карејску келију Светог Саве*, ЗРВИ 24–25 (1986) 385–396.
- М. Живојиновић, *Светогорци и Стонски доходак*, ЗРВИ 22 (1983) 165–206.
- М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић, *Акт господина Константина Драгаша и царице Евдокије манастиру Ивирону*, ХЗ 11 (2004) 287–293.
- Б. Зарковић, *Печати Стефана Немање*, Баштина 13 (2002) 245–254.
- Б. Иванић, *Прстење српске средњовековне властеле. Збирка народног музеја*, Београд 1998.
- А. Ивић, *Стари српски печати и грбови*, Нови Сад 2010.
- П. Ивић, *О језику некадашњем и садашњем*, Београд – Приштина 1990.
- П. Ивић – В. Јерковић, *Правопис српскохрватских ћирилских повеља и писама 12. и 13. века*, Нови Сад 1981.
- П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976.
- П. Ивић – В. Ј. Ђурић – С. Ћирковић, *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, Београд – Смедерево 1989.
- Историја српске државности I*, Београд 2000, 11–314 (М. Благојевић).
- Историја српског народа I–II*, Београд 1981, 1982.
- Историја Црне Горе III/1–2*, Титоград 1967, 1970.
- И. Јастребов, *Препис хрисовуља на Цетињу о манастиру Св. Николе на Врањини*, Гласник СУД 47 (1879) 221–231.

- В. Јерковић, „Полуустав“ у српским повељама од краја XIV и током XV века, Зборник МС ФЛ 42 (1999) 89–111.
- К. Јирећек, *Dohodak stonski, koji su Dubrovčani davali srpskome manastiru Sv. Arhandela Mihajla u Jerusalimu i povelje o njemu cara Uroša (1358) i carice Mare (1479)*, Zbornik u slavu Vatroslava Jagića, Berlin 1908, 527–542,
- К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик 11 (1892).
- Ј. Калић, *Назив Рашка у старијој српској историји (9–12. век)*, Зборник ФФ 14–1 (1979) 79–92.
- П. Карано-Твртковић, *Србски споменици или старе рисоуљ, дипломе, повелъ, и сношения босански, сербски, херцеговачки, далматински и дубровачки краљва, царева, банова, деспота, кнезова, войвода и властелина*, Београд 1840.
- Н. Клаић, *Mljetski falsifikati*, Arhivski vjesnik 10 (1967) 185–234.
Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis III/1–2 (ed. G. Fejér), Budae 1829.
- В. Коралева, *Actes de Chilandar. Deuxième partie, actes slaves*, Византийский временник, приложение къ XIX тому, Петроградъ 1915.
- Д. Кораћ, *Света Гора под српском влашћу (1345–1371)*, ЗРВИ 31 (1992) 15–179.
- Д. Кораћ, *Повеља краља Стефана Душана манастиру Свете Богородице у Тетову. Прилог српској дипломатици и сфрагистици*, ЗРВИ 23 (1984) 141–165.
- М. Кос, *Дубровачко-српски уговори до средине 13. века*, Глас 123 (1927) 1–65.
- М. Костренчић, *Fides publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја 15. века*, Београд 1931.
- В. Кравари, *Nouveaux documents du monastère Philothéou*, Travaux et memoires 10 (1987) 298–308.
- Е. Куртовић, *Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni 1978–2000*, Sarajevo 2007.
- М. Ласкари, *Actes serbes de Vatopédi*, Byzantinoslavica 6 (1935) 166–185.
- М. Ласкари, *Deux chartes de Jean Uroš, dernier Nemanide*, Byzantinion 25–27 (1955–1957) 277–323.
- М. Ласкари, *Deux „chrysobulles“ serbes pour Lavra*, X3 1 (1966) 9–19.
- В. Лаурент, *Un acte grec inédit du despote serbe Constantin Dragaș*, Revue des études byzantines 5 (1947) 171–184.

- Лексикон српског средњег века* (прир. С. Ћирковић – Р. Михаљчић), Београд 1999.
- P. Lemerle – A. Solovjev, *Trois chartes des souverains serbes conservées au monastère de Kutlumus*, *Seminarium Kondakovianum* 11 (1940) 134–146.
- Леонид архимандрит, *Стара српска писма из руског манастира Св. Пантелеимона у Светој Гори*, Гласник СУД 24 (1868) 232–295.
- Леонид архимандрит, *Хрисовуља цара Стефана дата у Скопљу 1347. којом се оснива епископска столица у Леснову*, Гласник СУД 27 (1870) 287–296.
- Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272* (ed. V. Bogišić et C. Jireček), Zagrabiae 1904.
- S. Ljubić, *Listine o одношajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike I–X*, Zagreb 1868–1891.
- J. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Београд 1983.
- Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972.
- Љ. Максимовић, „Византинизми“ краља Стефана Радослава, ЗРВИ 46 (2009) 139–147.
- Љ. Максимовић, *Грци и Романија у српској владарској титули*, ЗРВИ 12 (1970)
- Љ. Максимовић, *Српска царска титула*, Глас 384 (1998) 173–189.
- В. Макушев, *Прилози к српској историји 14. и 15. века*, Гласник СУД 32 (1871) 164–208.
- И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у 14. веку*, Београд 1960
- С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка студија*, Београд 1997.
- S. Marjanović-Dušanić, *La charte et l'espace sacré. Les actes royaux transcrits dans les peintures murales serbes (13e–14e siècles) et leur contexte symbolique*, *Bibliothèque de l'École des chartes*, 167 (2009) 391–416.
- С. Марјановић-Душанић, *Мотив лозе Јесејеве у доба Уроша I*, *Зборник ФФ* 18А (1994) 119–126.
- С. Марјановић-Душанић, *О питању аутентичности повеља мрачког комплекса*, *ССА* 3 (2004) 153–168.
- С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Милутина опатији Свете Марије Ратачке*, *ССА* 1 (2002) 13–29

- M. Mesić, *Gradja mojih razprava u „Radu“: Listine i izprave*, Starine JAZU 5 (1873) 109–288.
- F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Vienne* 1858.
- M. С. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880).
- К. Митровић, *Пет писама деспота Вука Гргуревића*, БГ 3–4 (2006) 63–83.
- Р. Михаљчић, *Владарска титула господин*, ИГ 1–2 (1994) 29–36.
- Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару. Даровнице властеоске породице Вукославић*, ИГ 1–2 (1976) 99–106.
- Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару. Повеље и писма цара Уроша и кнеза Војислава Војиновића упућене Дубровнику*, Прилози КЈИФ 39, 3–4 (1973) 226–234.
- Р. Михаљчић, *Кнез Лазар и обнова српске државе*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 1–11.
- Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, Београд 1975.
- Р. Михаљчић, *Лазар Хребелановић. Историја, култ, предање*, Београд 1989.
- Р. Михаљчић, *Мљетске повеље цара Уроша*, ССА 3 (2004) 71–87.
- Р. Михаљчић, *Хрисовуља цара Уроша манастиру Хиландару о дару калуђера Романа*, ССА 5 (2006) 151–160.
- Р. Михаљчић – И. Шпадијер, *Слово браће Бранковића манастиру Хиландару*, ССА 6 (2007) 151–166.
- С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III манастиру светог Николе Мрачког у Орехову*, ССА 1 (2002) 55–68.
- С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару*, ССА 5 (2006) 65–81.
- С. Мишић, *Повеље цара Стефана Душана о манастиру Светог Петра Коришког из 1355. године*, ИГ 1–2 (1993) 121–133.
- С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђелска хрисовуља*, Београд 2003.
- А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007.
- А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003.
- Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae XIV/1: Die Urkunden Friedrichs II. 1198-1212* (bearb. von W. Koch unter Mitwirkung

- von K. Höflinger und J. Spiegel und unter Verwendung von Vorarbeiten von Ch. Schroth-Köhler), Hannover 2002
- Monumenta Ragusina. Libri Reformationum* I–V, Zagreb 1879–1897.
- Monumenta Hungariae Historica* XXXIII (ed. L. Thallóczy – A. Áldásy), Budapest 1907.
- V. Mošin, *Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici*, Slovo 15–16 (1965) 150–180.
- B. Мошин, *Повеља краља Владислава Богородичином манастиру у Бистрици и златне буле краља Уроша*, Гласник СНД 21 (1940) 21–32.
- B. Мошин, *Повеље краља Милутина – дипломатичка анализа*, ИЧ 18 (1971) 53–86.
- B. Мошин, *Повеље краља Милутина Карејској келији 1318. године*, Гласник СНД 19 (1938) 59–78.
- B. Мошин, *Повеље цара Стефана Душана о Арханђеловом манастиру у Јерусалиму и о манастиру Св. Николе на острву Врањини*, Археографски прилози 3 (1981) 7–36.
- B. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар и традиција немањихког суверенитета од Марице до Косова*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 13–43.
- V. Mošin, *Sankcija u vizantijskoj i južnoslavenskoj ćirilskoj diplomatici*, Anali НИД 3 (1954) 27–52.
- V. Mošin, *Filigranologija kao pomoćna historijska nauka*, Zbornik НИ 1 (1954) 25–93.
- К. Невострујев, *Три хрисовуље у Хиландару*, Гласник СУД 25 (1869) 272–287.
- Б. Недељковић, *О саборима и законодавној делатности у Србији у време владавине цара Стефана Душана*, Законик цара Стефана Душана: Струшки и Атонски рукопис, Београд 1975, 25–61.
- V. Novak, *Latinska paleografija*, Beograd 1952.
- С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.
- С. Новаковић, *Хрисовуља цара Стефана Душана гробу мајке му Теодоре*, Споменик СКА 9 (1891) 3–7.
- N. Oikonomides, *Emperor of the Romans – Emperor of the Romania*, Byzantium and Serbia in the 14th Century, Athens 1996, 121–128.
- N. Oikonomidès, *La chancellerie impériale de Byzance du 13e au 15e siècle*, Revue des études byzantines 43 (1985) 167–195.

- N. Oikonomidès, *Le support matériel des documents byzantins*, Actes du Colloque International du CNRS sur la paléographie grecque et byzantine, Paris 1977, 385–416.
- Г. Острогорски, *Автократор и самодржац*, Глас 164 (1935) 95–187.
- G. Ostrogorsky, *Problèmes des relations byzantino-serbes au XIVE siècle*, Proceedings of the 13th International Congress of Byzantine Studies, London – New York 1967, 41–55.
- Г. Острогорски, *Простагме српских владара*, Прилози КЈИФ 34, 3–4 (1967) 245–257.
- Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965.
- Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 125–137.
- G. Ostrogorsky, *Stratordienst der Herrschers in der byzantinisch-slavischen Welt*, Seminarium Kondakovianum 7 (1935) 187–204 (=Сабрана дела V, 318–352).
- K. Pavlikianov, *Unknown Slavic Charter of the Serbian Despot John Uglješa in the Archive of the Athonite Monastery of Vatopedi*, X3 12, 57–66.
- А. Палавестра – Д. Спасић – Д. Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд 1991.
- Писах и потписах: Аутобиографске изјаве средњег века* (прир. Р. Маринковић), Београд 1996.
- А. В. Поповић, *Аренге грчких повеља српских владара*, Осам векова Хиландара, Београд 2000, 223–228.
- Н. Порчић, *Писма немањићких владара Дубровчанима о подизању Светодмитарског дохотка*, ССА 7 (2008) 11–26.
- Н. Порчић, *Писмо краља Владислава II дубровачком кнезу и општини*, ССА 1 (2002) 31–54
- Н. Порчић, *Повеља краља Стефана Дечанског Дубровчанима из 1326. године*, ССА 6 (2007) 19–34.
- М. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*, Пожаревац 1934.
- М. Пурковић, *Апострофирања српских владара у средњем веку*, Браничевски весник 1–4 (1933) 181–192.
- М. Пурковић, *Етикеција и друштвени дух у старој српској држави*, Годишњак СФФ 2 (1931–1933) 111–139.

- М. Пуцић, *Споменици србски I–II*, Београд 1858, 1862.
- Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, Београд 1960.
- Н. Радојчић, *Пет писама с краја 15. века*, Јужнословенски филолог 20, 1–4 (1953–1954) 343–367.
- В. Радосављевић, *Техника старог писма и минијатуре*, Београд 1984.
- Ф. Рачки, *Pismo prvovienčanoga kralja srbskoga Stjepana I papi Honoriju III god. 1220*, *Starine JAZU* 7 (1875) 53–56.
- Ф. Рачки, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, *Rad JAZU* 1 (1867) 124–163.
- П. Ровински, *Црна Гора I–II*, Цетиње – Сремски Карловци 1993, 1994.
- С. Рудић, *Повеља Ђурђа I Балишића Дубровчанима*, *ССА* 7 (2008) 111–117.
- Светостефанска хрисовуља*, *Споменик* 4 (1890) 1–11.
- Д. Синдик, *Једна или две жичке повеље*, *ИЧ* 14–15 (1963–65) 309–315.
- Д. Синдик, *Ко је аутор оснивачке повеље за манастир Св. Николе у Хвосну?*, *ИЧ* 18 (1972) 67–77.
- Д. Синдик, *Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару*, *ХЗ* 10 (1998) 9–132.
- Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, *Мешовита грађа* 6 (1978) 181–205.
- Д. Синдик, *Српски средњовековни печати у манастиру Хиландару*, *Осам векова Хиландара*, Београд 2000, 229–239.
- А. Соловјев, „*Градски закон*“ у средњовековној Србији, *Архив ПДН* 16 (1928) 342–350.
- А. Соловјев, *Два прилога проучавању Душанове државе. I. Повеље цара Душана о метохији Св. Петра Коршког. II. Печати на Душановим повељама*, *Гласник СНД* 2 (1927) 25–46.
- А. Соловјев, *Једно суђење из доба кнеза Лазара*, *Архив ПДН* 35, 3 (1929) 188–197.
- А. Соловјев, *Када је Дечански проглашен за свеца? Краља Душана повеља Лимском манастиру*, *Богословље* 4 (1929) 284–298.
- А. Соловјев, *О потреби издавања српског дипломатара*, *ИЧ* 4 (1954) 43–69.
- А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, Београд 1926.
- А. Соловјев, *Сељаци-племићи у историји југословенских права*, *Архив ПДН* 25 (1935) 455–464.

- А. Соловјев, *Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200–1202*, Прилози КЈИФ 5 (1925) 62–89.
- А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936.
- Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија I–IV* (ур. В. Мошин), Скопје 1975–1981.
- М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.
- С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици: 1. Инвокација*, Глас 90 (1912) 68–113; 2. *Институција*, Глас 92 (1913) 110–162; 3. *Инскрипција*, Глас 92 (1913) 162–199; 4. *Салутација*, Глас (1913) 200–209; 5. *Аренга (Проемиум)*, Глас 94 (1914) 192–229; 6. *Промулгација (Нотификација)*, Глас 94 (1914) 230–262; 7. *Интервенција (Петиција)*, Глас 96 (1920) 1–38; 8. *Експозиција (Нарација)*, Глас 96 (1920) 39–61; 9. *Диспозиција*, Глас 96 (1920) 62–74; 10. *Санкција*, Глас 100 (1922) 1–48; 11. *Короборација*, Глас 106 (1923) 1–16; 12. *Апрекација*, Глас 106 (1923) 17–21; 13. *Потпис*, Глас 106 (1923) 22–49; 14. *Дијак, Граматик, Нотар, Канцелар, Номик, Логотет*, Глас 106 (1923) 50–96; 15. *Сведоци*, Глас 110 (1924) 1–25; 16. *Печат*, Глас 132 (1928) 1–27; 17. *Датирање*, Глас 132 (1928) 29–57; 18. *Канцеларије*, Глас 156 (1933) 41–59; 19. *Наредба за писање повеља*, Глас 156 (1933) 61–75; 20. *Састављање повеља*, Глас 157 (1933) 155–219; 21. *Писање повеља*, Глас 157 (1933) 23–49; 22. *Називи повеља*, Глас 161 (1934) 1–26; 23. *Односи појединих момената при стварању и извршавању повеља*, Глас 161 (1934) 27–53; 24. *Утврђивање аутентичности повеља*, Глас 169 (1936) 1–14; 25. *О фалсификованим повељама*, Глас 169 (1936) 15–48; 26. *Историја повеља – Губљење – Уништавање – Чување – Архиви*, Глас 169 (1935) 49–75; 27. *Правна вредност повеља*, Глас 169 (1936) 76–106; 28. *Повеље сачуване у преводу*, Глас 169 (1936) 107–120.
- С. Станојевић – Д. Глумац, *Св. писмо у нашим старим споменицима*, Београд 1932.
- Ј. Stipišić, *Ротошне повјесне знаности и теорији и пракси*, Zagreb 1985.
- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1*, Београд – Сремски Карловци 1929; I–2, Београд – Сремски Карловци 1934.
- Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типници, поменици, записи и др.*, Споменик 3 (1890) 3–36.

- Г. Суботић, *Трећа жичка повеља*, Зограф 31 (2006–2007) 51–58.
- Т. Тарановски, *Историја српског права у немањихкој држави* II, Београд 1931; IV, 1935.
- Ј. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon* X, Pesten 1853.
- А. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia* I–II, Romae 1863, 1875.
- Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489–1536. године*, Споменик 47 (1909) 1–48.
- Г. Томовић, *Повеља манастира Леснова*, ИЧ 24 (1977) 83–102.
- Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990.
- Ђ. Трифуновић, *Повеља краља Милутина манастиру Бањска – Светостефанска хрисовуља* 1–2, Београд 2011.
- Ђ. Трифуновић, *Цар Душан о свом боравку на Светој Гори*, Источник 8, 31–32 (1999).
- Ђ. Трифуновић – В. Бјелогрлић – И. Брајовић, *Хиландарска оснивачка повеља Светог Симеона и Светог Саве, Осам векова Студенице*, Београд 1986, 49–60.
- С. Ћирковић, *Биографија краља Милутина у Улијарској повељи*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 53–68.
- С. Ћирковић, *Две српске повеље за Лавру*, ХЗ 5 (1983) 91–100.
- С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
- С. Ћирковић, *Осумњичене повеље кнегиње Милице и деспота Стефана*, ИЧ 6 (1956) 139–152.
- С. Ћирковић, *Прва повеља краља Стефана Дечанског Дубровнику*, КЈИФ 37, 3–4 (1971) 208–212.
- С. Ћирковић, *Раваничка хрисовуља*, Београд 1981, 69–82.
- С. Ћирковић, *Хиландарски игуман Јован (Проблем аката српске царске канцеларије)*, Осам векова Хиландара, Београд 2000, 59–70.
- С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982) 103–117.
- С. Ћирковић, *Повеља цара Стефана Душана о границама Котора*, ССА 10 (2011) 37–59.

- В. Ћоровић, *Питање о хронологији у делима Св. Саве*, Годишњица НЧ 49 (1940) 1–68.
- М. Ћоровић-Љубинковић, *Представе грбова на прстењу и другим предметима материјалне културе у средњовековној Србији*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 171–183.
- Р. Ћук, *О хронологији писама царице Маре упућених Дубровнику*, ИЧ 24 (1977) 285–288.
- Р. Ћук, *Повеља царице Маре манастирима Хиландару и Св. Павлу*, ИЧ 24 (1977) 103–116.
- Р. Ћук, *Србија и Венеција у 13. и 14. веку*, Београд 1986.
- М. Убипарип, *Две повеље цара Уроша у архиву манастира Хиландара*, Прилози КЈИФ 67 (2001), 99–111.
- А. Убичини, *Уговор о савезу и пријатељству међу Карлом од Валоа и посланицима српског краља Уроша*, Гласник СУД 10 (1870) 309–341.
- Г. Fejér, *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad, regni Hungariae gubernatoris*, Budaе 1844.
- Б. Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици после пропасти царства*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 139–150.
- Б. Ферјанчић, *О деспотским повељама*, ЗРВИ 4 (1956) 89–114.
- Б. Ферјанчић, *Повеље севастократора и кесара*, ЗРВИ 23 (1984) 105–117.
- Н. Fichtenau, *Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln*, Graz – Köln 1957.
- В. Foretić, *Dvije isprave zahumskog kneza Dese o Mljetu iz 1151. god*, Anali НИД 1 (1952) 63–72.
- В. Foretić, *Ugovor Dubrovnika s srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina*, Rad JAZU 283 (1951) 51–118.
- Хрисовуља Юанна Бранковића, деспота србскогъ*, Гласник ДСС 5 (1853) 224–226.
- Н. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, Wien 1964.
- Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis X–5* (ed. G. Fejér), Budaе 1842.
- Г. Чremoшник, *Оригинални документи јужнословенских владара у Млетачком архиву*, Споменик 93 (1940) 121–132.
- Г. Čremošnik, *Srpska diplomatska minuskula*, Slovo 13 (1963) 119–135.

- Г. Чремошник, *Студије из српске палеографије и дипломатике*, Гласник СНД 21 (1940) 1–21.
- Г. Чремошник, *Студије за средњовековну дипломатику и сигилографију јужних Славена*, Сарајево 1976.
- Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана којом оснива манастир Св. арханђела Михаила и Гаврила код Призрена*, Гласник ДСС 15 (1862) 262–317.
- Р. Ј. Šafařík, *Památky dřevního písemnictví Jihoslovaniův*, Praha 1873.
- Б. Шекуларец, *Врањинске повеље (XIII-XV вијек)*, Титоград 1984.
- Б. Шекуларец, *Дукљанско–зетске повеље*, Титоград 1987.
- П. Шеровић, *Повеља о оснивању манастира св. Николе у Прасквици и њени додаци*, ИЧ 5 (1954–1955) 322–336.
- Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд – Загреб 1928.
- Ф. Šišić, *Rukovet spomenika o hergegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473–1496)*, Starine JAZU 37 (1934) 189–344.

ПРИЛОГ 1: ПРЕГЛЕД ДОКУМЕНАТА СА ИЗДАЊИМА

Бр	Документи	Издања
1	Љутовид Мљетска	Шишић, ¹ 188–189.
2	Хранко Мљетска	Шишић, 190–191.
3	Славагост Мљетска	Шишић, 191–192.
4	краљ Бодин Шуметска	Шишић, 196.
5	краљ Ђорђе Дукљански Шуметска	Шишић, 199.
6	краљ Радослав Дукљански Балемска	Шишић, 188.
7	Деса Локрумска	Шишић, 192–193.
8	Деса Мљетска	Foretić 1952, ² 68–69.
9	Деса Гарганска	Шишић, 201.
10	Немања Дубровачка	Foretić 1951, 52–54.
11	Десислава Дубровачка	ОС, ³ бр. 5.
12	Мирослав Дубровачка	ОС, бр. 7.
13	Немања Сплитска	Динић, ⁴ 69–70.
14	Немања Хиландарска	MS, ⁵ бр. 9; ОС, бр. 10.
15	Стефан Немањић папи 1198	Theiner, ⁶ бр. 11.
16	Вукан папи	Theiner, бр. 10.
17	Стефан Немањић Хиландарска	Соловјев, ⁷ 66–71.
18	Ђорђе Вуканов са Венецијом	Listine I, ⁸ 27.
19	Стефан Немањић Дубровнику	ОС, бр. 14
20	Стефан Немањић Мљетска	MS, бр. 8; ОС, бр. 17.
21	Стефан Немањић папи 1220	Раčki 1875, ⁹ 53–56.
22	Стефан Немањић Жичка 1	MS, бр. 11.
23	Стефан Немањић Жичка 2	MS, бр. 11.
24	Радослав Котору	Раčki 1867, ¹⁰ 130–131.
25	Радослав Дубровнику	MS, бр. 23; ОС, бр. 18.
26	Владислав Хиландарска	Соловјев 1925, 71.
27	Владислав Бистричка	ОС, бр. 19.
28	Владислав Дубровнику	MS, бр. 31.
29	Андрија Хумски Дубровнику 1237	MS, бр. 29.
30	Владислав Сплитска	Динић, 71.

¹ Ф. Шишић, *Летопис пона Дукљанина*, Београд – Загреб 1928.

² V. Foretić, *Dvije isprave zahumskog kneza Dese o Mljetu iz 1151. god*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku 1 (1952) 63–72.

³ А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, Београд 1926.

⁴ М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, Зборник ФФ 3 (1955) 69–94.

⁵ F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae 1858.

⁶ A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia I–II*, Romae 1863, 1875.

⁷ А. Соловјев, *Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200–1202*, Прилози КЈИФ 5 (1925) 62–89.

⁸ S. Ljubić, *Listine o jednošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike I–X*, Zagreb 1868–1891.

⁹ F. Rački, *Pismo prvovienčanoga kralja srbskoga Stjepana I papi Honoriju III god. 1220*, Starine 7 (1875) 53–56.

¹⁰ F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867) 124–163.

31	Владислав Дубровнику о изгредима	MS, бр. 25; ОС, бр. 23.
32	Андрија Хумски Дубровнику око 1240	MS, бр. 40.
33	Андрија Хумски Трогиру	Динић, 74.
34	Владислав Врањинска	MS, бр. 32.
35	Владислав Дубровнику о могоришима	MS, бр. 33.
36	краљ Урош Дубровнику 1243	DZ IV, ¹ бр. 174.
37	краљ Урош Бистричка	ОС, бр. 19.
38	краљ Урош Дубровнику 1252	MS, бр. 42.
39	краљ Урош Стонска	ЗС, ² 600–602.
40	Радослав Хумски Дубровнику	MS, бр. 45.
41	краљ Урош и Дубровник 1254	MS, бр. 46; ОС, бр. 29.
42	краљ Урош Лимска	Споменик 3, ³ 8.
43	краљ Урош Дубровнику о Никоновој соли	MS, бр. 49; ОС, бр. 33.
44	краљица Јелена Дубровнику 1267	MS, бр. 66.
45	краљ Урош Хвостанска	MS, бр. 71.
46	Драгутин/Милутин? Хиландарска	Споменик 3, 11–12.
47	Драгутин Дубровнику о трговини	MS, бр. 16.
48	Драгутин Дубровнику о вину и меду	MS, бр. 17.
49	краљица Јелена Дубровнику о селу Затор	ОС, бр. 49.
50	Драгутин Дубровнику потврдна (1281)	MS, бр. 57.
51	Милутин Дубровнику потврдна (1282)	MS, бр. 51.
52	Милутин Прва хиландарска	АCh, ⁴ 473–476.
53	Милутин Дубровнику о Брскову	MS, бр. 54.
54	Милутин жупану Твртку	MS, бр. 55.
55	Милутин Дубровнику 1289	MS, бр. 58.
56	краљица Јелена Дубровнику 1289	MS, бр. 59.
57	Милутин Светођурђевска цела	СМак I, ⁵ 205–238.
58	Милутин Тморанска	СМак I, 251–260.
59	краљица Јелена Врањинска	Јастребов, ⁶ 222.
60	Милутин Дубровнику 1302 (Врхлабска)	MS, бр. 53.
61	Милутин Прва хрусијска	MS, бр. 63; ОС, бр. 45.
62	Милутин пише Дубровнику о Пиру Хашчићу	Споменик 11, ⁷ бр. 3.
63	Милутин потврђује поседе манастира Хиландар	СМак I, 297–316.
64	Милутин Дубровнику о посланику Матеји	Споменик 11, бр. 4.
65	краљица Јелена Дубровнику о Николици	Споменик 11, бр. 5.
66	Милутин Ратачка	ССА 1, ¹ 14–16.

¹ *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae) I–XVII*, Zagreb 1904–1981.

² С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.

³ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.*, Споменик СКА III (1890) 3–36.

⁴ В. Korablev, *Actes de Chilandar. Deuxième partie, actes slaves*, Византијски временник, приложение кѡ XIX тому, Петроградъ 1915.

⁵ *Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија I–IV* (ур. В. Мошин), Скопје 1975–1981.

⁶ И. Јастребов, *Препис хрисовуља на Цетињу о манастиру Св. Николе на Врањини*, Гласник СУД 47 (1879) 221–231.

⁷ К. Лиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1892).

67	Милутин и Карло Валоа	Убичини, ² 311–331.
68	Милутин Мљетска	MS, бр. 70.
69	Милутин Друга хрусијска	MS, бр. 74.
70	Дечански Врањинска (младокраљевска)	Дучић, ³ 187.
71	Милутин Дубровнику о дохотку 1313	ССА 7, 12.
72	Драгутин Дубровнику 1313	MS, бр. 16.
73	Милутин Врањинска за Орахово	Јастребов, 224–226.
74	Милутин Жаретићима	ССА 6, 12.
75	Милутин Светостефанска	Споменик 4, ⁴ 1–11.
76	Драгутин Светостефанска	Споменик 4, 11.
77	Милутин Врањинска за Лимљане	Ровински II, ⁵ 44.
78	Милутин Карејска	ССА 5, 16–22.
79	Милутин Лимска	ССА 4, 5–7.
80	Милутин Дубровнику 1319	Пуцић, бр. 64.
81	Милутин Дубровнику о дохотку 1320	ССА 7, 13.
82	Милутин Дубровнику о Николином дугу	необјављено
83	Милутин Грачаничка	ОС, бр. 52; Живковић. ⁶
84	Милутин Улијарска	Споменик 3, 17–24.
85	Дечански Дубровнику 1321	ССА 5, 44.
86	Дечански Врањинска за село Брчели	MS, бр. 93.
87	Дечански Андрији Пештићу 1323	ССА 2, 12.
88	Дечански Дубровнику о Андрији Пештићу 1323	ССА 2, 12.
89	Владислав II Дубровнику о Клими Држићу	ССА 1, 33–35.
90	Дечански Призренска	ССА 8, 12–19.
91	Дечански Лимска	ССА 5, 53–56.
92	Дечански Дубровнику о дохотку 1325	ССА 7, 15.
93	Дечански Луки Лукаревићу	ССА 7, 39–40.
94	Дечански Дубровнику о Луки Лукаревићу	ССА 7, 39.
95	Дечански Дубровнику 1326	ССА 6, 20–21.
96	Дечански Дубровнику о Паскоју Гучетићу	ССА 7, 29.
97	Дечански Андрији Пештићу 1326	ССА 2, 23.
98	Дечански Дубровнику о Андрији Пештићу 1326	ССА 2, 22.
99	Душан Врањинска (младокраљевска)	Шекуларац 1984, ⁷ 56.
100	Дечански Хиландару Фебруарска	ССА 5, 66–68.
101	Дечански Хиландару Јулска	ССА 2, 31–33.
102	Дечански Хиландару Септембарска	ССА 3, 5–7.
103	Дечански Дубровнику о дохотку 1328	ССА 7, 16.
104	Дечански дужду	Listine 1, 377.
105	Дечански Прва дечанска	Грковић 2004, ¹ 64–83.

¹ Стари српски архив 1–8, Београд 2002–2009.

² А. Убичини, *Уговор о савезу и пријатељству међу Карлом од Валоа и посланицима српског краља Уроша*, Гласник СУД 10 (1870) 309–341.

³ Н. Дучић, *Врањина у Зети и кривоуље на Цетињу*, Гласник СУД 27 (1870) 186–192.

⁴ *Светостефанска хривоуља* (изд. Љ. Ковачевић), Споменик СКА 4 (1890) 1–11.

⁵ П. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости I–II*, Цетиње – Сремски Карловци 1993.

⁶ Б. Живковић, *Грачаничка повеља*, Београд 1992.

⁷ Б. Шекуларац, *Врањинске повеље (13–15. вијек)*, Титоград 1984.

106	Дечански Друга дечанска	Милојевић, ² 1–68.
107	Дечански Мрачка	ССА 1, 56–59.
108	Душан Прва хрусијска	MS, бр. 111.
109	Душан дужду 1332	Listine 1, 410–411.
110	Душан Дубровнику о купљи	MS, бр. 110.
111	Душан Прва стонска	Чремошник, ³ 12–15.
112	Душан Дубровнику писмо 1333	Пуцић, бр. 12.
113	Душан Дубровнику о Јунију Вукасовићу	ССА 8, 39–40.
114	Душан Дубровнику о Домањи Менчетићу 1334	ССА 8, 47.
115	Душан Дубровнику о Хрељином дару 1	Споменик 3, 25–26.
116	Душан Друга стонска	MS, бр. 90.
117	Душан Прва добруштанска	ССА 4, 52–55.
118	Душан Прва трескавачка	СМак 4, 77–92.
119	Душан Дубровнику о житу	MS, бр. 109.
120	Душан Хиландару о Радославином дару	Споменик 3, 37.
121	Душан Прва мрачка	ССА 2, 56–58.
122	Душан Дубровнику о Домањи Менчетићу 1339	ССА 8, 49–50.
123	Душан Павлу Рестићу	Пуцић, бр. 67.
124	Душан Полошка	ССА 6, 56–58.
125	Душан Дубровнику о дугу Лампре Менчетића	Пуцић, бр. 68б.
126	Душан Лампри Менчетићу	Пуцић, бр. 68а.
127	Душан Врањинска (краљевска)	MS, бр. 94.
128	Душан Дубровнику о дугу Марина Бунића	Пуцић, бр. 19.
129	Милутин и Душан – Хиландарска компилација	MS, бр. 62.
130	Душан дужду 1341	Listine 2, 111.
131	Душан Циви Бунићу	Пуцић, бр. 20.
132	Душан Друга мрачка	ССА 3, 36–38.
133	Душан Прва коришка	ОС, бр. 63.
134	Душан Кроји	ГП, ⁴ бр. 41.
135	Душан Лимска	ССА 3, 47–50.
136	Душан Тетовска	АCh, 461–468.
137	Душан Врањска	ССА 4, 70–75.
138	Душан Друга трескавачка	Даничић 1859, ⁵ 130–137.
139	Душан Трећа дечанска	Милојевић, 69–137; ССА 6, 71–78.
140	Душан архонтопулима из Зихне	Kravari, ⁶ 301–302.
141	Душан Трећа трескавачка	Даничић 1861, ⁷ 369–377.
142	Душан Друга хрусијска (о Гајдарохору)	ССА 6, 85–87.
143	Душан Рудлу	АCh, 481–482.

¹ М. Грковић, *Прва хрисовуља манастира Дечани*, Београд 2004.

² М. С. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880).

³ Г. Чремошник, *Студије из српске палеографије и дипломатике*, Гласник СНД 21 (1940) 1–21.

⁴ А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936.

⁵ Ђ. Даничић, *Три српске хрисовуље*, Гласник ДСС 11 (1859) 130–143.

⁶ V. Kravari, *Nouveaux documents du monastère Philothéou*, Travaux et memoires 10 (1987) 298–308.

⁷ Ђ. Даничић, *Хрисовуљ краља Стефана потоњег цара Трескавцу*, Гласник ДСС 13 (1861) 369–377.

144	Душан Меникејском манастиру 1345–09	ГП, бр. 1.
145	Душан дужду 1345	Listine 2, 278.
146	Душан Дубровнику о слуги Дабиживу	ССА 5, 84–85.
147	Душан Меникејском манастиру 1345–10	ГП, бр. 2.
148	Душан Светогорским манастирима	ГП, бр. 5.
149	Душан Светој Анастасији код Зихне	ГП, бр. 3.
150	Душан кефалији Рајку	ГП, бр. 4.
151	Душан Охридска	ОС, бр. 64.
152	Душан Ивиرونу 1346–01	ГП, бр. 6.
153	Душан Скадарска	ССА 6, 114–115.
154	Душан Зографу 1346–04	ГП, бр. 9.
155	Душан Ксиропотаму	ГП, бр. 12.
156	Душан Есфигмену 1346–04	ГП, бр. 13.
157	Душан Филотеју 1346–04	ГП, бр. 8.
158	Душан Ивиرونу 1346–04	ГП, бр. 7.
159	Душан Ђорђу Фокопулу 1346–04	ГП, бр. 10.
160	Душан Бањска	Новаковић, ¹ 6–7.
161	Душан Ватопеду 1346–05	ГП, бр. 11.
162	Душан Светом Николи у Барију	ССА 4, 88–89.
163	Душан Лесновска	Леонид 1870. ²
164	Душан Дубровнику о дохотку 1346	ССА 7, 17.
165	Душан Лужачка	ССА 5, 101–103.
166	Душан Орсу Цријевићу	Споменик 11, бр. 9б.
167	Душан Дубровнику о дугу Орсца Цријевића	Споменик 11, бр. 9а.
168	Душан Николи Лукаревићу и Марину Гучетићу	Споменик 11, бр. 10б.
169	Душан Николи Лукаревићу и Марину Држићу	Споменик 11, бр. 11б.
170	Душан Дубровнику о дугу Лукаревића и Гучетића	Споменик 11, бр. 10а.
171	Душан Дубровнику о дугу Лукаревића и Држића	Споменик 11, бр. 11а.
172	Душан Карејска (Хил. 30)	ССА 1, 71–73.
173	Душан Филотеју 1347–09	Kravari, 307–308.
174	Душан Палеокометичка	MS, бр. 112.
175	Душан Есфигмену 1347–12	ГП, бр. 15.
176	Душан Лаври 1347–12	ГП, бр. 16.
177	Душан Арханђеловска	Суботин 2003, ³ 85–114.
178	Душан игуману Калинику	ССА 6, 105–106.
179	Душан Пантелејмону 1348–01	ГП, бр. 17.
180	Душан протостратору Станиши	АА II, ⁴ 229–230.
181	Душан Потолинска	ССА 5, 117–120.
182	Душан дужду 1348	Listine 3, 72.
183	Душан Хиландару о границама поседа	MS, бр. 115.

¹ С. Новаковић, *Хрисовуља цара Стефана Душана гробу мајке му Теодоре*, Споменик СКА 9 (1891) 3–7.

² Архимандрит Леонид, *Хрисовуља цара Стефана дата у Скопљу 1347. којом се оснива епископска столица у Леснову*, Гласник СУД 27 (1870) 287–296.

³ С. Мишић – Т. Суботин–Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 85–114.

⁴ *Archives de l'Athos II. Actes de Kutlumus* (ed. P. Lemerle), Paris 1988.

184	Душан Јерусалимском манастиру	Мошин, ¹ 15–21.
185	Душан Хиландару општа	СМак 3, 430–445.
186	Душан Ватопеду 1348–04	ГП, бр. 18.
187	Душан Карејска (Хил. 149)	ССА 7, 73–78.
188	Душан Карејска (Хил. 31)	ССА 7, 61–64.
189	Душан Дубровнику о дугу Марка Васиљевића	Пуцић, 22б.
190	Душан Дубровнику о дугу Лавре Вукасовића	Пуцић, 23б.
191	Душан Марку Васиљевићу	Пуцић, 22а.
192	Душан Ликусадска	ГП, бр. 20.
193	Душан Завлантијска	ГП, бр. 21.
194	Душан Лаври Вукасовићу	Пуцић, бр. 23.
195	Душан Есфигмену 1348	ГП, бр. 19.
196	Душан Дохијару 1349–03	ГП, бр. 22.
197	Душан анагносту Драгоју	Леонид 1868, ² 238–241.
198	Душан Пантелејмону 1349–06–12	Леонид 1868, 232–237.
199	Душан Прва архилевичка	MS, бр. 125.
200	Душан Дубровнику 1349 Дубровнику о дуговима	ОС, бр. 73.
201	Душан Дубровнику 1349 Дубровнику о царини	MS, бр. 135.
202	Душан Дубровнику 1349 велика	MS, бр. 127; ОС, бр. 69.
203	Душан Секирничка	Ћирковић 1982, ³ 116–117.
204	Душан Иванку Пробиштитовићу	ССА 8, 73–74.
205	Душан разграничава Хиландар и Зограф	ГП, бр. 45.
206	Душан Котору о спору са патријархом	DZ XII, бр. 45.
207	Душан Котору о повластицама	MS, бр. 130.
208	Душан Светој Анастасији код Зихне 1352–02	ГП, бр. 23.
209	Душан Ђорђу Фокопулу 1352–05	ГП, бр. 24.
210	Душан Ксенофону 1352–06	ГП, бр. 25.
211	Душан митрополиту Јакову	Леонид 1868, 241–247.
212	(цар) Урош митрополиту Јакову	Леонид 1868, 247–248.
213	Душан Дубровнику о Вратковом појасу	Пуцић, 25а.
214	Душан Лесковљанска	ССА 4, 121–123.
215	Душан Дубровнику о јерусалимском покладу	Пуцић, бр. 26.
216	Душан Карбиначка 1355–05–02	АCh, 516–518.
217	Душан Друга коришка (локвичка)	Мишић 1994, ⁴ 125–133.
218	Душан Меникејском манастиру 1355	ГП, бр. 27.
219	Душан Мароју Гучетићу	Пуцић, бр. 28б.
220	Душан Друга добруштанска	АCh, 476–478.
221	цар Урош Котору	Раќки 1867, 146.
222	цар Урош Дубровнику 1356	ССА 8, 82–83.
223	цар Урош митрополиту Кирилу	ССА 2, 86–89.

¹ В. Мошин, *Повеље цара Стефана Душана о Арханђеловом манастиру у Јерусалиму и о манастиру Св. Николе на острву Врањини*, Археографски прилози 3 (1981) 7–36.

² Архимандрит Леонид, *Стара српска писма из руског манастира Св. Пантелејмона у Светој Гори*, Гласник СУД 24 (1868) 232–296.

³ С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982) 103–117.

⁴ С. Мишић, *Повеље цара Стефана Душана о манастиру Светог Петра Коришког из 1355. године*, ИГ 1–2 (1993) 121–133.

224	цар Урош Дубровнику о Жарку	MS, бр. 158.
225	цар Урош Мљетска за Которане	ССА 3, 73–74.
226	цар Урош кесарици Јерини	Анастасијевић, ¹ 6–7.
227	цар Урош Мљетска за Дубровник	ССА 3, 80–81.
228	цар Урош Богородици Синајској	MS, бр. 144.
229	цар Урош Дубровнику о трговини 1357	MS, бр. 142.
230	цар Урош Дубровнику 1357 (потврдна)	MS, бр. 145.
231	цар Урош Дубровнику о уступању земљишта	MS, бр. 146.
232	Душан Псачанска	ССА 4, 136–139.
233	цар Урош Дубровнику о Стонском дохотку	ССА 2, 108–111.
234	Угљеша Кутлумушу 1358–10	АА II, 231.
235	Симеон Завлантијска 1359–08	ГП, бр. 31.
236	цар Урош о Патрикијевом селишту	Убипарип, ² 103–104.
237	цар Урош Дубровнику 1360	MS, бр. 149.
238	цар Урош о дару жупана Вукослава	ССА 4, 152–154.
239	Симеон Синиша Јовану Цафи	ГП, бр. 32.
240	цар Урош Лаври 1361–11–99	ГП, бр. 28.
241	Симеон Синиша Стагијском скиту	ГП, бр. 33.
242	цар Урош Дубровнику 1362 (пропусница)	ССА 8, 88–89.
243	Војислав Дубровнику (пропусница)	Михаљчић, ³ 232–234.
244	цар Урош Дубровнику 1362 (уговор)	MS, бр. 151.
245	Војислав Дубровнику (о миру)	MS, бр. 157.
246	цар Урош Војиславу и Муси	ССА 2, 144–145.
247	цар Урош Хиландару Дубровнику о дару Бранковића	ССА 5, 140–142.
248	Бранковићи Хиландару 1365	ССА 6, 158–160.
249	Угљеша Новаку Мрасоровићу	ССА 1, 94–95.
250	Вукашин Новаку Мрасоровићу	ССА 1, 100–101.
251	цар Урош Кончанска	ССА 1, 105–107.
252	Симеон Синиша Завлантијска 1366–05	ГП, бр. 34.
253	Балшићи Дубровнику 1368–01–17	MS, бр. 161.
254	Угљеша Дубровнику о окончању раскола	ГП, бр. 35.
255	Балшићи Дубровнику о појасу	Споменик 11, бр. 20.
256	Александар Валонски Дубровнику	MS, бр. 163.
257	Угљеша Зографу	ГП, бр. 36.
258	Угљеша Кутлумушу 1369–04	Lemerle, ⁴ 134–135.
259	Угљеша Светим арханђелима код Дrame	Леонид 1868, 248–249.
260	Никола Алтомановић Дубровнику о дугу Брајана Ненадића	Пуцић, бр. 30.
261	Никола Алтомановић Дубровнику за доходак	Пуцић, бр. 31.

¹ Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре Атонске*, Споменик СКА 56 (1922) 6–21.

² М. Убипарип, *Две повеље цара Уроша у архиву манастира Хиландара*, Прилози КЈИФ 67 (2001), 99–111.

³ Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару. Повеље и писма цара Уроша и кнеза Војислава Војиновића упућене Дубровнику*, Прилози КЈИФ 39, 3–4 (1973) 226–234.

⁴ Р. Lemerle – А. Solovjev, *Trois chartes des souverains serbes conservées au monastere de Kutlumus*, *Seminarium Kondakovianum* 11 (1940) 134–146.

262	Угљеша Прва ватопедска 1369–11	ГП, бр. 37.
263	Угљеша Друга ватопедска око 1370	Pavlikianov, ¹ 60.
264	Вукашин Дубровнику	ССА 4, 162–163.
265	Угљеша Акротирска	ССА 7, 100–102.
266	Угљеша Трећа ватопедска 1371–04	ГП, бр. 38.
267	Угљеша Лаври	Lascaris 1966, ² 9.
268	Вук Бранковић Гадимљанска	Грковић 1977, ³ 71–72.
269	Јован Урош Стагијском скиту 2	ГП, бр. 30.
270	Јован Урош Стагијском скиту 1	ГП, бр. 29.
271	Драгаши Пантелејмону 1372	Леонид 1868, 246–248.
272	Балшићи Дубровнику 1373	ССА 8, 102–103.
273	Балшићи Дубровнику 1374/76	ССА 8, 112.
274	Балшићи Думоњи Ворниковићу за тргове	Пуцић, бр. 33б.
275	Балшићи Думоњи Ворниковићу за призренску царину	Пуцић, бр. 33в.
276	Лазар Лаври 1375	Анастасијевић, 8–9.
277	Балшићи Дубровнику о Думоњи Ворниковићу	Пуцић, бр. 33а.
278	Драгаши Пантелејмону 1377	Леонид 1868, 249–252.
279	Вук Бранковић Светођурђевска	ССА 8, 121.
280	Драгаши Хиландару о Штипској цркви	АCh, 533–534.
281	Драгаши Архиљевичка	MS, бр. 182.
282	Балшићи за Јакету Колановића	Споменик 11, бр. 23.
283	Лазар за Ждрело	MS, бр. 193.
284	Лазар Хиландарској болници	Младеновић 2003, ⁴ 129.
285	Балшићи Дубровнику о трговини 1379	MS, бр. 194.
286	Драгаши Ивиرونу	Суботин 2004, ⁵ 293.
287	Драгаши Врањска	АCh, 538–539.
288	Лазар Пантелејмону	Младеновић 2003, 148–149.
289	Лазар Пантелејмону о Мусином дару	Младеновић 2003, 165.
290	Лазар Раваничка	Младеновић 2003, 52–55.
291	Лазар Лаври 1381	Младеновић 2003, 172.
292	Драгаши Лесновска	АCh, 542–543.
293	Балшићи Дубровнику 1385	MS, бр. 202.
294	Балшићи Дубровнику 1386	MS, бр. 203.
295	Марија Ангелина монаху Јоасафу	ГП, бр. 39.
296	Лазар Дубровнику 1387	Младеновић 2003, 192–194.
297	Вук Бранковић Дубровнику 1387	MS, бр. 196.
298	Лазар Обраду Драгослалићу	Младеновић 2003, 203–204.
299	Балшићи Венецији 1398	Listine 4, 244–245.
300	Драгаши цркви у Штипу	Леонид 1868, 266–271.

¹ К. Pavlikianov, *Unknown Slavic Charter of the Serbian Despot John Uglješa in the Archive of the Athonite Monastery of Vatopedi*, X3 12, 57–66.

² М. Lascaris, *Deux „chrysobulles“ serbes pour Lavra*, X3 1 (1966) 9–19.

³ М. Грковић, *Хрисовуља Вука Бранковића Хиландару*, Прилози КЈИФ 43, 1–2 (1977) 59–75.

⁴ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003.

⁵ М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић, *Акт господина Константина Драгашиа и царице Евдокије манастиру Ивиرونу*, X3 11 (2004) 287–293.

301	Вук Бранковић Дубровнику о јерусалимском дохотку	Пуцић, 39б.
302	Балшићи Дубровнику о јерусалимском дохотку	Пуцић, бр. 39в.
303	Лазар Дубровнику о јерусалимском дохотку	Пуцић, 39а.
304	Лазар Дубровнику о Цреповом спору	Младеновић 2003, 222–223.
305	Драгаши о Дмитровом дару	АCh, 538.
306	Вук Бранковић Дубровнику 1389	MS, бр. 222.
307	Лазаревићи Дубровнику 1392–08–06	Младеновић 2007, ¹ 19.
308	Вук Бранковић Дубровнику о турском данку	MS, бр. 207.
309	Лазаревићи Кукањска	ССА 3, 111–113.
310	Драгаши Ватопедска	Laurent, ² 183–184.
311	Лазаревићи Лаври 1394/5	Младеновић 2007, 224.
312	Лазаревићи пиргу Светог Василија	Младеновић 2007, 164–165.
313	Балшићи посланичко пуномоћје 1395–11–10	Listine 4, 350–351.
314	Балшићи Дубровнику 1395	MS, бр. 228.
315	Црнојевићи Дубровнику 1395	ССА 7, 158–159.
316	Балшићи дужду 1396	Listine 4, 377.
317	Лазаревићи Дечанима	Младеновић 2007, 392–393.
318	Мркша Дубровнику о дугу Михоча Растића	Споменик 11, бр. 30.
319	Лазаревићи Лаври 1398	Младеновић 2007, 230.
320	Лазаревићи Марину Лебровићу 1399	Младеновић 2007, 29.
321	Лазаревићи за Живулина Станишића	Младеновић 2007, 31.
322	Лазаревићи Пантелејмону 1400	Младеновић 2007, 294–296.
323	Мркша за Припка Бутковића 1401	Споменик 11, бр. 33.
324	Мркша за Марина Чанча	Споменик 11, бр. 34.
325	Лазаревићи за Мароја Цинцуловића	Младеновић 2007, 35.
326	Лазаревићи за Мароја Лебровића 1402	Младеновић 2007, 36.
327	Мркша за Припка Бутковића 1402	Споменик 11, бр. 37.
328	Балшићи Врањинска 1402/3	Шекуларац 1987, ³ 99–103.
329	Бранковићи Светом Павлу 1403	MS, бр. 277.
330	Стефан Лазаревић о дугу неком Живку	Младеновић 2007, 85.
331	Стефан Лазаревић Евпраксији	ССА 1, 134–136.
332	Лазаревићи рудничким цариницима 1405	Младеновић 2007, 39.
333	Лазаревићи за Вукшу Мишетића	Младеновић 2007, 40.
334	Лазаревићи Дубровнику о дугу Вукше Мишетића	Младеновић 2007, 41.
335	Стефан Лазаревић Дубровнику о дугу Вукше Мишетића	Младеновић 2007, 41.
336	Стефан Лазаревић Дубровнику 1405	Младеновић 2007, 43–44.
337	Бранковићи Дубровнику 1405	MS, бр. 269.
338	Мркша за Павка Прибиловића	Споменик 11, бр. 40б.
339	Мркша Дубровнику о Павку Прибиловићу	Споменик 11, бр. 40а.
340	Бранковићи Дубровнику о дугу Андре	Споменик 11, бр. 42.

¹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007.

² V. Laurent, *Un acte grec inédit du despote serbe Constantin Dragaş*, *Revue des études byzantines* 5 (1947) 171–184.

³ Б. Шекуларац, *Дукљанско–зетске повеље*, Титоград 1987.

	Менчетића	
341	Стефан Лазаревић Дубровнику о дугу Мароја Цинцулов	Младеновић 2007, 52.
342	Бранковићи Хиландарској болници	Бубало, ¹ 104.
343	Стефан Лазаревић Тисменска	ССА 8, 187–188.
344	Стефан Лазаревић Лаври 1407	Младеновић 2007, 238–240.
345	Балшићи с Венецијом 1407	Listine 5, 97–99.
346	Балшићи посланичко пуномоћје 1408–03–06	Listine 5, 118–121.
347	Бранковићи Хиландару Ораховачка (оригинал)	Бубало, 98–99.
348	Стефан Лазаревић Дубровнику о дугу Тудора Мласкоњи	Младеновић 2007, 54.
349	Балшићи о миру са Венецијом 1408–11–09	Listine 5, 139.
350	Балшићи о миру са Венецијом 1409–10–27	Listine 6, 39–41.
351	Бранковићи Светом Павлу 1410	Споменик 3, 32.
352	Стефан Лазаревић Дубровнику о дугу Бартола Маринче	Младеновић 2007, 56.
353	Стефан Лазаревић Хиландару о аделфатима	Младеновић 2007, 192–193.
354	Бранковићи Дубровнику о Богишином дугу	Споменик 11, бр. 52.
355	Бранковићи Дубровнику о Мароју Наљешковићу	ПП 1–1, ² бр. 164.
356	Балшићи са Венецијом 1413–01–30	Listine 7, 68–70.
357	Стефан Лазаревић Дубровнику о дугу Бенка Гундулића 1	Младеновић 2007, 63.
358	Балшићи Прасквичка	ССА 5, 208–211.
359	Стефан Лазаревић Хиландару о сребру	Младеновић 2007, 184–185.
360	Стефан Лазаревић Лаври 1414	Младеновић 2007, 253–254.
361	Ђурађ Бранковић Дубровнику о Богдану Миленовићу	Пуцић, бр. 74.
362	Стефан Лазаревић Милешевска	ССА 2, 197–199.
363	Стефан Лазаревић побрешким цариницима	Младеновић 2007, 64.
364	Балшићи монаху Данилу	ССА 5, 210–211.
365	Ђурађ Бранковић Дубровнику о Јакши Драгојевићу	Пуцић, бр. 76.
366	Руђина Мркшина Дубровнику о Палку Радиновићу	Пуцић, бр. 77.
367	Стефан Лазаревић ердељском епископу	МНН 33, ³ бр. 120.
368	Балшићи Морачничка	Шекуларац 1987, 141.
369	Бранковићи Дубровнику о Никши Соркочеву	Пуцић, бр. 78.
370	Стефан Лазаревић Ватопеду	Младеновић 2007, 372–373.
371	Ђурађ Бранковић Дубровнику о Богдану Милијеновићу	Пуцић, бр. 79.
372	Стефан Лазаревић житељима Ривлодоминара	МНН 33, бр. 127.
373	Стефан Лазаревић грађанима Сатмара и	МНН 33, бр. 125.

¹ Ђ. Бубало, *Повеље Маре Бранковић и синова јој Гргура, Ђурђа и Лазара манастиру Хиландару*, Прилози КЈИФ 65–66 (1999–2000) 77–106.

² Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, Београд – Сремски Карловци 1929; I–2 Београд – Сремски Карловци 1934.

³ *Monumenta Hungariae Historica XXXIII* (ed. L. Thallóczy – A. Áldásy), Budapest 1907.

	Неметија 1	
374	Стефан Лазаревић грађанима Сатмара и Неметија 2	МНН 33, бр. 126.
375	Стефан Лазаревић грађанима Сатмара и Неметија 3	МНН 33, бр. 128.
376	Стефан Лазаревић сребреничким цариницима 1	Младеновић 2007, 71.
377	Стефан Лазаревић сребреничким цариницима 2	Младеновић 2007, 71.
378	Балшићи Врађинска 1420	Шекуларац 1987, 103–105.
379	Ђурађ Бранковић Светопапловска 1419	Споменик 3, 32; ЗС, 530–531.
380	Стефан Лазаревић Дубровнику о дуговању Никши Тамарићу	Младеновић 2007, 77.
381	Стефан Лазаревић Дубровнику о дугу Бенка Гундулића 2	Младеновић 2007, 80.
382	Стефан Лазаревић Дубровнику о продаји рудничке царине Бенку	Младеновић 2007, 81.
383	Бранковићи Дубровнику о Живану Жунијевом	Пуцић, бр. 96.
384	кесар Угљеша Хиландару	Споменик 3, 33; АСh, 560–561.
385	Ђурађ Бранковић са Венецијом 1423	Listine 8, 248–253.
386	Стефан Лазаревић Дубровнику о сребру Цинцуловића	Младеновић 2007, 82.
387	Стефан Лазаревић новобрдским цариницима	Младеновић 2007, 81.
388	Ђурађ Бранковић Дубровнику о Степши Тврдиславићу	Пуцић, бр. 95.
389	Стефан Лазаревић својим званичницима	МНН 33, бр. 136.
390	Ђурађ Бранковић Дубровнику о јерусалимском доходу	Споменик 11, бр. 75.
391	Ђурађ Бранковић са Венецијом 1424	Listine 8, 277–278.
392	Стефан Лазаревић Дубровнику о Вукши Мишетићу 1425	Младеновић 2007, 84.
393	Ђурађ Бранковић са Венецијом 1426 (Вучитрнски)	Listine 9, 7–14.
394	Стефан Лазаревић са Венецијом	Listine 9, 17–18.
395	Ђурађ Бранковић са Венецијом 1426 (Дривастански)	Listine 9, 14–17.
396	Стефан Лазаревић Лаври 1427	Младеновић 2007, 260–261.
397	Ђурађ Бранковић Прва челнику Радичу 1428	Споменик 3, 3–4.
398	Ђурађ Бранковић Дубровнику 1428	MS, бр. 352.
399	Ђурађ Бранковић Прва ватопедска	Lascaris 1935, ¹ 180–181.
400	Ђурађ Бранковић грађанима Дебрецина 1429	МНН 33, бр. 151.
401	Ђурађ Бранковић Пантелејмонска	Леонид 1868, 285–287.
402	Ђурађ Бранковић Друга челнику Радичу	Споменик 3, 4–5.
403	Ђурађ Бранковић Есфигменска	Ивић, ² 10.

¹ M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi*, *Byzantinoslavica* 6 (1935) 166–185.

² П. Ивић – В. Ј. Ђурић – С. Ћирковић, *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, Београд – Смедерево 1989.

404	Ђурађ Бранковић Прва лавранска	Анастасијевић, 16–17.
405	Ђурађ Бранковић Друга светопавловска	Споменик 3, 5.
406	Ђурађ Бранковић Друга ватопедска	Lascaaris 1935, 182–183.
407	Ђурађ Бранковић грађанима Дебрецина 1433	МНН 33, бр. 169.
408	Ђурађ Бранковић палатину Матији Палоцу	МНН 33, бр. 173.
409	Ђурађ Бранковић са Венецијом 1435	Listine 9, 80–85.
410	Ђурађ Бранковић Прва будванска	Listine 9, 157.
411	Ђурађ Бранковић Друга будванска	Listine 9, 157.
412	Ђурађ Бранковић Павлу Бирину Дуки	CDH, ¹ 362–364.
413	Ђурађ Бранковић о поседима Пахен и Караха	МНН 33, бр. 205.
414	Ђурађ Бранковић Јаношу Хуњадију	Fejér, ² 71–75.
415	Ђурађ Бранковић Дубровнику 1445 (општа)	MS, бр. 433.
416	Ђурађ Бранковић Дубровнику 1445 (о Сребреници)	MS, бр. 437.
417	Ђурађ Бранковић Дубровнику о покладу Руђине Мркшине	Пуцић, бр. 135; Споменик 11, 104.
418	Ђурађ Бранковић Дубровнику о миру са Турцима 1449	Teleki, ³ 243–245.
419	Ђурађ Бранковић Јаношу Лекешу 1450–04–21	МНН 33, бр. 228.
420	Ђурађ Бранковић Јаношу Лекешу 1450–06–24	МНН 33, бр. 231.
421	Ђурађ Бранковић Јаношу Лекешу 1450–08–10	МНН 33, бр. 232.
422	Ђурађ Бранковић са Јаношем Хуњадијем 1451	Fejér, 149–157.
423	Ђурађ Бранковић Јаношу Лекешу 1452–01–13	МНН 33, бр. 234.
424	Ђурађ Бранковић Друга лавранска	Ђирковић 1983, ⁴ 94–96.
425	Црнојевићи Венецији 1453	Listine 10, 21–23.
426	Ђурађ Бранковић Франческу Сфорци	МНН 33, бр. 255.
427	Ђурађ Бранковић Карвахалу 1456–06–25	Макушев, ⁵ 192–193.
428	Ђурађ Бранковић Карвахалу 1456–07–13	МНН 33, бр. 273.
429	Ђурађ Бранковић Враћевшничка	Споменик 3, 5–6.
430	Стефан Бранковић Дубр о очевом покладу 1	ПП 1–2, бр. 732.
431	Лазар Бранковић Дубровнику о очевом покладу 1	MS, бр. 379.
432	Лазар Бранковић ризничару Радославу	Lascaaris 1935, 183–184.
433	Лазар Бранковић Дубровнику о очевом покладу 2	ПП 1–2, бр. 734.
434	Стефан Бранковић Дубр о очевом покладу 2	MS, бр. 381.
435	Лазар Бранковић Дубровнику	ПП 1–2, бр. 735.
436	Црнојевићи Венецији 1460	Listine 10, 150–154.
437	Мара Бранковић Хиландару и Светом Павлу	Ђук, ⁶ 113–114.
438	Црнојевићи Враћинска 1469	Јастребов, 228.
439	Црнојевићи Враћинска 1468	Ровински I, 328–329.
440	Мара Бранковић Дубровнику о 500 перпера	MS, бр. 436.

¹ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis X–5* (ed. G. Fejér), Budae 1842.

² G. Fejér, *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad, regni Hungariae gubernatoris*, Budae 1844.

³ J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon X*, Pesten 1853.

⁴ С. Ђирковић, *Две српске повеље за Лавру*, ХЗ 5 (1983) 91–100.

⁵ В. Макушев, *Прилози к српској историји 14. и 15. века*, Гласник СУД 32 (1871) 164–208.

⁶ Р. Ђук, *Повеља царице Маре манастирима Хиландару и Св. Павлу*, ИЧ 24 (1977) 103–116.

441	Мара Бранковић Дубровнику 1473	MS, бр. 440.
442	Стефан Бранковић Дубровнику 1476	MS, бр. 442.
443	Вук II Бранковић загревачком епископу	Mesić, ¹ 120–121.
444	Мара Бранковић Хиландару Стонски доходак	MS, бр. 520.
445	Вук II Бранковић о рату у Босни 1480	Макушев, 204–208.
446	Вук II Бранковић супрузи Барбари	Mesić, 122–123.
447	Вук II Бранковић Бајазиту II 1	Радојчић, ² 353.
448	Црнојевићи Врањинска 1482	Шекуларац 1987, 194–196.
449	Вук II Бранковић Бајазиту II 2	Радојчић, 355.
450	Вук II Бранковић Алибегу	Радојчић, 354–355.
451	Вук II Бранковић Бајазиту II 3	ПП 1–2, 487.
452	Вук II Бранковић Бајазиту II 4	ПП 1–2, 488.
453	Црнојевићи Прва цетињска	MS, бр. 530.
454	Ђорђе Бранковић Хиландару 1486	ССА 5, 231.
455	Мара Бранковић Дубровнику о посланству 1	MS, бр. 455.
456	Мара Бранковић Дубровнику о посланству 2	MS, бр. 456.
457	Мара Бранковић Дубровнику о посланству 3	MS, бр. 457.
458	Црнојевићи о поседима Белошевића	Шекуларац 1987, 210–212.
459	Црнојевићи Врањинска 1490	Ровински I, 529.
460	Бранковићи о Максимилијану Хабсбуршком	Šišić 1934, ³ 308–309.
461	Црнојевићи Шћепану Николићу	Шекуларац 1987, 217–218.
462	Црнојевићи Прва Шћепану Малоншићу	Томић, ⁴ 16.
463	Црнојевићи о међама Чева и других	Томић, 14.
464	Црнојевићи Голубовићима	Томић, 14–16.
465	Црнојевићи Лешевићима	Шекуларац 1987, 234–235.
466	Црнојевићи Друга Шћепану Малоншићу	Томић, 20.
467	Бранковићи Светопапловска 1495	ССА 6, 211–213.
468	Бранковићи Андрији Боту	МНН 33, бр. 410.
469	Црнојевићи Друга цетињска	Шекуларац 1987, 237–240.
470	Јован Бранковић Крушедолска	MS, бр. 463.
471	Бранковићи Хиландару 1496	Невострујев, ⁵ 274–277.
472	Бранковићи Друга есфигменска	Гласник ДСС 5, 224–225.
473	Јакшићи Хиландару 1503	ССА 7, 196–198.
474	Јакшићи Хиландару 1506	Невострујев, 278–283.

¹ М. Mesić, *Gradja mojih razprava u „Radu“: Listine i izprave*, Starine JAZU 5 (1873) 109–288.

² Н. Радојчић, *Пет писума с краја 15. века*, Јужнословенски филолог 20, 1–4 (1953–1954) 343–367.

³ Ф. Šišić, *Rukovet spomenika o hergegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473–1496)*, Starine JAZU 37 (1934) 189–344.

⁴ Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489–1536. године*, Споменик СКА 47 (1909) 1–48.

⁵ К. Невострујев, *Три хрисовуље у Хиландару*, Гласник СУД 25 (1869) 272–287.

ПРИЛОГ 2: ПРЕГЛЕД ДОКУМЕНАТА ПО ТИПОВИМА

Бр	Документи	Ј ¹	С ²	ОТ ³	ФТ ⁴	НТ ⁵
1	Љутовид Мљетска	л	ф	по	и	д
2	Хранко Мљетска	л	ф	по	и	д
3	Славагост Мљетска	л	ф	по	е	д
4	краљ Бодин Шуметска	л	ф	по	да	д
5	краљ Ђорђе Дукљански Шуметска	л	ф	по	и	д
6	краљ Радослав Дукљански Балемска	л	ф	по	е	д
7	Деса Локрумска	л	ф	по	и	д
8	Деса Мљетска	л	ф	по	да	д
9	Деса Гарганска	л	ф	по	да	д
10	Немања Дубровачка	л	о	по	да	у
11	Десислава Дубровачка	л	о	по	да	у
12	Мирослав Дубровачка	л	о	по	да	у
13	Немања Сплитска	с	п	по	и	у
14	Немања Хиландарска	с	о	по	а	д
15	Стефан Немањић папи 1198	л	п	пи	0	о
16	Вукан папи	л	п	пи	0	о
17	Стефан Немањић Хиландарска	с	о	по	а	д
18	Ђорђе Вуканов са Венецијом	л	п	по	з	у
19	Стефан Немањић Дубровнику	с	п	по	з	у
20	Стефан Немањић Мљетска	с	п	по	а	д
21	Стефан Немањић папи 1220	л	п	пи	0	о
22	Стефан Немањић Жичка 1	с	п	по	а	д
23	Стефан Немањић Жичка 2	с	п	по	а	д
24	Радослав Котору	л	ф	по	а	д
25	Радослав Дубровнику	с	о	по	и	у
26	Владислав Хиландарска	с	о	по	и	д
27	Владислав Бистричка	с	п	по	а	д
28	Владислав Дубровнику	с	о	по	з	у
29	Андрија Хумски Дубровнику 1237	с	о	по	з	у
30	Владислав Сплитска	с	п	по	з	у
31	Владислав Дубровнику о изгредима	с	о	пи	0	о
32	Андрија Хумски Дубровнику око 1240	с	о	по	з	у
33	Андрија Хумски Трогиру	с	п	по	и	у
34	Владислав Врањинска	с	о	по	а	д
35	Владислав Дубровнику о могоришима	с	о	по	и	у

¹ Језик: л (латински), с (српски), г (грчки)

² Статус: ф (фалсификат), о (оригинал), п (препис), пп (препис-превод)

³ Општи тип: по (повеља), пи (писмо)

⁴ Формални тип: а (аренгални), з (заклетвени), и (интитулациони), д (диспозициони), е (експозициони), п (промулгациони), да (датумски), 0 (писма)

⁵ Наменски тип: д (даровница), у (уговор), п (признаница), о (обавештење), пу (пуномоћје), пр (пропусница), н (налог), пс (пресуда)

36	краљ Урош Дубровнику 1243	с	п	по	з	у
37	краљ Урош Бистричка	с	о	по	п	д
38	краљ Урош Дубровнику 1252	с	п	по	п	у
39	краљ Урош Стонска	с	п	по	а	д
40	Радослав Хумски Дубровнику	с	п	по	з	у
41	краљ Урош и Дубровник 1254	с	о	по	з	у
42	краљ Урош Лимска	с	п	по	а	д
43	краљ Урош Дубровнику о Никоновој соли	с	о	пи	0	н
44	краљица Јелена Дубровнику 1267	с	о	по	з	у
45	краљ Урош Хвостанска	с	п	по	а	д
46	Драгутин/Милутин? Хиландарска	с	о	по	а	д
47	Драгутин Дубровнику о трговини	с	о	по	п	у
48	Драгутин Дубровнику о вину и меду	с	о	по	п	у
49	краљица Јелена Дубровнику о селу Затоп	с	п	по	п	д
50	Драгутин Дубровнику потврдна (1281)	с	о	пи	0	у
51	Милутин Дубровнику потврдна (1282)	с	о	по	п	у
52	Милутин Прва хиландарска	с	п	по	а	д
53	Милутин Дубровнику о Брскову	с	о	по	п	у
54	Милутин жупану Твртку	с	о	пи	0	н
55	Милутин Дубровнику 1289	с	о	по	п	у
56	краљица Јелена Дубровнику 1289	с	о	по	п	у
57	Милутин Светођурђевска цела	с	п	по	а	д
58	Милутин Тморанска	с	о	по	е	д
59	краљица Јелена Врањинска	с	п	по	а	д
60	Милутин Дубровнику 1302 (Врхлабска)	с	о	по	п	у
61	Милутин Прва хрусијска	с	о	по	а	д
62	Милутин пише Дубровнику о Пиру Хашчићу	с	о	пи	0	о
63	Милутин потврђује поседе манастира Хиландар	с	ф	по	а	д
64	Милутин Дубровнику о посланику Матеји	с	о	пи	0	н
65	краљица Јелена Дубровнику о Николици	с	о	пи	0	п
66	Милутин Ратачка	с	о	по	а	д
67	Милутин и Карло Валоа	л	п	по	и	у
68	Милутин Мљетска	с	о	по	и	д
69	Милутин Друга хрусијска	с	п	по	а	д
70	Дечански Врањинска (младокраљевска)	с	о	по	?	д
71	Милутин Дубровнику о дохотку 1313	с	о	пи	0	пу
72	Драгутин Дубровнику 1313	с	о	по	д	у
73	Милутин Врањинска за Орахово	с	о	по	а	д
74	Милутин Жаретићима	с	о	по	п	д
75	Милутин Светостефанска	с	о	по	а	д
76	Драгутин Светостефанска	с	о	по	д	д
77	Милутин Врањинска за Лимљане	с	ф	по	?	д
78	Милутин Карејска	с	п	по	а	д
79	Милутин Лимска	с	о	по	а	д
80	Милутин Дубровнику 1319	с	пп	пи	0	о

81	Милутин Дубровнику о дохотку 1320	с	о	пи	0	пу
82	Милутин Дубровнику о Николином дугу	с	пп	пи	0	п
83	Милутин Грачаничка	с	п	по	а	д
84	Милутин Улијарска	с	п	по	а	д
85	Дечански Дубровнику 1321	с	о	по	п	у
86	Дечански Врањинска за село Брчели	с	о	по	а	д
87	Дечански Андрији Пештићу 1323	с	пп	по	п	п
88	Дечански Дубровнику о Андрији Пештићу 1323	с	пп	пи	0	п
89	Владислав II Дубровнику о Клими Држићу	с	пп	пи	0	п
90	Дечански Призренска	с	о	по	а	д
91	Дечански Лимска	с	ф	по	а	д
92	Дечански Дубровнику о дохотку 1325	с	о	пи	0	пу
93	Дечански Луки Лукаревићу	с	пп	по	п	п
94	Дечански Дубровнику о Луки Лукаревићу	с	пп	пи	0	п
95	Дечански Дубровнику 1326	с	о	по	п	у
96	Дечански Дубровнику о Паскоју Гучетићу	с	о	пи	0	п
97	Дечански Андрији Пештићу 1326	с	пп	по	п	п
98	Дечански Дубровнику о Андрији Пештићу 1326	с	о	пи	0	п
99	Душан Врањинска (младокраљевска)	с	о	по	а	д
100	Дечански Хиландару Фебруарска	с	п	по	а	д
101	Дечански Хиландару Јулска	с	о	по	а	д
102	Дечански Хиландару Септембарска	с	о	по	п	пс
103	Дечански Дубровнику о дохотку 1328	с	о	пи	0	пу
104	Дечански дужду	л	п	пи	0	о
105	Дечански Прва дечанска	с	о	по	а	д
106	Дечански Друга дечанска	с	о	по	а	д
107	Дечански Мрачка	с	ф	по	а	д
108	Душан Прва хрусијска	с	о	по	а	д
109	Душан дужду 1332	л	п	пи	0	о
110	Душан Дубровнику о купљи	с	о	по	п	у
111	Душан Прва стонска	с	п	по	а	у
112	Душан Дубровнику писмо 1333	с	пп	пи	0	н
113	Душан Дубровнику о Јунију Вукасовићу	с	пп	пи	0	п
114	Душан Дубровнику о Домањи Менчетићу 1334	с	пп	пи	0	п
115	Душан Дубровнику о Хрељином дару 1	с	ф	по	а	д
116	Душан Друга стонска	с	о	по	п	у
117	Душан Прва добруштанска	с	п	по	а	д
118	Душан Прва трескавачка	с	п	по	а	д
119	Душан Дубровнику о житу	с	о	по	п	у
120	Душан Хиландару о Радославином дару	с	п	по	а	д
121	Душан Прва мрачка	с	п	по	а	д
122	Душан Дубровнику о Домањи Менчетићу 1339	с	пп	пи	0	п

123	Душан Павлу Рестићу	с	пп	по	п	п
124	Душан Полошка	с	о	по	а	д
125	Душан Дубровнику о дугу Лампре Менчетића	с	п	по	п	п
126	Душан Лампри Менчетићу	с	п	пи	0	п
127	Душан Врањинска (краљевска)	с	о	по	а	д
128	Душан Дубровнику о дугу Марина Бунића	с	пп	пи	0	п
129	Милутин и Душан – Хиландарска компилација	с	ф	по	а	д
130	Душан дужду 1341	л	п	пи	0	о
131	Душан Циви Бунићу	с	пп	по	п	п
132	Душан Друга мрачка	с	п	по	а	д
133	Душан Прва коришка	с	о	по	а	д
134	Душан Кроји	г	пп	по	е	д
135	Душан Лимска	с	п	по	а	д
136	Душан Тетовска	с	п	по	а	д
137	Душан Врањска	с	п	по	а	д
138	Душан Друга трескавачка	с	ф	по	а	д
139	Душан Трећа дечанска	с	о	по	а	д
140	Душан архонтопулима из Зихне	г	о	по	?	д
141	Душан Трећа трескавачка	с	п	по	а	д
142	Душан Друга хрусијска (о Гајдарохору)	с	п	по	а	д
143	Душан Рудлу	с	п	по	а	д
144	Душан Меникејском манастиру 1345–09	г	п	по	е	д
145	Душан дужду 1345	л	п	пи	0	о
146	Душан Дубровнику о слуги Дабиживу	с	о	по	п	пс
147	Душан Меникејском манастиру 1345–10	г	п	по	е	д
148	Душан Светогорским манастирима	г	п	по	а	у
149	Душан Светој Анастасији код Зихне	г	п	по	и	д
150	Душан кефалији Рајку	г	п	пи	0	н
151	Душан Охридска	с	о	по	а	д
152	Душан Ивиرونу 1346–01	г	о	по	а	д
153	Душан Скадарска	с	п	по?	?	д
154	Душан Зографу 1346–04	г	о	по	е	д
155	Душан Ксиропотаму	г	о	по	е	д
156	Душан Есфигмену 1346–04	г	о	по	е	д
157	Душан Филотеју 1346–04	г	о	по	и	д
158	Душан Ивиرونу 1346–04	г	о	по	е	д
159	Душан Ђорђу Фокопулу 1346–04	г	п	по	е	д
160	Душан Бањска	с	о	по	а	д
161	Душан Ватопеду 1346–05	г	п	по	а	д
162	Душан Светом Николи у Барију	л	ф	пи	0	н
163	Душан Лесновска	с	п	по	а	д
164	Душан Дубровнику о дохотку 1346	с	пп	пи	0	пу
165	Душан Лужачка	с	о	по	а	д
166	Душан Орсу Цријевићу	с	пп	по	п	п
167	Душан Дубровнику о дугу Орс Цријевића	с	пп	пи	0	п

168	Душан Николи Лукаревићу и Марину Гучетићу	с	пп	по	да	п
169	Душан Николи Лукаревићу и Марину Држићу	с	пп	по	да	п
170	Душан Дубровнику о дугу Лукаревића и Гучетића	с	п	пи	0	п
171	Душан Дубровнику о дугу Лукаревића и Држића	с	п	пи	0	п
172	Душан Карејска (Хил. 30)	с	п	по	а	д
173	Душан Филотеју 1347–09	г	о	по	а	д
174	Душан Палеокометичка	с	п	по	а	д
175	Душан Есфигмену 1347–12	г	о	по	а	д
176	Душан Лаври 1347–12	г	о	по	а	д
177	Душан Арханђеловска	с	п	по	а	д
178	Душан игуману Калинику	г	п	пи	0	н
179	Душан Пантелејмону 1348–01	г	о	по	а	д
180	Душан протостратору Станиши	г	о	пи	0	н
181	Душан Потолинска	с	п	по	а	д
182	Душан дужду 1348	л	п	пи	0	о
183	Душан Хиландару о границама поседа	с	п	по	а	д
184	Душан Јерусалимском манастиру	с	ф	по	а	д
185	Душан Хиландару општа	с	п	по	а	д
186	Душан Ватопеду 1348–04	г	о	по	е	д
187	Душан Карејска (Хил. 149)	с	п	по	а	д
188	Душан Карејска (Хил. 31)	с	п	по	а	д
189	Душан Дубровнику о дугу Марка Васиљевића	с	о	пи	0	п
190	Душан Дубровнику о дугу Лавре Вукасовића	с	о	пи	0	п
191	Душан Марку Васиљевићу	с	п	по	п	п
192	Душан Ликусадска	г	о	по	е	д
193	Душан Завлантијска	г	о	по	е	д
194	Душан Лаври Вукасовићу	с	пп	по	п	п
195	Душан Есфигмену 1348	г	ф	по	е	д
196	Душан Дохијару 1349–03	г	о	по	е	д
197	Душан анагносту Драгоју	с	о	по	а	д
198	Душан Пантелејмону 1349–06–12	с	о	по	а	д
199	Душан Прва архиљевичка	с	п	по	а	д
200	Душан Дубровнику 1349 Дубровнику о дуговима	с	о	по	е	у
201	Душан Дубровнику 1349 Дубровнику о царини	с	о	по	е	у
202	Душан Дубровнику 1349 велика	с	о	по	п	у
203	Душан Секирничка	с	о	по	п	пс
204	Душан Иванку Пробиштитовићу	с	о	по	е	д
205	Душан разграничава Хиландар и Зограф	с	п	по	?	д
206	Душан Котору о спору са патријархом	с	пп	по	а	пс

207	Душан Котору о повластицама	с	п	по	а	д
208	Душан Светој Анастасији код Зихне 1352–02	г	п	по	е	д
209	Душан Ђорђу Фокопулу 1352–05	г	п	по	е	д
210	Душан Ксенофону 1352–06	г	о	по	а	д
211	Душан митрополиту Јакову	с	п	по	а	д
212	(цар) Урош митрополиту Јакову	с	п	по	и	д
213	Душан Дубровнику о Вратковом појасу	с	п	пи	0	пу
214	Душан Лесковљанска	с	о	по	а	д
215	Душан Дубровнику о јерусалимском покладу	с	п	пи	0	пу
216	Душан Карбиначка 1355–05–02	с	п	по	а	пс
217	Душан Друга коришка (локвичка)	с	о	по	е	пс
218	Душан Меникејском манастиру 1355	г	п	по	е	д
219	Душан Мароју Гучетићу	с	п	по	п	п
220	Душан Друга добруштанска	с	ф	по	а	д
221	цар Урош Котору	л	ф	по	а	д
222	цар Урош Дубровнику 1356	с	о	по	п	у
223	цар Урош митрополиту Кирилу	с	п	по	а	д
224	цар Урош Дубровнику о Жарку	с	о	пи	0	о
225	цар Урош Мљетска за Которане	с	п	по	а	д
226	цар Урош кесарици Јерини	с	о	по	а	д
227	цар Урош Мљетска за Дубровник	с	о	по	п	у
228	цар Урош Богородици Синајској	с	п	по	п	д
229	цар Урош Дубровнику о трговини 1357	с	п	по	е	у
230	цар Урош Дубровнику 1357 (потврдна)	с	о	по	а	у
231	цар Урош Дубровнику о уступању земљишта	с	о	по	а	у
232	Душан Псачанска	с	п	по	а	д
233	цар Урош Дубровнику о Стонском дохотку	с	ф	по	а	д
234	Угљеша Кутлумушу 1358–10	г	о	по	е	д
235	Симеон Завлантијска 1359–08	г	о	по	е	д
236	цар Урош о Патрикијевом селишту	с	о	по	а	д
237	цар Урош Дубровнику 1360	с	о	по	п	у
238	цар Урош о дару жупана Вукослава	с	п	по	а	д
239	Симеон Сениша Јовану Цафи	г	о	по	е	д
240	цар Урош Лаври 1361–11–99	с	п	по	е	д
241	Симеон Сениша Стагијском скиту	г	о	по	и	д
242	цар Урош Дубровнику 1362 (пропусница)	с	о	по	з	пр
243	Војислав Дубровнику (пропусница)	с	о	пи	0	пр
244	цар Урош Дубровнику 1362 (уговор)	с	о	по	п	у
245	Војислав Дубровнику (о миру)	с	о	пи	0	о
246	цар Урош Војиславу и Муси	с	о	по	п	д
247	цар Урош Хиландару Дубровнику о дару Бранковића	с	п	по	а	д
248	Бранковићи Хиландару 1365	с	п	по	и	д

249	Угљеша Новаку Мрасоровићу	с	о	по	а	д
250	Вукашин Новаку Мрасоровићу	с	о	по	а	д
251	цар Урош Кончанска	с	о	по	а	д
252	Симеон Синиша Завлантијска 1366–05	г	о	по	а	д
253	Балшићи Дубровнику 1368–01–17	с	о	пи	0	у
254	Угљеша Дубровнику о окончању раскола	г	п	по	а	у
255	Балшићи Дубровнику о појасу	с	п	пи	0	пу
256	Александар Валонски Дубровнику	с	о	по	да	у
257	Угљеша Зографу	г	о	по	е	пс
258	Угљеша Кутлумушу 1369–04	с	о	по	а	д
259	Угљеша Светим арханђелима код Дrame	с	о	по	е	д
260	Никола Алтомановић Дубровнику о дугу Брајана Ненадића	с	п	пи	0	п
261	Никола Алтомановић Дубровнику за доходак	с	о	пи	0	пу
262	Угљеша Прва ватопедска 1369–11	г	о	по	а	д
263	Угљеша Друга ватопедска око 1370	с	о	по	а	д
264	Вукашин Дубровнику	с	о	по	а	у
265	Угљеша Акротирска	с	п	по	а	д
266	Угљеша Трећа ватопедска 1371–04	г	о	по	а	д
267	Угљеша Лаври	с	о	по	а	д
268	Вук Бранковић Гадимљанска	с	о	по	а	д
269	Јован Урош Стагијском скиту 2	г	о	по	е	д
270	Јован Урош Стагијском скиту 1	г	о	по	е	д
271	Драгаши Пантелејмону 1372	с	о	по	а	д
272	Балшићи Дубровнику 1373	с	о	по	да	у
273	Балшићи Дубровнику 1374/76	с	о	по	з	пр
274	Балшићи Думоњи Ворниковићу за тргове	с	п	по	да	п
275	Балшићи Думоњи Ворниковићу за призренску царину	с	п	по	д	п
276	Лазар Лаври 1375	с	о	по	а	д
277	Балшићи Дубровнику о Думоњи Ворниковићу	с	п	пи	0	п
278	Драгаши Пантелејмону 1377	с	о	по	а	д
279	Вук Бранковић Светођурђевска	с	о	по	и	д
280	Драгаши Хиландару о Штипској цркви	с	о	по	а	д
281	Драгаши Архиљевичка	с	о	по	а	д
282	Балшићи за Јакету Колановића	с	п	по	да	п
283	Лазар за Ждрело	с	п	по	а	д
284	Лазар Хиландарској болници	с	о	по	а	д
285	Балшићи Дубровнику о трговини 1379	с	о	по	п	у
286	Драгаши Ивирону	с	о	по	а	д
287	Драгаши Врањска	с	п	по	а	д
288	Лазар Пантелејмону	с	о	по	а	д
289	Лазар Пантелејмону о Мусином дару	с	о	по	а	д
290	Лазар Раваничка	с	п	по	а	д
291	Лазар Лаври 1381	с	о	по	а	д

292	Драгаши Лесновска	с	п	по	а	д
293	Балшићи Дубровнику 1385	с	о	по	и	у
294	Балшићи Дубровнику 1386	с	о	по	а	у
295	Марија Ангелина монаху Јоасафу	г	о	по	и	п
296	Лазар Дубровнику 1387	с	о	по	а	у
297	Вук Бранковић Дубровнику 1387	с	о	по	и	у
298	Лазар Обраду Драгославићу	с	о	по	а	д
299	Балшићи Венецији 1398	с	пп	по	да	у
300	Драгаши цркви у Штипу	с	о	по	а	д
301	Вук Бранковић Дубровнику о јерусалимском дохотку	с	о	пи	0	о
302	Балшићи Дубровнику о јерусалимском дохотку	с	о	пи	0	о
303	Лазар Дубровнику о јерусалимском дохотку	с	о	пи	0	о
304	Лазар Дубровнику о Цреповом спору	с	п	по	и	пс
305	Драгаши о Дмитровом дару	с	о	по	а	д
306	Вук Бранковић Дубровнику 1389	с	о	по	и	у
307	Лазаревићи Дубровнику 1392–08–06	с	о	пи	0	о
308	Вук Бранковић Дубровнику о турском данку	с	п	по	и	д
309	Лазаревићи Кукањска	с	п	по	а	д
310	Драгаши Ватопедска	г	п	по	а	д
311	Лазаревићи Лаври 1394/5	с	о	по	а	д
312	Лазаревићи пиргу Светог Василија	с	о	по	а	д
313	Балшићи посланичко пуномоћје 1395–11–10	л	п	по	да	пу
314	Балшићи Дубровнику 1395	с	о	по	з	у
315	Црнојевићи Дубровнику 1395	с	о	по	з	у
316	Балшићи дужду 1396	л	п	пи	0	о
317	Лазаревићи Дечанима	с	о	по	а	д
318	Мркша Дубровнику о дугу Михоча Растића	с	п	пи	0	п
319	Лазаревићи Лаври 1398	с	о	по	а	д
320	Лазаревићи Марину Лебровићу 1399	с	п	по	п	п
321	Лазаревићи за Живулина Станишића	с	п	по	п	п
322	Лазаревићи Пантелејмону 1400	с	о	по	а	д
323	Мркша за Припка Бутковића 1401	с	п	по	п	п
324	Мркша за Марина Чанча	с	п	по	и	п
325	Лазаревићи за Мароја Цинцуловића	с	п	по	п	п
326	Лазаревићи за Мароја Лебровића 1402	с	п	по	и	п
327	Мркша за Припка Бутковића 1402	с	п	по	п	п
328	Балшићи Врањинска 1402/3	с	п	по	а	д
329	Бранковићи Светом Павлу 1403	с	о	по	а	д
330	Стефан Лазаревић о дугу неком Живку	с	п	по	и	п
331	Стефан Лазаревић Евпраксији	с	о	по	а	д
332	Лазаревићи рудничким цариницима 1405	с	п	пи	0	н

333	Лазаревићи за Вукшу Мишетића	с	п	по	и	п
334	Лазаревићи Дубровнику о дугу Вукше Мишетића	с	п	пи	0	п
335	Стефан Лазаревић Дубровнику о дугу Вукше Мишетића	с	п	пи	0	п
336	Стефан Лазаревић Дубровнику 1405	с	о	по	а	у
337	Бранковићи Дубровнику 1405	с	о	по	и	у
338	Мркша за Павка Прибиловића	с	п	по	и	п
339	Мркша Дубровнику о Павку Прибиловићу	с	п	пи	0	п
340	Бранковићи Дубровнику о дугу Андре Менчетића	с	п	пи	0	п
341	Стефан Лазаревић Дубровнику о дугу Мароја Цинцулов	с	п	пи	0	п
342	Бранковићи Хиландарској болници	с	о	по	а	д
343	Стефан Лазаревић Тисменска	с	о	по	и	д
344	Стефан Лазаревић Лаври 1407	с	о	по	а	д
345	Балшићи с Венецијом 1407	л	п	по	да	у
346	Балшићи посланичко пуномоћје 1408–03–06	с	пп	по	и	пу
347	Бранковићи Хиландару Ораховачка	с	о	по	и	д
348	Стефан Лазаревић Дубровнику о дугу Тудора Мласкоњићу	с	п	пи	0	п
349	Балшићи о миру са Венецијом 1408–11–09	л	п	пи	0	н
350	Балшићи о миру са Венецијом 1409–10–27	л	о	по	и	у
351	Бранковићи Светом Павлу 1410	с	п	по	д	д
352	Стефан Лазаревић Дубровнику о дугу Бартола Маринче	с	п	пи	0	п
353	Стефан Лазаревић Хиландару о аделфатима	с	о	по	а	д
354	Бранковићи Дубровнику о Богишином дугу	с	п	пи	0	п
355	Бранковићи Дубровнику о Мароју Наљешковићу	с	п	пи	0	п
356	Балшићи са Венецијом 1413–01–30	л	о	по	и	у
357	Стефан Лазаревић Дубровнику о дугу Бенка Гундулића 1	с	п	пи	0	п
358	Балшићи Прасквичка	с	пп	по	а	д
359	Стефан Лазаревић Хиландару о сребру	с	о	по	а	д
360	Стефан Лазаревић Лаври 1414	с	о	по	а	д
361	Ђурађ Бранковић Дубровнику о Богдану Миленовићу	с	п	пи	0	п
362	Стефан Лазаревић Милешевска	с	о	по	а	д
363	Стефан Лазаревић побрешким цариницима	с	п	пи	0	н
364	Балшићи монаху Данилу	с	пп	по	д	д
365	Ђурађ Бранковић Дубровнику о Јакши Драгојевићу	с	п	пи	0	п

366	Руђина Мркшина Дубровнику о Палку Радиновићу	с	п	пи	0	п
367	Стефан Лазаревић ердељском епископу	л	о	пи	0	о
368	Балшићи Морачничка	с	о	по	а	д
369	Бранковићи Дубровнику о Никши Соркочевићу	с	п	пи	0	п
370	Стефан Лазаревић Ватопеду	с	о	по	а	д
371	Ђурађ Бранковић Дубровнику о Богдану Милијеновићу	с	п	пи	0	п
372	Стефан Лазаревић житељима Ривлодоминара	л	о	пи	0	н
373	Стефан Лазаревић грађанима Сатмара и Неметија 1	л	о	пи	0	н
374	Стефан Лазаревић грађанима Сатмара и Неметија 2	л	о	пи	0	н
375	Стефан Лазаревић грађанима Сатмара и Неметија 3	л	о	пи	0	пу
376	Стефан Лазаревић сребреничким цариницима 1	с	п	пи	0	н
377	Стефан Лазаревић сребреничким цариницима 2	с	п	пи	0	н
378	Балшићи Врањинска 1420	с	п	по	п	д
379	Ђурађ Бранковић Светопавловска 1419	с	о	по	а	д
380	Стефан Лазаревић Дубровнику о дуговању Никши Тамарићу	с	п	пи	0	о
381	Стефан Лазаревић Дубровнику о дугу Бенка Гундулића 2	с	п	пи	0	п
382	Стефан Лазаревић Дубровнику о продаји рудничке царине Бенку	с	п	по	и	п
383	Бранковићи Дубровнику о Живану Жунијевом	с	п	пи	0	п
384	кесар Угљеша Хиландару	с	п	по	а	д
385	Ђурађ Бранковић са Венецијом 1423	л	п	по	да	у
386	Стефан Лазаревић Дубровнику о сребру Цинцуловића	с	п	пи	0	о
387	Стефан Лазаревић новобрдским цариницима	с	п	пи	0	н
388	Ђурађ Бранковић Дубровнику о Степши Тврдиславићу	с	п	пи	0	п
389	Стефан Лазаревић својим званичницима	л	о	пи	0	н
390	Ђурађ Бранковић Дубровнику о јерусалимском дохотку	с	о	пи	0	о
391	Ђурађ Бранковић са Венецијом 1424	л	п	по	да	у
392	Стефан Лазаревић Дубровнику о Вукши Мишетићу 1425	с	п	пи	0	п
393	Ђурађ Бранковић са Венецијом 1426 (Вучитрнски)	л	п	по	да	у

394	Стефан Лазаревић са Венецијом	л	п	по	и	у
395	Ђурађ Бранковић са Венецијом 1426 (Дривастански)	л	п	по	е	у
396	Стефан Лазаревић Лаври 1427	с	о	по	а	д
397	Ђурађ Бранковић Прва челнику Радичу 1428	с	о	по	а	д
398	Ђурађ Бранковић Дубровнику 1428	с	о	по	а	у
399	Ђурађ Бранковић Прва ватопедска	с	п	по	а	д
400	Ђурађ Бранковић грађанима Дебрецина 1429	л	о	пи	о	д
401	Ђурађ Бранковић Пантелејмонска	с	о	по	а	д
402	Ђурађ Бранковић Друга челнику Радичу	с	о	по	а	д
403	Ђурађ Бранковић Есфигменска	с	о	по	а	д
404	Ђурађ Бранковић Прва лавранска	с	о	по	а	д
405	Ђурађ Бранковић Друга светопавловска	с	о	по	а	д
406	Ђурађ Бранковић Друга ватопедска	с	о	по	а	д
407	Ђурађ Бранковић грађанима Дебрецина 1433	л	о	пи	о	н
408	Ђурађ Бранковић палатину Матији Палоцу	л	о	пи	о	о
409	Ђурађ Бранковић са Венецијом 1435	л	п	по	да	у
410	Ђурађ Бранковић Прва будванска	с	пп	по	и	д
411	Ђурађ Бранковић Друга будванска	с	пп	по	и	д
412	Ђурађ Бранковић Павлу Бирину Дуки	л	о	по	и	д
413	Ђурађ Бранковић Дубровнику о поседима Пахен и Караха	л	о	по	и	д
414	Ђурађ Бранковић Јаношу Хуњадију	л	о	по	и	д
415	Ђурађ Бранковић Дубровнику 1445 (општа)	с	о	по	и	у
416	Ђурађ Бранковић Дубровнику 1445 (о Сребреници)	с	о	по	а	у
417	Ђурађ Бранковић Дубровнику о покладу Руђине Мркшине	с	п	пи	о	о
418	Ђурађ Бранковић Дубровнику о миру са Турцима 1449	л	о	по	и	у
419	Ђурађ Бранковић Јаношу Лекешу 1450– 04–21	л	о	пи	о	о
420	Ђурађ Бранковић Јаношу Лекешу 1450– 06–24	л	о	пи	о	о
421	Ђурађ Бранковић Јаношу Лекешу 1450– 08–10	л	о	пи	о	пу
422	Ђурађ Бранковић са Јаношем Хуњадијем 1451	л	о	по	и	у
423	Ђурађ Бранковић Јаношу Лекешу 1452– 01–13	л	о	пи	о	пу
424	Ђурађ Бранковић Друга лавранска	с	о	по	а	д
425	Црнојевићи Венецији 1453	л	п	пи	о	о

426	Ђурађ Бранковић Франческу Сфорци	л	о	пи	0	пу
427	Ђурађ Бранковић Карвахалу 1456–06–25	л	о	пи	0	о
428	Ђурађ Бранковић Карвахалу 1456–07–13	л	о	пи	0	о
429	Ђурађ Бранковић Враћевшничка	с	о	по	и	д
430	Стефан Бранковић Дубровнику о очевом покладу 1	с	о	по	и	п
431	Лазар Бранковић Дубровнику о очевом покладу 1	с	о	по	и	п
432	Лазар Бранковић ризничару Радославу	с	о	по	и	д
433	Лазар Бранковић Дубровнику о очевом покладу 2	с	о	по	и	п
434	Стефан Бранковић Дубровнику о очевом покладу 2	с	о	по	и	п
435	Лазар Бранковић Дубровнику	с	о	пи	0	о
436	Црнојевићи Венецији 1460	л	п	пи	0	о
437	Мара Бранковић Хиландару и Светом Павлу	с	о	по	е	д
438	Црнојевићи Врањинска 1469	с	п	по	?	д
439	Црнојевићи Врањинска 1468	с	п	по	?	д
440	Мара Бранковић Дубровнику о 500 перпера	с	о	по	и	п
441	Мара Бранковић Дубровнику 1473	с	о	пи	0	о
442	Стефан Бранковић Дубровнику 1476	с	о	пи	0	о
443	Вук II Бранковић загребачком епископу	л	о	по	и	у
444	Мара Бранковић Хиландару Стонски доходак	с	ф	по	а	д
445	Вук II Бранковић о рату у Босни 1480	л	о	пи	0	о
446	Вук II Бранковић супрузи Барбари	л	о	по	?	д
447	Вук II Бранковић Бајазиту II 1	с	о	пи	0	о
448	Црнојевићи Врањинска 1482	с	п	по	е	д
449	Вук II Бранковић Бајазиту II 2	с	о	пи	0	пу
450	Вук II Бранковић Алибегу	с	о	пи	0	пу
451	Вук II Бранковић Бајазиту II 3	с	о	пи	0	пу
452	Вук II Бранковић Бајазиту II 4	с	о	пи	0	о
453	Црнојевићи Прва цетињска	с	оп	по	а	д
454	Ђорђе Бранковић Хиландару 1486	с	о	по	а	д
455	Мара Бранковић Дубровнику о посланству 1	с	о	пи	0	о
456	Мара Бранковић Дубровнику о посланству 2	с	о	пи	0	о
457	Мара Бранковић Дубровнику о посланству 3	с	о	пи	0	о
458	Црнојевићи о поседима Белошевића	с	п	по	и	пс
459	Црнојевићи Врањинска 1490	с	о	по	?	д
460	Бранковићи о Максимилијану Хабсбуршком	л	о	по	и	у
461	Црнојевићи Шћепану Николићу	с	п	по	и	д

462	Црнојевићи Прва Шћепану Малоншићу	с	п	по	д	д
463	Црнојевићи о међама Чева и других	с	п	по	п	пс
464	Црнојевићи Голубовићима	с	п	по	и	д
465	Црнојевићи Лешевићима	с	о	по	п	пс
466	Црнојевићи Друга Шћепану Малоншићу	с	п	по	и	д
467	Бранковићи Светопавловска 1495	с	о	по	а	д
468	Бранковићи Андрији Боту	л	о	по	и	у
469	Црнојевићи Друга цетињска	с	п	по	а	д
470	Јован Бранковић Крушедолска	с	ф	по	а	д
471	Бранковићи Хиландару 1496	с	п	по	а	д
472	Бранковићи Друга есфигменска	с	о	по	а	д
473	Јакшићи Хиландару 1503	с	о	по	а	д
474	Јакшићи Хиландару 1506	с	п	по	а	д

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Рођен 31. августа 1973. године у Београду. Основну школу завршио у Београду и Солуну, а средњу у Београду. На Одељењу за историју Филозофског факултета дипломирао 1999. године са темом *Србија, италијанске државе и крсташки рат у 15. веку*. Као стипендиста Министарства за науку ангажован у Историјском институту од 2000. до 2002, када добија стално запослење у тој установи. Октобра 2006. прелази на радно место сарадника у настави за ужу научну област Општа историја средњег века и помоћне историјске науке на Филозофском факултету у Београду. Магистарски рад на тему *Дипломатија државе Немањића* одбранио јула 2007, а децембра исте године изабран за асистента. Ангажован у настави на предметима Општа историја позног средњег века, Културна историја средњег века, Помоћне историјске науке и Компаративна дипломатика. Закључно са почетком 2012. године објавио 14 радова у домаћим научним часописима и зборницима.

Области истраживања: политичка и културна историја средњег века; помоћне историјске науке.

Језици: енглески, грчки, француски, италијански.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Небојша Порчић

број уписа _____

Изјављујем

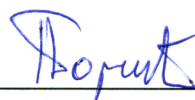
да је докторска дисертација под насловом

Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 12. марта 2012. године

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Небојша Порчић

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример

Ментор проф. др Смиља Марјановић-Душанић

Потписани Небојша Порчић

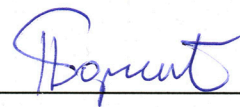
изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 12. марта 2012. године

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 12. марта 2012. године

